LIBRARY

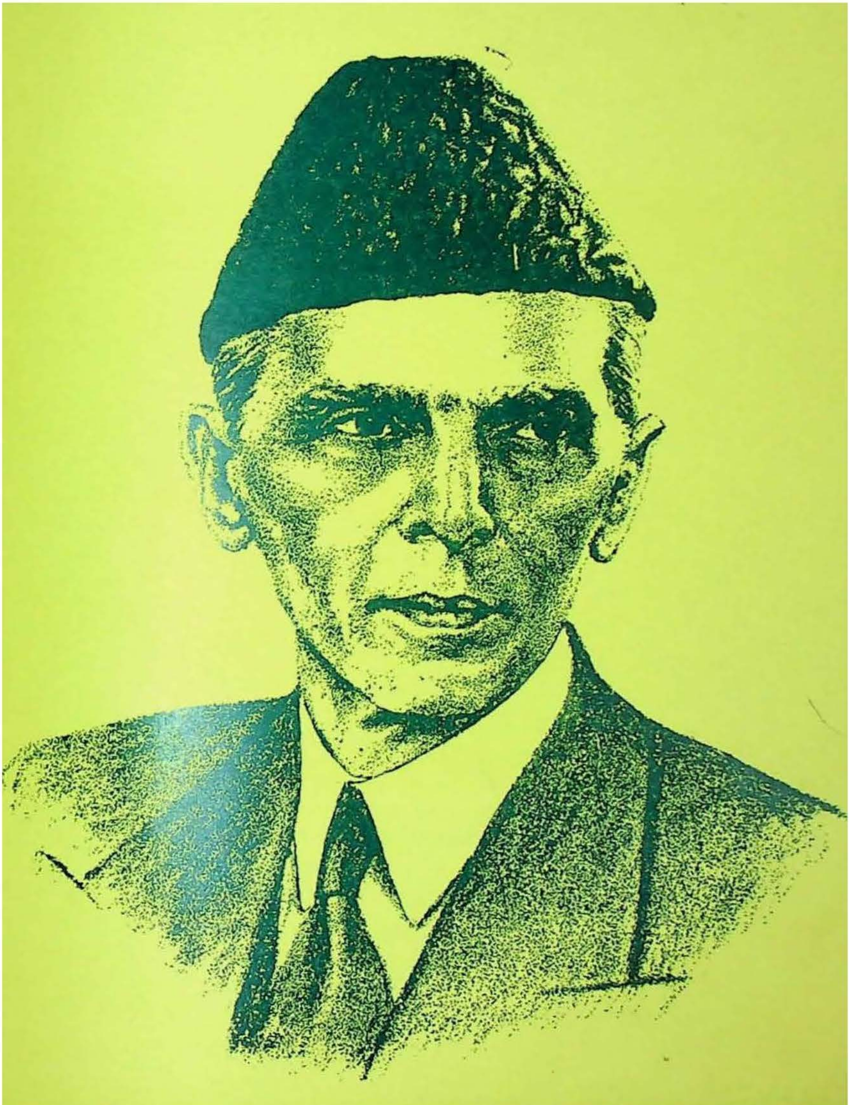

باني ءِ پاڪستان قائداعظم محمد علي جناح

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو سنڌ

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٢٥]   [نمبر ٣

جولاءِ، آگسٽ ۽ سيپٽمبر
١٩٧٦ع

”قائداعظم نمبر“

سنڌي ادبي بورڊ
سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس ڄامشورو، سنڌ.

ايڊيٽر: غلام محمد ”گرامي“ (مرحوم)   اسسٽنٽ ايڊيٽر: پريو ”ناشاد“

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس ڄامشورو، سنڌ.
(پوسٽ باڪس نمبر ١٢، حيدرآباد سنڌ)

مواد موڪلڻ جي ائڊريس:

ايڊيٽر "مهراڻ" ٽماهي

سنڌي ادبي بورڊ

پوسٽ باڪس نمبر ١٢، حيدرآباد، سنڌ.

خريداريءَ لاءِ ائڊريس:

مئنيجر

سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال،
پوسٽ باڪس نمبر ١٢، حيدرآباد، سنڌ.

قيمت: ٤-٠٠ رپيا
ساليانو چندو ١٥-٠٠ رپيا

Printed and Published by Ghulam Rabbani A. Agro, Secretary, Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Hyderabad, Sind.

پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

فهرست

۱. قائداعظم ۽ پاڪستان	ـ غلام محمد گرامي	۱۳
۲. قائداعظم (سوانح حيات ۽ سياسي ڪارناما)	ـ غلام محمد گرامي	۲۳
۳. قائداعظم ۽ ڪراچي	ـ حاتم . اي . علوي	۴۶
۴. "هندستان جي وحدت هڪ خام خيالي آهي." (قائداعظم جي هڪ ناياب تحرير)	ـ ادارو	۵۰
۵. قوميت ۽ متحده قوميت جا اصول ۽ اسباب	ـ علامہ آءِ . آءِ . قاضي	۵۳
۶. پاڪستان آئين ساز اسيمبليءَ کي خطاب	ـ باباءِ قوم	۵۹
۷. نظريہ پاڪستان (قائداعظم کان قائد عوام تائين)	ـ غلام محمد گرامي	٦٦
۸. قائداعظم ـ ذلير، بيباڪ ۽ دانشور سياستدان	ـ آر . اي . جعفري	۷۹
۹. قائداعظم ـ هڪ وضعدار انسان جي حيثيت ۾	ـ ادارو	۹۳
۱۰. سابق وائسراءِ هند، لارڊ مائونٽ بيٽن جو هڪ عجيب انڪشاف	ـ ادارو	۹۸
۱۱. قائداعظم جي ڪاميابيءَ جا اسباب	ـ پروفيسر محمد سرور	۱۱۳
۱۲. قائداعظم متعلق مولانا آزاد جا تاثرات	ـ ترجمو: محمد حسين "ڪاشف"	۱۲۲
۱۳. قائداعظم ۽ نظريہ پاڪستان	ـ مولانا دين محمد وفائي	۱۴۰

١٤. وطن جي آزاديءَ ۽ پاڪستان بنائڻ
۾ سنڌ جو ڀاڱو ـ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي ١٤٤
١٥. قائداعظم، علماءِ ڪرام ۽
تحريڪ پاڪستان ـ ادارو ١٦٢
١٦. قائداعظم هڪ عوامي رهنما ـ قاضي عبدالمجيد "عابد" ١٨٢
١٧. قائداعظم جي سياسي بصيرت ـ شيخ عبدالرزاق "راز" ١٨٥
١٨. قائداعظم ۽ پاڪستان
(اڇوت ليڊرن جي تائيد) ـ حامد علي قريشي خاناڻي ١٨٩
١٩. قائداعظم جي پاڪستان لاءِ جدوجهد ـ انور هالائي ٢٠١
٢٠. قائداعظم ۽ سنڌ جي بمبئيءَ کان علحدگيءَ
جي جدوجهد (سر شاهنواز ڀٽي جي
تاريخي تقرير) ـ محمد علي "جوهر" ٢٠٨
٢١. قائداعظم ــ آزاديءَ جي جدوجهد ۽
سنڌي مسلمان ـ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ٢٢١

ناشر طرفان گذارش

سن ۱۹۷٦ع ۾ باني٫ پاڪستان قائد اعظم محمد علي جناح جي ولادت کي هڪ سؤ سال پورا ٿيا. انهيءَ حقيقت جي پيش نظر قائد عوام جناب ذوالفقار علي ڀٽي، وزيراعظم پاڪستان، جي هدايت پٽاندڙ، حڪومت پاڪستان، هلندڙ سال کي "قائداعظم جو سال" قرار ڏنو آهي ۽ ملڪ ۾ قائداعظم جي سؤ سالہ جشن ملهائڻ جو فيصلو ڪيو آهي.

حڪومت جي انهيءَ فيصلي جي تعميل ۾ ملڪ جا سمورا خود مختار ۽ نيم سرڪاري علمي ادارا پنهنجن پنهنجن رسالن جا خاص نمبر ۽ قائداعظم جي سوانح حيات متعلق ڪتاب شايع ڪري رهيا آهن. مهراڻ جو هيءُ "قائداعظم نمبر" انهيءَ سلسلي ۾ شايع ڪيو پيو وڃي. ان کان علاوه سنڌي ادبي بورڊ قائداعظم جي تقريرن تي مشتمل هڪ الڳ ڪتاب پڻ شايع ڪري رهيو آهي. اميد آهي تہ سنڌي زبان ۾ "مهراڻ" جي هن خاص نمبر ۽ مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب جي اشاعت وسيلي سنڌي پڙهندڙن کي قائداعظم جي بلند و بالا شخصيت ۽ اعليٰ ڪردار کي مطالع ڪرڻ ۾ سهوليت ٿيندي.

"مهراڻ" جي هن خاص نمبر ۽ پڻ مٿي ذڪر ڪيل ڪتاب جي ترتيب ۽ تاليف جو ڪم سنڌي زبان جي سدا بهار عالم ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي قابل صد احترام رفيق، مرحوم مولانا غلام محمد گرامي سرانجام ڏنو آهي. ڪتاب ۽ رسالو اشاعت جي پوين مرحلن ۾ هئا، جو گرامي صاحب جن هي جهان ڇڏي ويا!

سنڌي ادبي بورڊ فيصلو ڪيو آهي تہ مهراڻ جو ايندڙ پرچو "گرامي نمبر" ڪري شايع ڪيو ويندو. چنانچہ، مهراڻ جي اديبن، شاعرن ۽ مرحوم مولانا گرامي صاحب جي دوستن، احبابن ۽ قريبن کي گذارش آهي تہ هو مرحوم متعلق پنهنجا تاثرات، مقالا ۽ مضمون وغيره، جيترو جلد ٿي سگهي، لکي اسان کي موڪلي ڏين، جيئن اهو خاص نمبر شايان شان طريقي سان شايع ڪري سگهجي.

"آءُ هت ظاهر ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان تہ اوهان اڄ آزاد آهيو. اوهان پنهنجن مندرن ۾ وڃي سگهو ٿا، اوهان کي پوريءَ آزادي حاصل آهي. اوهان پنهنجن مسجدن ۾ وڃي سگهو ٿا، ڪير بہ اوهان کي روڪي نہ سگهندو. پاڪستان جي رياست ۾ جي بہ اوهان جون عبادتگاهون آهن، اوهان انهن ۾ آزاديءَ سان وڃي سگهو ٿا. اوهان جو ڪوبہ مذهب، ذات يا مسلڪ يا مشرب ٿي سگهي ٿو، پر رياست جي اُمور سان اُن جو ڪوبہ تعلق ناهي."

— قائد اعظم محمد علي جناح

قائداعظم جي زندگي — هڪ نظر ۾

١٨٧٦ع (٢٥ ڊسمبر) وزير مينشن ڪراچي ۾ ولادت.

١٨٨٣ع ابتدائي تعليم جو آغاز (ابتدائي تعليم گوڪلداس تيج پرائمري اسڪول بمبئي ۾ پوري ڪري، موٽي ڪراچيءَ آيو ۽ سنڌ مدرسةالاسلام ۾ داخل ٿيو. مشن هاءِ اسڪول ڪراچيءَ مان مئٽرڪ ١٦ ورهين جي ڄمار ۾ پاس ڪيائين.)

١٨٩٣ع قائداعظم جي والد جناح پونجا کي سنڌ ۾ هڪ واپاري انگريز دوست سرفريڊرڪ ڪرافٽ، صلاح ڏني ته هو محمدعليءَ کي بئريسٽريءَ جي تعليم لاءِ ولايت موڪلي. محمدعلي پوءِ بئريسٽريءَ جي تعليم لاءِ لنڊن جي مشهور قانوني درسگاهه "لنڪن ان" ۾ داخل ٿيو. ساڳئي سال دادا ڀائي نوروزجيءَ جي اليڪشن جو هنگامو ۽ مسٽر جناح جو ان ۾ عملي طرح دادا ڀائيءَ لاءِ جوش وخروش سان ڪم ڪرڻ. ايڪيهن ورهين جي عمر ۾ بئريسٽريءَ جو اعليٰ امتحان پاس ڪري ڪراچي موٽڻ.

١٨٩٧ع ڪجهه ڏينهن ڪراچيءَ ۾، ۽ تنهن کان پوءِ بمبئيءَ ۾ وڪالت جو آغاز ڪرڻ.

١٩٠٠ع بمبئي پريزيڊنسي مئجسٽريٽ جي عهدي تي مقرر ٿيڻ.

١٩٠٥ع مسٽر دادا ڀائي نوروزجيءَ (صدر ڪانگريس اجلاس ڪلڪتو) جي پرائيويٽ سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان ڪانگريس ۾ شريڪ ٿيڻ.

١٩٠٩ع سپريم ايمپرئل ڪائونسل تي بنا مقابلي چونڊجڻ.

١٩١٠ع ڪانگريس جي الهآباد واري جلسي ۾ شرڪت ڪرڻ.

١٩١٢ع مسلم ليگ ۾ شريڪ ٿيڻ.

١٩١٣ع انڊيا ڪائونسل جي جوڙجڪ تي سخت نڪته چيني ڪرڻ.

١٩١٤ع ڪانگريس جي وفد سان لنڊن وڃڻ.

١٩١٥ع ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي اتحاد لاءِ جدوجهد ڪرڻ.

١٩١٦ع لکنؤ ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جي جلسي جي صدارت ڪرڻ ۽ "لکنؤ پئڪٽ" تي هندو ۽ مسلم ليڊرن کي راضي ڪرڻ.

١٩١٧ع "هوم رول ليگ" جي صدر جي حيثيت سان، بمبئيءَ ۾ هڪ پرجوش تقرير ڪرڻ. جنگي ڪائونسل دهلي جي وائسراءِ جي اڳيان اعلان ڪرڻ ته "جيستائين هندستانين کي سنڌن سياسي آزاديءَ جو نقشو نه سمجهايو ويندو، تيستائين هو جنگي ڪوشش ۾ مدد نه ڪندا."

١٩١٨ع كانگريس ۾ هردلعزيزي. سر ڏنشا پيٽٽ جي ڌيءَ، مس رتن پيٽٽ، جو مسلمان ٿيڻ ۽ سندس قائداعظم سان نڪاح ڪرڻ. ٽائون هال بمبئيءَ ۾ لارڊ ولنگٽن، گورنر بمبئيءَ جي زيرصدارت جلسي ۾ مسٽر جناح ۽ لارڊ ولنگٽن جي مشهور جهڙپ.
حڪومت جي پرڏيهي پاليسيءَ تي سخت نڪته چيني ڪرڻ.
هندستان تي اعتماد نه ڪرڻ جي روبي تي انگريزن جي پاليسيءَ کي سخت ننديڻ (١٦- جون).
گورنر بمبئيءَ کي شهرين پاران سپاسنامي پيش ڪرڻ تي هنگامو (ڊسمبر).
"جناح هال" جو بنياد.

١٩١٩ع "رولٽ ائڪٽ" جي خلاف احتجاج ڪندي، ايمپريل ڪائونسل تان استعيفا ڏيڻ.

١٩٢٠ع ڪانگريس کان علحدگي.

١٩٢١ع بمبئيءَ ۾ تقرير. مسٽر گانڌيءَ جي سياسي پاليسيءَ سان سخت اختلاف ڪرڻ. عدم تعاون تحريڪ جي مخالفت ڪرڻ، ۽ مسلمانن کي نقصان رسائڻ وارن نتيجن جو اظهار ڪرڻ.

١٩٢٦ع هندو- مسلم اتحاد لاءِ ملڪ جي سامهون هڪ نئين اسڪيم پيش ڪرڻ، ۽ ڪانگريس جو ان کي مڃڻ کان انڪار ڪرڻ.

١٩٢٧ع ڪلڪتي واري آل انڊيا مسلم ليگ جي جلسي جي صدارت. مسلمانن ۾ قومي جدوجهد جو آغاز.

١٩٢٨ع ڪانگريس سان سخت مقابلو ۽ ڇڪتاڻ. "آل پارٽيز ڪانفرنس" ۾ نهرو رپورٽ جي سخت مخالفت ۽ مسلمانن کي ان جي خراب نتيجن کان آگاه ڪرڻ (٢٨ ڊسمبر).

١٩٢٩ع هندستان جي مرڪزي قانون ساز اسيمبليءَ ۾ پنڊت موتي لعل نهروءَ سان سندس رپورٽ تي زبردست جهڙپ (مارچ).
روشن ٿيٽر دهليءَ ۾ مسلم ليگ جو ساليانو جلسو. قائداعظم جي مشهور چوڏهن نڪتن جو اعلان (مارچ).

١٩٣٠ع پهرين گول ميز ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ لنڊن ڏانهن روانگي.

١٩٣٠ع کان ١٩٣٤ع تائين

هندستان جي سياست کان عارضي طرح ڪناره ڪشي ۽ لنڊن ۾ قيام.

١٩٣٤ع "ڪميونل اوارڊ" جي منظوريءَ لاءِ ڳالهه ٻولهه. ڪانفرنس ضد سببان انهيءَ اوارڊ کي نه مڃيو.
مرڪزي اسيمبليءَ لاءِ بمبئيءَ جي مسلمانن جي حقن لاءِ نعرو بلند ڪرڻ (جنوري).

١٩٣٥ع جناح - راجندر پرشاد فارمولا- اقليتن جي حقن جي فيصلي ڪرڻ لاءِ ڳالهه ٻولهه.
عليگڙهه مسلم يونيورسٽي يونين ۾ تقرير ۽ راجندر فارمولا جي ناڪاميءَ جي
سببن تي تفصيلي تبصرو (٥- فبروري).

١٩٣٦ع پنڊت جواهرلال نهروءَ جو اعلان ته هندستان ۾ فقط ٻه ڌريون آهن — يعني
انگريز ۽ ڪانگريس. قائداعظم جو همت ڀريو اعلان ته هڪ ٽي ڌر
به آهي — مسلم قوم.

بمبئي ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جي جلسي جي صدارت. مستقل صدر جي حيثيت
سان انتخاب. مسلم ليگ جي نئين جدوجهد جو آغاز.

مسلم ليگ جي نين چونڊن جي پاليسيءَ جو اعلان (اپريل).

١٩٣٧ع آل انڊيا مسلم ليگ جي لکنؤ واري جلسي ۾ مسلم ليگ جي نئين سر تنظيم،
۽ ان جو هڪ عوامي جماعت جي حيثيت سان ڪم شروع ڪرڻ. قائداعظم
سان سر سڪندر حيات خان ۽ مولوي فضل الحق جو سياسي ناهه.

١٩٣٧ع کان ١٩٤٠ تائين.

ڪانگريس ۽ ليگ جي اتحاد لاءِ قائداعظم جون مسلسل ڪوششون.

١٩٣٨ع آل انڊيا مسلم ليگ جي ڪراچي واري اجلاس جي صدارت ۽ انهيءَ جلسي ۾
ڪانگريس جي 'رام-راج' واري تصور جي اپٽار ڪرڻ (٨-٩ آڪٽوبر).

١٩٤٠ع لاهور واري آل انڊيا مسلم ليگ جي اجلاس ۾ "پاڪستان ٺهراءَ" منظور ٿيڻ
(٢٣- مارچ).

١٩٤١ع نيشنل ڊفينس ڪائونسل ۾ شرڪت کان انڪار.

١٩٤٢ع الهه آباد واري آل انڊيا مسلم ليگ جي ساليانيءَ جلسي ۾، ڪرپس جي رٿن
سان نا انصافيءَ جو اظهار.

١٩٤٣ع بمبئيءَ ۾ قائداعظم تي خوني حملو.

١٩٤٤ع راجگوپال آچاريه هندستان جي ورهاڱي بابت هڪ رٿ قائداعظم کي موڪلي
(٨- اپريل).
قائداعظم جو جواب ته هو اها رٿ مسلم ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ
اڳيان پيش ڪندو.
راجگوپال آچاريه ان ڳالهه تي راضي نه ٿيو، ۽ اعلان ڪيائين ته مسٽر جناح
انهيءَ رٿ کي رد ڪري ڇڏيو (٢- جولاءِ).
مسٽر گانڌي سان طويل ڳالهيون، پر ڪنهن به فيصلي تي نه پهچڻ (سيپٽمبر).

۱۹۴۵ع شملا ڪانفرنسون.

۱۹۴۶ع مرڪزي ۽ صوبائي چونڊن لاءِ جدوجهد. مسلم ليگ جي زبردست ڪاميابي.
حسين ڀائي لالجي کي قائداعظم جي مقابلي ۾ بمبئي تڪ ۾ زبردست شڪست.
ڪئبينيٽ مشن جو هندستان جو دورو ۽ هندستاني ليڊرن سان ڳالهيون (اپريل).
ڪئبينيٽ مشن جي رٿن جي منظوري (مئي).
مسلم ليگ جو نئون فيصلو- سڌو قدم (۱۶- آگسٽ).
لنڊن جو سفر (ڊسمبر).

۱۹۴۷ع ڪئبينيٽ مشن جي رٿن کي رد ڪرڻ (جنوري).
لارڊ مائونٽبيٽن جي جدوجهد ۽ مسلم ليگ جو رد عمل (اپريل).
هندستان جي ورهاڱي جو اعلان (۳- جون).
آل انڊيا ريڊيو نئين دهليءَ تان پهرين ۽ آخري تقرير ۽ ملڪ جي ورهاڱي تي تبصرو (۳- جون).
پاڪستان جي پهرئين گورنر جنرل جي حيثيت سان ڪراچيءَ جو دورو (۷- آگسٽ).
پاڪستان جي قانون ساز اسيمبليءَ ۾ صدارتي تقرير (۱۱- آگسٽ).
لارڊ مائونٽ بيٽن جي اعزاز ۾ گورنر جنرل هائوس ڪراچيءَ ۾ دعوت.
قائداعظم جي تقرير (۱۳- آگسٽ).
پاڪستان جو اعلان (۱۴- آگسٽ).
پاڪستان جي قانون ساز اسيمبليءَ جي افتتاح جي موقعي تي تقرير (۱۴- آگسٽ).
عيدالفطر جي موقعي تي قوم ڏانهن پيغام (۱۸- آگسٽ).
ڪراچي ڪارپوريشن پاران ڏنل شهرين جي سپاسنامي جو جواب (۲۵- آگسٽ).
ڪراچيءَ ۾ وليڪا ٽيڪسٽائيل ملس جو بنيادي پٿر رکڻ (۲۶ آگسٽ).
سول ۽ فوجي آفيسرن کي خطاب (۱۱- آڪٽوبر).
عيدالضحيٰ تي قوم ڏانهن پيغام (۲۴- آڪٽوبر).
پنجاب يونيورسٽي لاهور جي ميدان ۾ عوام اڳيان تقرير (۳۰- آڪٽوبر).
ڪل پاڪستان تعليمي ڪانفرنس جي افتتاح جي موقعي تي پيغام (۲۷- نومبر).
پاڪستان اسڪائوٽس جي نئين سر تنظيم جي موقعي تي قوم جي نونهالن ڏانهن پيغام (۲۲- ڊسمبر).
قائداعظم جو آخري سالگرهه (۲۵- ڊسمبر).

۱۹۴۸ع ساموڊي تربيت گاهه "دلاور" جي رسم افتتاح، ۽ فوجي آفيسرن کي خطاب (۲۳- جنوري).

سبي دربار جو افتتاح (۱۴- فيبروري).
بنگال آئل ملس ڪراچيءَ جو افتتاح (۲۴- فيبروري).
ڍاڪا ۾ ٽن لکن جي مجمعي کي خطاب (۲۱- مارچ).
قائداعظم جي خدمت ۾ پاڪستان جي پهرين سڪن ۽ نوٽن جو پيش ٿيڻ (۱- اپريل).
پهرين پاڪستان اولمپڪ راندين جو افتتاح ۽ قوم کي راندين جي ذريعي منظم ٿيڻ جي تلقين (۲۲- اپريل).
اسٽاف ڪاليج ڪوئيٽا جي آفيسرن اڳيان تقرير (۱۴- جون).
اسٽيٽ بئنڪ آف پاڪستان جو افتتاح (۱- جولاءِ).
پيراڊائيز سئنيما ڪراچيءَ ۾ ”اسان جي وچ ۾“ نالي دستاويزي فلم ڏسڻ لاءِ تشريف فرما ٿيڻ. هوا جي تبديليءَ لاءِ زيارت بلوچستان ڏانهن روانگي (۱۴- جولاءِ).
پاڪستان جي پهرين سالگرهه جي موقعي تي قوم ڏانهن زيارت (بلوچستان) کان پيغام (۱۴- آگسٽ).
عيد جو پيغام (۱۷- آگسٽ).
بيماريءَ جي حالت ۾ ڪراچي موٽڻ ـ شام ٦ بجا (۱۱- سيپٽمبر).
وفات ڏهه بجا رات (۱۱- سيپٽمبر).
پراڻي نمائشگاهه وٽ، ڪفن دفن ـ ٦ بجي شام (۱۲- سيپٽمبر).

ياد رکو تہ پاڪستان جو قيام هڪ اهڙو عظيم واقعو آهي، جنهن جهڙو تاريخ ۾ ڪوبہ مثال ملي نٿو سگهي.

هيءَ دنيا جي سڀ کان وڏي اسلامي سلطنت آهي. اگر اسان ديانتداريءَ، ايمانداريءَ، خلوص ۽ بي غرضيءَ سان ڪم ڪيو تہ پوءِ لازم آهي تہ پاڪستان بہ ترقي ڪندو رهندو.

مون کي پنهنجي عوام جي اعتماد تي ڪامل ڀروسو آهي ۽ يقين آهي تہ هر موقعي تي هو اسلام جي تاريخ، شان شوڪت ۽ روايتن جي مطابق عمل ڪندا ايندا.

ـ قائد اعظم محمد علي جناح

غلام محمد "گرامي"

قائداعظم ۽ پاڪستان

تاريخ شاهد آهي تہ هن باشعور سياسي دؤر ۾ قائداعظم پنهنجو هڪ منفرد ۽ غيرفاني مقام حاصل ڪري چڪو آهي. قائداعظم جو نالو هميشه جي لاءِ تاريخ ۽ جريدهء عالم جي ورقن ۾ نقش رهندو. قائداعظم جي حياتيءَ ۾ ڪيس مخالفن ۽ دشمنن سان بہ منهن ڏيڻو پيو، ڪينہ پرور ۽ اڻ سهو ماڻهن سندس وجود ۽ عظمت کان انڪار بہ ڪيو، مگر ان قسم جي احسان ناشناس ۽ عناد بہ ڪف دؤر ۾ بہ قائداعظم پنهنجي عظيم مقصد ۽ انقلابي نصب العين لاءِ رات ڏينهن مسلسل جدوجهد ڪندو رهيو. آخرڪار هو پنهنجي نيڪ مقصد ۾ ڪامياب ٿيو ۽ 'پاڪستان' سندس جيئري ئي وجود ۾ آيو.

پاڪستان جي قيام جي تحريڪ، جڏهن تہ هڪ انوکي ۽ نرالي مقصد لاءِ پيدا ٿي چڪي هئي، ان ڪري ڪيس هرطرف کان لعنت ۽ ملامت، اعتراض ۽ الزام، لعن ۽ طعن جو هدف بہ بنجڻو پيو.

ٻہ جن سياستدانن ۽ عالمن برصغير جي سياسي صورتحال ۽ ان ۾ قائداعظم جي مخلصانہ جدوجهد جي تاريخ ۽ ارتقاءِ مرحلہ بہ مرحلہ ترقي ۽ ڪاميابيءَ کي انصاف جي نگاهہ سان مطالع ڪيو آهي، تن پنهنجي راءِ کي ڪنهن بہ مصلحت کان سواءِ ظاهر ڪيو آهي.

مرحوم سر آغاخان جهڙي بين الاقوامي شهرت يافتہ بزرگ ۽ سياستدان قائداعظم متعلق فرمايو آهي:

"مان پنهنجي زندگيءَ ۾ جيترن بہ وڏن ماڻهن سان مليو آهيان، جناح انهن سڀني کان عظيم ترين انسان هو."

هڪ هندو مفڪر ڊاڪٽر ڪيلاش ناٿ ڪنجو، اعتراف ڪندي فرمائي ٿو:

"هن صديءَ جي نمايان ترين هستي نہ صرف سرزمين هند ۾، بلڪ ساري دنيا ۾ جا پيدا ٿي آهي، اها 'جناح' جي هستي هئي."

آمريڪا جي تڏهوڪي وزيرخارجہ جارج مارشل جو چوڻ آهي:

"جناح انسانن ۾ هڪ اهڙو رهنما هو، جو هرخيال سان منفرد مقام جو مالڪ هو."

سابق صدر آمريڪا ٽرومين، 'جناح' کي ڏسي محسوس ڪيو هو تہ:

"جناح ۾ پنهنجي مقصد ۽ نصب العين سان وابستگي، اخلاص ۽ جنون جي حدن کي لتاڙي چڪي هئي. اهڙي وابستگي تمام گهٽ انسانن ۾ نظر آئي."

سر ڪرپس جو چوڻ آهي:

"جناح پنهنجي يقين ڪامل، اعتماد، عقيدي جي پختگيءَ ۾ هڪ بي غرض ۽ بي لوث هو، ۽ پنهنجي نصب العين جي باب ۾ بلڪل پاڪ ۽ بيباڪ هو. اهڙن اوصافن جي ڪري ئي هو پنهنجي معاصرن ۾ ممتاز مقام تي قائم رهيو ۽ ڪيس سندس عوام هڪ عظيم قائد بنائي ڇڏيو."

برطانوي وزيراعظم ايٽلي چيو هو:

"پاڪستان جي نصب العين متعلق سندس عقيدو ڪڏهن به نه لڏيو. جناح ان مقصد تي پهاڙ والگر اڏول رهيو، ۽ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ جيڪا مسلسل ۽ اڻٿڪ ڪوشش ۽ جدوجهد ڪيائين، انساني تاريخ ۾ ان کي هميشه لاءِ ياد رکيو ويندو. جناح هڪ مثالي شخصيت جو مالڪ هو."

قائداعظم جي وفات حسرت آيات تي، دنيا جي اخبارن ۽ رسالن ايڊيٽوريل لکيا، سندس بيمثال شخصيت جي جدوجهد جي ساراهه ڪئي، سندس بيباڪ ۽ بي لوث شخصيت جا مثال ڏيئي ڳڻ ڳايا، ڪيس داد ۽ تحسين ڏيندي اخبارن ۽ رسالن جا خاص نمبر شايع ڪيا. دنيا جي هر زبان ۾ دل کولي لکيو ويو.

مدراس جي مشهور اخبار "هندو" جي ايڊيٽر لکيو هو:

"هي زمانو اهو هو، جنهن ۾ صدين کان هلندڙ پرائيون رياستون ڊهي رهيون هيون. ان دؤر ۾ بمبئيءَ جي هن ماهر قانوندان، هڪ اسلامي سلطنت جو خواب ڏٺو، جڏهن ته هر هنڌ لادينيت ۽ الحاد جا جهنڊا ڦڙڪي رهيا هئا. ان اڪيلي سر هڪ اسلامي مملڪت جي تصوّر کي پنهنجي رت ۽ پگهر سان پالڻ شروع ڪيو. نتيجو اهو نڪتو جو سندس محنت ۽ ڪشالو ڪامياب ٿيو، ۽ راتورات هڪ اسلامي سلطنت جي قيام جو اعلان پڌرو ٿيو."

هڪ ٻي مشهور هندو اخبار "انڊين ايڪسپريس" ڪان جناح جي خدمت ۾ پيش ڪيل خراج تحسين جا لفظ هن طرح آهن:

"دنيا جي سڀ کان وڏي اسلامي سلطنت جي باني ۽ معمار هجڻ جي حيثيت سان، جناح پنهنجي ملڪ جي تاريخ ۾ هڪ اهڙو مقام پيدا ڪري ورتو آهي جو دائمي ۽ ابدي آهي. باقي رهي اها ڳالهه ته مسلمانن جا مملڪت قائم ڪئي آهي، سا سندن لاءِ ڪيتريقدر مفيد ثابت ٿي سگهي ٿي، ان متعلق اسان اڳ ۾ ڪا به قياس آرائي ڪري نٿا سگهون. مگر ان حد تائين ته ڪو به شڪ ۽ شبهو پيدا ٿي نٿو سگهي ته جناح پنهنجي هم مذهب مسلمانن جي جا خدمت ڪري چڪو آهي، ان خدمت جو ڪو مثال ملڻ مشڪل آهي؛

جناح، برصغير جي سياسي خدمت لاءِ زندهه رهيو، ۽ عملي طرح سان، ان جي خوشحاليءَ جي خاطر ٿي پنهنجي جان، جان آفرين جي حوالي ڪيائين. سندس عظمت جو نشان دائم ۽ قائم رهڻ وارو آهي."

لنڊن جي مشهور اخبار "ٽائمز" لکيو هو:

"مسٽر جناح، پنهنجي پاليسيءَ جي مطابق حالتن کي هموار ڪرڻ لاءِ جنهن يقين ۽ اعتماد سان جدوجهد ڪئي هئي، ان قسم جي جدوجهد شايد ئي ڪنهن ٻئي سياستدان جي تحريڪ ۽ تاريخ ۾ نظر اچي. خود پنهنجي زندگيءَ ۾ ئي، جناح، هڪ ليجينڊ بنجي چڪو هو. جناح کي ڪنهن تصور جي فريب سان شايد ئي ڪڏهن واسطو پيو هجي. هو هميشه صاف ۽ بيباڪ اصولن تي عمل ڪندو رهيو. ڪنهن بہ ڪيس فريب ۽ مڪر سان نہ جهڪايو آهي.

جناح جي اعتماد ۽ اندازي، پاڪستان جي جنم جو وقت توڙي ان دؤر ۾ پيدا ٿيندڙ واقعات جو گهڻو اڳ تعين ڪري ڇڏيو هو. سندس پيشبيني ۽ پيشگوئي بيشڪ حرف بہ حرف درست ثابت ٿي. مگر ان سان گڏ ڪيس اها بہ خبر هئي تہ هو پاڪستان جو صرف رهنما آهي، انهن عناصرن جو خالق ناهي، جن جي ڪري پاڪستان وجود پذير ٿيڻ وارو آهي. ڪيس اهو بہ احساس هو تہ اگر پاڻ، پنهنجن آدمين کي، پنهنجي سپرد ڪيل ڪم جي تڪميل تي رسائڻ لاءِ تيار ڪري نہ سگهيو، ۽ هنن سندس هدايتن کان بينياز ٿي ڪنهن عملي صلاحيت کان ڪم نہ ورتو، تہ پوءِ ان حالت ۾ سندس جدوجهد ۽ تحريڪ جو تاريخي ڪارنامو گهڻو وقت برقرار رهي نہ سگهندو. ان ڪري جناح، جن معقول ماڻهن کي چونڊي، ڪين تربيت ڏيڻ شروع ڪئي هئي، تن کي ئي آهستي آهستي حڪومت جون ذميداريون سونپيندو ويو. پاڻ، پس منظر ۾ نشان عظمت بنجي، پنهنجن ماڻهن کي يقين ۽ اعتماد جو سهارو ڏيندو رهيو. ۽ جڏهن ڪنهن اهم ۽ ضروري فيصلي جو وقت ايندو هو، تڏهن اڳتي وڌي، پس منظر مان نڪري، بلڪل بيباڪيءَ سان پنهنجو فيصلو پڌائي ڇڏيندو هو."

بهرحال ان قسم جي رايِن ۽ تبصرن کي اگر جمع ڪجي تہ هوند هڪ دفتر تيار ٿي سگهي ٿو، جنهن کي مطالعو ڪري، جناح جي عظيم شخصيت جي اوصاف، طريقِ ڪار ۽ مقصدِ حيات جي خبر پئجي سگهي ٿي.

جناح جا عظيم ڪارناما ڪيس واشنگٽن، اتاترڪ ۽ بسمارڪ پارن، مملڪت ساز ۽ بين الاقوامي شهرت يافتہ عظيم انسانن جي صف ۾ بيهارن ٿا، بلڪ ڪيس هڪ منفرد ۽ بي مثال مقام عطا ڪن ٿا.

بهرحال جناح پنهنجي ذات ۽ جدوجهد سان، تاريخ تي اڻ مٽ نقش ڇڏيا آهن، ۽ تاريخ عالم ۾، سندس ذات هڪ تاريخ ساز ۽ مملڪت ساز جي حيثيت سان نمايان آهي ۽ اڳتي بہ زندهه جاويد رهندي.

قائداعظم جي جنازه نماز کان پوءِ برصغير جي وڏي عالم شيخ الاسلام مولانا شبيراحمد عثماني رحہ نهايت رقت انگيز انداز ۾ تقرير ڪندي فرمايو:

”برصغير هند و پاڪ ۾ مسلم سلطنت جي زوال کان پوءِ صدي-ڏيڍ جي عرصي ۾ جا سڀ کان عظيم ۽ نامور هستي پيدا ٿي، اها جناح جي هستي آهي. پاڪستان جي تحريڪ کان اڳ هن برصغير ۾ مسلمانن پاران ڪيئين آزادي ۽ جدوجهد جون تحريڪون پيدا ٿيون هيون. اِج ضرورت آهي ته انهن سڀني تحريڪن جي تاريخي ۽ عملي پس منظر کي لحاظ ۾ رکي، قائداعظم جي تاريخي جدوجهد جو مطالعو ڪرڻ گهرجي. خاص طرح سان اهي تحريڪون، جي مغلن جي زوال کان پوءِ هن برصغير ۾ پيدا ٿيون، مثلاً سيد احمد بريلوي ۽ شاهہ اسماعيل شهيد جي جهاد واري تحريڪ، سر سيد احمد جي عليگڙهہ واري تحريڪ ۽ خلافت تحريڪ. اهي سڀ تحريڪون، مسلمانن جي نشاة ثانيہ ۽ سندن نئين حيات لاءِ ضامن بڻيون، ۽ انهن سڀني تحريڪن جي بنيادي نصب العين کي قائداعظم تڪميل تي پهچايو.“

اگر تاريخي عوامل ۽ محرڪات تي غور ڪيو وڃي ته پوءِ اها حقيقت واضح ٿيندي ته پاڪستان مسلمانن جي تيرهن سؤ سالن واري تاريخي جدوجهد جو تڪميلي ۽ مقصدي ثمر آهي. يا ائين ڪٿي چئجي ته مسلمانن جي جدوجهد ۽ جهاد جي تاريخي سفر جو نڪتہ عروج آهي قائداعظم جو مجاهدانہ ڪردار.

تاريخ جي مطالعي جي سلسلي ۾ مسلمانن جي دؤر جو هر پهلو اکين اڳيان رکڻ گهرجي، علمي، ادبي، ثقافتي، سياسي، معاشي ۽ معاشرتي.

ياد رهي ته اسلام جي اچڻ کان اڳ پوري هندستان تي هندن جو قبضو هو. مگر ٧١١ھ ۾ مسلمانن جي اچڻ تي، ملڪ جو رنگ ئي بدلجي ويو. هڪ اهڙو هندستان، جو پراچين هند کان جدا ۽ مختلف هو، ان ۾ تاريخ جي سفر جي دوران ٻيون دليائون پيدا ٿينديون آيون. گويا ٻہ مختلف قطب هئا، جي هڪٻئي کي پاڻ ڏي ڇڪي رهيا هئا.

هڪ هندو ۽ ٻيو مسلمان. هڪ فاتح ۽ ٻيو مفتوح. ٻئي طبقا پنهنجي پنهنجي تاريخ، مذهب، روايات ۽ تمدن سان وابستہ رهيا. اگر ٻنهين قومن جي ثقافت جو ڪجهہ وقت تائين ميل ميلاپ ٿيو ٻہ ته اهو محض تصوف ۽ ويدانت جي دليا ۾ ٿيو. ان ۾ ٻہ مسلمانن فراخدليءَ سان حصو ورتو. ائين چوڻ ۾ ڪوبہ مبالغو نہ آهي تہ هندو-مسلم تهذيب جي تخليق ۾ مسلمانن تمام گهڻو حصو ورتو. مگر ٻئي قطب هڪٻئي کان جدا جدا رهيا.

مسلمان زندگيءَ جي هر پهلوءَ ۾، خوراڪ، لباس، ادب، ثقافت، تمدن، تهذيب، معاشرت، موسيقي، عمارت سازي، شعر ۽ ادب، باڪ زبان جهڙي اهم چيز ۾ ٻہ ’هندستاليت‘ کي غالب وڪڻ جي دلي ۽ مخلصانہ ڪوشش ڪئي.

مسلمانن جي اچڻ جو مقصد اهو هو ته برصغير ۾ آباد ۽ خوشحال معاشري جي تخليق جي راهه ۾ مقامي روايات ۽ طريق حيات سان چيتري قدر به نآهه ۽ نباهه تي سگهي، اهو دل کولي کيو وجي. ان سلسلي ۾ مغل دور جي رواداري، محبت ۽ امن پسندي، هندن جي حفاظت ۽ سندن مذهب ۽ تهذيبي روايات لاءِ تاريخي شاهديون موجود آهن.

پر جيئن ئي انگريز هن سرزمين تي پير کمايا، تيئن، هندن ۽ مسلمانن جي ظاهري هم آهنگي ۽ رواداريءَ وارن قدرن تي پاڻي ڦيرايو ويو، ۽ هندو پنهنجي اصلي رنگ ۾ ظاهر ٿيو. ويدانت ۽ تصوف جو اهو نقاب، جو اڪبر، جهانگير، شاهجهان ۽ دارا جي وقت ۾ استعمال کيو ويو هو، سو فوراً لاهي ڇڏيو ويو.

برٽش راڄ جي هولڊي، هندن پنهنجي ڌرمي ۽ قومي روايتن ۽ عقيدن جي ٻيهر احياءَ ۽ اشاعت لاءِ منظم نموني ۾ ڪم ڪرڻ شروع ڪيو.

مسلمانن هڪ هزار سالن تائين مسلسل جدوجهد ڪري، 'هندو مسلم ثقافت' جو جيڪو ترقي يافته نصب العين پيدا کيو هو، جنهن جي ماتحت، هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ پيدا ٿيل کيئي اختلافات دور ٿي چڪا هئا، اهو سارو علمي ۽ ثقافتي ورثو، هڪ ڏک سان ناس ڪيو ويو. اهو سيڪجهه اڻويهين صديءَ جي آخري پنجاهه سالن ۾، هندن جي تنگ ظرفيءَ جي ڪري ظهور ۾ آيو.

برصغير جي تاريخ جا پيا به ڪيئي عوامل اهڙا هئا، جي ان وقت ڪم ڪري رهيا هئا، جن متعلق ڪنهن به تفصيلي گفتگو جي في الحال ضرورت ڪانهي.

اسلام اتر-اولهه ۽ اوپر وارن حصن ۾ پنهنجي روحاني فتوحات سان ڪاميابي حاصل ڪئي ۽ برصغير جو باقي حصو اسلام جي نعمت کان محروم رهجي ويو، ان جا به ڪيئي اسباب آهن، جن مان هندن جي تنگ ظرفي، انسان دشمني، ڇوت ڇات، برهمڻ جي تقدس مابي، ٻاهرين کي مليڇ ڇئي نفرت جو اظهار ڪرڻ-مکيه سبب ڇئي سگهجن ٿا.

اهو ظاهر آهي ته هندن جي انهن منفي ۽ تخريبي معيارن جي رد عمل ۾ پاڪستان جو وجود ۾ اچڻ هڪ لازمي امر هو.

تاريخي عوامل جي سلسلي کي اگر غور سان جاچجي ته پوءِ ۱۸۲۰ع تائين پهچندي، اسان کي انگريزن جا قدم نظر اچن ٿا. ۽ انگريز جڏهن ته هڪ چئلينج بنجي، اپرلدي نظر اچي ٿو. انگريز جو اهو چئلينج نه فقط سياسي هو، پر ان سان گڏ ثقافتي ۽ تهذيبي پڻ هو. هندن ۽ مسلمانن ٻنهي قومن تي ان جو جدا جدا اثر پيو. هندو، احياءَ جي تحريڪن وارا ويدانت ڏانهن موٽي ويا ۽ اسلام کان اڳ واري پراچين ڀارت جي روشن خواب ۾ گم ٿي ويا. ۽ مسلمان، هند ۾ پيدا ٿيل انهن اثرن ۽ نقش ونگارن ڏانهن متوجهه ٿيا، جي سندن اسلاف جي جدوجهد ۽ اصلاحي تحريڪن پيدا ڪيا هئا. هندن پنهنجو رشتو هزارها سال اڳ واري پراچين ڀارت ۽ ان جي سيتا سان ڳنڍڻ شروع ڪيو، ۽ مسلمانن هڪ هزار انقلاب آفرين سال واري دور کي پنهنجو نصب العين بنايو. نتيجو اهو نڪتو جو هندن جي رجعت پرستيءَ ڪري، اسلامي

تصوف ۽ تهذيب جي اثر مان پيدا ٿيل انسانيت لواز تحريڪون ۽ شخصيتون تاريخ جي ورقن تان ميسارجي ويون.

حضرت ولي الهند خواجه اجميري جي ورود مسعود مان اسلام جي جا عالمتاب روشني آئي، جنهن جي اثر مان گرو نانڪ، ڪبير، چيتنيا، رامانند ۽ ميران بائي جهڙا مصلح پيدا ٿيا، جن برهمنزم جي خلاف جهاد ڪيو ۽ تصوف ۽ ويدانت جي آميزش مان هڪ انسانيت نواز آدرش پيدا ڪيو. جنهن دؤر ۾ ميان مير سنڌي لاهوري، دارا، سرمد ۽ محبوب الاهي پارا هندو-مسلم ايڪتا جا مصلح پيدا ٿيا. افسوس جو ڪٽر ۽ متعصب آريائي ۽ مهاسڀائي ذهنيت ان ساري امن پسند، صالح، محبت آميز ۽ انسانيت نواز قدرن کي تباهه ڪري ڇڏيو.

اهو به صحيح آهي ته انگريزن جي بيجا تسلط، تشدد، نظام ملوڪيت بروقت مسلمانن کي خبردار ڪيو، پر جڏهن انگريزن مان مسلمانن کي تباهه ڪرڻ لاءِ هندن ساٿ ڏنو، تڏهن مسلمانن جي خودي بيدار ٿيڻ لڳي. مسلم سياست ۽ مسلم قوميت جي انفراديت جي اشاعت ۽ تحفظ لاءِ لاچار مسلمان ميدان ۾ آيا.

چنانچه ١٨٢٠ع کان پوءِ برصغير جي مسلمانن جيڪي احياءِ ۽ نشاة ثانيه جون تحريڪون شروع ڪيون، انهن جو نقطه آخر ”پاڪستان“ آهي.

پاڪستان قائداعظم جي مخلصانه جدوجهد مان وجود ۾ آيو. اها ’جناح‘ جي هستي هئي، جنهن زوال پذير قوم جي زندگيءَ ۾ ولوله انگيز حيات جو جذبو پيدا ڪري تحريڪ کي ڪاميابيءَ جي منزل تائين پهچايو.

ائين چوڻ ۾ ڪو به مبالغو ناهي ته اسلام جيڪي هن سرزمين تي هڪ هزارن سالن اندر نقوش ۽ اثر ڇڏيا هئا ۽ جي تاريخي عوامل، برصغير جي تاريخ ۾ پيدا ٿي چڪا هئا، انهن سڀني جي تڪميل، جناح جي ڪوشش مان تڪميل جي منزل تي پهتي.

تقريباً ١٨٠٠ع کان وٺي برصغير ۾ مسلم سياست تي جيڪي زوال آشنا حادثا گذريا، جناح صاحب جهڙي عظيم سياستدان انهن ۾ دوباره زندگي پيدا ڪري، جديد ترين قدر ۽ معيار پيدا ڪيا، جنهن جي نتيجي ۾ اڄ پاڪستان هڪ حقيقت بڻجي چڪو آهي.

پاڪستان جي باني، جناح جي عظمت اها آهي ته ان جنهن سياسي فلسفي جي پالنا ڪئي، سا پالنا ان ساري دؤر جي قدرتي ارتقا جو لازمي حصو بنائي ڇڏيائين. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو پاڪستان کان اڳ وارين تحريڪن-سيد احمد شهيد ۽ شاهه اسماعيل شهيد جي تحريڪ جهاد، عليگڙهه تحريڪ ۽ خلافت تحريڪ جي ادا ڪيل ڪردار، جنهن کي بظاهر ڪا ڪاميابي حاصل نه ٿي سگهي هئي، نظريه پاڪستان تي پهچي ڪاميابي حاصل ڪئي.

سيد احمد شهيد ۽ شاهه اسماعيل شهيد جي تحريڪ جهاد، برصغير جي مسلمانن جي ديني قوميت ۽ احساس خوديءَ جو هڪ اظهار هئي. هي اهو زمانو هو جنهن ۾ مسلمانن جي معاشرتي توڙي ثقافتي حيات ۽ نظريه ۾ نئين قسم جي امنگ ۽ حرارت پيدا ٿي. اهائي تحريڪ هئي،

جنهن مسلمانن ۾ جهاد جو جذبو پيدا ڪيو ۽ اسلامي نظام جي نشاة ثانيه لاءِ ڀرپور رول ادا ڪرايو. برصغير جي اتر ۽ اولهه پنجاب، سرحد، ڪشمير، سنڌ ۽ بلوچستان ۾ اسلام جي سربلندي لاءِ جهاد جو علم بلند ڪيو ويو. ان تحريڪ جو مقصد هو، مسلمانن ۾ انقلاب پيدا ڪرڻ ۽ آزاديءَ لاءِ بيپناهه امنگ پيدا ڪرڻ ۽ ڪين اسلامي نظام جي انسانيت نواز ۽ انصاف پسند عملي ڪردار جي راهه ڏيکارڻ. اها تحريڪ مسلمانن ۾ جهاد ۽ جدوجهد جي ازسر نو تحريڪ پيدا ٿيڻ لاءِ بنيادي سبب بني.

اهو برابر آهي تہ فوري طور تي ان تحريڪ سياسي ڪامراني حاصل نہ ڪئي، مگر ان دؤر جي مرده، بي روح، رسومات پرست، بيدين ۽ بي عمل مسلمانن ۾ دين ۽ ان جي اخلاقي روح کي سمجهڻ ۽ اسلام جي انقلابي نظام کي نافذ ڪرڻ جو ولولو ضرور پيدا ٿيو، ۽ اها پنهنجي جاءِ تي وڏي ڪاميابي هئي.

سڀ کان اهم ڳالهه اها هئي تہ ان تحريڪ جهاد مسلمانن ۾ اِيان جو احساس پيدا ڪيو، ۽ حضرت شاهه ولي الله جي مذهبي ۽ معاشرتي، سياسي ۽ انقلابي تحريڪ کي اڳتي وڌايو، ۽ مسلمانن ان جديد تحريڪ کي فوراً قبول ڪري ورتو.

ان جي برعڪس عليڳڙهه تحريڪ، جدت پسند افڪار ۽ حقيقت پسندانہ ڪردار ڏانهن زياده متوجهه رهي. تعليم خاص طرح سان جديد تعليم کي اختيار ڪرڻ مسلمانن لاءِ نيڪ فال ثابت ٿي. مسلمانن کي ذهن نشين ڪرايو ويو تہ سندن وجود ۽ روح جي حفاظت لاءِ اهو تمام ضروري آهي تہ جديد عصر جي علمي ذخيري، سائنسي اڪتشافات ۽ جديد معاشيات کي غور سان مطالعو ڪيو وڃي.

لهذا تحريڪ جهاد اگرچہ روحاني اصلاح ڏانهن هڪ پرڪشش دعوت هئي تہ عليڳڙهه تحريڪ مسلمانن جي تعليمي زوال، پسماندگيءَ ۽ معاشرتي بدحاليءَ کي بدلائڻ واري هڪ انقلابي دعوت هئي. ان تحريڪ ۾ مسلم ثقافت، مسلم روايات ۽ مسلمانن جي تاريخي وجود جي حفاظت ۽ فروغ جو سامان بہ هو. بيشڪ عليڳڙهه تحريڪ جو مقصد زياده تر دنياوي هو ۽ سندس دائره ڪار بہ محدود هو. تاهم ان تحريڪ مسلمانن لاءِ ڪافي تعميري ڪم ڪيو آهي. سرسيد احمد جي سڀ کان وڏي ڪاميابي اها هئي تہ ان مسلمانن کي ماضيءَ جي رنگين داستانن ۽ پدرم سلطان بود واري خواب آفرين دؤر مان ڪڍي جديد دؤر، جديد علوم، جديد سياسي افڪار ۽ جديد سائنسي انداز سان روشناس ڪرايو.

بي ڪاميابي جا هن تحريڪ جي ڪري حاصل ٿي، سا اها آهي تہ مسلمانن ۾ پنهنجي شخصيت ۽ قوميت جو احساس پيدا ٿيو. ان ئي دؤر ۾ عالم اسلام جي اتحاد جي تحريڪ بہ وجود ۾ آئي. جديد سياسي شعور جي پيدا ٿيڻ تي، ترڪي سلطنت کي پنهنجي جدوجهد جي علامت بنايو ويو، ۽ ترڪيءَ کي مسلمانن جي تمنائن جو مرڪز ۽ سياسي قوت جو سرچشمو تسليم ڪيو ويو. ان طرح سان مسلمانن ۾ پنهنجي شاندار ماضيءَ جي عظمت جي اعتراف سان

ڪڏ منجهن بين الاسلامي اخوت ۽ هم آهنگيءَ جو پرجوش جذبو پيدا ٿيو ۽ بتدريج خلافت تحريڪ جنم ورتو.

خلافت تحريڪ جو مقصد هو، اسلامي دنيا لاءِ هڪ مرڪز جو قيام - اسلامي دنيا جي دفاع لاءِ فعال تنظيم جو قيام، برطانوي ظلم ۽ تشدد جي خلاف عملي اقدام، برصغير هندوپاڪ ۾ انگريزن جي خلاف آزاديءَ جي تحريڪ جو فروغ ۽ عملي مظاهرو. نتيجو اهو نڪتو جو ڪيئي تحريڪ جا پرجوش داعي، سلطنت عثمانيه جي استحڪام لاءِ سير سان ڪفن ٻڌي، ميدان جهاد ۾ ٽپي پيا.

ٻئي طرف "سوراج - سوراج" جا زباني نعرا اصل ۾ اشڪ شوئي جي لاءِ هئا، جيئن مسلمانن کان علاوه ٻين عناصرن جي قوت کي به انگريزن جي خلاف جمع ڪري، لمانشي لانڪ ڪري سگهجي ۽ انگريز کي پريشان ڪري ڪجهه پاڻ لاءِ وڌيڪ رعايتون حاصل ڪري سگهجن. اصل ۾ 'سوراج - سوراج' پڪارڻ واري تحريڪ به مسلمانن جي عظيم اتحاد خلافت تحريڪ ۽ ان جي ترڪ موالات ۽ قطع تعلقات واري قدم جي خوشه چين هئي. اهوئي سبب آهي جو 'سوراج - سوراج' پڪاريندڙ، آخر تائين انگريز جي موجودگيءَ جي تقاضا ڪندا رهيا ۽ انگريز جي سنگينن جي ڇانوَ ۾، ساري ملڪ تي حڪومت هلائڻ جي خواب ۾ مبتلا رهيا.

مٿي عرض ڪيو ويو آهي ته برصغير جي مسلمانن ترڪي ۽ ان جي حريت پسند مجاهدن جي جهاد کي پنهنجي قوت ۽ عظمت لاءِ علامت طور قبول ڪري، ساري اسلامي دنيا ۾ انگريز جي خلاف اعلان جنگ ڪيو ۽ برصغير ۾ رهندي، يورپ تائين پنهنجي تحريڪ جي اثر کي پهچائڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي.

ان ئي سلسلي ۾ انگريزن کي بدنام ۽ ڪمزور بنائڻ لاءِ تحريڪِ هجرت پڻ شروع ڪئي وئي، جنهن جي عملي ابتدا سنڌ مان جان محمد جوڻيجي جي مجاهدانه شخصيت سان وابسته آهي.

ان کان پوءِ سنت ئي مولانا تاج محمود امروٽي، شيخ عبدالمجيد سنڌي، مولانا عبيدالله سنڌي، مولانا آزاد، شيخ الهند محمود الحسن، مولانا انور شاهه ڪاشميري، مولانا محمد علي جوهر، مولانا شوڪت علي، ظفر علي خان، پير غلام مجدد سرهندي، مولانا حسرت موهاني، ڊاڪٽر انصاري، حڪيم اجمل خان صاحب، ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو، مولانا محمد صادق ڪراچوي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مولانا دين محمد وفائي، مولانا عبدالڪريم چشتي، مولانا آزاد سبحاني، شيخ الاسلام حسين احمد مدني، مولانا حفظ الرحمان سيوهاروي، مولانا مفتي هند ڪفايت الله، مولانا شبير احمد عثماني، مولانا ظفر احمد عثماني ٿانوي وغيره ڀارا عالم ۽ ليڊر سياسي ڀاهه ۾ ٽپي پيا. اهڙن جليل القدر عالمن، مختلف سياسي محاذن تي، انگريز جي تشدد ۽ هندو جي ڪم ظرفيءَ مان پيدا ٿيل "باهمي سازش" جو سخت مقابلو ڪيو. نتيجو اهو نڪتو، جو برصغير جي مسلمانن ۾ سياسي شعور وڌيو ۽ منجهن آزادي ڪامل لاءِ بيقراري پيدا ٿي.

اهوئي ولولہ انگيز دور هو، جنهن ۾ پاڪستان جو تصور پيدا ٿيو. ان ئي دور ۾ هڪ عظيم اسلامي مملڪت جو خيال، هڪ محسوس پيڪر جي شڪل وٺندو رهيو. پاڪستان جي تحريڪ گويا مسلمانن جي سيني انقلابي تحريڪن جو مرڪزي نقطو بنجي وئي.

پاڪستان جي تحريڪ ۾ هڪ طرف شاهہ اسماعيل شهيد ۽ سيد احمد بريلويءَ جي ديني حرارت ۽ خونِ شهادت جي آميزش هئي تہ ٻئي طرف سر سيد احمد جي جدت پسندي ۽ ٽئين طرف تحريڪ خلافت جو مجاهدانہ جوش ۽ جذبو ڪارفرما هو.

اتي پهچي ائين چوڻ ۾ ڪوبہ وڌاءُ سمجهڻ نہ گهرجي تہ انهن تنهين تحريڪن جي مجموعي انقلابي قوت سان جيڪا پاڪستان جي تصورکي تائيد حاصل ٿي، ان ۾ قائداعظم جي مجاهدانہ ۽ حقيقت پسندانہ بصيرت، تجربي، نگاهہ ۽ بلند ڪردار جو وڏو دخل رهيو آهي.

قائداعظم جنهن وسيع ۽ عظيم اسلامي مملڪت جو تصور پيدا ڪيو هو، تنهن جو بنياد محض قياس ۽ تصور، خواب ۽ خيال تي نہ هو. ان جي باقاعده منطقي ۽ سائنسي انداز ۾ حدبندي ٿيل هئي ۽ ان جون پاڙون هن ئي زمين جي پاتال ۾ پختيون هيون.

قائداعظم پنهنجي بصيرت ۽ سياسي تجزيي سان پنهنجي دور جي عظيم قوت 'عوام' کان ڪم ورتو. قائداعظم، نعره بازي ۽ جذباتي اعلانن کان ڪم نہ ورتو آهي. قائداعظم پنهنجي خيال ۽ عمل جو محور ۽ مرڪز صرف برصغير جي مسلمانن جي سياسي، معاشرتي ۽ معاشي آزاديءَ کي بنايو آهي. ۽ اسلام جي بين الاقوامي امن ۽ اتحاد، حريت ۽ آزادي واري انقلابي نصب العين کي پنهنجي نظرن اڳيان هڪ عظيم آدرش ڪري رکيو آهي. ان طرح پنهنجي عقابي نگاهن سان ماحول کي جاچي، حقيقت پسندانہ جدوجهد ڪري، ڪاميابي حاصل ڪئي آهي. قائداعظم پنهنجو پورو توجهہ عصر حاضر جي جديد عوامل ۽ جديد تقاضائن تي صرف ڪيو آهي ۽ هڪ اهڙي عظيم اسلامي مملڪت بنائڻ جي خواب کي پورو ڪيو اٿس، جتي مسلمان، صحيح معنيٰ ۾ مسلمان بنجي زندگي گذاري سگهي ۽ پاڪستان، صحيح معنيٰ ۾ امن ۽ امان، صلح ۽ سلامتيءَ جي سرزمين بنجي ۽ کيس 'دارالاسلام' سڏڻ جو شرف عطا ٿئي.

قائداعظم، جو انقلابي نصب العين مسلمانن جي لاءِ طئي ڪيو هو، اهو سندس وسيع تجربي، مطالع، بصيرت ۽ حق پسندانہ صلاحيت جو سرهونِ منت آهي. قائداعظم، فلسفيانہ ڪتہ طرازين ۽ لفظي موشگافين کان ڪم نہ ورتو آهي ۽ نہ ڪو جوش ۽ جذبات کي اڀاري عوام کي همخيال بنايو اٿس. قائداعظم تمام سولي ۽ سنئين سڌي انداز ۾ ڳالهيون ڪري، مسلمانن ۾ ايمان، يقين ۽ نظم وضبط جو پختو ۽ سنجيدو احساس پيدا ڪيو آهي.

قائداعظم مسلمانن کي صاف صاف ٻڌايو تہ هو هڪ عظيم قوم ۽ عظيم ملت آهن ۽ کين دنيا جي ڪابہ قوم نظرانداز ڪري نہ ٿي سگهي. اسان جي پنهنجي تهذيب ۽ ثقافت آهي، لهذا هڪ علحده وطن جي تقاضا، هڪ سائنسي ۽ معقول تقاضا آهي.

مطلب هي آهي تہ قائداعظم جو بہ ڪم ڪيو آهي، ان جي عظمت تمام بلند آهي. قائداعظم پنهنجي پرڪشش ۽ فعال شخصيت سان، هن صديءَ ۾ تن عظيم ڪمن کي پايہ تڪميل تي پهچايو آهي.

سڀ کان اول ويهين صديءَ جي وچ واري پرآشوب زماني ۾ هڪ مسلم رياست جي تصور کي عملي پيڪر عطا ڪيائين ۽ ان لاءِ عصر حاضر جي سيني تقاضائن کي پورو ڪيائين.

ٻيو تہ پوري ملت اسلاميہ کي ان نصب‌العين سان آشنا ڪرائڻ ۾ ڪامياب ٿيو ۽ سيني طبقن کي متفقہ طور پنهنجي نظريہ کي تسليم ڪرڻ لاءِ تيار ڪيائين، تان جو پوري قوم پاڪستان جي مطالبي تي مخلصانہ ۽ مجاهدانہ انداز ۾ ميدان ۾ آئي.

ٽين وڏي ڪاميابي اها آهي تہ تمام ٿوري عرصي يعني ڏهن سالن جي عملي جدوجهد سان دنيائے تاريخ جي عظيم اسلامي مملڪت کي دنيا جي نقشي تي قائم ڪيائين.

قائداعظم جو اهو بہ ڪمال آهي تہ پان اتحاد عالم اسلام کي هڪ نئون روح بخشيو آٿس. سيد جمال‌الدين افغاني، سيد احمد شهيد، شاهہ اسماعيل شهيد، سر سيد احمد، شيخ‌الهند عبيدالله سنڌي جي دعوتِ فڪر کي ويهين صديءَ ۾ هڪ اهڙو عملي پيڪر عطا ڪيائين جو مسلم نشاة ثانيہ جي هڪ نئين دور لاءِ 'بشارت' جو ڪم ڏئي ٿو. قائداعظم اهو زيرڪ ۽ دانشمند سياستدان آهي، جنهن گذريل ڏؤر جي شڪست ۽ ناڪاميءَ جي هڪ فتح عظيم سان تلافي ڪئي آهي. سندس اهو ڪارنامو انساني تاريخ ۾ زنده جاودان رهندو. پاڪستان جو وجود ۽ قيام، سندس عظمت جي اها علامت آهي، جا هميشه تر ۽ تازه رهندي، بلڪ جيئن جيئن وقت گذرندو ويندو تيئن ان ۾ دلڪشي پيدا ٿيندي رهندي.

****

پاڪستان جي قائم ڪرڻ مان اسان جو مقصد آهي، اهڙي سرزمين آزاد ڪرڻ، جنهن ۾ اسان پنهنجي روايات ۽ تهذيب کي وڌائي سگهون ۽ جتي اسلام جي عدل ۽ انصاف، مساوات ۽ رواداريءَ جي اصولن کي عملي طرح نافذ ڪري سگهون.

— قائداعظم، آفيسرن کي خطاب ڪراچي. ١١- آڪتوبر ١٩٤٧ع

قائداعظم

(سوانح حيات ۽ سياسي ڪارناما)

[قائداعظم جي سوانح ۽ سياسي ڪارنامن متعلق اڄ تائين مختلف زبانن ۾ جو ڪجهه به لکيو ويو آهي، اهو ناڪافي تصور ڪيو ويو آهي. حقيقت اها آهي ته قائداعظم جهڙي جليل‌القدر سياسي رهنما جي سيرت ۽ ڪردار، سوانح ۽ سياسي زندگيءَ متعلق مڪمل ۽ جامع سوانح حيات جي ضرورت اڄ تائين باقي آهي. جي ڪتاب اسان جي نظر مان گذريا آهن، انهن ۾ نه فقط واقعات جي صحت به مشڪوڪ آهي، پر ان سان گڏ ولادت جي تاريخ توڙي اوائلي زندگي متعلق به غلط مواد آيل آهي. انگريز محقق بوليٿو جي شهرت يافته ڪتاب جو به اهوئي حال آهي. دلي تمنا آهي ته ان سلسلي ۾ ڪو عملي ڪم ڪيو وڃي. تحسين ۽ مبارڪ جو مستحق آهي، قائدعوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽو، وزيراعظم پاڪستان، جنهن جي قيادت ۽ هدايت هيٺ بانيءَ پاڪستان جي هڪ سؤ سالہ جشنِ ولادت ملهائڻ لاءِ قومي سطح تي عظيم‌الشان پروگرام ٺاهيو ويو آهي، جنهنڪري قائداعظم متعلق مختلف زبانن ۾ ڪيئي ڪتاب ۽ رسالا شايع ٿي رهيا آهن، ورنہ سال بسال اخبارن جي مختصر قائداعظم نمبرن کان سواءِ ٻيو ڪجهه به شايع نه ٿيندو آهي. ۽ اهي نمبر به فقط ٽي يا چار صفحا قائداعظم لاءِ مخصوص ڪندا آهن، جن ۾ به غلط سلط معلومات ڏلي ويندي آهي. 'مهراڻ' جي ناظرين ڪرام لاءِ قائداعظم جي مختصر سوانح حيات ۽ سياسي ڪارناما پيش ڪجن ٿا. —غ. م. گ]

قائداعظم جي جليل‌القدر شخصيت لاءِ هزهائنس سر آغاخان مرحوم جهڙي بين‌الاقوامي شهرت يافته بزرگ فرمايو آهي: ”مان پنهنجي زندگيءَ ۾ بيشمار وڏن ماڻهن سان مليو آهيان، پر جناح سيني کان عظيم ترين انسان هو.“ ان طرح مشهور هندو ليڊر ڊاڪٽر ڪيلاش ناٿ ڪٽجو جو چوڻ آهي ته: ”هن صديءَ جي مشهور ۽ نمايان شخصيت نه صرف برصغير هندستان، بلڪ ساري دنيا ۾ جا پيدا ٿي، اها جناح جي شخصيت آهي.“ ان طرح بلبل هند سروجني نئڊو چيو آهي ته: ”برصغير هند ۾ فقط جناح ئي آهي، جنهن جي ضميرکي خريد ڪري نٿو سگهجي.“

ظاهر آهي تہ جناح جي شخصيت ۽ ان جي ڪارنامن جي حيثيت تمام عظيم آهي، جنهن جي سوانح ۽ ڪارنامن لاءِ دفترن جا دفتر قلمبند ڪري سگهجن ٿا.

ولادت ۽ اوائلي تعليم:

چيو ويو آهي تہ جناح صاحب ٢٥ ڊسمبر ١٨٧٦ع تي ڪراچيءَ ۾ ڄائو. هي اهو سال آهي، جنهن ۾ برطانيہ جي ملڪہ وڪٽوريہ کي قيصر هند جو لقب مليو. جناح صاحب جو والد پونجا جيڻا جو تجارتي ڪاروبار ان زماني ۾ اوج تي هو. جناح صاحب اهو خوشنصيب شخص آهي، جنهن آرام ۽ آسائش جي دؤر ۾ اک پٽي. ڇهن سالن جي عمر ۾ اوائلي تعليم لاءِ اسڪول ۾ داخل ٿيو. ڏهن سالن جي عمر ۾ بمبئيءَ روانو ٿيو ۽ هڪ سال کان پوءِ واپس ڪراچيءَ آيو ۽ سنڌ مدرسہ ۾ داخل ٿيو. پندرهن سالن جي عمر ۾ ڪرسچن مشنري اسڪول ۾ داخلا ورتائين، ۽ سورهن سالن جي عمر ۾ ميٽرڪ پاس ڪيائين.

سندس والد جي تجارت ڪافي ترقي حاصل ڪري چڪي هئي، اگر اهو گهُري ها تہ جناح صاحب کي پنهنجي ڪاروبار سنڀالڻ لاءِ چئي ها، ليڪن سندس والد صاحب کي الله تعاليٰ اها توفيق ۽ بصيرت عطا فرمائي جو هن اهو خيال ظاهر ڪيو تہ محمد علي جناح کي اعليٰ تعليم ڏياري وڃي. ان کان پوءِ کيس سڌو لنڊن موڪليو ويو. ١٨٩٢ع ۾، جناح صاحب بئريسٽريءَ جي لاءِ لنڊن روانو ٿيو. جناح صاحب علم جي حصول سان گڏ سياست ۾ بہ حصو وٺڻ شروع ڪيو. ان دؤر ۾ جناح صاحب مشهور پارسي سياسي ليڊر، دادابائي نوروزجي، جي حب الوطنيءَ، سياسي بصيرت ۽ هندستان جي آزاديءَ واري جدوجهد کان ڏاڍو متاثر ٿيو.

لنڊن کان واپسي:

١٨٩٦ع ۾ بئريسٽريءَ جو امتحان امتيازي حيثيت ۾ پاس ڪري، ڪراچيءَ واپس پهتو. ڪراچيءَ ۾ اچي جناح صاحب کي پتو پيو تہ والد صاحب جي تجارتي ڪاروبار ۾ ڪافي نقصان ٿيو آهي، اهو ڏٺي جناح صاحب حوصلي ۽ عزم کان ڪم ورتو ۽ مستقل مزاجيءَ ۽ همت کان ڪم وٺي حصول معاش لاءِ مشهور وڪيل هرچندراءِ وشنداس سان وڪالت جي ڪم ۾ شرڪت جي آڇ کي قبول ڪيو. ليڪن اهو اشتراڪ، مزاج جي اختلاف ڪري، قائم رهي نہ سگهيو، ۽ جناح صاحب ڪراچيءَ کي ڇڏي ١٩٠٢ع ۾ بمبئيءَ روانو ٿيو.

بمبئي ۾:

بمبئيءَ ۾ پهچندي سخت مشڪلاتن جو دور شروع ٿيو. مسلسل ٽن سالن تائين حالت اها رهي جو روزانہ باقاعده پنهنجي وڪالت جي آفيس ۾ ويندو هو ۽ شام جو گهر واپس پهچندو هو. ان طويل عرصي ۾ سندس وڪالت جو ڪاروبار زور وٺي نہ سگهيو، ليڪن جناح صاحب

صبر ۽ حوصلي سان مشڪلاتن کي منهن ڏيندو آيو. آخرڪار مشيت الاهي سندس زندگيءَ جو ورق ورايو. ٿيو ائين جو هڪ ڏينهن سندس والد جو دوست، جناح صاحب کي بمبئيءَ جي مشهور ايڊووڪيٽ جنرل مسٽر ميڪفرسن وٽ وٺي ويو. ان نهايت خنده پيشانيءَ سان هن نوجوان بئريسٽر جي آجيان ڪئي ۽ قانون جي مطالع لاءِ پنهنجي ساري قانوني سرمايه کي سندس حوالي ڪيو. ان دؤر ۾ سچ پچ ته هڪ انگريز کان اهڙي تعاون جي اميد ڪانه هئي. مسٽر ميڪفرسن جي سفارش سان جناح صاحب کي جلدي پريزيڊنسي مئجسٽريٽ جي عارضي جاءِ ملي. ان عهدي کي جنهن ذميداراڻه ۽ ديانتداراڻه حيثيت سان جناح صاحب هلايو، تنهن سندس ذاتي جوهرڪان بمبئيءَ جي ماڻهن کي متعارف ڪرايو. ان دؤر ۾ جناح صاحب جي مالي پريشاني ختم ٿي. ان عارضي ملازمت کان پوءِ جناح صاحب جڏهن پنهنجي آزاد آفيس قائم ڪئي، تڏهن ڪيس ڪافي مقدما مليا. سندس قابليت ۽ شهرت کان متاثر ٿي سرڪار پاران ڪيس ١٥٠٠ رپين ماهوار مستقل ملازمت جي آڇ ٿيتي، ليڪن جناح صاحب اها آڇ رد ڪندي چيو ته ”مان سرڪار جي ملازمت ڪرڻ لاءِ تيار ناهيان، ڇو ته ١٥ سؤ رپيه ته منهنجي روز جي پيدائش ٿي سگهي ٿي.“ اڳتي هلي واقعات سان ثابت ٿيو ته جناح صاحب جي پيشگوئي درست نڪتي. ڪيس لکن رپين جي پيدائش ٿيڻ لڳي.

جناح صاحب جي قانوني قابليت جو اهو حال رهيو هو جو پاڻ جڏهن عدالت ۾ بحث شروع ڪندو هو، تڏهن جج، وڪيل ۽ سامعين سڀ حيران رهجي ويندا هئا. جناح صاحب جي قانوني مهارت، نڪته طرازي، زبان جي برجستگي ۽ دليل جي پختگيءَ کان سڀ متاثر ٿيندا هئا.

هڪ ڀيري هڪ انگريز مئجسٽريٽ سان جناح صاحب جي تيز ڪلامي ٿي پئي، جنهن تي مئجسٽريٽ چيو ته ”مسٽر جناح صاحب، اوهان کي خيال رکڻ گهرجي ته اوهان ڪنهن ٽرڊ ڪلاس مئجسٽريٽ سان مخاطب ناهيو؟“ جناح صاحب ڪيس برجسته جواب ڏنو: ”جناب توکي به ياد رکڻ گهرجي ته تون ڪنهن ٽرڊ ڪلاس وڪيل سان مخاطب ناهين!“ جج شرمسار ٿي معذرت ظاهر ڪئي.

<u>چيف جسٽس پاران خراج تحسين:</u>

بمبئيءَ ۾ سندس هاڪ پيدا ٿي، چيف جسٽس لارڊ پيٽرڪ سپنس لکي ٿو:

”اهڙو ڪو مرد يا اهڙي ڪا عورت هن پوري دنيا ۾ ناهي، جا جناح جي ديانتداريءَ، قابليت ۽ قانوندانيءَ تي انگشت نمائي ڪري سگهي. ڪيئي ناميارا وڪيل، تجربڪار ايڊووڪيٽ ۽ بئريسٽر منهنجي سامهون آيا آهن، پر سڀني کان وڌيڪ قابل، حق پسند ۽ سڀ کان زياده سچار ۽ راستباز فقط جناح ئي آهي. جيستائين مون کي معلوم آهي، جناح صاحب پنهنجي پوري زندگيءَ ۾ هڪ لمحي لاءِ به ڪنهن کي فريب ڏيڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي آهي. جناح ڪنهن کي ٻه دوکي ۾ نه رکيو آهي. سندس نصب العين آهي راستبازي ۽ حق پسندي. ڪيس جوڪنڻ سندس مقصد نه رهيو آهي. هو حق ۽ انصاف

جو شائق آهي. اگر سوال ڪيو وڃي تہ آخر ايتري ديانتداري ۽ حق پسنديءَ سان هو ڇا حاصل ڪرڻ گهري ٿو ۽ پنهنجن مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪهڙا ذريعا استعمال ڪري ٿو تہ پوءِ سان ان جو رڳو اهو جواب ڏيندس تہ قانون ۽ انصاف جي فتح، حق ۽ مظلوميت جي ڪاميابي!"

بيشڪ جناح صاحب، وڪالت جي دؤر کان وٺي، قائداعظم بنجڻ ۽ برصغير جي آزاديءَ تائين انهن صفتن جو حامل رهندو آيو. حق پرستي ۽ عادلانہ مزاج سندس ڪاميابيءَ جا ضامن رهندا آيا.

ڪانگريس ۾ شرڪت:

جناح صاحب جي سياسي زندگي، ڪانگريس ۾ شرڪت سان شروع ٿي. جناح صاحب سڀ کان اول ١٩٠٦ع ۾ ڪانگريس جي آل انڊيا اجلاس ڪلڪتہ ۾ شريڪ ٿيو. ان جو صدر پارسي ليڊر دادا ڀائي نوروزجي جهڙو مشهور محب وطن سياستدان هو. جناح صاحب ان وقت سندس پرائيويٽ سيڪريٽريءَ جي حيثيت سان سياسي ڪاروبار هلائيندو هو.

ان اجلاس ۾ جناح صاحب پهريون ڀيرو سياسي تقرير ڪئي. اتفاق اهڙو بنيو جو ان تقرير جو موضوع هو، مسلمانن جو "قانون وقف علي الاولاد". جناح صاحب ان مسئلي تي نهايت مدلل ۽ پراثر تقرير ڪري، سامعين کي متاثر ڪيو. ان اجلاس ۾ ملڪ جي بهترين سياسي ماڻهن کي خبر پئي تہ برصغير هند جي سياسي افق تي هڪ نئون درخشنده تارو نمودار ٿيو آهي. ان سال ئي مسلمانن پنهنجن حقن جي تحفظ لاءِ مسلم ليگ جو بنياد رکيو.

١٩١٠ع ۾ جناح صاحب کي برطانوي هند جي امپيريل ڪائونسل جو رڪن چونڊيو ويو. ان دور ۾ پاڻ ڪانگريس جو سرگرم رڪن ۽ حامي هو. ڪانگريس ۾ رهندي، جي سياسي خدمتون جناح صاحب ڏنيون، ان ڪري ڏسي، کيس "هندو - مسلم اتحاد جي سفير" جي خطاب سان نوازيو ويو. جناح صاحب ١٩٠٦ع کان ١٩١٣ع تائين مسلسل هندو-مسلم اتحاد لاءِ جدوجهد ڪئي. پر سندس ايتري چاڪوڙ جي هوندي، ڪانگريس جي هندو اڪثريت پاران ڪڏهن بہ وسيع ظرفيءَ جو مظاهرو نہ ڪيو ويو، ان جي برعڪس ڪانگريسي ليڊرن وقت بہ وقت هندو آريہ سماج، شدي ۽ سنگهٺن تحريڪ، آل انڊيا مهاسڀا جهڙين متعصب تحريڪن سان تعاون پئي ڪيو.

ڊاڪٽر امبيڊڪر جي حق گوئي:

ان سان گڏ ڇهہ ڪروڙ اڇوتن جي ليڊر ڊاڪٽر امبيڊڪر سان ڪو بہ سٺو ورتاءُ نہ ڪيو ويو، جنهن جو چوڻ هو تہ:

"اسان اڇوت آهيون، اسان جو هندو ڌرم سان ڪو بہ واسطو ناهي. گانڌي اسان کي هريجن ڪوٺي، هريجن اخبار ڪڍي، هريجن ڪالوني جي آڙ ۾ هندو قرار ڏئي، اسان جي 'اڪثريت' کي ٽوڙي رهيو آهي ۽ اسان کي هندن ۾ شمار ڪري، هندستان

۾ ”هندن جي اڪثريت“ ڏيکارڻ ٿو چاهي، جا بلڪل غلط آهي. اسان ڇهه ڪروڙ اڇوت نه هندو آهيون ۽ نه مسلمان! بلڪل هڪ مستقل، ۽ جداگانه تهذيب ۽ هند براچين سڀيتا جا مالڪ آهيون. جمهوريت جي تقاضا موجب، هندوستان ۾ سڀ کان وڏي اڪثريت اسان ڇهه ڪروڙ اڇوت آهيون، ان کان پوءِ ڏهه ڪروڙ مسلمانن جي اڪثريت آهي، ۽ ان کان پوءِ هندو آهن، جن ۾ برهمڻ، کتري ۽ ويش اچي ٿا وڃن؛ جن ۾ برهمڻ جو تعداد تمام گهٽ آهي، پر ان هوندي به آل انڊيا ڪانگريس تي راڄ، چند هزار برهمڻ جي چند نمائندن موتي لال نهرو ۽ جواهرلال نهرو سندن هم پيالہ ۽ هم نوالہ برهمڻن جو آهي، جو حق، انصاف ۽ جمهوريت جي خلاف آهي. ۽ خود گانڌي، جو نه ڪو برهمڻ آهي ۽ نه ڪو اڪثريت واري قوم اڇوتن مان آهي؛ هو هندن جي هڪ معمولي ۽ اقليت واري گروه کترين مان آهي، جي واپاري آهن، ان هوندي به هو ساري هندوستان جي سٺ ڪروڙ اڇوتن، مسلمانن، هندن، پارسين ۽ سکن جو ليڊر پيو سڏائي ۽ پاڻ کي خواه مخواه ”مهاتما“ پيو چوائي. اهو سڀڪجهه غلط آهي. گانڌي، ڪانگريس جو چئن آنن جو ميمبر به ناهي، ان هوندي بہ هو ’مهاتما‘ بہ آهي، ۽ ڪانگريس جهڙي متحده قوميت واري تحريڪ کي انگريزن تي بہ لچائي رهيو آهي! ۽ پارٽ پاران، نمائندگي ڪندي، انگريزن سان سياسي ڳالهيون بہ پيو هلائي. اهو سڀڪجهه جمهوريت، حق ۽ انصاف جي خلاف آهي.“

ڊاڪٽر امبيڊڪر جي انهن خيالن، نه فقط ساري برصغير جي سياسي دنيا کي متاثر ڪيو، پر ان سان گڏ خود ڪانگريس جي رنڌني ۾ بہ رولو وجهي ڇڏيو. ان کان سواءِ ڪانگريس ۾ شريڪ مسلمان حق پسند گروپ مولانا محمدعلي جوهر، مولانا شوڪت علي، مولانا حسرت موهاني، ڊاڪٽر سيف الدين ڪچلو، حڪيم اجمل خان صاحب پارا ليڊر بہ حد کان وڌيڪ متاثر ٿيا.

هريجن تحريڪ:

امبيڊڪر جي ان باطل شڪن بيان جي رد عمل ۾ گانڌي ۽ ڪانگريس بہ معذرت خواهي ۽ صلح جوئيءَ کان ڪم نه ورتو، بلڪ ان جي برعڪس زورشور سان، مسيحي مشنريز جي طرز تي، ڪروڙن رپين جي خرچ سان، ”هريجن تحريڪ“ شروع ڪري، اڇوتن کي پٺسا ڏني، ”آريه سماج جي پيدا ڪيل تحريڪ“، ”شڌي ۽ سنگهٺن“ کي زور وٺايو، جن جي تبليغ ۽ لالچ تي، لکين اڇوت، ’شڌ‘ ٿي ويا، ۽ ڊاڪٽر امبيڊڪر دل شڪستو ٿي، اسلام کي قبول ڪرڻ جو اعلان ڇپايو، جنهن جي نتيجي ۾، مسلمانن جي مبلغن جي هٺ تي لکها اڇوتن اسلام قبول ڪري، اسلام جي مساوات ۽ اخوت جي دائري ۾ اچي پناه ورتي. باقي اڇوت، انگريز ۽ ڪانگريس جي باهمي سازش سان ”شيڊول ڪاسٽ“ جي عنوان هيٺ آدمشماريءَ جي دفترن ۾ درج ڪرائي، ’هندو اڪثريت‘ جي دعويٰ کي برقرار رکيو ويو.

خلافت تحريڪ:

هي اهو وقت هو، جڏهن اڇوتن سان گڏ، ڪانگريس پاران، خلافت تحريڪ کي به ڏڪ هنيو ويو. اوائل ۾ ڪانگريس ۽ خلافت ٻئي تحريڪون متحد ٿي جدوجهد ڪنديون رهيون. عين ان وقت تي، جڏهن 'خلافت تحريڪ' انگريزن جي خلاف قطع تعلقات ۽ عدم تعاون، بائڪاٽ ۽ سوديشي تحريڪ شروع ڪئي، تڏهن اول ته گانڌيءَ شرڪت ڪئي، پر جڏهن قطع تعلقات ۽ نان ڪوآپريشن جي تحريڪ عروج تي پهتي، تڏهن ڪنهن به معقول سبب کان سواءِ مهاتما گانڌيءَ اعلان ڪيو ته:

"اسان انگريزن سان قطع تعلقات ۽ عدم تعاون جي حق ۾ ناهيون. اسان انگريزن جي امداد ۽ تعاون سان، سوراج وٺنداسون. اسان جو خلافت تحريڪ جي پاران مسلم ملڪن جي آزاديءَ واري رٿ سان ڪو به واسطو نه رهندو. اسان جي تحريڪ فقط ڀارت تائين محدود رهندي."

ياد رهي ته گانڌيءَ جو اهو اعلان، اهڙي نازڪ وقت تي ظاهر ٿيو، جڏهن برطانيه مسلمان ملڪن سان گڏ ترڪي ۽ عرب ممالڪ کي پاڻ ۾ ويڙهائي، پوري اسلامي دنيا کي تباهه ڪري رهي هئي. ۽ 'خلافت تحريڪ' مسلمان ملڪن جي آزاديءَ سان گڏ ڪانگريس سان تعاون ڪندي ٿي آئي.

انهن حالتن ۾ مولانا محمد علي 'جوهر'، مولانا شوڪت علي، حسرت موهاني، شيخ عبدالمجيد سنڌي پارن اڪابر سياستدانن ڪانگريس تان استعيفا ڏني ۽ مسلم ليگ ۾ شرڪت ڪيائون.

جناح صاحب مسلم ليگ ۾:

ظاهر آهي ته قائداعظم جهڙي حق پسند ۽ ديانتدار ليڊر به ڪانگريس جي ان روش تي نارانگيءَ جو اظهار ڪيو ۽ گانڌيءَ سان ملاقات ڪري، ساڻس ڊاڪٽر اسيڊڪر ۽ خلافت جي مسئلن تي تبادلہ خيالات ڪيو. جناح صاحب، ان متعلق آل انڊيا ڪانگريس جي ورڪنگ ڪاميٽي ڪونسل جي پڻ ڌمڪي ڏني، پر مهاتما گانڌي، ڪنهن به صلح ۽ معقول طريقي تي قائم رهڻ لاءِ آمادگي نه ڏيکاري. نتيجو اهو نڪتو جو اهو شخص جنهن کي ڪانگريس "هندو-مسلم اتحاد جو سفير" سڏي چڪي هئي، سو ڪانگريس ۽ ان جي ليڊرن جي تنگ ظرفي ۽ غير جمهوري روش کان ناراض ۽ بيزار ٿي پيو.

آخرڪار ۱۹۱۳ع ۾ مولانا محمد علي جوهر ۽ سنڌس ساٿين جي عرض ڪرڻ تي جناح صاحب ڪانگريس تان استعيفا ڏئي، مسلم ليگ ۾ شرڪت ڪئي.

جناح صاحب مسلم ليگ ۾ شريڪ ٿيڻ کان پوءِ به ڪانگريس ۽ مسلم ليگ ۾ صلح ڪرائڻ لاءِ ڪوشش ڪندو آيو.

ميثاق لکنو:

۱۹۱٦ع ۾ جناح صاحب ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي صلح ڪرائڻ لاءِ سخت جدوجهد ڪئي، جنهن جي نتيجي ۾ "ميثاق لکنو" لمودار ٿيو۔ ۽ ڪنهن حد تائين ڪانگريس ۽ مسلم ليگ کي گڏجي ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو. پر افسوس اهو آهي ته ڪانگريس جي انحراف ۽ اختلاف، اڳتي هلي "ميثاق لکنو" کي به بي روح ۽ بي معنيٰ بنائي ڇڏيو.

ان مان واضح آهي ته جناح صاحب هندو-مسلم اتحاد جو زبردست حامي ۽ ڪيس هندو-مسلم اتحاد جي تحريڪ جو علمبردار ۽ باني قرار ڏنو ويو.

جناح هال بمبئي:

ان سلسلي ۾ وري به ڪانگريس پاران هڪ سياسي حرڪت ڪري، مسلمانن، پارسين ۽ اڇوتن کي ان تاثر ڏيڻ جي سازش ڪئي وئي ته هندن ۽ مسلمانن جي اتحاد جي ڪوشش ڪانگريس پاران ڪئي وئي هئي، الڪري ان واقعي جو يادگار قائم ڪيو وڃي.

ان سلسلي ۾ بمبئيءَ ۾ آل انڊيا ڪانگريس پاران هڪ هال تعمير ڪيو ويو ۽ ان جي افتتاح لاءِ هڪ خاص اجلاس ڪوٺايو ويو ۽ ان هال تي "ڪانگريس هال" جي تختي لڳائي وئي ان جو افتتاح سروجني نيڊو ڪيو. ان موقعي تي ڪانگريس ليڊرن، نهايت مبالغہ آرائيءَ سان تقريرون ڪري، ڪانگريس جي ليڊرن ۽ گانڌيءَ لاءِ تحسين ۽ آفرين جو اظهار ڪيو.

ان موقعي تي بلبلِ هند سروجني نيڊو، جا ڪانگريس جي ليڊر هجڻ کان علاوه انگريزي زبان جي عظيم ۽ مشهور عالم شاعره پڻ هئي، تنهن ڪانگريسي ليڊرن جي تقريرن جي رد ۾ نه فقط زبردست تقرير ڪئي، پر ان سان گڏ جناح صاحب جي حق ۾ هڪ سحرانگيز انگريزيءَ ۾ نظم پڻ پڙهي.

سروجني نيڊو، ظاهر ڪيو ته "هندو-مسلم اتحاد جو هيرو فقط محمد علي جناح آهي ۽ نه ڪو ٻيو، جنهن کي ڪو خريد ڪري نه ٿو سگهي! الڪري ان ڪانگريس هال جو نالو بدلائي، "جناح هال" رکڻ گهرجي." نتيجو اهو نڪتو جو سروجني نيڊو جي زبردست احتجاج سارو ماحول بدلائي ڇڏيو ۽ هال تان ڪانگريس جو نالو لاهي "جناح هال" رکيو ويو. اهو هال اڄ به بمبئيءَ ۾ 'جناح هال' جي صورت ۾ موجود آهي.

رولٽ ايڪٽ:

جڏهن پهرين مهاڀاري لڙائي ختم ٿي، تڏهن حڪومت برطانيہ پنهنجن وعدن تان ڦري ويئي ۽ 'رولٽ ايڪٽ' جهڙو سختگير قانون نافذ ڪري، تقرير ۽ تحرير جي آزادي ختم ڪري ڇڏي ۽ سياسي سرگرمين تي پابندي وجهي ڇڏي ۽ هر وڏي شهر ۾ ڪرفيو ۽ ڪٿي ڪٿي مارشل لا لاڳو ڪيا ويا. ان جي رد عمل ۾ سخت احتجاج ڪيو ويو ۽ هزارين بيگناهه گولين جو شڪار بڻيا. ان دور ۾ گانڌي، آفريقا مان 'ستيا گره' تحريڪ هلائي، وچ ۾ ڇڏي، هتي واپس اچي،

رولٽ ايڪٽ جي خلاف احتجاج ۾ شريڪ ٿيو. وڏي ڌام ڌوم سان تحريڪ هلي. گانڌيءَ کي ”مهاتما“ جو لقب ڏنو ويو.

گانڌيءَ جي جذباتي انداز ۽ بي ترتيب طريقِ ڪار کي ڏسي، جناح صاحب پيشنگوئي ڪئي ته هيءَ تحريڪ ناڪام ٿيندي ۽ هزارين بيگناهه ماڻهن جو خون گانڌيءَ جي اعمال نامه ۾ لکيو ويندو. واقعي ائين ئي ٿيو. گانڌيءَ جي سوچ ويچار کان سواءِ مصلحتاً اوچتو تحريڪ تان هٿ ڪنيو. نتيجو اهو نڪتو جو هڪ طرف هزارها هندو-مسلمان گولين جو شڪار ٿيا ۽ ٻئي طرف هزارين جيلن ۾ بند رهيا، جي گانڌيءَ جي ان قدم کان پوءِ معافي وٺي ٻاهر آيا.

جناح جو بيان:

ان متعلق جڏهن جناح صاحب کان فيبروري ١٩٢١ع ۾ پڇا ڪئي وئي، تڏهن چيائين:

”مون کان منهنجن ڪيترن دوستن ۽ رفيقن پڇا ڪئي آهي ته تو هڙئي نازڪ ترين وقت ۾ خاموشي ڇو اختيار ڪئي آهي؟ بيشڪ موجوده صورتحال خطرن سان لبريز آهي. حڪومت برطانيه انتها درجي جي ظالمانه ۽ سفاڪانه روش اختيار ڪندي ڪوبه شرم محسوس نه ڪيو آهي. بيشڪ قومي وقار مجروح ٿي چڪو آهي، ليڪن ٻئي طرف ائين چوڻ ۾ مون کي ڪوبه عار ـ آهي ته مسٽر گانڌي، جنهن جي مان عزت ٿو ڪريان، هڪ غلط، غيرمفيد، جذباتي ۽ بي ترتيب هنگامه خيز پروگرام تي هلي، هزارين ماڻهو مارائي رهيو آهي. هو نهايت غلط قدم کڻي رهيو آهي، جو آخرڪار پنهنجي جذباتي مزاج جي ڪري، تحريڪ کي ختم ڪري ڇڏيندو ۽ هزارها ماڻهن جو خون سندس اعمال نامه ۾ لکيو ويندو.“

جناح صاحب جي اها راءِ حرف بـ حرف پوري ٿي. گانڌي بريءَ طرح ناڪام ٿيو ۽ اوچتوئي اوچتو تحريڪ تان هٿ کڻي، انگريزن سان معذرت خواهي ڪري، وڃي گوشه نشين ٿيو. اهو ياد رکڻ گهرجي ته ان حادثي ۾ بـ مسلمانن جو تمام گهڻو نقصان ٿيو. ڪانگريس جي مسلمان ليڊرن سخت احتجاج ڪيو، پر گانڌيءَ ڪين ڪوبه اطميناني بخش جواب نـ ڏنو. نتيجو اهو نڪتو جو جيلن ۾ پيل انقلابين معافي وٺي جند ڇڏائي.

شڌي ۽ سنگهٺن تحريڪ:

رولٽ ايڪٽ کان پوءِ برصغير ۾ هڪ ٻيو انقلاب آيو. هندو-مسلم اتحاد جي ليڊرن سان سوامي شرڌانند، جو هميشه هندو-مسلم اتحاد تي تقريرون ڪندو هو ۽ جامع مسجد دهليءَ جي منبر تي چڙهي وعظ ڪندو هو، تنهن کي انگريزن اجمير مان آزاد ڪيو ۽ ڪيس هٿايو ويو ته هو شڌي ۽ سنگهٺن تحريڪ شروع ڪري. ان تحريڪ جو مقصد هو ١- مسلمانن کي دوباره هندو بنائڻ ٢- يا مسلمانن کي قتل ڪري ڀارت کي پاڪ ڪرڻ ٣- يا کين مجبور ڪري ڀارت جي سرحدن کان ٻاهر ڪرڻ. ان سلسلي ۾ سوامي ديانند سرسوتي ستيارٿ پرڪاش ۾

چوڏهون باب، اسلام ۽ پيغمبر اسلام جي خلاف وڌايو. ان تحريڪ ۾ سوامي ديانند، سوامي شرڌانند، آل انڊيا مهاسڀا جا ليڊر، ويرساورڪر، ڀائي پرمانند، ڊاڪٽر مونجي ۽ ٻانڊي جهڙا اسلام دشمن ۽ متعصب ليڊر شريڪ ٿيا. سندن ڪروڙها رپين جي خرچ سان ڪيئي ڪتاب ۽ پمفليٽ ڇاپيا ويا ۽ رياستن جي بي علم ۽ ساده دل مسلمانن ۽ اڇوتن کي هندو ڌرم ۾ آڻي، کين "شڌ" ڪيو ويو. اعلان ڪيو ويو ته مسلمان ناپاڪ، پليد، ٻديشي ۽ گندا آهن. ڀارت جهڙي پوتر ديش ۾ کين رهڻ جي اجازت ناهي، اگر رهڻ چاهين ته پوءِ هو "شڌ" ٿي رهي سگهن ٿا، يا نه رهن ته فوراً مڪي ۽ مديني هليا وڃن. آريه سماج اهو اعلان ڪيو ته اسان آريه سماج جو جهنڊو خود ڪعبي تي کوڙينداسون. هيءَ اهوئي دور هو، جنهن ۾ غازي علم‌الدين هڪ بدزبان آريه کي قتل ڪيو ۽ ڪراچيءَ ۾ نٿورام جهڙي معتصب آريه کي غازي عبدالقيوم، ڀري ڪورٽ ۾ خون ڪيو.

ان شڌي تحريڪ جي جواب ۾ تبليغي جماعت پيدا ٿي. هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ مناظره بازيءَ جي بازار گرم رهي. آرين پاران اشتعال‌انگيز ڪتاب شايع ڪيا ويا. ان ئي دؤر ۾ 'رنگيلا رسول' ڪتاب ڇپيو. ان ئي دور ۾ ستيارٿ پرڪاش جو اردو ۽ سنڌي ترجمو شايع ڪيو ويو. نتيجو اهو نڪتو جو انگريز ڏاڍي اطمينان سان تماشو ڏسندو رهيو ۽ آريه ۽ مسلمان خلافتي عالم، قلم ۽ تلوار سان وڙهندا رهيا. انگريز هندو-مسلم فساد پيدا ڪرائي، پاڻ کي محفوظ ڪرڻ ۾ ڪامياب رهيا.

ڪانگريس ڇپن کي ڇنو هئي خاموش رهجي وئي.. مسلمان ڪانگريسي دانهون ڪري ٿڪجي پيا. ڪانگريس پاران ڪو معمولي نهراءُ پاس ڪري به آرين جي حرڪتن کي لنديو نه ويو ۽ اڇوت ليڊر به احتجاج ڪندي رهجي ويا.

قائداعظم ۱۹۲۰ع ۾ ڪانگريس کان الڳ ٿي چڪو هو، تنهن احتجاج طور رکو ايترو چيو:

"هندن جا دلي ارادا بلڪل ظاهر ٿي چڪا آهن. هندن ۽ مسلمانن جي باهمي خونريزيءَ، آزاديءَ جي جدوجهد کي ختم ڪري ڇڏيو آهي. ڪانگريس، آريه سماج ۽ مهاسڀا جي تماشي جي گويا تائيد ڪري رهي آهي. گانڌيءَ جي خاموشي ۽ لاتعلقي مسلمانن لاءِ هڪ ڳجهارت بنجي چڪي آهي. ان کي سمجهڻ وارا سمجهڻ جي ڪوشش ڪن!"

قائداعظم، ڪانگريس ۽ مهاسڀا جو اهو تماشو ۱۹۲۴ع کان ۱۹۲۶ع تائين پئي ڏٺو ۽ ان جي پس‌منظر ۾ انگريزن ۽ ڪانگريس جي باهمي سازش تي رت جا ڳوڙها پئي ڳاڙيا.

لنڊن جو سفر:

اهڙين حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ جناح صاحب انگريزن تي زور وجهڻ خاطر لنڊن جو سفر ڪيو. آخرڪار انگريز گول ميز ڪانفرنس ڪوٺائڻ لاءِ راضي ٿيا ۽ اها ۱۹۳۰ع جي ڳالهه آهي ۽ اها پهي گول ميز ڪانفرنس آهي. ان ۾ جناح صاحب شريڪ ٿيو، پر گانڌي نه آيو.

ان کان پوءِ ٽين گول ميز ڪانفرنس ٿي، جنهن ۾ گانڌي مجبوراً شريڪ ٿيو. ان ڪانفرنس ۾ جناح صاحب هندو-مسلم اتحاد لاءِ پرزور ڪوشش ڪئي ۽ ڪي حل سوچي، گانڌيءَ اڳيان رکيا، مگر ڪوبه حل گانڌيءَ قبول نه ڪيو ۽ ڪانفرنس ناڪام رهي.

انهن حالتن کي ڏسي، جناح صاحب ايترو ته ناراض ٿيو، جو ڪجهه وقت لاءِ لنڊن ۾ ترسي پيو ۽ پروي ڪائونسل ۾ وڪالت ڪرڻ شروع ڪيائين. هندو-مسلم اتحاد جي سالن واري جدوجهد کي ناڪام ڏسڻ کان پوءِ هندو سياست متعلق اظهار خيال ڪندي چيائين:

"مون کي سخت افسوس آهي ته مان هندوستان کي ڪابه مدد ڪري نه ٿو سگهان ۽ نه ڪو مان "هندو ذهنيت" کي بدلائي ٿو سگهان. مون جو ڪجهه به هندو-مسلم اتحاد لاءِ ڪانگريس ۽ مسلم ليگ ۾ رهي ڪري ڪيو آهي، ان کي ڪانگريس ۽ گانڌي هميشه ناڪام ڪندا رهيا آهن. مان مسلمانن کي فقط موجوده نازڪ حالت جو احساس ڏياري سگهان ٿو. ان احساس ۽ رد عمل کان بيزار ٿي، مان لنڊن ۾ رهجي ويو آهيان!"

واپسي ۽ مسلم ليگ:

جناح صاحب، برصغير جي سياست ۽ هندو ذهنيت جي جارحانه ڪارگذاري کي آخر ڪيستائين برداشت ڪري ٿي سگهيو؟ آخرڪار ۱۹۳۴ع ۾ لنڊن کي خيرباد چئي، وطن واپس آيو. ۱۹۳۵ع ۾ بمبئيءَ جي مسلم ليگ اجلاس ۾ جناح صاحب کي اهي اختيارات سونپيا ويا ته هو مسلمانن جي تنظيم جو ڪم شروع ڪري، جيئن صوبائي چونڊن ۾ مسلمانن کي ڪاميابي نصيب ٿئي. هيءَ پهريون موقعو هو جو پاڻ صوبه سرحد کان آسام تائين ساري ملڪ جو دورو ڪيائين ۽ مسلمانن کي ايندڙ خطرن کان واقف ڪيائين. قائداعظم تنظيم ۽ اتحاد جي اپيل ڪئي. ان دوري جو خاطرخواه نتيجو نه نڪتو ۽ صرف مسلم اقليت وارن صوبن ۾ مسلم ليگ ۶۰ کان ۷۰ تائين نشستون هٿ ڪيون ۽ مسلم اڪثريت وارن صوبن ۾ ڪاميابي حاصل ٿي نه سگهي.

ناڪاميءَ جا اسباب:

ناڪاميءَ جا اسباب اهي هئا، جو پنجاب ۾ انگريز ۽ يونينسٽ پارٽيءَ جي سازش موجود هئي. بنگال ۾ ڪرشڪ پرجا پارٽيءَ جو پرچار زور هو. سرحد ۾ 'سرحدي گانڌين' جو اثر موجود هو. آسام ۾ سرسعدالله خان ڪٿي نه سگهيو ۽ سنڌ ۾ ڪاميابي ٿي.

ان صورتحال جي ڪري ڪانگريس ۽ انگريز جي باهمي تعاون جي ڪري، هندو ڪانگريسي توڙي هندو مهاسڀا جي ليڊرن جو حوصلو وڌي ٿي ويو.

ڪانگريس جي دعويٰ:

ان ڪاميابيءَ ۽ انگريز جي سرپرستيءَ تي خوش ٿي، جوش ۾ اچي، جواهرلال نهرو اعلان ڪيو ته:

"هندستان ۾ فقط ٻہ قوتون موجود آهن، هڪ انگريز ٻي ڪانگريس!"

ان جي جواب ۾ قائداعظم نهايت بلند حوصلي ۽ بي جگريءَ سان اعلان ڪيو تہ:

"هڪ ٽين قوت بہ هندوستان ۾ موجود آهي، جا قوت آهي مسلمان!"

نتيجو اهو نڪتو جو ٻن سالن جي اندر جناح صاحب پنهنجي مسلسل جدوجهد سان ثابت ڪري ڏيکاريو تہ برصغير ۾ 'مسلمان' هڪ عظيم قوت آهن، جن کي نظرانداز ڪري نٿو سگهجي.

جڏهن ١٩٣٧ع ۾ چونڊون ٿيون، تڏهن ڪانگريس کي اهو حوصلو نہ رهيو، جو مسلم ليگ جي مقابلي ۾ پنهنجا ڪجهہ اميدوار بيهاري سگهي، ڇا لاءِ تہ ڪانگريس کي پنهنجي هار جو يقين ٿي چڪو هو.

١٩٣٧ع ۾ جڏهن آل انڊيا مسلم ليگ جو اجلاس لکنوءَ ۾ ٿيو، تڏهن قائداعظم جي اچڻ تي سندس بي مثال استقبال ڪيو ويو. هي پهريون پيرو هو جو قائداعظم کي سلوار، شيرواني ۽ ٽوپيءَ سان ڏٺو ويو.

لکنوءَ جي اجلاس جي صدارت ڪندي، ظاهر ڪيائين:

"ڪانگريسي خيال جا مسلمان ان ڳالهہ جي پروپيگنڊا ڪري رهيا آهن تہ مسلمانن کي بنا شرط شروط جي ڪانگريس ۾ داخل ٿيڻ گهرجي. ليڪن ڪين معلوم هئڻ گهرجي تہ اها سندن وڏي غلطي ٿيندي. اگر مسلمان ان فريب جو خدانخواستہ شڪار بنيا تہ پوءِ سندن قومي هستي هميشه لاءِ تباهہ ٿي ويندي."

وري ١٩٣٨ع ۾ ليگ جو اجلاس پٽنا ۾ ٿيو، اتي خطبہ صدارت ۾ ڪانگريس جي حڪمت عمليءَ ۽ هندو نوازيءَ متعلق ظاهر ڪيائين:

"مان صرف هڪ سوال پڇڻ گهران ٿو تہ رياستن ۾ گڙٻڙ ڇو ٿي ڪئي وڃي؟ حيدرآباد ۾ آريہ سماج ۽ هندو مهاسڀا جي ساري طاقت مسلمانن ۽ اڇوت ليڊرن جي خلاف ڇو ٿي استعمال ڪئي وڃي؟ مان ڪانگريس کان سوال ٿو ڪريان تہ هو ڪشمير ۾ ڇا ڪري رهي آهي؟ آريہ سماجي، مهاسڀائي ۽ قوم پرستيءَ جا مدعي ڪانگريسي، سندن اخبارون ۽ رسالا ڪشمير جي مسئلي ۾ ڇو خاموش آهن؟ ڇا ائين آهي تہ هوءَ هندو رياست آهي؟ يا ان لاءِ تہ ڪشمير جي رعايا ۾ مسلمانن جي اڪثريت آهي؟ مان هر شخص کي اپيل ٿو ڪريان تہ هو مسلم ليگ ۾ شامل ٿين، هيءَ سندن ئي جماعت آهي. ڪنهن جي ملڪيت ناهي، هيءَ اوهان جي پنهنجي تنظيم آهي. مون کي نهايت خوشي حاصل ٿي آهي تہ مسلمان هاڻي ڪافي بيدار ٿي چڪا آهن. اها شروعات نهايت اميد افزا آهي. اوهان حوصلي کي بلند رکو، فتح اوهان جي ٿيندي."

سنڌ ۾ مسلم ليگ:

سنڌ ۾ مسلم ليگ تحريڪ تہ ڪافي وقت کان موجود هئي، پر آڪٽوبر ١٩٣٨ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ڪوٺايل ڪانفرنس جي ڪاميابيءَ کان پوءِ، مسلم ليگ جو آواز سنڌ جي گهر گهر ۾

پهچي ويو. ان جي صدارت جناح صاحب ڪئي ۽ ان ۾ برصغير جي سڀني مسلم ليگي ليڊرن شرڪت ڪئي. ان ڪانفرنس جا ڪوئاڊينيٽر محترم جي. ايم. سيد، سر عبدالله هارون، کهڙو صاحب، پير علي محمد راشدي، ميران محمد شاهه ۽ گزدر پارا مخلص سنڌي ليڊر هئا.

ان کان پوءِ ١٦- ڊسمبر ١٩٤٠ع تي جناح صاحب ڪراچيءَ ۾ آيو، ۽ سنڌ ۾ مسلم ليگ کي منظم ڪرڻ لاءِ هڪ ڪميٽي محترم جي. ايم. سيد جي چيئرمني هيٺ ٺاهي ويئي. ان کان پوءِ ١٣- جون ١٩٤٣ع تي صوبہ سنڌ مسلم ليگ جي ڪائونسل جي ميٽنگ ۾ جناح صاحب جي موجودگيءَ ۾ جناب جي. ايم. سيد کي سنڌ مسلم ليگ جو صدر بنايو ويو.

هي اهو دؤر هو، جنهن ۾ محترم جي. ايم سيد جي مسلسل جدوجهد، کهڙي صاحب جي انتظامي شخصيت، ميران محمد شاهه ۽ سر غلام حسين جي قانوني صلاحيت، سر عبدالله هارون جي ايثار ۽ قرباني، شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي سياسي بصيرت ۽ پير علي محمد راشديءَ جي قلمي جهاد، مسلم ليگ کي آسمان تي پهچائي ڇڏيو هو، ايتريقدر جو پوري برصغير ۾ سنڌ مسلم ليگ کان وڌيڪ ٻي ڪنهن بہ صوبي ۾ مسلم ليگ ايتري مقبول ۽ فعال نظر نہ آئي.

اگر ائين چئجي تہ مسلم ليگ توڙي پاڪستان جو اصل بنياد سنڌ ۾ قائم ڪيو ويو تہ ان کي مبالغو نہ سمجهڻ گهرجي. ان سلسلي ۾ برصغير جي سياسي تاريخ شاهد آهي.

پاڪستان جو بنيادي ٺهراءُ:

اهو خيال ۾ رکڻ گهرجي تہ سڀ کان اول، بلڪ لاهور ٺهراءُ کان بہ ٻہ سال ڪن اڳ 'پاڪستان' لاءِ زمين هموار ڪرڻ وارو ٺهراءُ سنڌ ۾ پاس ڪيو ويو. اهو ٺهراءُ صوبہ سنڌ مسلم ليگ ڪانفرنس ڪراچيءَ ۾ پاس ٿيو، جا ڪانفرنس ٩- آڪٽوبر ١٩٣٨ع ۾ ٿي، جنهن جي صدارت جناح صاحب ڪئي ۽ ان ۾ سر سڪندر حيات خان، مولوي فضل حق ۽ سيد حسين شهيد سهروردي، نواب اسماعيل خان ميرٺي پارا وڏا ليڊر شريڪ ٿيا هئا.

اهو ٺهراءُ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ پيش ڪيو هو، جنهن ۾ چيو ويو هو:

"جنهن صورت ۾ اڪثريت واري فرقي جي تنگدليءَ ۽ مسلم ڪش پاليسيءَ جي ڪري، متحده هندوستاني قوم جو وجود ۾ اچڻ ناممڪن پيو نظر اچي، خصوصاً جڏهن زبان، مذهب، رسم الخط، تهذيب، معاشرتي قانون، ادب، زندگيءَ جي نقطہ نگاهہ ۽ ڪن هنڌن تي تہ نسل بہ مختلف آهن، انهيءَ صورت ۾ هيءَ ڪانفرنس ضروري ٿي سمجهي تہ برعظيم هندوستان جي ٻن قومن، هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ دائمي صلح ۽ امن، تهذيبي ترقيءَ توڙي اقتصادي ۽ معاشرتي فلاح ۽ بهبود ۽ ان سان گڏ سياسي خوداراديءَ خاطر، هيءَ ڪانفرنس آل انڊيا مسلم ليگ کي سفارش ٿي ڪري، تہ هندوستان جي مستقل آئين جي تجويز کي اهڙيءَ طرح بدلايو وڃي جو مسلمانن کي ان ۾ عزت وارو ۽ مناسب درجو حاصل ٿئي.

”هي ڪانفرنس ان ڪري آل انڊيا مسلم ليگ کي سفارش ٿي ڪري ته اهڙي تجويز پيدا ڪئي وڃي، جنهن موجب مسلمانن کي مڪمل خودمختاري حاصل ٿي سگهي. وڌيڪ هيءَ ڪانفرنس آل انڊيا فيڊريشن جي تجويز، جا گورنمينٽ آف انڊيا ايڪٽ ١٩٣٥ع مطابق ٺاهي ويئي آهي، ان جي برخلاف پنهنجي سخت ناراضگيءَ جو اظهار ڪندي، انگريز سرڪار کي خبردار ٿي ڪري ته اها تجويز هندستان جي عوام جي لاءِ عموماً ۽ مسلمانن جي حقن جي لاءِ خصوصاً هاڃيڪار ثابت ٿيندي، تنهنڪري ان کي ڪنهن به صورت ۾ رائج نه ڪيو وڃي.“

محترم شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي ان ٺهراءُ ساري اجلاس ۾ ولوله انگيز ڪيفيت پيدا ڪئي، لهذا پوري برصغير جي سياسي تاريخ ۾ ’پاڪستان‘ ۽ مسلمانن جي حقن جي تحفظ جو شرف سرزمين سنڌ کي نصيب ٿيو. ان ٺهراءُ جي تائيد مرحوم سيٺ سر عبدالله هارون ۽ نواب گرمانيءَ پڻ ڪئي.

لاهور جو ٺهراءُ:

محترم شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي ٺهراءُ کان ٻه سال کن پوءِ لاهور ۾ مارچ ١٩٤٠ع واري آل انڊيا مسلم ليگ اجلاس ۾ جو ٺهراءُ پاس ڪيو ويو، ان جا عناصر ترڪيبي، شيخ صاحب جي پيش ڪيل ٺهراءُ ۽ ان جي خيالات تي مبني آهن. مثلاً چيو ويو آهي:

”ملڪ جي انهن حصن کي، جي جاگرافيءَ جي لحاظ کان هڪٻئي جي قريب هجن، لئين سري سان انهن ۾ قيرقار ڪري ترتيب ڏئي، خودمختار حڪومتون بنائجن ۽ جن ايراضين ۾ مسلمان اڪثريت ۾ هجن، جيئن اتر-الهندي ۽ ايرلدي هندستان جي پاڱن ۾ آهن، تن کي گڏي، مسلمانن جي هڪ قومي وطن جي آزاد حڪومت ٺاهجي، جنهن ۾ شامل ٿيندڙ علائقا آزاد ۽ خودمختار هئڻ گهرجن.

”متي ڏيکاريل علائقن ۽ حصن جي آئين ۾ اقليتن جي حفاظت لاءِ ڪافي زوردار ۽ قانوني طور عمل ۾ ايندڙ بچاءُ، سندن مذهبي، تهذيبي، اقتصادي، سياسي، انتظامي ۽ ٻين حقن ۽ مفادن متعلق انهن جي مشوري سان ٺاهي، آئين ۾ داخل ڪيا وڃن.

”هندستان جي انهن حصن ۾، جتي مسلمان اقليت ۾ آهن، سندن حفاظت لاءِ ڪافي زوردار ۽ قانوني طور عمل ۾ ايندڙ بچاءُ، سندن مذهبي، تهذيبي، اقتصادي، سياسي، انتظامي ۽ ٻين حقن ۽ مفادن متعلق انهن جي مشوري سان ٺاهي، آئين ۾ داخل ڪيا وڃن.“

واضح رهي ته انهيءَ پاس ڪيل ٺهراءُ ۾ متئين پيش ڪيل محترم شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي ٺهراءُ جو روح سمايل آهي. ان ٺهراءُ موجب پنجاب، بنگال ۽ آسام جا اهي حصا، جن ۾ هندواڪثريت ۾ آهن، تن جي علحدگيءَ ڏانهن اشارو آهي، ۽ ٻئي طرف پنجاب، بنگال ۽ آسام جي باقي رهيل

حصن، سرحد، بلوچستان ۽ سنڌ ۾ آزاد ۽ خودمختيار حڪومتن بنائڻ جي تجويز موجود آهي، ۽ انهن جي ٻيروني معاملات لاءِ فيڊريشن ناهڻ مقصود هو.

ان طرح ۱۹۴۱ع ۾ آل انڊيا مسلم ليگ اجلاس مدراس ۾ پڻ جناح صاحب ان جي تائيد ۾ فرمايو:

"اسان کنهن به حالت ۾ اهو آئين، جنهن مطابق هندستان جي هڪ مرڪزي حڪومت ٿيندي، قبول نه ڪنداسون؛ ڇو ته جيڪڏهن اسان اهو قبول ڪيو ته پوءِ مسلمانن جي هستي ليست ۽ نابود ٿي ويندي ۽ اسان کنهن به هڪ مرڪز جي حڪومت يا طاقت جا زيردست ٿي رهڻ نٿا چاهيون."

واضح ٿيو ته پاڪستان جو بنيادي نهراءُ اهو ئي هو، جنهن کي سنڌ ۾ محترم شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ پيش ڪيو، ۽ ان کي ٻن سالن کان پوءِ لاهور ۾ پيش ڪيو ويو. بهرحال، اهو شرف به "سنڌ" کي ئي حاصل آهي، جنهن 'پاڪستان' جي نظريه لاءِ زمين هموار ڪئي. پر افسوس اهو آهي ته چوڌري محمدعلي جي دؤر ۾ 'ون يونٽ' ناهي، اصل نظريه ۽ تجويز کان انحراف ڪيو ويو. شڪر آهي جو هن وقت وري به صوبا خودمختيار حيثيت سان ڪم ڪري رهيا آهن.

سنڌ اسيمبليءَ ۾ پاڪستان جو نهراءُ:

اها ته هڪ تاريخي حقيقت آهي ته مسلمانن جي اڪثريت وارن صوبن مان سڀ کان اول صوبہ سنڌ جي اسيمبليءَ پاڪستان جي تائيد ۾ فيصلو ڪيو.

مشهور سماجي ۽ سياسي ليڊر مسٽر حاتم اي. علوي مرحوم ان متعلق پنهنجي مقالي، "قائداعظم ۽ ڪراچي" ۾ لکيو آهي:

"لاهور قرارداد کي غور سان ڏسجي ٿو ته اهو معلوم ٿئي ٿو ته اهو قرارداد شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي پيش ڪيل نهراءُ جي بنياد تي تجويز ڪيو ويو هو، جنهن جي تائيد مسٽر گرماني، سر عبدالله هارون ۽ سيد عبدالرؤف شاهہ ايم. ايل. اي. سي. پي ۽ مون (حاتم علوي) ڪئي هئي."

ان کان پوءِ علوي صاحب مرحوم لکيو آهي:

"۱۹۳۷ ۽ ۱۹۴۷ع جي درمياني ڏهن سالن جي عرصي ۾ صوبائي خودمختاريءَ جو دؤر هو، ان زماني ۾ مسلم اڪثريت وارن صوبن ۾ مسلم ليگ حڪومتون بنايون هيون.

ليڪن "قرارداد پاڪستان" کي پاس ڪرڻ جو سهرو وري به سنڌ جي مجلس قانون ساز جي سر تي پڌو ويو.

۳- مارچ ۱۹۴۳ع ۾ سنڌ قانون ساز اسيمبلي ڪراچيءَ ۾ مسٽر جي. ايم. سيد نهراءُ پيش ڪيو."

ان کان پوءِ علوي صاحب مرحوم نهراءَ پيش ڪندي لکي ٿو:

”ان نهراءَ کي پيش ڪندي، مسٽر جي. ايم. سيد هڪ ولولہ انگيز تقرير ڪئي، جنهن جا ڪي بہ اقتباس مان ڏئي نٿو سگهان. ان تقرير ۾ نظريہ پاڪستان متعلق نهايت بصيرت افروز انداز ۾ دليل پيش ڪيا ويا هئا.“

ان نهراءَ جو اصل متن، علوي صاحب هن طرح نقل ڪيو آهي:

”هي اجلاس حڪومت کي سفارش ٿو ڪري تہ هو عزت مآب وائسراءِ جي واسطي سان هزمئجسٽيءَ جي حڪومت کي اهو پيغام پهچائي تہ صوبي جي مسلمانن جي زوردار خواهش آهي تہ مسلمانانِ هند جو مذهب، فلسفہ حيات، سماجي رسم ۽ رواج، ادب، ثقافت ۽ اقتصادي نظام هندن کان بلڪل مختلف آهي. لهذا ’مسلمان‘ هڪ الڳ قوم آهن، ۽ ڪين پنهنجو آزاد قومي مزاج آهي ۽ برصغير جا ڪيئي اهڙا زون ۽ حصا آهن، جن ۾ مسلمان اڪثريت ۾ آهن. لهذا مسلمان نهايت پرزور لفظن ۾ ان حقيقت جو اعلان ٿا ڪن تہ هو ڪنهن بہ اهڙي دستور کي قبول نہ ڪندا، جنهن جي تحت مرڪزي حڪومت ۾ ٻي قوم يعني هندن جي قوم جو غلبو هجي. مسلمانن کي آزاديءَ سان پنهنجن اصولن ۽ عقيدن جي مطابق ڪم ڪرڻ لاءِ ضروري آهي تہ انهن کي آزاد قوم جي حيثيت سان تسليم ڪيو وڃي، ۽ جي مسلمانانِ هند کي، مرڪزي حڪومت جي تحت محڪوم رکڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي تہ پوءِ لازمي طرح سان ملڪ ۾ خانہ جنگي ٿيندي ۽ نهايت ناخوشگوار نتيجا نڪرندا.“

(”قائداعظم اور ڪراچي“ از: حاتم. اي. علوي، روزانہ جنگ ڪراچي، قائداعظم ايڊيشن، ٢٦- ڊسمبر ١٩٦٩ع، ص ٢)

دهلي اجلاس ۾ وضاحت:

ان سلسلي ۾ قائداعظم ٢٠- فبروري ١٩٤٠ع تي دهلي ۾ مسلم ليگ جي ڪائونسل جي هڪ خاص اجلاس ۾ فرمايو:

”ساٿيو مون کان پڇي رهيا آهن تہ اسان جو خيال ڪهڙو آهي؟ ڳالهہ تہ بلڪل صاف آهي. برطانيہ هندستان تي حڪومت ڪرڻ گهري ٿي، ۽ مسٽر گانڌي ۽ ڪانگريس پڻ مسلمانن ۽ پوري هندستان تي حڪومت ڪرڻ گهرن ٿا. اسان جو چوڻ آهي تہ اسان نڪو برطانيہ کي مسلمانن تي حڪومت ڪرڻ ڏينداسون، ۽ نڪو گانڌيءَ ۽ ڪانگريس کي مسلمانن تي حڪومت ڪرڻ ڏينداسون. اسان انگريز، مسٽر گانڌي ۽ ڪانگريس سڀني کان آزاد رهڻ گهرون ٿا.“

ان تقرير مان پاڪستان جي ضرورت ۽ اهميت واضح ٿي ٿئي، ۽ ان متعلق ڪنهن بہ حاشيہ آرائيءَ جي ڪا ضرورت ناهي.

پاڪستان متعلق سنڌ اسيمبليءَ جي ٺهراءُ تورڙي ان ڪان ٻه سال پوءِ پاس ٿيل لاهور جي ٺهراءَ کي هندو اخبارن واضح ۽ جٽاي سرخين سان ڇاپيو ۽ انهن ٺهرائن تي ٽيڪا ٽپڻي ڪندي، لکيائون ته "پاڪستان جي پيدا ٿيڻ جي ابتدا" ٿي چڪي آهي.

انهن اخبارن کي ڏسي ١٩٤٠ع ۾ قائداعظم فرمايو:

"هاڻي دنيا جي ڪا به طاقت پاڪستان جي تشڪيل ۽ تعمير جي رستي ۾ ڪا رڪاوٽ پيدا ڪري نٿي سگهي."

اڇوت ليڊر راءِ بهادر ايم. سي. راجا جي مبارڪباد:

٢٥- ڊسمبر ١٩٤٠ع تي قائداعظم جي عمر ٦٤ سالن کي پهتي ۽ ساري برصغير ۾ سندس سالگره نهايت احترام ۽ ڌوم ڌام سان ملهائي ويئي. ان سلسلي ۾ ملڪ جي هندو، مسلمان، پارسي، سک، انگريز ليڊرن ۽ عالمن ڏانهس مبارڪ جا پيغام موڪليا. انهن مبارڪباد موڪليندڙن ۾ اڇوت ليڊر راءِ بهادر ايم. سي. راجا به هو. اسان ان جو پيغام نقل ڪندي ظاهر ٿا ڪريون ته اهو واضح رهي ته هڪ اڇوت ليڊر جا قائداعظم متعلق ڪهڙا رايا آهن.

راءِ بهادر ايم. سي. راجا مبارڪ ڏيندي لکيو:

"دنيا جا سڀ مذهب ان حقيقت تي ايمان ٿا رکن ته الله تعاليٰ پاران وقت بوقت نازڪ ترين موقعن تي موزون ۽ مصلح قسم جي ماڻهن کي موڪليو ويندو آهي، جن جي هٿان الله تعاليٰ جي مشيت ۽ فطرت کي تڪميل تي پهچايو ويندو آهي. منهنجي راءِ ۾، مسٽر جناح هڪ اهڙي هستي آهي، جنهن کي ان غرض سان پيدا ڪيو ويو آهي ته جيئن هو گمراهن جي اصلاح ڪري سگهي، جن گمراهن کي گانڌيءَ ۽ ڪانگريس پاران مبتلا ڪيو ويو آهي.

بيشڪ اهڙين حالتن ۾ هڪ اهڙي حوصله مند ۽ بلند ڪردار شخص جي سخت ضرورت هئي، جو ڪانگريس ۽ گانڌيءَ جي مقابلي ۾ پهاڙ بنجي بيٺو. جناح صاحب، گانڌي ۽ ڪانگريس کي صاف صاف ٻڌايو ته، اوهان جي جماعت اڪثريت جي خيال کان تورڙي سرمايه جي لحاظ سان ڪيتري به طاقتور ڇو نه هجي، پر هندستان جي نمائنده جماعت ٿي نٿي سگهي. مان مسٽر جناح جي دل کولي تعريف ڪريان ٿو. ۽ ان جو احسانمند آهيان، جنهن مسلمانن جي وڪالت ڪندي، پين سيني گروهن ۽ فرقن جي حقن جي حفاظت لاءِ به سخت جدوجهد ڪئي آهي، جن کي هندن جي اڪثريت طرفان سخت ترين خطرا پيش ٿي چڪا آهن، ۽ جا اڪثريت گانڌيءَ جي حڪمن هيٺ اسان اڇوتن کي دٻائي ۽ هيسائي رهي آهي. خاص طرح سان مان پارت جي ڪروڙها اڇوتن جي ليڊر جي حيثيت سان جناح صاحب کي دعا ٿو ڪريان ته شال هو وڏي حياتي ماڻي ۽ مظلومن ۽ محڪومن جي حقن جي حفاظت ڪندو رهي!"

هي اهو ڏوُر هو جنهن ۾ ڪانگريس کي پنهنجي اڪثريت ۽ سرمايه تي ايڏو گهمنڊ هو، جو هو مسلمانن سميت ننڍين اقليتن، خاص ڪري اڇوتن کي تباهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿي چڪي هئي.

جواهرلال ته اهو به چيو هو ته "ڀارت ۾ فقط ٻه قوتون آهن، هڪ ڪانگريس ۽ ٻي قوت انگريز، ڀارت ۾ ڪا به ٽين طاقت موجود ناهي." ان اعلان ڪان پوءِ نه فقط اڇوت ليڊر ڊاڪٽر امبيڊڪر کي حد ڪان زياده پريشان رکيو ويو، پر ان سان گڏ خود قائداعظم لاءِ به گستاخانه لفظ چيا ويا:

"ڪانگريس جو هڪ معمولي رضاڪار، هزارن جناحن ڪان برتر آهي."

ليڪن چندئي سالن ۾ دنيا ڏٺو ته گانڌي، نهرو، سڀاس چندربوس، پٽيل ۽ ڪرپالاڻي ڀارا ڪانگريس ليڊر قائداعظم سان ملاقات ڪرڻ لاءِ حيران ۽ پريشان نظر آيا.

ان حالت کي محسوس ڪري، مولانا ابوالڪلام آزاد کي پنهنجي ڪتاب "آزاديءِ هند" ۾ چوڻو پيو ته:

"ڪانگريس ليڊرن، گانڌي ۽ نهروءَ جو قائداعظم سان ملاقات لاءِ دربدر ٿيڻ، سياسي شعور ۽ مصلحت جي خلاف آهي!"

محترم جي. ايم. سيد جي نظر ۾ جناح:

مشهور بزرگ سياستدان محترم جي. ايم. سيد، پنهنجي تاليفات ۾ قائداعظم متعلق ڪافي لکيو آهي، چنانچه ڪوزي ۾ درياءُ سمائيندي شاهه صاحب جناح صاحب لاءِ هن طرح لکيو آهي:

"جناح صاحب معمولي هستي نه هو. هوئي صاحب هو، جنهن باوجود خوجه فرقي جي مسلمان هئڻ جي، جن لاءِ مسلمانن ۾ عجيب غريب وهم ويٺل هئا، غيور مسلمانن ڪان قائداعظم جو خطاب حاصل ڪري ورتو. اهو آهو صاحب هو، جنهن هڪ ڏينهن ۾ جيل ۾ وڃڻ ڪان سواءِ رئيس الاحرار مولانا محمدعلي جوهر، جهڙيءَ شخصيت جي شهرت کي لٽي ڇڏيو. اها ان صاحب جي شخصيت هئي، جنهن سر سڪندرحيات ۽ مولوي فضل الحق (شير بنگال) جهڙن ناميارن سياستدانن ۽ مدبرن کي نيچو نوائي ڇڏيو. اهو جناح صاحب ئي هو، جنهن ڪانگريس جهڙي منظم، قربانين جي وڪارڊ واريءَ ۽ انگريزن ڪان زوريءَ سوراج وٺڻ واريءَ جماعت ڪان، سندن اصولن جي خلاف "ڀارت ماتا" کي ڪٽائي، ورهائي، پاڪستان حاصل ڪري ورتو. اهو جناح ئي هو، جنهن جي جادوءَ جي لڪڙيءَ برطانيه جي شير کي مطيع بنائي ڇڏيو."

("جنب گذاريم جن سين"، جلد ٢، ص ٢٩١، ڇاپو ڦهريون ١٩٦٧ع. ناشر: سنڌي ادبي بورڊ سنڌ.) — غلام محمد "گرامي"

حاتم- اي- علوي مرحوم

قائداعظم ۽ ڪراچي

(هي مقالو ملڪ جي مشهور سياسي ۽ سماجي ليڊر، مرحوم حاتم- اي علوي صاحب همدرد فائونڊيشن جي زير اهتمام، ڪراچيءَ ۾ پڙهيو ۽ داد حاصل ڪيو. اهو اجلاس پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي اشتراڪ ۽ تعاون سان ٿيو. مرحوم حاتم- اي علوي، برصغير جي مسلم سياست ۾ وڏو مقام حاصل ڪيو، ۽ قائداعظم جو هڪ اعتماد وارو ساٿي ٿي رهيو. سندس هيءَ تحرير نهايت معلومات افزا آهي، جا مهراڻ جي ناظرين ڪرام لاءِ پيش ڪجي ٿي. غ. م. گ)

باني پاڪستان حضرت قائداعظم محمد علي جناح، ڪراچي، لنڊن، بمبئي، دهلي ۽ اهڙن ٻين وڏن شهرن ۽ مرڪزن ۾ پنهنجي پرجوش زندگيءَ جا هنگامه خيز ڏينهن گذاريا. ليڪن مان ٻين شهرن ۽ مرڪزن جي اهميت جي قطع نظر، فقط ڪراچيءَ سان قائداعظم جي وابستگيءَ تي روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪندس.

سڀ کان اول قائداعظم جا اهي خيالات عرض ٿو ڪريان، جي هن ڪراچيءَ متعلق ظاهر ڪيا اٿس.

تقريباً ۳۸ سال اڳ ۸- آڪٽوبر ۱۹۳۷ع تي، ڪراچيءَ ۾ سنڌ پراونشل مسلم ليگ ڪانفرنس جو هڪ اهم اجلاس منعقد ٿيو. قائداعظم کي ان اجلاس جي صدارت جي دعوت ڏني ويئي هئي. قائداعظم حيدرآباد مان هڪ اسپيشل ٽرين جي ذريعي ڪراچيءَ پهتو. ان ٽرين ۾ ان ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيندڙ پنج سؤ مندوبين به ساڻس گڏ آيا.

ڪينٽ اسٽيشن تي، قائداعظم جي استقبال لاءِ هڪ شاندار گيٽ بڻايو ويو هو، جنهن جو نالو هو "باب الاسلام". قائداعظم پنهنجي صدارتي تقرير ۾ ڪراچيءَ جي اهميت تي روشني وجهندي چيو:

"هن عظيم شهر ۾ جو سنڌ جو دارالحڪومت آهي، ۽ شاندار بندرگاهه پڻ آهي، ۽ ان سان گڏ مسلمانن جي ٻهرين گهر هئڻ جي حيثيت سان هڪ مخصوص ۽ انفرادي اهميت جو حامل آهي، مون کي انتهائي مسرت ٿي محسوس ٿئي جو مان پنهنجي نوعيت جي ٻهرين ڪانفرنس جي صدارت ڪري رهيو آهيان. ان موقعي تي جي منهنجا جذبات آهن ۽ هن شهر جي فلاح ۽ بهبود لاءِ جيڪي منهنجي دل ۾ خواهش آهي،

مان انهن جو اظهار صحيح معنيٰ ۾ ڪري نہ ٿو سگهان. منهنجي دلي تمنا آهي تہ هن شهر جو مرتبو بلند تر رهي، ۽ هي شهر هندستان جي مسلمانن لاءِ اهم ڪردار ادا ڪري."

هر انسان جي زندگيءَ ۾ بہ واقعا خصوصي اهميت جا حامل رهن ٿا. هڪ ان جي پيدائش ۽ ٻي ان جي وفات جو واقعو. مسٽر جناح جي پيدائش ۽ وفات جا ٻئي واقعا هن شهر ۾ ٿيا. مون کي ياد ناهي تہ ڪنهن دور ۾ بہ ڪنهن عظيم الشان انسان کي اهڙو مرتبو حاصل ٿيو هوندو، جو سندس جاءِ پيدائش ۽ سندس وفات جو هنڌ ساڳيو رهيو هجي.

ڪراچيءَ جو امتياز

شهر ڪراچيءَ کي اهو امتياز حاصل آهي تہ جنهن ٻار تي بہ پيارا نالا محمد ۽ علي رکيا ويا، سو ڪراچيءَ ۾ ڄائو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين.

قائداعظم جي ولادت ۽ وفات کان علاوه، قائداعظم جي زندگيءَ ۾ ٻيا بہ ڪيئي اهڙا واقعات رونما ٿي چڪا آهن، جن جو دور رس اثر قائداعظم جي زندگيءَ، توڙي قوم جي زندگيءَ تي پيو آهي.

مون کي اهو معلوم ناهي تہ ڪنهن قائداعظم جو يوم پيدائش ٢٥- ڊسمبر مقرر ڪيو هو. ليڪن ظاهري طور تي قائداعظم پاڻ بہ ان ڳالهہ تي متفق ڏنو ويو.

پراونشل مسلم ليگ ڪانفرنس جي موقعي تي، محترمہ فاطمہ جناح مون کي چيو تہ مان ميونسپل رڪارڊ جي ڇڪاس ڪري، قائداعظم جي ولادت جي صحيح تاريخ متعلق معلومات حاصل ڪريان. ان وقت مان ڪراچيءَ جو ميئر هوس. جڏهن تہ ان سلسلي ۾ رڪارڊ جي تلاش ڪرڻي هئي، لهذا مون احڪامات جاري ڪيا تہ قائداعظم ۽ محترمہ فاطمہ جناح جي ولادت جي صحيح تاريخن متعلق ڇنڊڇاڻ ڪئي وڃي. ليڪن بدقسمتيءَ سبب انهن ٻن عظيم هستين جي پيدائش جي تاريخ متعلق ميونسپل رڪارڊ مان معلومات نہ ملي سگهي. البت ٻيا ڪي دلچسپ مسئلا اسان جي سامهون آيا. رڪارڊ مطابق ڪراچيءَ جي ميونسپل سيڪريٽريءَ جي پگهار فقط ويهہ رپيا هئي.

جڏهن تہ مسٽر جناح، سنڌ مدرسة الاسلام ۽ چرچ مشن اسڪول ۾ تعليم حاصل ڪئي هئي، ان ڪري مون محسوس ڪيو تہ شايد انهن ٻن تعليمي ادارن جي رڪارڊ مان مون کي قائداعظم جي تاريخ پيدائش متعلق معلومات حاصل ٿي سگهي. لهذا انهن ادارن سان رابطي قائم ڪرڻ سان، هيٺيون حقيقتون ظاهر ٿيون:

(١) تاريخ پيدائش ٢٠- آڪٽوبر ١٨٧٥ع.

(٢) ٤- جولاءِ ١٨٨٧ع تي پهرئين درجي ۾ داخلا ورتي وئي، ۽ ڪجهہ عرصي جي تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ بمبئيءَ ڏانهن روانو ٿيو. (جي. آر نمبر ١١٤ع).

(٣) انجمن اسلاميه اسڪول ۾ تعليم حاصل ڪرڻ کانپوءِ ٣- ڊسمبر ١٨٨٧ع تي بمبئيءَ مان وري ڪراچيءَ ۾ واپس آيو، ۽ ڀهرئين درجي ۾ دوباره داخلا ورتائين (جي. آر. نمبر ١٧٨).

(٤) طويل عرصي تائين يعني ٥- جنوري ١٨٩١ع تائين غير حاضر رهيو (اسٽينڊرڊ چوٿون).

(٥) ٩- فيبروري ١٨٩١ع تي اسڪول ۾ دوباره داخلا ورتائين (اسٽينڊرڊ چوٿون، جي. آر. نمبر ٤٣).

(٦) جڏهن پنجين درجي ۾ زير تعليم هو، تڏهن سندس عمر سترنهن سال هئي.

سندس شاديءَ جي تاريخ ٣٠- جنوري ١٨٩٢ع طئي ڪئي ويئي، لهذا قائداعظم ڪڇ ڏانهن روانو ٿيو.

تاريخن ۾ اختلاف

تاريخون هڪٻئي جي ڪجهه خلاف آهن، ليڪن مون جو ڪجهه اسڪول رڪارڊ مان معلومات حاصل ڪئي آهي، اها پيش ڪئي اٿم.

ليڪن قائداعظم جي وفات کان ايڪيهه سال پوءِ، ڇا اهو ممڪن آهي ته اسان سندس پيدائش جي تاريخ کي ڪي مهينا پوئتي ڪري سگهون! اگر ائين ٿي سگهي ٿو ته پوءِ سڀ کان اول اسان کي هي ڪرڻ گهرجي، ته رڪارڊ کي صحيح بنايون ۽ ان کان پوءِ قائداعظم جي يوم پيدائش کي ڪرسمس جي سڳوري ڏينهن کان الڳ ڪري، مسلم نشاة ثانيه وارو آڪٽوبر انقلاب ملهايون!

محمدعلي جناح جي پيدائش جي موقعي تي، دهليءَ ۾ ملڪه وڪٽوريا کي 'قيصر هند' جو خطاب ڏنو ويو. ان طرح هندستان گويا برطانيه جي ماتحتي قبول ڪئي. ان وقت برطانيه جي سلطنت پوري عروج تي هئي. قائداعظم گويا راڻي وڪٽوريا جي ڀڙپوڻي مان هندستان جي آزاديءَ لاءِ ڳالهيون هلايون ۽ راڻي وڪٽوريا جي ڀڙپوڻي جي زماني ۾ ئي هندستان کي برطانيه کان آزادي نصيب ٿي. ان طرح سان، قائداعظم جي پيدائش ۽ وفات ۽ هندستان ۾ امپيريل انڊيا جي قيام ۽ برطانيه کان آزادي ملڻ جي وقت ۾ هڪ طرح سان ڪافي يڪسانيت هئي.

ٻاراڻي اوستا

جناح سان گڏ ٻاراڻي وهيءَ ۾ 'کاري در' جي گهٽين ۾ جو صاحب راندين ڪيڏندو هو، ان جو نالو نانجي جعفر آهي. اهو صاحب، قائداعظم جي وفات کان پوءِ به ڪيئي سال زنده رهيو. لهذا قائداعظم محمدعلي جناح جي ٻاروتڻ متعلق جا معلومات اسان حاصل ڪئي آهي، سا نانجي جعفر جي ذريعي حاصل ڪئي ويئي آهي.

نانجي جعفر، قائداعظم جي ٻاراڻي وهيءَ متعلق جا معلومات اسان کي ڏني آهي، ان مان انگريزيءَ جي هن مقولي Child is Father of the man جي صحت معلوم ٿئي ٿي.

نانجي جعفر ۽ قائد اعظم، ڪاري در جي ڪهنين ۾ گولين سان راند ڪندا هئا. اها ١٨٨٠ع ۽ ١٨٩٠ع جي وچين زماني جي ڳالهه آهي. ليڪن ان ڪان ويهه سال ڪن پوءِ به تقريبا هر شام تي، ڊينسو هال جي چوراهي جي وچين حصي تي اِتي- ذڪر راند ڪئي ويندي هئي، ۽ اڄڪلهه ان چوراهي تي ايتري ته رش ٿي رهي آهي جو ان کي پار ڪرڻ به ڏکيو آهي.

اهو به چيو ٿو وڃي ته جڏهن محمدعلي جناح تقريباً چوڏهن سالن جو هو، تڏهن هڪ ڏينهن، ان نانجي جعفر کي پنهنجي چوڪرن سان گولين راند ڪندي ڏٺو. تڏهن ان موقعي تي پاڻ چوڪرن کي چيائين ته هو مٽيءَ ۾ راند نه ڪن جو ته راند سان ڪپڙا ۽ هٿ خراب ٿيندا. ان نصيحت جي اهميت تمام وڏي آهي جو ته ان واقعي ڪان پوءِ سٺ سالن تائين قائد اعظم پنهنجن هٿن کي ڪنهن به شئي سان گندو نه ڪيو ۽ نه ڪو ڪنهن گندي ڪم ڪان پاڻ کي ملوث ٿيڻ ڏنو.

سپٽمبر ١٩٤٤ع ۾، برلاهائوس ۾ 'جناح-گانڌي' مذاڪرات جي پڄاڻيءَ تي، فوٽوگرافرن جي سڄي پچ ته فوج آيل هئي، جا پنهنجي ليڊرن جي فوٽو ڪيڻ لاءِ گهيرو وجهي چڪي هئي. اهو حال ڏسي، گانڌي جي، قائداعظم ڪان پڇا ڪئي ته "ڇا اوهان فوٽو ڪيائڻ پسند ڪريو ٿا؟" قائداعظم ٺهه پهه جواب ڏيندي چيو ته "هائو، پر ايتريقدر نه جيترو توکي فوٽو ڪيائڻ جو شوق آهي!" ان جواب مان ظاهر آهي ته هو هرطرح جي گندگيءَ ڪان پاڻ کي بچائيندو رهندو هو.

محمدعلي جناح، ٧- آگسٽ ١٨٩٧ع تي، وڪالت شروع ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ مان بمبئيءَ ڏانهن روانو ٿيو. ان ڪان پوءِ پنجاهه سالن ڪان پوءِ ٧- آگسٽ ١٩٤٧ع تي، وائسراءِ هند جي سلور ڊڪوٽا جهاز ۾ پاڪستان جي پهرئين گورنر جنرل جي حيثيت سان ڪراچيءَ پهتو.

ان موقعي تي قائد اعظم سان گڏ صرف هڪ آفيسر ليفٽيننٽ ايس. ايم. احسن هو، جو ان وقت قائد اعظم جو اي. ڊي. سي هو. (ايم. احسن پوءِ مشرقي پاڪستان جو گورنر به ٿيو).

اهو چئي نه ٿو سگهجي ته ١٨٩٧ع ڪان ١٩٤٧ع جي درمياني اڌ صديءَ ۾ ڪيترا ڀيرا قائد اعظم ڪراچيءَ ۾ آيو، ڪاش ان متعلق ڪو رڪارڊ ڪٿان ملي سگهي!

ان ڪان پوءِ قائد اعظم ۽ مسلم ليگ پاڻ ۾ لازم ۽ ملزوم ٿي ويا. لهذا مناسب اهو ٿو سمجهڻ ۾ اچي ته مسلم ليگ ۽ ان جي قائدين جي زندگيءَ توڙي پين سياسي مسئلن ۾، ڪراچيءَ ڪهڙو ڪردار ادا ڪيو، ان متعلق ڪجهه روشني وجهڻ گهرجي.

آل انڊيا مسلم ليگ جو پهريون اجلاس ڪراچيءَ ۾ ١٩٠٧ع ۾ هڪ بوري رهنما مرحوم سرآدمجي پيرڀائيءَ جي صدارت ۾ ٿيو، جڏهن ته آل انڊيا مسلم ليگ جو آخري اجلاس به ١٩٤٣ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ئي ٿيو، جنهن جي صدارت قائد اعظم محمدعلي جناح ڪئي هئي.

'قرارداد پاڪستان' سڀ ڪان اول ١٩٣٨ع ۾ ڪراچي ڪانفرنس ۾ ئي پاس ڪيو ويو. البت 'ڪل- هند' سطح تي اهو تاريخي نهراءُ ڏيڍ سال ڪن پوءِ لاهور ۾ منظور ڪيو ويو.

اصل ۾ 'قيام پاڪستان' جي لاءِ باقاعده منصوبہ بندي بہ ۱۹۴۳ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ٿي ڪئي ويئي. جڏهن آل انڊيا مسلم ليگ پاران ۱۹۴۳ع واري اجلاس جي آخري سيشن ۾ هڪ ٺهراءُ پاس ڪيو ويو، جنهن جي ذريعي، پاڪستان منصوبہ بنديءَ لاءِ ڪميشن جو قيام عمل ۾ آندو ويو، جنهن جو هڪ ميمبر مان بہ هوس.

پاڪستان

آل انڊيا نيشنل ڪانگريس ان ڳالهہ کي ثابت ڪرڻ لاءِ تہ پاڪستان جي تجويز اقتصادي طور تي سودمند نہ ٿيندي، ممتاز ماهرن تي مشتمل هڪ ڪميشن قائم ڪئي هئي، جيڪا ان جي رپورٽ جي آڌار تي پاڪستان کي اقتصادي خيال کان ناقابل عمل قرار ڏئي سگهجي. ان سلسلي ۾ مسلم ليگ جي پاران قائم ڪيل ڪميشن کي ڪانگريسي ماهرن جي بدخواهي واري چال جو جواب لکڻ جو اهم ڪم سپرد ڪيو ويو هو ۽ ان سان گڏ ان ڪميشن تي اهو بہ بار رکيو ويو هو تہ هوءَ پاڪستان جي اقتصادي بنياد متعلق پڻ تجويزون تيار ڪري.

ان مسئلي جي بيان ڪندي، مان ۱۹۳۸ع ۾ ڪراچيءَ ۾ منعقده سنڌ پراونشل ڪانفرنس متعلق ڪجهہ عرض ڪرڻ گهران ٿو. ان ڪانفرنس جي خصوصيت اها آهي تہ ان ۾ سڀ کان اول "پاڪستان" جو ٺهراءُ پاس ڪيو ويو هو.

مان اهو ٻڌائي چڪو آهيان تہ ڪانفرنس ۾ شرڪت جي لاءِ مسٽر جناح حيدرآباد مان اسپيشل ٽرين جي ذريعي ڪراچي پهتو. گارڊ آف آنر کان پوءِ کيس عظيم الشان 'باب الاسلام' کان نيو ويو. ان کان پوءِ ٻن ميلن تي مشتمل جلوس ۾ کيس شهر ڏانهن آندو ويو. مون وٽ اڄ تائين ان جلوس لاءِ جيڪا منصوبہ بندي ڪئي ويئي هئي، ان جو خاڪو موجود آهي.

قائد اعظم کي خوش آمديد ۽ ڀليڪار ڪرڻ لاءِ رستي جي ٻنهين طرفن تي لکن ماڻهن تي مشتمل هجوم هو. قائد اعظم جي رفاقت ۾ موٽر جي آسپاس، محترمہ فاطمه جناح، بيگم مولانا محمد علي جوهر، ليڊي عبدالله هارون، نوابزاده لياقت علي خان، سر محمد جمال خان لغاري، نواب احمد يار خان، دولتانہ، نواب مريد حسين قريشي، نواب محمد اسماعيل خان ميرٺي، راجہ صاحب محمود آباد، سر غلام حسين هدايت الله، مسٽر حسن علي عبدالرحمان، پير علي محمد راشدي، سردار بهادر جان محمد جوڻيجو، آنريبل ميان علي بخش، مسٽر جي. ايم. سيد، شيخ عبدالمجيد سنڌي، مير غلام علي ٽالپور، سر عبدالله هارون، نواب مشتاق احمد گورماڻي، مولانا شوڪت علي، سر ڪريم ڀائي ابراهيم بيرونيٽ، مير بنده علي خان ٽالپور، مسٽر عبدالستار سيٺ، جمال ميان، مسٽر محمد ايوب خان کهڙو، مخدوم غلام حيدر آف هالا، مولانا غلام بيڪ نيرنگ، مولانا عبدالحامد بدايوني، مير جعفر خان جمالي ۽ مان.

ان ڪانفرنس ۾ پنج مکيہ ٺهراءَ پاس ڪيا ويا. انهن مان آخري ٺهراءُ کي مان "قرارداد پاڪستان" چوندس. ليڪن اخبارن کي قرارداد پنجون 'فرقہ وارانہ تصفيہ' جي ٽائيٽل سان ڏنو ويو.

قرارداد.کي ڏسڻ سان پتو لڳي ٿو ته هي قرارداد ٢٣- مارچ ١٩٤٠ع تي لاهور ۾ جو نهراءُ پاس ڪيو ويو هو، ان کان ڪجهه مختلف نه هو.

ان نهراءَ جا چند اقتباس هت پيش ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان.

”اڪثريت واري فرقي جي فرقه ورانه ذهنيت ۽ مسلم دشمن پاليسيءَ جي سبب متحده هندوستان ۽ متحده هندوستاني قوم جو خواب شرمنده تعبير نه ٿي سگهندو. ان جو پيو سبب اهو آهي ته برصغير جي ٻن قومن جا مذهب، زبان، رسم الخط، ثقافت، سماجي قانون ۽ نظريه حيات هڪٻئي کان بلڪل مختلف آهن.

”هيءَ ڪانفرنس برصغير جي امن ۽ هندن ۽ مسلمانن جي اقتصادي، سماجي فلاح ۽ بهبود، سياسي حق خود اختياري جي استعمال لاءِ اهو ضروري سمجهندي، آل انڊيا مسلم ليگ کي سفارش ٿي ڪري ته هندوستان جي لاءِ مناسب دستور جي مسئلي جو دوباره جائزو ورتو وڃي ۽ دستور جي اهڙي اسڪيم پيش ڪئي وڃي، جنهن جي ماتحت برصغير جي مسلمانن کي پوري پوري آزادي ملي سگهي.“

هيءَ نهراءُ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ پيش ڪيو هو ۽ ان جي تائيد نواب مشتاق احمد گورمانيءَ ڪئي ۽ سر حاجي عبدالله هارون، سيد عبدالرؤف شاهه ائڊووڪيٽ ايم. ايل. اي-سي پي ۽ مون ڪئي هئي.

پاڪستان

١٩٣٧ع ۽ ١٩٤٧ع جي درمياني ڏهن سالن جي صوبائي خودمختياريءَ جي زماني ۾ مسلم اڪثريت جي صوبن ۾ مسلم ليگ ڪئي گهٽ وقت لاءِ ته ڪئي زياده وقت جي لاءِ حڪومتون بنايون هيون، ليڪن ’قرارداد پاڪستان‘ کي پاس ڪرڻ جو سهرو به سنڌ جي مجلس قانون ساز جي سر تي پڌو ويو. ٣- مارچ ١٩٤٣ع تي سنڌ قانون ساز اسيمبليءَ جي ڪراچيءَ واري اجلاس ۾ مسٽر جي. ايم. سيد هيٺيون نهراءُ پيش ڪيو:

”هيءُ اجلاس حڪومت کي سفارش ٿو ڪري ته عزت ماب وائسراءِ جي واسطي سان هزمئجسٽيءَ جي حڪومت کي هيءُ پيغام پهچائي ته صوبي جي مسلمانن جي خواهش آهي ته هندوستان جي مسلمانن جو مذهب، فلسفہ حيات، سماجي رواج ۽ رسمون، ادب، ثقافت ۽ اقتصادي نظام هندن کان بلڪل مختلف آهن. لهذا مسلمان هڪ الڳ قوم آهي ۽ انهن جو پنهنجو آزاد ۽ قومي مزاج آهي. ان طرح برصغير جا ڪي اهڙا حصا ۽ علائقا آهن، جن ۾ مسلمان اڪثريت ۾ آهن.

”لهذا سنڌ جا مسلمان، پرزور نمولي ۾ هن حقيقت جو اعلان ٿا ڪن ته هو ڪنهن به اهڙي دستور کي قبول نه ڪندا، جنهن جي ماتحت مرڪزي حڪومت ۾ ٻي قوم يعني هندن جو غلبو هجي.

"مسلمانن کي آزاديءَ سان پنهنجن اصولن جي مطابق ڪم ڪرڻ لاءِ ضروري آهي تہ انهن جي الڳ ۽ آزاد قوم واري حيثيت کي تسليم ڪيو وڃي.

"۽ اگر هندوستان جي مسلمانن کي - مرڪزي حڪومت جي ماتحت محڪوم رکڻ جي ڪوشش ڪئي وئي تہ پوءِ ملڪ ۾ خانہ جنگي ٿيندي ۽ ان جا نهايت ناخوشگوار اثر ۽ نتيجا نڪرندا."

ان ٺهراءَ کي پيش ڪندي، محترم جي. ايم. سيد نهايت ولولہ انگيز تقرير ڪئي، ليڪن مان هت ان تقرير مان ڪجهہ اقتباس پيش ڪرڻ کان گريز ڪندس. البت هڪ ڳالهہ واضح ڪرڻ نهايت ضروري ٿو سمجهان، جا اها آهي تہ ان ٺهراءَ کي قائداعظم جي تائيد حاصل هئي ۽ اهو ٺهراءُ ڪراچيءَ ۾ پاس ڪيو ويو هو. ان طرح قائداعظم کي ڪراچيءَ سان جيڪا والهانہ عقيدت هئي، ان جو هڪ مزيد ثبوت اهو ٺهراءُ بہ آهي، جو مٿي پيش ڪيو ويو آهي.

رڪارڊ ناياب آهي

مان هن کان اڳ اهو ظاهر ڪري چڪو آهيان تہ ١٨٩٧ع کان ١٩٤٧ع جي درمياني اڌ صديءَ جي دوران ۾ قائداعظم ڪراچيءَ ۾ ڪيترا ڀيرا آيو، ان متعلق اسان وٽ بدقسمتيءَ سان ڪو رڪارڊ موجود ناهي. ايترو آهي تہ ان عرصي ۾ قائداعظم بہ-چار ڀيرا آيو، ان متعلق مان ڪجهہ عرض ڪندس. ياد رهي تہ اهو آهو زمانو هو، جڏهن هندوستان جي مرڪزي قانون ساز اسيمبليءَ ۾ قائداعظم ڏاڍي مقبوليت حاصل ڪري چڪو هو.

سنڌ جي بمبئيءَ کان علحدگي

اهو بہ هر علم واري کي معلوم آهي تہ سنڌ کي بمبئي پريزيڊنسيءَ کان الڳ ڪرائڻ ۽ هڪ آزاد ۽ خودمختيار صوبي ۾ تبديل ڪرائڻ جي تحريڪ بہ سنڌ ۾ شروع ٿي ۽ ان جو مرڪزي دفتر بہ ڪراچيءَ ۾ ئي قائم ڪيو ويو هو. پيو تہ اگر آزاديءَ کان ٻارهن سال اڳ قائين سنڌ جو وجود هڪ آزاد ۽ خودمختيار صوبي جي حيثيت سان نہ هجي ها تہ پوءِ هرڪو سمجهي سگهي ٿو تہ پاڪستان جي مطالبي جو ڪهڙو حال ٿئي ها!

هڪ حيثيت سان اها اسان جي خوشقسمتي آهي تہ لنڊن ۾ ٿيندڙ گول ميز ڪانفرنس ۾ مسلمانانِ هند جي لاءِ الڳ مملڪت جي سوال کي جوائنٽ پارليماني ڪميشن جي رڪن، سرونسٽن چرچل جي طرف کان بار بار پيش ڪرڻ کان علاوه پئي ڪنهن بہ ان ڏانهن توجهہ نہ ڏنو هو. چالاءِ تہ اگر ان وقت تي اهو سوال کنيو وڃي ها تہ پوءِ لازمي طرح سان مسلمانن جي ڪمزور سياسي حالت جي نسبت سان سنڌ بہ الڳ صوبو نہ بڻجي سگهي ها. لهذا اهي ماڻهو ان حقيقت سان اختلاف رکن ٿا تہ ڪو پاڪستان جي قيام ۾ غيبي امداد ملي آهي، مي هن ڳالهہ سان تہ ضرور اتفاق پيدا ڪندا تہ تاريخ پنهنجي پاڻ کي دهرائي ٿي ۽ فرعون جي گهر ۾ موسيٰ پيدا ٿيندو رهندو آهي.

مسٽر جناح گول ميز ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ هڪ نمائندي جي حيثيت سان جڏهن ڪراچيءَ سان بحري جهاز ذريعي لنڊن روانو ٿيو، تڏهن مسٽر جي. ايم. سيد پنهنجي رهائشگاهه ‹اولين› ۾ هڪ ضيافت جو انتظام ڪيو، جنهن جو مقصد هو مسٽر جناح کي ان ڳالهه لاءِ تيار ڪرڻ تہ هو سنڌ کي آزاد صوبي بنائڻ جي سلسلي ۾ خصوصي طرح سان وڪالت جا فرائض بجا آڻي.

ان رات اڌ رات تائين سنڌ کي الڳ صوبي بنائڻ جي سلسلي ۾ قائداعظم، مسٽر جي. ايم. سيد، علامہ آءِ. آءِ. قاضي، مرحوم ميران محمد شاهہ، مسٽر ايم. اي. کهڙي، مسٽر علي محمد راشدي ۽ منهنجي درميان ڳالهہ ٻولهہ ٿيندي رهي. اها ملاقات ڪراچيءَ جي زندگيءَ ۽ تاريخ ۾ خصوصي اهميت رکي ٿي.

هندن طرفان مخالفت

سنڌ کي الڳ صوبي بنائڻ جي نظريي جي هندن طرفان سخت مخالفت ڪئي وئي. هندن پاران ان سلسلي ۾ ڪيئي دليل پيش ڪيا ويا، جن مان هڪ دليل اهو هو تہ صوبہ سنڌ مالياتي لحاظ سان الڳ صوبي جي حيثيت ۾ برقرار رهي نہ ٿو سگهي. هندن پنهنجي ان دليل کي زور وٺائڻ لاءِ اقتصادي ماهرن جي هڪ ڪميٽي ناهي، ان ڪميٽيءَ جي هڪ ماهر ميمبر پروفيسر چيلانيءَ اها دعوي ڪئي تہ جڏهن تہ سکر بئراج جو قرض اجا سنڌ تي بيلو آهي، تنهنڪري الڳ ٿيڻ جي صورت ۾ سنڌ ترڻ جي بجاءِ عربي سمنڊ ۾ غرق ٿي ويندي.

چنانچہ هندن جي ان معاشيات جي ماهر جيڪا دعوي ڪئي، ان کي هندو پريس نهايت نمايان انداز ۾ شايع ڪندي رهي. ان پروفيسر چيلانيءَ اها بہ دعوي ڪئي تہ مسلمانن کي اگر ٻہ ۽ ٻہ جمع ڪرڻ لاءِ چيو ويندو تہ پوءِ مسلمانن پاران ان جو نتيجو ٻڌايو ويندو پنج يا ٽي!

سر شاهنواز ڀٽو مرحوم

گول ميز ڪانفرنس ۾ سنڌ جو واحد نمائندو، سر شاهنواز خان ڀٽو هو. اسان کي سر شاهنواز ڀٽي مرحوم تي پورو پورو اعتماد هو، ليڪن اسان جي خواهش هئي تہ مسٽر جناح جي حمايت بہ اسان کي حاصل ٿي سگهي تہ بهتر.

ان سلسلي ۾ مسٽر جناح اسان کي مشورو ڏنو تہ سنڌ جي بمبئيءَ کان علحدگيءَ متعلق ڪيل مطالبي جي حمايت ۾ هڪ اهڙي يادداشت تيار ڪئي وڃي، جنهن ۾ انگن اکرن، دليلن ۽ شاهدين سان اها ڳالهہ ثابت ڪئي وڃي تہ سنڌ کي اگر بمبئي پريزيڊنسيءَ کان الڳ ڪيو ويندو تہ پوءِ اهو صوبو مالياتي نگاهہ سان هرويرو ڏيوالي ۾ نہ وڃي سگهندو، جيئن مخالفن طرفان اجائي غوغا آرائي ڪئي پئي وڃي.

ان چئلينج جي مقابلي ڪرڻ لاءِ مون هڪ عليحده سنڌ جي بجيٽ جو خاڪو تيار ڪيو، جنهن ۾ ٻڌايو ويو ته شروع ڪان ئي سنڌ پنهنجي پيرن تي بيهي سگهڻ وارو مالدار علائقو آهي. اڳتي هلي اها ڳالهه نيٺ سچي ثابت ٿي.

منهنجي عزيز دوست آنجهاني مولايئسن اي. ويب، جو سنڌ جي ممتاز انگريزي اخبار روزانه 'ڊيلي گزيٽ' جو مالڪ هو، ان جي تعارف سان ان بجيٽ جي خاڪي کي 'ڊيلي گزيٽ' ۾ نهايت نمايان نموني ۾ شايع ڪيو ويو. اسان ان اخبار جون ڪاپيون گول ميز ڪانفرنس ۾ شرڪت ڪندڙ سڀني ميمبرن کي پهچايون.

ان سلسلي جو هڪ ٻيو واقعو اهو آهي، جڏهن مسٽر ايم. اي. کهڙي، ١- آڪٽوبر ١٩٣١ع تي مسٽر جناح جي اعزاز ۾ ڪارلٽن هوٽل ۾ هڪ ضيافت جو انتظام ڪيو. ان موقعي تي سر شاهنواز ڀٽو به لنڊن ڏانهن روانو ٿي رهيو هو.

اها ڳالهه دلچسپيءَ کان خالي نه رهندي ته سر شاهنواز ڀٽي کي الوداع ڪرڻ لاءِ سوين ماڻهو گڏ ٿي چڪا هئا ۽ ان جي مقابلي ۾ مسٽر جناح کي الوداع ڪرڻ لاءِ اسان ٻه-چار ماڻهو مس هئاسون، مرحوم سر حاجي عبدالله هارون، مسٽر جي. ايم. سيد، مسٽر ايم. اي. کهڙو، پير علي محمد راشدي ۽ مان.

مسلم ليگ جي ٻن گروپن ۾ ٺاهه

منهنجيءَ نظر ۾ مسٽر جناح جي ڪراچيءَ ۾ اچڻ جو اهو واقعو وڏي اهميت ٿو رکي، جنهن ۾ مسلم ليگ جي ٻن گروپن ۾ ٺاهه ڪرايو ويو.

ان ملاقات جي دوران، جناح صاحب قانون ساز اسيمبليءَ ۾ مسلم ليگ جي ٻن گروپن جي وچ ۾ پيدا ٿيل اختلاف ۽ تنازع کي ڪمال صفائيءَ سان طئه ڪرايو. ان موقعي تي هڪ وزارتي گروپ جي قيادت سر غلام حسين هدايت‌الله ڪري رهيو هو ۽ ٻئي پاسي سنڌ پراونشل مسلم ليگ جي گروپ جي قيادت مسٽر جي. ايم. سيد ڪري رهيو هو. اهو واقعو ١٩٤٤ع جو آهي. ان موقعي تي ٻنهي گروپن ۾ سخت ڪشمڪش پيدا ٿي چڪي هئي. هر گروپ، ٻئي گروپ تي ڪيترا سنگين الزام هڻي رهيو هو. ان وقت قائداعظم جي صحت به ڪا اهڙي چڱي نه هئي، پر ان هوندي به قائداعظم سنڌ جي قانون ساز اسيمبليءَ جي هر رڪن سان جدا جدا ملاقات ڪئي ۽ هر رڪن کي ايتري وقت تائين ڳالهائڻ جي اجازت ڏني وئي، جيستائين هو دل کولي ڳالهائي سگهيو ٿي. قائداعظم سڀني مسئلن کي چڱيءَ طرح سان سمجهڻ کان پوءِ اطمينان جو اظهار ڪيو. ان اهم ڪم جي طئي ڪرڻ لاءِ قائداعظم پورن ٽن ڏينهن تائين سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبرن سان ملاقاتون ڪيون. هر ميمبر خوش هو ته ان پنهنجي مخالف جي خلاف دل کولي دليل ڏنا آهن. ان کان پوءِ سڀني کي فيصلي جو انتظار هو.

ٻئين ڏينهن قائداعظم انهن سڀني ميمبرن کي ڊرائنگ روم ۾ سڏايو ۽ چيو ته اگر ڪين اڃا به ڪجهه وڌيڪ چوڻو هجي ته پوءِ ان صورت ۾ هن اجلاس کي برخواست ڪري سگهجي ٿو. جيئن سڀائي سڀ ميمبر فرداً فرداً دوباره مون سان ملاقات ڪري سگهن. سڀني ميمبرن قائداعظم ٻاران اتري وقت ڏيڻ تي شڪريو ادا ڪيو. ان تي قائداعظم فرمايو ته "هاڻي منهنجي فيصلي ٻڌڻ لاءِ سڀ تيار ٿيو ۽ ان تي عمل ڪرڻ لاءِ وعدو ڪريو." سڀني ميمبرن بلند آواز سان ورائيو ته اسان اوهان جي فيصلي سان ٻڌل رهنداسون. قائداعظم ان تي ڪاغذ ۽ قلم گهرايو ۽ هڪ معاهدي تي سڀني کان دستخط ورتا، جنهن ۾ لکيل هو ته سڀئي قائداعظم جي فيصلي تي عمل ڪندا.

ان کان پوءِ اسان جو قائداعظم اصل ڪم ۾ مشغول رهيو. سندس سامهون پاڻيءَ جو هڪ گلاس هو، جنهن جي تر ۾ ڪجهه ذرڙا پئي نظر آيا. اهو ڏيکاري چيائين ته "اختلاف جي حيثيت اجهو اها آهي." ان کان پوءِ صلح صفائي ڪرائي، سڀني کي ڪيرڪنڊ ڪري واپس ڪيائين.

بهرحال، قائداعظم سان ڪراچيءَ جون ڪيئي سياسي ۽ سماجي روايتون وابسته آهن، جن مان تمام ٿوريون بيان ڪيون ويون آهن، باقي ڪنهن ٻئي موقعي تي پيش ڪنداسون.

(روزانه جنگ ڪراچي - قائداعظم نمبر ٢٦ ڊسمبر ١٩٦٩ع)

هي واضح ڪرڻ گهران ٿو ته پاڪستان ڪڏهن به ان ڳالهه تي راضي نه رهندو، ته ٻئي آزاد حڪومتون هڪ مشترڪ مرڪز جي ماتحت آئيني طور تي هڪ ٿي وڃن.

پاڪستان قائم ٿي چڪو آهي ۽ اهو قائم رهندو. ليڪن اسان هندستان سان ٻن آزاد مملڪتن وانگر هڪجهڙائيءَ ۽ خودمختار حڪومتن وانگر هميشه امن، صلح، ڀائپي ۽ مفاهمت ۾ رهڻ لاءِ تيار آهيون: بلڪل ان والگر جيئن اسان ڪنهن ٻي غير قوم سان دوستيءَ جو معاهدو ڪري ٿا سگهون.

قائداعظم - رائٽر جي نامہ نگار ڊلڪن هوپر سان هڪ ملاقات

٢٣ - آڪٽوبر ١٩٤٧ع

هندستان جي وحدت - هڪ خام خيالي آهي

قائداعظم جي هڪ ناياب تحرير

[پاڪستان جي جدوجهد واري سنگين دؤر ۾ آل انڊيا مسلم ليگ طرفان مسلمانن جي سياسي نصب العين جي تائيد ۽ وضاحت لاءِ مضمونن جو سلسلو شروع ڪيو ويو هو. اڳتي هلي اهي مضمون ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيا ويا. اهم ڳالهه اها آهي تہ ان ڪتاب تي قائداعظم محمدعلي جناح ڪان ديباچو لکايو ويو. ان حيثيت سان قائداعظم جي اها تحرير هڪ تاريخي حيثيت جي حامل آهي ۽ ان سان گڏ هڪ عظيم سياستدان جي سياسي بصيرت جو شاهڪار آهي، اهو ديباچو پيش ڪجي ٿو. -غ. م. ڪ]

موجوده دؤر جي نام نهاد جاگرافيڪل وحدت وارو هندستاني جديد تصور، مڪمل طور تي برطانيہ جو پيدا ڪيل آهي، ۽ هو نوڪرشاهيءَ جي نظام حڪومت جي ماتحت ڪيس هڪ انتظامي وحدت بنائي ان تي قابض آهي. هن حڪومت جي تائيد ۾ عوامي مرضيءَ واري طاقت ناهي، بلڪ تلوار جي طاقت آهي. ان صورتحال مان هندو ڪانگريس ۽ هڪ ٻي هندو جماعت هندو مهاسڀا، ٻئي گڏجي ناجائز فائدو حاصل ڪري رهيون آهن.

هندستان پنهنجي رقبي ۽ آباديءَ جي حيثيت سان هڪ برصغير آهي. اها بہ حقيقت آهي تہ هندستان نڪو هڪ ملڪ آهي، ۽ نڪو هندستان جا آباد باشندا ڪا هڪ قوم آهن. هتي جي آبادي تمام گهڻين قوميتن ۽ تمام گهڻن نسلن تي مشتمل مجموعو آهي، جن ۾ مسلمان ۽ هندو بہ وڏيون قومون شمار ڪيون وڃن ٿيون. ان ڪري مان چئي چڪو آهيان تہ اهڙي وسيع برصغير ۾ هڪ مرڪزي آئيني حڪومت جي خيال کان "هندستاني وحدت" جو تصوّر محض خام خيالي آهي.

هندستان ۾ موجوده دؤر جي ٻن وڏين قومن يعني هندن ۽ مسلمانن جي درميان جيڪي اختلاف پيدا ٿي چڪا آهن، اهي براعظم يورپ جي مقابلي ۾ هزار ڀيرا وڌيڪ آهن. اصل حقيقت ۾ هن برصغير ۾ نسلن، مذهبن، گروهن، زبانن، تهذيبن، اخلاقي قدرن، ادبي ۽ علمي ذخيرن ۽ ثقافتن ۾ جيڪو تنوع، عدم مطابقت، اختلاف ۽ تضاد موجود آهي، اهڙو دنيا جي ڪنهن بہ خطي ۾ موجود ناهي، بلڪ ان جو نظير پوري دنيا ۾ ملڻ مشڪل آهي.

ليڪن خوشقسمتيءَ جي سببان، مسلمانن جا وطني علائقا برصغير جي اتر-اولهه ۽ اوڀر وارن حصن ۾ موجود آهن، جتي سندن پختي ۽ مڪمل اڪثريت آهي ۽ سندن آبادي تعداد جي لحاظ سان ستن ڪروڙن تي مشتمل آهي. ان ڪري هو اهو چاهين ٿا ته سندن اڪثريت وارا علائقا باقي هندستان کان الڳ ڪيا وڃن، ۽ انهن حصن ۾ جداگانه، آزاد ۽ خودمختار رياستون بنايون وڃن.

مسلمان بلڪل علي الاعلان پنهنجي آزاديءَ جي پرزور تقاضا ڪري رهيا آهن، ۽ ساڳئي وقت تي هندستان جي هندن ۽ هندو ڀارت جي آزادي به گهرن ٿا. ليڪن افسوس هي آهي ته اسان جي معقول ۽ جائز مطالبي جي مقابلي ۾ هندن جي غلط روش، تجويزن ۽ اسڪيمن جو مقصد فقط هي آهي ته پوري برصغير هند جي ڏهن ڪروڙن مسلمانن کي "هندو راڄ" جي غلاميءَ ۾ مبتلا ڪري سگهن، جنهن جو صاف صاف مطلب رڳو اهو وڃي بيٺو ته مسلمان پنهنجن ڳردن مان برطانوي راڄ جو ڦندو ڪڍي 'هندو راڄ' جو ڦندو پنهنجن ڳردن ۾ وجهن.

اڄڪلهه بلڪل ناواقفيت جي بنياد تي يا ڄاڻي ٻجهي ۽ سمجهي سوچي، غيرملڪي راءِعامه کي گمراهه ڪرڻ لاءِ ائين چيو ٿو وڃي ته هندستان جا مسئلا به اهڙائي آهن، جهڙا چين ۽ سوويت روس جا، يا متحده آمريڪا جي مسئلن جهڙا آهن، ۽ انهن کي به اهڙن تجربن جي روشنيءَ ۾ حل ڪري ٿو سگهجي، جي تجربا انهن قومن حاصل ڪيا آهن.

اهڙي دليل جي معمولي جائزي وٺڻ کان پوءِ جي نتيجا ڪڍيا ويندا، تن سان هڪ ذهين ۽ ڄاڻو ماڻهو به قائل ٿي سگهي ٿو ته هندستان جي مسئلن جو چين، سوويت ۽ آمريڪا جي مسئلن ۽ انهن جي مقامي پيدا ڪيل حل سان مقابلي ڪرڻ سان مڪمل طور تي مغالطي ۾ وجهڻ ۽ قوم مسلمان کي گمراهه ڪرڻ جي برابر ٿيندو.

موجوده ڪتابن ۾، جن متعلق مان ديباچو لکي رهيو آهيان، اهي سڀ مختلف مضمون جمع ڪيا ويا آهن، جي مختلف اخبارن ۾ شايع ٿي چڪا آهن ۽ اهي مضمون هندستان جي مسلمانن جي پرزور مطالبهءِ پاڪستان تي تمام گهڻي روشني وجهن ٿا. اهوئي ڪارڻ آهي جو مون ان ڳالهه سان اتفاق ظاهر ڪيو ته پلي انهن مضمونن کي گڏ ڪري، ٻن حصن ۾ شايع ڪيو وڃي.

جڏهن ته انهن ڪتابن ۾ ڏاڍي احتياط ۽ خبرداريءَ سان مبالغه آرائيءَ کان بچي ڪري، جائز ۽ مفيد حدن اندر، انگن ۽ اکرن سان، وٺندڙ ۽ اثرائتي انداز ۾ موجوده زماني جي سياسي مسئلن تي روشني وڌي ويئي آهي، جي ممڪن آهي ته مسلمانن کي ذهني طور پريشان ڪري ڇڏين، ان ڪري مسٽر ايم. آر. ٽي. پاران ان امر جي اجازت ڏني ويئي آهي، پلي هي ڪتاب "هوم اسٽڊي سرڪل" پاران شايع ڪيا وڃن.

انهن مضمونن ۾ جي انگ ۽ اکر بيشمار دليل ۽ دلائل ۽ اثرائتين حقيقتن کي جمع ڪيو ويو آهي، منهنجي خيال ۾ اهو سارو ذخيرو نهايت قيمتي آهي. انهن جو مصنف، ڪتابي

صورت ڪان اڳ ۾ انهن مضمونن کي وقت بوقت ملڪ جي مشهور اخبارن ۾ شايع ڪرائينديو آيو آهي. بيشڪ سندس اها خدمت هرخيال ڪان تعريف جي قابل آهي.

مصنف پنهنجو پهريون ڪتاب، جنهن جو عنوان آهي "پاڪستان اور مسلم انڊيا" نهايت غيرجانبدارانه انداز ۾، ۽ ديانتدارانه طريقي سان تيار ڪيو آهي. ان سلسلي جو افادي ۽ توجهه جي لائق پهلو اهو آهي تہ ان ۾ اهڙن سببن ۽ ڪارڻن جي اپٽار ڪئي ويئي آهي، جن مان صاف ظاهر ٿئي ٿو تہ هندستان جي آئيني مسئلي جو حل اهو آهي تہ آل انڊيا مسلم ليگ وارو لاهور جو ٺهراءُ، جو مارچ ١٩٤٠ع ۾ پاس ڪيو ويو هو ۽ ان موجب پاڪستان جي اسڪيم جا جيڪي اصول وضع ڪيا ويا هئا، انهن کي تسليم ڪيو وڃي، ۽ ان مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ هندستان جي تقسيم ڪئي وڃي.

ٻئي ڪتاب جو نالو "نيشنلزم ان ڪنفليڪٽ ان انڊيا" آهي، ان ۾ بہ ان ساڳئي مصنف جون تحريرون جمع ڪيون ويون آهن. ان علمي ۽ تحقيقي ڪاوش مان واضح ٿئي ٿو تہ هندستان هڪ قومي مملڪت ناهي ۽ پيو تہ هندستان ڪو هڪ ملڪ ناهي. هن برصغير ۾ ڪيئي قومون آباد آهن، جن مان مسلمان ۽ هندو قومون مشهور آهن، جن جي ثقافت، تهذيب، زبان، ادب، آرٽ، فنون لطيفہ، تعميرسازي، بود وباش، لباس ۽ پوشاڪ، رهڻ ۽ گذر اوقات، سماجي ۽ اخلاقي ضابطن، رسمن ۽ رواجن، تاريخ ۽ روايتن، ذوق ۽ خواهشن، زندگي ۽ ان متعلق نظريہ ۾ بنيادي طور تي تمام گهڻا فرق موجود آهن ۽ ڪيترن اعتبارن ۽ توجيهات سان اهي سڀ اصول ۽ قدر، هندن جا مسلمانن ڪان ۽ مسلمانن جا هندن ڪان بلڪل مخالف بلڪ متضاد آهن.

اصل ۾ جن خيالن جو اظهار ٻنهي ڪتابن ۾ ڪيو ويو آهي، اهي خيالات مصنف جا آهن. مسلم ليگ جا سرڪاري خيالات يا منهنجا ذاتي خيالات ناهن.

مون هي ديباچو ان ڪري لکيو آهي، جيئن انهن ٻنهي ڪتابن کي پڙهڻ لاءِ قارئين ڪرام کي سفارش ڪري سگهان تہ جي هندستان جي متعلق آئيني مسئلي کي سمجهڻ ۽ ان جي حل پيدا ڪرڻ ۾ ڪا دلچسپي رکن ٿا، سي وقت سيڙائي نهايت سنجيدگيءَ سان هي ڪتاب ضرور مطالع ڪن.

مون کي پورو پورو پروسو آهي تہ جو شخص بہ ذاتي ۽ گروهي جذبات ڪان بي نياز ٿي، هي ڪتاب نهايت غور ۽ فڪر سان پڙهندو تہ پوءِ اميد آهي تہ ڪتابن ۾ پيش ڪيل حقائق، انگن اکرن، تاريخي ۽ سياسي، لساني ۽ فني، سماجي ۽ اقتصادي، تهذيبي ۽ تمدني دليلن ڪان ضرور متاثر ٿيندو ۽ سندس ضمير ۽ ذهن، دماغ ۽ دل، منطق ۽ قوت فيصلہ اهو ئي فيصلو ڪري سگهندا تہ هندستان جي تقسيم، ٻنهين وڏين قومن، هندن ۽ مسلمانن لاءِ نهايت مفيد آهي. (سنڌيڪار: غ. م. گ.)

ايم. اي. جناح ٢٤- ڊسمبر ١٩٤٢ع
نمبر ١٠- اورنگزيب روڊ، نئي دهلي

- بحوالہ قائداعظم نمبر، ١٩٦٨ع، روزانہ جنگ ڪراچي.

لائبريري
انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

علامه آءِ. آءِ. قاضي

قوميت ۽ متحده قوميت جا اصول ۽ اسباب

برصغير هند، هڪ ملڪ شمار ڪري نه ٿو سگهجي!

[نوٽ: هن صديءَ جي مشهور مفڪر ۽ فيلسوف علامه آءِ. آءِ. قاضي رحه جي ذات والاصفات پنهنجي افڪار ۽ تصورات جي لحاظ سان نهايت منفرد مقام تي فائز آهي. سندن فلسفيانه خيالات جي هاڪ ۽ مقبوليت مشرق کان مغرب تائين وسيع آهي. جڏهن برصغير هند ۾ قوميت ۽ متحده قوميت متعلق معرڪه آرا مسئلو پيدا ٿيو، تڏهن برصغير جا سڄاڻ ۽ عالم سياستدان ٻن گروهن ۾ ورهائجي ويا. ڪانگريسين جو عقيدو هو ته هندن ۽ مسلمانن جي گڏيل متحده قوميت جو قائم ٿيڻ ممڪن آهي ۽ مسلم ليگ وارن جو چوڻ هو ته جڏهن ته ٻنهين قومن جي تاريخي روايات، تهذيب، تمدن، طرز حيات، ادب ۽ ثقافت، دين ۽ ڌرم ۾ فرق ۽ اختلاف آهي، تڏهن "متحده هندي قوميت" جو پيدا ٿيڻ قطعاً ناممڪن آهي. ان موضوع تي ڪن حلقن جاگرافيائي وحدت کي به دليل طور استعمال ڪرڻ شروع ڪيو ۽ ان کي "جديد نظريه قوميت" قرار ڏنو ويو. حضرت علامه آءِ. آءِ. قاضي رحه به ان موضوع متعلق پنهنجن خيالن جو اظهار ڪيو. پاڻ جڏهن ته جديد ۽ قديم علمن جا ماهر هئا، تڏهن سندن بحث ۽ دليل ۾ به جدت ۽ ندرت موجود آهي. سندن چوڻ آهي ته "برصغير هند کي جاگرافيائي طور تي هڪ ملڪ قرار ڏئي نه ٿو سگهجي." ان متعلق بحث ڪندي آخر ۾ چيو اٿن: "جيڪڏهن اسان جو آخري مقصد هڪ آزاد ۽ ترقي يافته متحد قوم جو بنائڻ آهي ته پوءِ ان جو بهتر ذريعو اهو آهي ته هندن ۽ مسلمانن کي سندن اڪثريت وارين ايراضين ۾ سندن ڪلچر، فلاسافي ۽ روايت جي مدنظر ترقي ڪرڻ لاءِ مناسب موقعا پيدا ٿيڻ گهرجن."

سندن ان راءِ موجب، برصغير جي تقسيم کي جائز قرار ڏئي سگهجي ٿو ۽ قائداعظم جي جدوجهد جو مول متو به اهوئي هو، جنهن موجب "پاڪستان" بڻايو ويو.

'مهراڻ' جي ناظرين ڪرام لاءِ سندن عالمانه ۽ فلسفيانه شاهڪار خيالات جو ترجمو پيش ڪجي ٿو. علامه صاحب جا خيالات نهايت عميق ۽ دقيق آهن، جن کي سمجهڻ ۽ پروڙڻ جي پوري پوري ڪوشش ڪرڻ گهرجي. اميد آهي ته ان مسئلي متعلق ڪنهن حد تائين تسلي ۽ تشفي پيدا ٿي سگهي ٿي. —غ. م. ڪ]

برصغير هند کي جاگرافيائي طرح سان هڪ ملڪ شمار ڪري نه ٿو سگهجي. هندوستان جي "جاگرافيائي وحدت" جو اڪثر ذڪر ڪيو ويچي ٿو، ليڪن ان کي "هڪ ملڪ" سڏڻ حقيقتن جي برعڪس آهي.

انگلنڊ ته ڇڏيو، جيڪڏهن يورپ کي انهيءَ لقطهٔ نگاهه کان هڪ ملڪ سڏبو ته مثال ٺهڪي ايندو. پر يورپ به هينئر مختلف قومن جو مجموعو آهي، جي اڃا تائين گڏجي 'فيڊريشن' جي درجي تي ئي پهچي نه سگهيون آهن. هتي جيڪڏهن گجرات ۽ سنڌ جي صوبن جا مثال وٺبا ته حقيقتن تي پوري روشني پئجي ويندي. باوجود پنهنجي سرحد مشترڪ هئڻ، جي هڪ صوبي سان ٻئي صوبي ۾ پهچڻ تي ٢٨ ڪلاڪ لڳي وڃن ٿا، ڇاڪاڻ جو سنڌن وچ ۾ هڪ وڏو رڻ پٽ حائل آهي. ٻئي طرف فرانس ۽ جرمنيءَ جو مثال وٺبو ته معلوم ٿيندو ته فرانس سان جرمني پهچڻ ۾ صرف ٥ منٽ لڳندا.

مٿين مثال سان ئي پتو پئجي سگهندو ته "جاگرافيائي وحدت" جو دليل ڪيتري قدر غلط ۽ بي بنياد آهي.

هندوستان برصغير تي سگهي ٿو. يورپ، اتر آفريقا ۽ ڏکڻ آمريڪا جا مثال ئي سائس پوري مشابهت رکي سگهن ٿا.

انهيءَ هندوستاني جاگرافيائي وحدت واري دليل جي بنياد تي يونائيٽيڊ اسٽيٽس آف آمريڪا حق بجانب رهندي، جيڪڏهن اها هيءَ تقاضا ڪري ته ڪئناڊا ۽ ميڪسيڪو، جي جاگرافيائي طور تي هن سان مليل آهن، سي هن سان شامل ڪيا وڃن. اهڙيءَ طرح ارجنٽائن، پيرو ۽ چليءَ کي هڪٻئي کان جدا رهڻ لاءِ ڪي سبب ڪونه رهندا. ڪئناڊا ۽ يونائيٽيڊ اسٽيٽس جا رهاڪو نه صرف ساڳئي نسل جا آهن، پر ٻولي به هڪ ئي ڳالهائين ٿا. مذهب به هڪ ئي اٿن. لباس، رسمون ۽ رواج به سندن ساڳيا آهن. ادب ساڳيو هڪ اٿن. پاڻ ۾ مٽي ساٽيءَ رستي گڏجي سگهن ٿا. جاگرافيائي طور تي به هڪٻئي سان لاڳو ۽ مليل آهن. ليڪن باوجود انهن ڳالهين جي، ڪئناڊا پنهنجي جداگانه قومي هستي قائم رکيو ويٺو آهي. ساڳيءَ طرح سان ڏکڻ آمريڪا جون مٿي ذڪر ڪيل قومون، جي هڪ ئي جاگرافيائي خطي ۾ رهن ٿيون، سي گهڻو ڪري اسپيني نسل جون آهن. ٻولي ساڳي اٿن، ويس ساڳيو اٿن، مٽي ساٽيءَ ۾ گڏجي سگهن ٿيون. انهن ۾ ڪا به اهڙي ظاهري ڳالهه نه آهي جا هڪٻئي کان مختلف هجي، ته به هو پنهنجي نموني جدا رهڻ پسند ڪن ٿا ۽ منجهن ڪا به اهڙي اشاني ڏسڻ ۾ ڪانه ٿي اچي، جو هو ڪا فيڊريشن ٺاهڻ يا گڏجي رهڻ لاءِ تيار هجن.

ساڳي حالت چين ۽ سائبيريا جي آهي. جاگرافيائي طور تي هڪٻئي سان نزديڪ به آهن ۽ نسل به ساڳيا اٿن، تڏهن به سائبيريا چين سان گڏجي رهڻ جي عيوض يورال جبلن جي ٻئي طرف واري ملڪ رشيا سان ئي ڳنڍيل آهن.

انهن مثالن کي مدنظر رکندي صرف ’جاگرافيائي وحدت‘ کي ”متحده قومي وجود“ لاءِ دليل بنائي نه ٿو سگهجي.

هاڻ اچو ته خود لفظ ’نيشن‘جي معنيٰ تي غور ڪريون. لفظ نيشن، ’نيتس‘ ڌاتوءَ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ ”ڄاول“ ٿيندي، جنهن جو لاڳاپو ”اصل ۽ نسل“ سان آهي. اهو ثابت ٿيل امر آهي ته جرمن ۽ سلووڪ ماڻهو ساڳي نسل جا آهن، شارليمن جي فرانس ۾ پيئي شامل هئا. اڃا مٿي پڌائي آيو آهيان ته فرانس ۽ جرمني جاگرافيائي طور تي هڪ ملڪ ٿيڻ گهرجن. ساڳي حالت سندن نسل بنسبت آهي. زبان جي نقطہ نگاهه کان سندن زبانون ”انڊو-جرمنڪ“ يا ”انڊو يورپين“ گروپ سان آهن. انهن ٻنهين ملڪن جي هڪ جمهوري حڪومت ٺهي سگهي ٿي، پر جرمن توڙي فرانس ڪڏهن به اها ڳالهه قبول ڪري نه ڪندا.

وڏيڪ اوهان کي ياد ڏياريندس ته فرينچ ادب ٻن صدين تائين جرمنن پڙهيو ۽ پسند ڪيو. جرمن زبان جي ادب کي ترقي ڏيارڻ ۾ فرينچ ادب جو وڏو حصو آهي. جهڙيءَ طرح سان فرينچ ادب، جرمنيءَ ۾ عام جام پڙهيو ويندو هو، اهڙيءَ طرح جرمن فلاسافي فرانس جي يونيورسٽين ۾ صدين تائين پڙهائي ويندي هئي. هو مٿي مانٽيءَ ۾ گڏجن ٿا. رسم و رواج به اڪثر ساڳيا اٿن. انهيءَ هوندي به جيڪڏهن جمهوري طريقي حڪومت ۾ انهن کي ملائڻ جي ڪوشش ڪبي ته ان جو لازمي نتيجو اهو نڪرندو ته ٽن ڪروڙ فرينچن کي ۸ ڪروڙ جرمن ويڙهي ويندا ۽ ٿوري وقت کان پوءِ فرينچ هستي وڃائي ويهندا.

ممڪن آهي ته ڪي ماڻهو ٻن باهمي مخالف قومن جو هي مثال ٺيڪ نه سمجهن ته پوءِ ان حالت ۾ هالينڊ، بيلجم، سوئيڊن ۽ ناروي جو مثال ياد ڏياريندس.

يورپ جي تاريخ تي هڪ سرسري نظر ڊوڙائڻ سان پتو پئجي سگهندو ته جمهوريت ۽ نيشنلزم ان کي اتحاد ۽ ميلاپ طرف ڇڪڻ جي عيوض جدائيءَ ۽ جداگانه هستين کي قائم ڪرڻ طرف پئي گهليو آهي.

نيشنل ۽ جمهوري حڪومتن ۾ زوريءَ جو ڳانڍاپو ڪا معنيٰ نه ٿو رکي، صرف باهمي صلح ۽ سمجهوتي ۽ مسلسل لاڳاپن جي ذريعي ئي دائمي اتحاد قائم ٿي سگهي ٿو. نيشنلزم جي اثر هيٺ ملڪن ۾ معاشرتي لاڳاپا به پوريءَ طرح سان قائم ٿي نه سگهيا آهن — هم جنسيت ۽ هڪ قوميت ته اجا پري رهي!

فطري قانون پٽاندر انساني اتحاد جي ترقي مقرر حد کان مٿي تيز ٿي نه سگهندي. جيڪڏهن انهيءَ درمياني عرصي کي، جو قومن ۾ ميلاپ ۽ سمجهوتي لاءِ ضروري آهي، مصنوعي طريقن سان گهٽ ڪبو ته پوءِ بجاءِ فائدي جي نقصانڪار ردعمل پيدا ڪندو.

صوف کي درخت ۾ پچڻ کان اڳ ڪتو ٿيڻو پوي ٿو. جيڪڏهن ڪو ماڻهو ان کي قبل از وقت ستو ۽ پڪو ڪرڻ گهرندو ته پوءِ اهو سندس فطري مٺاس کي ماري ڇڏيندو.

اختلاف جيتوڻيڪ اڻ وڻندڙ ڳالهه آهي، ليڪن ترقيءَ جي راهه ۾ مقابلي جو هئڻ ضروري سمجهيو وڃي ٿو. ڪليل مقابلي کان سواءِ مصنوعي اتحاد جو پيدا ڪرڻ قومي زندگيءَ ۾ جمود ۽ موت پيدا ڪرڻ جي برابر ٿيندو.

مٿي ذڪر ڪيل جاگرافيائي، معاشرتي، اقتصادي، مذهبي ۽ سياسي طور تي هڪ ٻهڙن ماڻهن جي تاريخ تي سرسري نظر ڊوڙائڻ بعد معلوم ٿيو ته باوجود نسلي هم جنسيت جي به هُو هڪ قالب ۾ سمائجي نه سگهيا آهن.

هندستان

هاڻ اچو ته هندستان جي حالتن تي نظر ڊوڙايون. سون اڳ ۾ هندستان جي فقط ٻن صوبن ”گجرات“ ۽ ”سنڌ“ جو مثال پيش ڪيو هو ته هنن کي هڪ جاگرافيائي خطو ليکي، هڪ قوم شمار ڪرڻ ڪيڏو نه ڏکيو ڪم آهي، ته پوءِ بينگال، وچن علائقن ۽ مدراس وغيره جي مشابهت ڪرڻ ته اڃا ئي زياده مشڪل مسئلو ٿي پوندو، جتي جا رهاڪو هڪٻئي جي زبان به سمجهي نه ٿا سگهن.

هاڻ جيڪڏهن اسان انهن جي مذهبي نقطہ نگاهه کان پيٺ ڪنداسون ته پوءِ معلوم ٿيندو ته انهن مان هڪ فرقو ٻئي سان سوشل تعلقات به رکڻ نه ٿو گهري.

گجراتي برهمڻ جو نه صرف لباس مسلمانن کان علحدو آهي، پر جيڪڏهن مسلمان جو هٿ يا صرف پاڇو، ان جي کاڌي تي پوي ٿو ته پوءِ اهو کائڻ جي عيوض اڇلائڻ کي زياده پسند ٿو ڪري. پاڻ ۾ سنيون مائٽيون ڪرڻ ته وڏو مشڪل ڪم آهي. ٻنهي جدائي هنن وٽ هڪ عام قبول ڪيل اصول ٿي ويل آهي. ان ۾ ئي هن وقت سندن باهمي امن امان جي ضمانت آهي. منجهن هڪٻئي جي ويجهو اچڻ يا ٻنهي ملاوٽ جي ڪوشش ڪرڻ، رد عمل جي طور پاڻ منجهن باهمي فسادن جي صورت ۾ اختيار ڪئي آهي. ڪو پڇي ته سندن اختلافن جو بنيادي وجهه ڪهڙو آهي ته پوءِ ان جو جواب ملڻ ڏکيو ڪونه ٿيندو.

هن زماني ۾ اسان جن ڳالهين کي نظرين جي نالي سان سڏيون ٿا، تن کي اڳين وقت ۾ 'مذهب' نالو ڏنل هو. جماعتون به اڳي مذهبي نقطہ نگاهه کان ٺهنديون هيون.

يورپ جا ترقي پسند عناصر ۽ جديد خيالن جا حامل، گهڻين قربانين ۽ تڪليفن کان پوءِ انهيءَ تنگ خياليءَ جي پيد ڀاون کان سس پاڻ ڇڏائي سگهيا آهن. ليڪن ٻئي پيل ملڪن جا قدامت پسند فرقا اڃا تائين فرقہ بنديءَ ۽ ٻنهي پيد ڀاون ۾ ڦاٿا پيا آهن ۽ دنيا جي ارتقائي رفتار ۾ پوئتي رهجي ويا آهن.

هتي جي قدامت پسنديءَ جو دليل ان مان ملندو ته پد ڌرم، جو هندن جي مذهب ۾ ۾ هڪ ارتقائي قدم هو، جو سوسائٽيءَ جي گهڻين خامين کي مٽائي اڳتي وڌائي سگهيو ٿي،

تنهن کي هتان جي قدامت پسند قبول ڪرڻ جي عيوض مخالفت ڪري، ٿڏي ٻاهر ڪيڏي ڇڏيو ۽ ان وچي سلون، برما، چين ۽ ٿبيٽ ۾ پناهه ورتي. جاهل برهمڻ اچا تائين چون ٿا ته گوتم ٻڌ هندو ڌرم کي ختم ڪرڻ آيو هو.

بنيادي طرح سان برهمنزم - "نان - مشنري" ۽ قدامت پسند رهيو آهي. سندن چوڻ مطابق "برهمڻ" صرف جمي پيدا ٿيندو آهي، پر ٻين مذهبن سان نڪري 'شد' ٿي ڪو ماڻهو "برهمڻ" بنجي نه ٿو سگهي. ڪوبه ماڻهو کيتريون به سرويتون ۽ سمريتون ڪٺي ڄاڻندو هجي ۽ نسل ۾ آريه سان چونه هجي، پر نه "برهمڻ" ٿي سگهندو ۽ نه ڪو کتري. البت ويش ۽ شودر (اڇوت) ٿيڻ لاءِ رستا کليل آهن.

جيڪڏهن ڪنهن نسل يا فرقي جو جوڙجڪ اهڙو محدود ۽ سخت ٺهيل هجي، جو ان ۾ ڦيرڦار جي گنجائش ئي نه هجي ته پوءِ جيستائين انهن حالتن ۾ تبديلي نه آئي آهي، تيستائين اتي جمهوري ۽ نشنل حڪومت جو ذهن ۽ آسانيءَ سان ان تي عمل درآمد ٿيڻ مشڪل نظر پيو اچي.

هاڻ اچون هندستان جي ٻن مکيه مذهبن هندو ڌرم ۽ اسلام تي بحث ڪري ڏسون ته اهي پنهنجن پوئلڳن کي گڏي هڪ "قوم" بنجڻ لاءِ ڪيتري قدر پاڻ وٽ گنجائش رکن ٿا. انهن جا رسم و رواج، ادب ۽ اقتصادي نظريا علحده آهن.

مسلم فلاسافي انسان کي آزاد فرد تسليم ڪندي، هن کي زندگيءَ جي راهه ۾ ترقي ڪرڻ لاءِ ڪشادي ميدان ۾ آزاد عمل جو سبق ڏئي ٿي.

ٻئي طرف هندو فلاسافي "ڪَرَم" جي نظريي ۾ اعتقاد رکندي، فرد جي عمل جو دائرو محدود رکندي ٿي اچي ۽ ڪيس گذريل "ڪَرَمن" جي محتاج رهڻ جو درس ٿي ڏئي.

مسلم فلاسافي، جماعت ۾ فرد جي فردن سان مساوات ۽ برادريءَ جي اصول تي تعلقات قائم ڪرڻ جي حامي آهي. پر ان جي ابتڙ "هندو فلاسافي" انسان ذات ۾ مختلف ارتقائي درجن جي حقيقت کي تسليم ڪندي، انهن کي ڪاروبار ۽ عمل ۾ سهولت خاطر چئن درجن يا ذاتين ۾ ورهائڻ کي وڏيڪ ڪارآمد ٿي سمجهي، ايتري قدر جو "ڀڳوت گيتا" جهڙو ڪتاب لکي ٿو ته "جڏهن ذاتين جا فرق ختم ٿيندا (يعني ڪلاس ليس سوسائٽي ٿيندي) ته پوءِ ڌرم به ختم ٿي ويندو."

مذهبي فلاسافيءَ جي نقطه نگاهه کي هڪ طرف ڇڏي، جيڪڏهن پنگتي خيال سان ان مسئلي تي غور ڪنداسون ته باوجود هڪ هزار سال هڪٻئي سان گڏ رهڻ جي، اهي پنگتي طور تي هڪٻئي کان جدا ٿيو بيٺا آهن.

نه پاڻ ۾ مٽي-سائٽي ڪن ٿا، نه پاڻ ۾ گڏجي کائن پيئن ٿا. مسلمان جو پاڇو به اچا ڪن جي بدن يا کاڌي کي پليت ڪيو ڇڏي. سندن کاڌي جي اها حالت آهي، جو هڪ شئي جي هڪ ذر وٽ اجازت آهي ته ٻيءَ وٽ منع آهي.

اهي اختلاف سنڌن روزمره جي زندگيءَ تي اثر ڪرڻ ڪان سواءِ رهي نه ٿا سگهن. سو جيستائين ٻنهين مذهبن جي عوام ساں مذهبي ڪٽرپڻو گهٽ نه ٿيو آهي، ان وقت تائين، انهن جو گڏجي هڪ قومي قالب ۾ سمائجڻ لاءِ مشڪل پيو نظر اچي.

پروفيسر رينان جو نيشنلزم جي موضوع تي ماهر سمجهيو وڃي ٿو، تنهن جو چوڻ آهي ته

"قوميت هڪ روحاني ۽ نفسياتي جذبات تي ٻڌل حقيقت ٿئي ٿي. هر جنسيت ڀ-سنهين ترار آهي، جا جيڪڏهن ڪن ڪي حقيقتن جي بنياد تي گڏي ٿي ته ڪن ڪي هڪٻئي ڪان ڌاريو ثابت ڪري، جدا ڪري ڇڏي ٿي."

عام طرح اڄڪلهه ائين چوڻ ۾ اچي ٿو ته عوام لاءِ اقتصادي مسئلو، بنسبت مذهبي ۽ ٻنگتي نظرين جي زياده اهميت رکي ٿو ۽ انهيءَ مسئلي کي پوريءَ طرح سان سلجهائڻ سان فرقيوار سوال ازخود ختم ٿي ويندا. ليڪن سماج جي موجوده ذهني ۽ ٻنگتي پست حاليءَ ۾ انهيءَ مسئلي جو ترت حل نظر ڪونه ٿو اچي.

"جيڪڏهن اسان جو آخري مقصد هڪ آزاد ۽ ترقي يافته متحد قوم بنائڻ جو آهي ته ان جو بهتر ذريعو هي آهي ته هندن ۽ مسلمانن کي سنڌن اڪثريت وارين ايراضيين ۾ سنڌن ڪلچر، فلاسافي ۽ روايت جي مدنظر ترقي ڪرڻ لاءِ مناسب موقعا ۽ سهولتون ملڻ گهرجن، ته پوءِ اڳتي هلي هو خوشنما مرڪب جو مجموعو بڻجي پوندا. ليڪن ڪو به عارضي ۽ زبردستيءَ جو مڙهيل اتحاد نه صرف ڪين قبول نه پوندو، بلڪ رد عمل پيدا ڪري ملڇهن زيادہ اختلاف پيدا ڪندو."

(ڪتاب "ساهڙ جا سينگار" علامه آءِ.آءِ. قاضيءَ جا جي. ايم. سيد ڏانهن خط. ڇاپو ٻهريون، جنوري ١٩٦٩ع، ص ١٤٨-١٥٥ تائين. ان شاهڪار کي محترم جي. ايم. سيد انگريزيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪندي، نوٽ لکيو آهي: "٣- مارچ ١٩٤٣ع تي سنڌ اسيمبليءَ ۾ پاڪستان جي ٺهراءُ پيش ڪرڻ وقت تقرير ڪرڻ لاءِ ڪين عرض ڪيو هوم - جنهن لاءِ پاڻ اهو سواد سون کي ڏنائون.")

پاڪستان آئين ساز اسيمبليءَ کي خطاب

١١- آگسٽ ١٩٤٧ع، ڪراچي

[نوٽ: قائداعظم جي هيءَ پيش ڪيل تقرير نهايت اهم آهي. قائداعظم پاڪستان آئين ساز اسيمبليءَ کي پهرئين صدر جي حيثيت سان ڪيل هن خطاب ۾ مملڪت پاڪستان جي مقصد ۽ نصب العين، دستور ۽ آئين جي جوڙجڪ، پارليامينٽ جي ذميدارين ۽ عادلاڻي نظام جي نفاذ لاءِ جو ڪجهه فرمايو آهي، اهو نهايت توجهه ۽ فڪر جي قابل آهي.

پيو ته هن تاريخي تقرير کي افسوس اهو آهي ته سرڪاري اشاعتي ادارن، توڙي پاڪستان جي لکندڙ مصنفن ۽ محققن ايترو ته نظرانداز ڪري ڇڏيو آهي، جو وڏن وڏن عالمن ۽ محققن ان متعلق اها جائز شڪايت ڪئي آهي ته آخر قائداعظم جو اهو خطاب ايترو ڪم ياب بلڪ ناياب ڇو ڪيو ويو آهي؟ ۽ اها تقرير اخبارن ۽ رسالن، عالمن ۽ محققن ڇو نظرانداز ڪئي آهي؟ ان جا ٻه ڪي سياسي اسباب آهن. اصل ۾ قائداعظم گذشته دؤر ۾ ڪيل سياسي جدوجهد ۽ ان جي طريقه ڪار ۽ مقصد کي پاسيرو رکي، هڪ جديد طرز جي جمهوري مملڪت بڻائڻ جو خيال ظاهر ڪري بيوروڪريسي ۽ ٿياڪروسي جي گڏيل ارادن کي پاش پاش ڪري ڇڏيو آهي.

چنانچه هن ناياب ۽ نظرانداز ڪيل خطاب کي 'مهراڻ' جي ناظرين ڪرام تائين پهچائڻ جي سعادت حاصل ڪندي، دلي خوشي محسوس ٿي ٿئي، جو هڪ قومي امانت کي اٺيهه سالن ڪان پوءِ شايع ٿيڻ جو موقعو پيدا ڪيو ويو آهي جا فقط هڪ دفعو "ليل و نهار" لاهور ۾ ڇاپي وئي هئي.
غ. م. ڪ.]

جناب صدر، خواتين و حضرات!

مون کي پنهنجي پهرين صدر جي حيثيت سان منتخب ڪري اوهان صاحبن جو اعزاز بخشيو آهي، ان سلسلي ۾ مان اوهان سڀني جو دل جي خلوص سان بيحد شڪرگذار آهيان. هي سڀ ڪان وڏو مرتبو آهي، جو هيءَ خودمختار اسيمبلي پنهنجي طرف ڪان عطا ڪري سگهي ٿي. ليڪن انهن رهنمائن جو ٻه ممنون ڪرم آهيان، جن منهنجي خدمتن جي باب ۾

حوصلہ افزائيءَ ۽ ستائش جا لفظ چيا آهن ۽ پنهنجين تقريرن ۾ پنهنجا ذاتي حوالا پيش ڪري، منهنجي پرخلوص جدوجهد جو اعتراف ڪيو اٿن. لهذا، مان اوهان سڀني مخلص ۽ مهربان دوستن ۽ سياسي رهنمائن مان هيءَ مخلصانہ اميد رکي سگهان ٿو تہ اوهان جي امداد ۽ تعاون سان اسان هن آئين ساز اسيمبليءَ کي دنيا جي لاءِ عمدو مثال بڻائي پيش ڪنداسون.

آئين ساز اسيمبليءَ جا مکيہ فرائض فقط ٻہ ٿي سگهن ٿا:

هڪ محنت طلب ۽ انتهائي محتاط فريضو، پاڪستان جي آئينده لاءِ آئين جي تشڪيل آهي.

۽ ٻيو پاڪستان جي وفاقي قانون ساز اسيمبليءَ جي حيثيت سان هڪ ڪامل ۽ جامع، آزاد ۽ خودمختار اداري جي حيثيت سان پنهنجن منصبي فرضن جي بجاآوري.

چنانچہ پاڪستان جي وفاقي قانون ساز اسيمبليءَ لاءِ هڪ عبوري آئين کي منظور ڪرڻ جي سلسلي ۾ اسان پنهنجون بهترين ڪوششون صرف ڪنداسون.

اوهان کي ڄاڻ آهي تہ هن بيمثال انقلاب، جنهن جي بدولت هن برصغير ۾ ٻن آزاد ۽ خودمختار رياستن جي تخليق ۽ قيام وارو نصب العين وجود پذير ٿيو آهي، سو ڪيئن ٿيو؟

نہ فقط اسان پاڻ حيران آهيون، بلڪ منهنجي خيال ۾ پوري دنيا محو حيرت آهي!

حقيقت اها آهي تہ اهڙي بلند نصب العين ۽ ان جي ڪاميابيءَ لاءِ جدوجهد جو ڪو نظير ملي نٿو سگهي. سڄيءَ دنيا جي تاريخ ۾ ان جهڙو مثال موجود ناهي.

هن برصغير ۾، جتي هرطرح جا باشندا آباد آهن، اهڙي نصب العين تي عمل ڪرڻ لاءِ منصوبو ۽ نظام نافذ ڪيو ويو آهي، جو تاريخ ۾ بي مثال ۽ بي نظير آهي.

ان باري ۾ سڀ کان اهم ترين حقيقت هيءَ آهي تہ اسان هيءَ ڪاميابي نهايت پرامن نموني ۾، هڪ ارتقائي عمل جي ذريعي، جو اعليٰ قدرن تي مشتمل هو، حاصل ڪئي آهي.

هن اسيمبليءَ ۾، پنهنجي پهرين تقرير جي موقعي تي مان في الحال ڪا اهڙي ڳالهہ نٿو ڪري سگهان، جا ڪامل غور ۽ فڪر جو نتيجو هجي، ليڪن چند حقيقتون جي اڪثر ڪري ذهن ۾ پيدا ٿي رهيون آهن، اهي هن موقعي تي ضرور پيش ڪندس.

پهرين ۽ سڀ کان زياده اهم حقيقت جنهن تي مان زور ڏيڻ چاهيان ٿو، سا هيءَ آهي:

اوهان سڀني کي اهو ياد رکڻ گهرجي تہ اوهان هڪ خودمختار قانون ساز اسيمبليءَ جا ارڪان آهيو ۽ اوهان کي سڀ اختيارات حاصل آهن. لهذا اوهان تي انتهائي اهم ۽ نازڪ ذمہ داري عائد ٿي ٿئي تہ اوهان پنهنجا فيصلا ڪيئن ٿا ڪريو؟

پهريون تجربو، جنهن جو ذڪر ڪرڻ مان هت نهايت مناسب ٿو سمجهان ۽ جنهن متعلق اميد آهي تہ اوهان بنا ڪنهن شڪ ۽ شبهي جي مون سان اتفاق ظاهر ڪندا تہ هرحڪومت جو پهريون فريضو اهو آهي تہ هوءَ قانون ۽ نظم و ضبط جي عملداري قائم رکي سگهي، تان تہ ان جي شهرين جي جان، مال ۽ مذهبي عقيدن جي پوري پوري حفاظت ٿي سگهي.

هي حقيقت جا مان محسوس ڪري رهيو آهيان، اها هيءَ آهي تہ سڀ ڪان وڏي لعنت جنهن ۾ سارو هندستان مبتلا آهي، اها آهي رشوت ۽ ان کان بدديانتي. مان اهو نٿو چئي سگهان تہ پيا ملڪ ان لعنت کان پاڪ ۽ صاف آهن، ليڪن منهنجو خيال آهي تہ اسان جو حال نهايت برو آهي.

رشوت ۽ بدديانتي واقعي زهر آهن، جنهن کي پوريءَ سختيءَ سان ختم ڪرڻ هڪ لازمي امر آهي. مون کي اميد آهي تہ هيءَ اسيمبلي سڀني ممڪن ۽ جائز طريقن سان هن لعنت جي خلاف عملي ڪارروائي ڪندي.

چوربازاري ڪندڙن کي اڪثر موقعن تي پڪڙيو ويجي ٿو ۽ کين سزا بہ ڏني ويجي ٿي. ڪن حالتن ۾ عدالت ڪان الهن کي قيد جي سزا ملي ٿي ۽ ڪڏهن ڪڏهن مٿن فقط جرمانو وڌو ويجي ٿو. اسان کي سوچڻ گهرجي تہ اڄ اسان نهايت بدترين حالتن سان منهن مقابل ٿي چڪا آهيون. اسان غذائي جنسن جي قلت ۽ زندگيءَ جي ضروري شين جي ڪميابيءَ سان مستقل طرح سان دوچار ٿي چڪا آهيون. اهڙيءَ حالتن ۾ چوربازاري، سماج جي خلاف انتهائي سنگين جرم آهي، ان ڪري اوهان تي پهريون فرض اهو آيل آهي تہ ان ڀيانڪ جرم جون پاڙون پٽي ڇڏيو.

منهنجي خيال موجب معاشري ۾ سڀ کان وڏو ۽ سڀ کان سنگين جرم اگر ڪو آهي تہ پوءِ ان کان بہ وڏي جرم جو مرتڪب اهو شخص ٿئي ٿو، جو چوربازاري ڪري ٿو. چوربازاري ڪندڙن کي اوهان باخبر سمجهو، اهي سيڪجهہ ڄاڻن ٿا، ۽ عام حالتن ۾ ذمہ دار قسم جا ماڻهو ئي چوربازاري ڪن ٿا ۽ ٻين کي ستائين ٿا. منهنجو خيال آهي تہ اهڙن مجرمن کي انتهائي سخت سزا ڏيڻ گهرجي. ڇاڪاڻ تہ غذائي جنسن ۽ ضروري شين واري ڪنٽرول ۽ ضابطي جو سارو انتظام اهڙن مجرمن جي هٿان تهہ و بالا ۽ برباد ٿي ويجي ٿو ۽ اهي مجرمانہ ذهنيت وارا وسيع پيماني تي فاقہ ڪشي، احتياج، حتيٰ ڪ موت جو سبب بنجي وڃن ٿا.

ٻي ڳالهہ جا مون کي بار بار خيال ۾ اچي رهي آهي، سا آهي اقربا پروري. هيءَ بہ هڪ لعنت آهي، جا اسان کي جڻ تہ ورثي ۾ ملي آهي. تمام گهڻين چڱين ۽ ٻڙين چيزن سان گڏ، هيءَ لعنت بہ اسان جي حصي ۾ آئي آهي. ان لعنت کي بہ پوريءَ سختي سان ڪچلڻو پوندو. مان هن موقعي تي صاف صاف ظاهر ڪرڻ ٿو چاهيان، تہ مان ڪنهن بہ قسم جي اقربانوازي، جانبداري، خويش پروري يا پنهنجي ذات جي نفعي حاصل ڪرڻ لاءِ براہ راست، يا واسطي سان اثرانداز ٿيندڙ ڪنهن بہ ڪوشش کي برداشت نہ ڪندس.

جڏهن بہ مون کي معلوم ٿيو تہ اها روش اختيار ڪئي ويئي آهي يا ڪنهن وڏي ماڻهوءَ جي اثر ۽ دخل سان ڪئي گهٽ تہ ڪئي وڌ موجود ٿي چڪي آهي، تہ پوءِ ياد رکڻ گهرجي تہ يقيناً اهڙي ذليل حرڪت سان ڪڏهن بہ برداشت ڪري نہ سگهندس ۽ ان لاءِ سخت قانوني ڪارروائيءَ جو حڪم ڏيندس.

مون کي اهو به معلوم آهي ته ڪجهه ماڻهو هندستان جي تقسيم سان متفق آهن ۽ پنجاب ۽ بنگال جي ورهاڱي سان به اتفاق نٿا رکن. ان جي خلاف گهڻو ڪجهه چيو ويو آهي. ليڪن هن وقت جڏهن ته ورهاڱي کي منظور ڪيو ويو آهي، تڏهن اسان سڀني جو فرض آهي ته وفاداريءَ سان ان فيصلي تي قائم رهون ۽ جو معاهدو يقيني ۽ اصولي طرح سان ڪيو ويو آهي ۽ جنهن کي تسليم ڪرڻ لاءِ اسان سڀ پڻ پابند آهيون، ان جو دل سان احترام ڪريون ۽ ان جي مطابق عمل ڪريون.

اوهان بزرگن کي ياد رکڻ گهرجي ته جو انقلاب اسان ۽ اوهان جي هوندي رونما ٿيو آهي، ان جو تاريخ ۾ ڪو به مثال نٿو ملي، جيئن مون هن کان اڳ به ظاهر ڪيو آهي.

محترم بزرگو: جنهن به هند تي هڪ فرقي جا ماڻهو اڪثريت ۾ هجن ۽ ٻئي فرقي وارا اقليت ۾ هجن، ته ان صورتحال ۾ انهن ٻنهي فرقن جي وچ ۾ جنهن طرز ۽ انداز جا احساسات پيدا ٿي سگهن ٿا، انهن کي چڱيءَ طرح سان سمجهي سگهجي ٿو. ليڪن سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته جو ڪجهه به ٿي چڪو آهي، ڇا ان جي برعڪس ٿيڻ ممڪن يا قابل عمل هو به يا نه؟ ورهاڱو ته هرحال ۾ ٿيڻو هو.

هندستان ۽ پاڪستان ٻنهي ملڪن ۾ آباديءَ جا ڪيئي اهڙا حصا موجود آهن، جي ان سان متفق نه ٿيندا ۽ ان کي پسند به نه ڪندا هوندا.

مان ان نتيجي تي پهتو آهيان، ته ان مسئلي جو ٻيو ڪو به معقول ۽ مفيد حل هوئي ڪونه. مون کي يقين آهي ته مستقبل جي تاريخ مان ٿي اڳتي هلي هن مسئلي جي تائيد ۽ توثيق پيدا ٿي ويندي.

وڌيڪ هيءَ ته وقت گذرڻ سان گڏ خود اسان جي تجربن مان اها حقيقت ثابت ٿي ويندي ته هندستان جي آئيني مسئلي جو واحد حل اهوئي هو جو عمل ۾ اچي چڪو. متحده هندستان جو ڪو به تصور قابل عمل ثابت نه ٿئي ها. مان ان نتيجي تي پهتو آهيان ته ان جو نتيجو اسان لاءِ خوفناڪ تباهيءَ جي صورت ۾ نڪري نروار ٿئي ها!

اهو به ممڪن آهي ته ورهاڱي وارو نظريو واقعي درست ثابت ٿئي، پر اهو به امڪان آهي ته اهو نظريو واقعي درست نه هجي — پر مان ته ائين ٿي چوندس ته ان جي حقيقت ايندڙ زماني ۾ ظاهر ٿيندي ته اهو نظريو غلط هو يا درست هو.

بهرحال هيءَ ڳالهه ناممڪن هئي ته ان تقسيم جي دوران هڪ يا ٻي رياست جي اندر اقليتن جي معاملي کي نظرانداز ڪيو وڃي ها. اهو هڪ ناگزير سوال هو، جنهن جو هاڻي ڪو به حل ناهي. سوال هي ٿو پيدا ٿئي ته پوءِ اسان ڇا ڪريون؟

پاڪستان جي عظيم رياست کي، اگر اسان آسودو، خوشحال ۽ دولتمند بڻائڻ چاهيون ٿا ته پوءِ اسان کي عوام جي اصلاح ۽ فلاح ڏانهن پورو پورو توجهه ڏيڻو پوندو ۽ ان سان به عام ماڻهن، خاص طرح سان نادار، مفلس، بيروزگار، بيمار ۽ مقروض آباديءَ جي فلاح جو ڪم سڀ کان مقدم رهندو.

اگر اوهان ماضيءَ جي دؤر جي تلخين کي فراموش ڪري، ان دؤر جي ناخوشگوارين کي دفن ڪندا ۽ باهمي تعاون ۽ محبت سان ڪم جي شروعات ڪندا ته پوءِ اوهان جي ڪاميابي يقيني آهي. اگر اوهان ماضيءَ جي روش کي بدلائڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي ۽ پاڻ ۾ ميل-ميلاپ واري جذبي سان تعميري ڪردار ادا ڪرڻ شروع ڪيو ته پوءِ ان جا مفيد ۽ مثبت نتيجا اڪري سگهن ٿا.

اوهان کي اهو به سوچڻ گهرجي ته اوهان مان ”هر شخص، خواه اهو ڪهڙي به فرقي جو هجي، ماضيءَ ۾ ٻئي فرقي واري شخص جي پاران پيدا ڪيل تلخيءَ کي اگر فراموش ڪري نه ٿو سگهي ته پوءِ لازمي طرح سان هت باهمي تعلقات ڪشيده ٿي رهندا.

ان مسئلي جي نوعيت ڪجهه به هجي، ٻئي فرقي جي ماڻهوءَ جو رنگ، نسل، خاندان، ذات ۽ مذهب ڪهڙو به هجي، پاڪستان ۾ رهڻ ڪري اهو شخص هن رياست جو معزز شهري ٿي تصور ڪيو ويندو. ان لاءِ رياست وٽ حق، مراعات ۽ فرض به اهي ئي آهن، جي اوهان مسلمانن باشندن جا آهن. اگر اوهان ان صورت ۾ هڪٻئي سان باهمي تعلق ۽ تعاون ڪان ڪم وٺڻ شروع ڪيو ته پوءِ ياد رکو ته اوهان جي ترقيءَ جي ڪابه حد ۽ انتها ناهي.

دوستو ۽ بزرگو! مان پنهنجي ڳالهه ان ڪان وڌيڪ شد ۽ مد سان چئي نه ٿو سگهان، جا عرض ڪري چڪو آهيان. تمام ضروري آهي ته اسان جذبهٔ اخلاص سان پنهنجو ڪم شروع ڪريون.

ياد رکڻ گهرجي ته وقت جي گذرندي اڪثريت وارا فرقا ٿوري اقليت وارا فرقا، هندو فرقا توڙي مسلمان فرقا، سڀ باهمي رشتي ۾ پوئجي ويندا ۽ رياست جا هڪ جهڙا شهري شمار ڪيا ويندا.

رنگ، نسل، ذات پات، ڇوت ڇات، زبان، خاندان جا سارا ويڇا ۽ امتياز ختم ٿي ويندا: ڇالاءِ ته جيستائين مسلمانن جو تعلق آهي، انهن ۾ به ڪيئي گروهه آهن، پٺاڻ، پنجابي، شيعه ۽ سني وغيره.

ان طرح هندن ۾ برهمڻ، کتري، ويش ۽ شودر-ان ڪان علاوه بنگالي ۽ مدراسي وغيره اختلاف موجود آهن.

اصل ۾ اوهان اگر مون ڪان سوال ڪيو ته پوءِ مان ته اهوئي چوندس ته هندستان جي آزاديءَ جي رستي ۾ سڀ ڪان وڏي رڪاوٽ اهائي فرقہ بندي هئي. اگر اهي فرق ۽ امتياز نه هجن ها ته پوءِ اسان ماڻهو اڄ ڪان گهڻو اڳ آزاد ٿي وڃون ها.

ڪابه طاقت ڪنهن قوم کي، سا به پنجاهه ڪروڙن باشندن واري متحد قوم کي غلام بنائي نه ٿي سگهي. ڪوبه فرد اوهان کي فتح ڪري نه ٿي سگهيو، بشرطيڪ تفرقي واري گندي ۽ ذليل صورت نه هجي ها.

لهذا ان تجربي مان اسان کي سبق حاصل ڪرڻ گهرجي. آءٌ هت ظاهر ڪرڻ مناسب
تو سمجهان تہ اوهان اڄ آزاد آهيو. اوهان پنهنجن مندرن ۾ وڃي سگهو
ٿا. اوهان کي پوري آزادي حاصل آهي. اوهان مسجدن ۾ وڃي سگهو
ٿا، ڪير بہ اوهان کي روڪي نہ سگهندو. پاڪستان جي رياست ۾ جي
بہ اوهان جون عبادتگاهون آهن، اوهان انهن ۾ آزاديءَ سان وڃي
سگهو ٿا.

اوهان جو ڪوبہ مذهب، ذات يا مسلڪ ۽ مشرب ٿي سگهي ٿو،
پر رياست جي امور سان ان جو ڪوبہ تعلق ناهي.

اوهان کي چڱيءَ طرح سان معلوم آهي ۽ تاريخ مان ظاهر آهي تہ ڪجهہ عرصو اڳ
برطانيہ ۾ بہ هندستان جي موجوده حالتن کان وڌيڪ بدتر حال هو.

رومن ڪيٿولڪ ۽ پروٽسٽنٽ فرقن جي باهمي ڪشمڪش، قتل ۽ خونريزيءَ جو طوفان
ڪڙو ڪري ڇڏيو هو. ٻئي فرقا هڪٻئي کي عذاب ۾ مبتلا ڪري چڪا هئا. اڄڪلهہ بہ دنيا
۾ کي اهڙيون رياستون موجود آهن، جن ۾ ڪنهن فرقي جي خلاف امتياز جي روش قائم
ڪئي وئي آهي، ۽ ان خلاف پابندي بہ لڳائي وئي آهي.

خدا جو شڪر آهي جو اسان پنهنجو آغاز اهڙي دؤر ۾ نہ ڪيو آهي. اسان پنهنجي ابتدا
اهڙي دؤرکان ڪئي آهي، جڏهن ٻن فرقن جي وچ ۾ ڪنهن بہ تخصيص ۽ امتياز کي جائز
نہ رکيو ويو آهي. هڪ ذات يا هڪ عقيدي ۽ ٻي ذات ۽ ٻئي عقيدي جي ماڻهن ۾ ڪابہ
تفريق جائز نہ رکي وئي آهي.

اسان پنهنجن معاملن جو آغاز ان بنيادي اصول سان ڪري رهيا آهيون تہ اسان سڀ
هڪ رياست جا شهري آهيون، ۽ هڪٻئي سان برابري ۽ برادري رکندڙ شهري آهيون.

برطانيہ جي باشندن کي وقت گذرڻ کان پوءِ ايئن حالات جي حقيقتن جو مقابلو ڪرڻو
پيو ۽ ان سلسلي ۾ برطانيہ ٻاران جي ذمہ داريون ماڻهن تي عائد ڪيون ويون، ماڻهو انهن
کي پوري ڪرڻ لاءِ دل و جان سان ڪوشش ڪرڻ لڳا. چانچہ يڪے بعد ديگرے ـ ماڻهو
پنهنجن ذمہ دارين کي پورو ڪندا آيا.

اڄ اوهان بجا طور تي چئي سگهو ٿا تہ رومن ڪيٿولڪ ۽ پروٽسٽنٽ پنهنجو ڌار ڌار
ڪو وجود نہ ٿا رکن. حقيقت اها آهي تہ هر شخص برطانيہ جو شهري آهي، هڪٻئي سان
برابري رکندڙ شهري آهي، ۽ ان طرح سڀ افراد گڏجي هڪ قوم جا رڪن بنجي چڪا آهن.

منهنجو خيال آهي تہ ان حقيقت کي مثال طور پيش نظر رکڻ ضروري آهي. اوهان پاڻ
ڏسندا تہ ڪجهہ عرصي کان پوءِ هت هندو، هندو نہ رهندا ۽ مسلمان، مسلمان نہ رهندا. مان
هيءَ ڳالهہ مذهبي معنيٰ ۾ نہ ڪري رهيو آهيان، ان ڪري ڪابہ غلط فهمي پيدا ٿيڻ نہ گهرجي.

ڇالاءِ تہ اھا حقيقت ھر فرد لاءِ ذاتي عقيدي جي حيثيت رکي ٿي، پر مان اھا ڳالھہ رياست جي شھري ۽ باشندي ھئڻ جي بنياد تي سياسي معنيٰ ۾ ڪري رھيو آھيان.

حضرات! مان اوھان جو وڏيڪ قيمتي وقت وٺڻ نہ ٿو گھران ۽ ان اعزاز جو وري بہ شڪريو ٿو ادا ڪريان، جو اوھان مون کي تفويض ڪيو آھي.

مان ھميشہ انصاف ۽ ديانت وارن اصولن مان رھنمائي حاصل ڪندو رھندس ۽ سياسي اصطلاح ۾ اھي اصول تعصب ۽ بدخواھي، ٻين لفظن ۾ جانبداري ۽ اقربا نوازيءَ کان پاڪ ھوندا ۽ يقيناً اوھان جي امداد ۽ تعاون مان مون کي اميد آھي تہ پاڪستان دنيا جي عظيم ترين ملڪن مان ھڪ مثالي ۽ منفرد ملڪ بڻجي ويندو. شڪريہ.

(مرڪزي آئين ساز اسيمبلي- ڪراچي، ١١- آگسٽ ١٩٤٧ع)

أ ٿ ھت ظاھر ڪرڻ مناسب ٿو سمجھان تہ اوھان اڄ آزاد آھيو. اوھان پنھنجن مندرن ۾ وڃي سگھو ٿا. اوھان کي پوري آزادي حاصل آھي. اوھان مسجدن ۾ وڃي سگھو ٿا، ڪير بہ اوھان کي روڪي نہ سگھندو. پاڪستان جي رياست ۾ جي بہ اوھان جون عبادتگاھون آھن، اوھان انھن ۾ آزاديءَ سان وڃي سگھو ٿا. اوھان جو ڪوبہ مذھب، ذات، يا مسلڪ ۽ مشرب ٿي سگھي ٿو، پر رياست جي امور سان ان جو ڪوبہ تعلق ناھي.

(مرڪزي آئين ساز اسيمبلي- ڪراچي- ١١- آگسٽ ١٩٤٧ع)

نظريه پاڪستان

قائد اعظم ڪان — قائد عوام تائين

انساني تاريخ ۽ ان جي ارتقا، باهمي جدوجهد ۽ ڪشمڪش، جنگ ۽ جدال جو هڪ اهو خونچڪان داستان آهي، جنهن ۾ هاريل خون مان هوند سمنڊ اٿلي پون! اهي جنگيون ڏاڍي ۽ هيڻي جي وچ ۾ ٿيون آهن، اهوئي ڪارڻ آهي جو اهل فڪر ۽ باشعور ماڻهو ايا تائين مذبذب ۽ پريشان آهن. پيغمبرن، ولين، صالحن، ليڪ ماڻهن، دانشورن ۽ صاحب فڪر ماڻهن جي منڊ ڪان وٺي، اعائي تعليم رهندي آئي آهي تـه انسانيت جـي وسيع دائري ۾ مساوات، اخوت، صلح ۽ امن جي دؤر ڪي آڻ ڳهرجي ۽ ظلم ۽ تشدد جو زمانو ۽ اثر ختم ڪيا وڃن. فلسفي، سائنس ۽ اخلاقي اثر جي ڪري، ڪيئي سجاڳ ۽ باشعور فرد ۽ قومون پيدا ٿيا آهن، پر انهن جو تعداد ۽ اثر ايترو تـه گهٽ آهي، جيئن اٽي ۾ لوڻ! اهڙين باشعور ۽ باڪمال قومن تي بہ اڳتي هلي، زوال جا ڪارا ڪڪر ڇانئجي ٿا وڃن، ۽ اهي ذلت ۽ لڪبت، غلاميءَ ۽ بيڪسيءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙجي ٿيون وڃن.

جمال الدين افغانيءَ ڪـان جڏهن قومن جـي زوال ۽ ڪمال متعلق پـڇـا ڪئي وئـي، تڏهن فرمايائين:

"اسان ڪيتريون ئي اهڙيون قومون ڏٺيون آهن، جي عدم ڪان وجود ۾ آيون، ترقي حاصل ڪيائون، عروج جي ماڙيءَ تي ٽلندي نظر آيون. دنيا ۾ سندن اوج ۽ اقبال جو ڏولڪو وڃڻ لڳو، ماڻهن جي دلن مان سندن زوال جو خيال بہ محو ٿي ويو — پر وري اوچتو ئي اوچتو سندن عزت جو آفتاب غروب ٿيڻ لڳو ۽ هو ذلت جي اونداهين ۾ مبتلا ٿي ويون، جو تـه سندن هر فرد خودغرض ٿي ويو. جن جي هٿ ۾ اقتدار هو، تن مان اها سمجهہ نڪري وئي تـه مملڪت جي دائري ۾ استحصال ۽ استبداد هيٺ جيڪڏهن عوام ڪي پيڙيو ويندو تـه پوءِ ان مملڪت جا بنياد ڪمزور ٿي ويندا. اقتدار وارن اهو ڪڏهن بہ نـه سوچيو تـه هر فرد ڪي زندگيءَ جي ضرورت آهر خودڪفيل بنائڻو آهي ۽ عوام جي ساٿ ڪي مملڪت سان وابستہ رکڻو آهي. عوام جي وابستگيءَ ۾ ئي مملڪت جـي استحڪام ۽ سالميت جـو راز سمايل آهي. ڇالاءِ تـه مملڪت جو روح آهي ئي خوشحال عوام. مملڪت هڪ لاغر جسم ڪان وڌيڪ ڪابہ حيثيت نٿي رکي. ان طرح هلڻ سان، هڪ طرف صاحب اقتدار

ذاتي ۽ شخصي استبداد ۽ عياشيءَ ۾ رهن ٿا تہ ٻئي طرف مظلوم ۽ مفلوڪ الحال عوام مملڪت ۽ ان جي صاحب اقتدار طاقتن جي خلاف آزاديءَ جي جنگ ٿو جوٽي. ليڪ پنهنجي مستقبل کان نا اميد ٿيل عوام، سرڌڙ جي بازي لڳائڻ تائين پهچندي، پنهنجن بنيادي حقن کي حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿو ٿئي. تاج ۽ تخت کي اونڌي منهن ڪيرائي، عوامي حڪومت جو بنياد وڌو ٿو وڃي."

علامہ جمال الدين افغاني، ان کان پوءِ عوامي انقلاب جي ردعمل ۾ صاحب اقتدار قوتن جي ڪيفيت هن ريت بيان ڪئي آهي. لکي ٿو:

"ان حقيقت سان وابستہ ٻيو پهلو هي ٿو رهي جو عوام جي جدوجهد ۽ ڪوشش جي دؤر ۾، صاحب اقتدار قوتن تي عيش ۽ غفلت جو غلبو ٿو پيدا ٿئي ۽ مٿن ننڊ جي ڪيفيت طاري ٿي وڃي ٿي. منجهن ڊورن ۽ ڏڪڻ وانگر قناعت پيدا ٿئي ٿي، ۽ هو ايندڙ انقلاب جي صور اسرافيل کان ڪنن کي بند ڪرڻ ۾ ئي پنهنجي عاقبت سوچاري ٿا سمجهن. پنهنجي پست ۽ ذليل طريق ڪار تي راضي ٿي ويهي ٿا رهن. اگر منجهائن ڪو سجاڳ بہ ٿئي ٿو تہ پوءِ سندس پيا ساٿي، ڪين خيالي پلاءُ ڪارائي، خاموش رهڻ تي مجبور ٿا ڪن. ان افراتفريءَ جي عالم ۾، هڪ طرف سندن دشمن، مٿن شب-خون هڻڻ ۾ ڪامياب ٿو ٿئي تہ ٻئي طرف عوام ڪين انقلاب جي آڳ ۾ سڙندي، پري کان تماشبينن وانگر ڪهوريندو ٿو رهي. نتيجو اهو ٿو نڪري، جو نہ مملڪت ٿي رهي ۽ نہ سندس عياش ۽ غافل حڪمران!"

علامہ جمال الدين افغانيءَ جو سٺيون تجزيو، تاريخي ۽ عملي دنيا ۾ جا اهميت ۽ افاديت رکي ٿو، ان کان ڪوبہ دانشور انڪار ڪري نہ ٿو سگهي. اهي حالتون اڄ بہ دنيا ۾ موجود آهن. ڪيئي عياش، غافل، بي خيال ۽ بي عمل قومون بام عروج تان ڪري چڪيون آهن.

غور سان ڏٺو ويندو تہ مملڪت ۽ عوام جي باهمي رابطي جي ٽٽڻ کان پوءِ، مملڪت ۽ ان جي سربراهن جي بلڪل اها حالت بنجي ٿي، جا جمال الدين افغانيءَ بيان ڪئي آهي.

افسوس هي آهي تہ خود وطن عزيز پاڪستان ۾ قائداعظم جي وفات کان پوءِ، ڪابہ اهڙي عوامي قيادت پيدا نہ ٿي، جا مملڪت جي خوشحاليءَ ۽ سالميت توڙي عوام جي فلاح ۽ بهبود جي سلسلي ۾ تعميري خيال کان ڪم ڪري سگهي هجي. نہ فقط عوام جو استحصال ڪيو ويو، پر ان سان گڏ مملڪت جي بنيادن کي بہ ڪمزور ڪيو ويو. نتيجو اهو نڪتو جو عوام جي وابستگي ۽ دلچسپي نہ رهي؛ ويتر نفرت ۽ اشتعال، انتقام ۽ حقارت جي باهہ ڀڙڪي اٿي، جنهن هر حال ۾، پاڪستان جي تشڪيل ۽ مقصد کي نقصان پهچايو، تان جو مشرقي پاڪستان الڳ ٿي ويو.

برصغير جي دانشورن ۽ پاڪستان جي نصب العين کان واقفڪارن عالمن ۽ سياستدانن اهو اعتراف ڪيو آهي تہ قائداعظم جي وفات کان پوءِ، خواجہ ناظم الدين، ملڪ غلام محمد،

محمدعلي بوگره، اسڪندرمرزا ۽ ايوب خان جو دؤر اقراتفري ۽ مفاد پرستيءَ جي نذر ٿي ويو. انهن دؤرن ۾ معاشي بدحالي، ون يونٽ جي لعنت، لساني فسادات، عوام جي استحصال، ڪامورا شاهي ۽ بيوروڪريسي، مذهبي رجعت پرستي، مذهبي فرقہ پرستي ۽ باهمي منافرت، ڪمزور صوبن جي تباهيءَ، سرمايہ دارن ۽ جاگيردارن، بليڪ مارڪيٽ، واپارين ۽ سٽيبازن جي سرپرستي، — جهڙن ذليل ۽ تباهه ڪن مسئلن ڪان سواءِ ٻيو ڪوبہ تعميري ڪم نظر نہ ٿو اچي. يحيٰ خان جي دؤر ۾ اڪر ڪي چڱايون شمار ڪري سگهجن ٿيون تہ ٻوءِ اهي آهن، ون يونٽ کي ٽوڙڻ ۽ اليڪشن ڪرائڻ. ون يونٽ ٽٽڻ سان صوبن جي اڳين حيثيت بحال ٿي ۽ اليڪشن ڪرائي وئي. باوجود ڪ اقتدار پاران مداخلت ۽ ڪن سياسي پارٽين جي اشتعال انگيزيءَ جي، مغربي پاڪستان ۽ پيپلز پارٽي ۽ مشرقي پاڪستان ۾ عوامي ليگ نمايان طور تي ڪاميابي حاصل ڪئي.

قائد عوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽي، پاڪستان پيپلز پارٽيءَ جي انقلابي ۽ اصلاحي منشور ڪي پيش ڪري، عوام جي دلين کي موهي ورتو. عوام، بيوروڪريسي ۽ استحصال ڪندڙ سرمايہ دارن ۽ واپارين جي خلاف بغاوت ڪئي، نتيجو اهو نڪتو جو پاڪستان ۾ رجعت پرست قوتن کي سخت شڪست نصيب ٿي ۽ يحيٰ خان، پاڪستان جي اقتدار جون واڳون قائد عوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽہ جي حوالي ڪري، وڃي گوشہ نشين ٿيو. قائد عوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽي، اول صدر مملڪت جي حيثيت سان ۽ پوءِ وزيراعظم پاڪستان جي حيثيت سان، پاڪستان جي استحڪام ۽ سالميت متعلق قدر ۽ تعريف جي لائق عملي جدوجهد ڪري رهيو آهي. سچ هي آهي تہ جهرالدڙ ۽ ڪرلدڙ پاڪستان کي از سرِ نو زندگي بہ ملي چڪي آهي ۽ منجهانئس استحصال ۽ استبداد جي قوتن جو بہ ڪافي حد تائين خاتمو ٿي چڪو آهي. عوامي ۽ جمهوري نظام، پاڪستان لاءِ پشت پناه ثابت ٿيو آهي. پاڪستان بين الاقوامي طور تي، وڏي شهرت حاصل ڪئي آهي ۽ زوال جي خطرناڪ مرحلن مان گذري، تابناڪ ۽ روشن دؤر جو آغاز ڪري چڪو آهي.

پاڪستان جو قيام ڪيئن ٿيو؟

اها حقيقت آهي تہ پاڪستان نهايت سياسي پيچيدگين ۽ اڻ ڳڻ مشڪلاتن واري ماحول ۾ قائم ٿيو. پاڪستان جي آزادي، تاريخ جي هڪ اهڙي دلگداز ۽ المناڪ دؤر مان اپري ٿي، جنهن ۾ باهمي اختلاف ۽ نظرياتي تصادم جي باهہ، ساري برصغير کي جلائي چڪي هئي. ان دؤر جي سياسي ۽ نظرياتي اختلافن کي جنهن مخلصانہ بصيرت سان قائداعظم حل ڪيو، ان جو داد دنيا جي وڏن وڏن سياستدانن ۽ عالمن ڀڻ دل کولي ڏنو آهي.

موجوده دور جي بين الاقوامي شهرت يافتہ دانشور، قائد عوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽي، پنهنجي مشهور ڪتاب 'عظيم سانحو' ۾، قائد اعظم جي جدوجهد ۽ بصيرت ۽ پاڪستان جي آزاديءَ جي راه ۾ پيدا ٿيل مشڪلاتن ۽ رڪاوٽن جو جائزو، نهايت دلنشين ۽ اثرائتي انداز ۾ پيش ڪيو آهي. اميد آهي تہ ان ڪتاب مان پيش ڪيل هيٺيون اقتباس، ان دؤر جي صورتحال کي سمجهڻ لاءِ وڏي مدد ڪندو.

قائد عوام جو چوڻ آهي تہ:

"۱۹۴۷ع ۾ پاڪستان هڪ وڏي خونريزيءَ ڪان پوءِ وجود ۾ آيو. ڏهن لکن کان وڌيڪ ماڻهن کي پنهنجين جانين تان هٿ ڌوئڻو پيو ۽ ان کان وڌيڪ بيگناه ماڻهو پنهنجي گهرٻارڪان تڙجي ويا. برصغير جي ڇيڙاڙ هڪ عذاب کان گهٽ نہ هئي ۽ موڪلائي ويندڙ انگريز هر مرحلي تي پاڪستان کي ڪمزور ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ پوءِ انتهائي بيدرديءَ ۽ بيحسيءَ سان روانو ٿي ويو. مهاجر، پنهنجن جسمن تي تقسيم جي زخمن ۽ دلين ۾ صدين جي نفرت سميت، وڏا فاصلا طئي ڪري، پنهنجن نون گهرن ڏانهن روانا ٿيا، ان ڪري هندوستان ۽ پاڪستان جا تعلقات وڌيڪ خراب ٿيا. حيدرآباد، جهوناڳڙه ۽ ڪشمير جا جهڳڙا بہ هڪ ئي وقت تي شروع ٿيا، جن جي ڪري تعلقات ۾ وڌيڪ تلخي پيدا ٿي."

جناب قائد عوام، ان تجزئي ڪان پوءِ خاص طرح سان ڪشمير متعلق لکيو آهي تہ:

"۱۹۴۸ع ۾ هندوستان ۽ پاڪستان کي ڪشمير جي معاملي تي جنگ ڪرڻي پئي. ڪشمير جي مسئلي تي اقوام متحده ۾ اعتماد ڪري، جنوري ۱۹۴۹ع ۾ جنگبندي قبول ڪري، هڪ فاش غلطي ڪئي وئي. ان وقت کان وٺي ڪشمير جو جهڳڙو برصغير جي جسم ۾ هڪ ناسور جيان ڦهلبو پئي رهيو آهي. اڄ آزاديءَ کي ويهن سالن گذرڻ کان پوءِ بہ ٻئي ملڪ سورن ۾ سڙي رهيا آهن."

ايتري حقيقت افروز جائزي کان پوءِ، قائد عوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽي، تقسيم کان پوءِ پيدا ٿيل لساني فسادن جو ذڪر ڪندي، پاڪستان جي قديم زبانن ۽ انهن جي ادب ۽ ثقافت ۽ انهن کي گذريل آمريت ۽ افراتفري وارن دؤرن ۾ تباه ڪرڻ واري غلط ڪوشش جو پڻ ذڪر ڪيو آهي.

قائد عوام لکي ٿو:

"تقسيم کان پوءِ يڪدم زبان جو جهڳڙو شروع ٿيو، جنهن ملڪ جي ٻنهي حصن ۾ تلخي پيدا ڪئي. پاڪستان گهڻين زبانن وارو ملڪ آهي، جنهن ۾ ڪيترن قسمن جون شاهڪار ۽ قديم زبانون ۽ ثقافتون موجود آهن. انهن سان ڪابہ ثقافت، قومي شناخت، تخليق ڪرڻ جي خلاف يا ان جي متضاد ناهي.

گذشتہ حڪومتن کي مشترڪ قومي ثقافت جي ترويج جي لاءِ مقامي ثقافتن کي سختيءَ سان دٻائڻ ۽ ختم ڪرڻ بجاءِ انهن جي خوشگوار حوصلہ افزائي ڪرڻ گهربي هئي، تہ جيئن مختلف ثقافتن جا نقش و نگار قومي ثقافت کي ڀرپور ۽ مايہ دار بنائين ها. حالانڪ ڪيترين ٻين فيڊريشنن ۾ ڪاميابيءَ سان ائين ڪيو ويو آهي. زبان جي اختلاف، ٻاهر جي ٻهرين چٽنگ دکائي ۽ ان کان پوءِ پيون ڪيتريون چٽنگون دکنديون رهيون."

اسان جي خيال ۾ ان کان وڌيڪ پاڪستان جي دردناڪ ۽ الرانگيز منظرڪشي ۽ حقيقت جي ترجماني ڪنهن ٻئي نہ ڪئي آهي. قائدعوام جو هي بيباڪ ۽ حقيقت پسندانہ جائزو پاڪستان جي نظرياتي تاريخ ۽ پس منظر کي سمجهڻ لاءِ مشعل راه آهي.

ان کان پوءِ قائداعظم جي ان اڳواٽ ڪيل پيشگوئي جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ مشرقي پاڪستان جي علحدگيءَ ڏانهن اشارو آهي. جناب قائدعوام ان سلسلي ۾ قائداعظم جي اشارن ۽ خيالن کي پيغمبرانہ بصيرت سڏيو آهي.

قائدعوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽو لکي ٿو:

"پاڪستان جي بانيءَ قيام پاڪستان کان يڪدم پوءِ پنهنجي پيغبرانہ بصيرت سان ڪيترن اهڙن مسئلن جي اڳواٽ نشاندهي ڪري ڇڏي هئي، جي بعد ۾ ملڪ جي مشرقي حصي ۾ پيدا ٿيا هئا ۽ ان صورتحال ۾ جيڪي خطرا لڪل هئا، تن کان پڻ هن قوم کي سختيءَ سان آگاهہ ڪري ڇڏيو هو."

(عظيم سانحو، پهريون ايڊيشن آڪٽوبر ١٩٧١ع ص ٣)

ان کان پوءِ قائدعوام حوالي طور قائداعظم جي ان تقرير جو اقتباس پيش ڪيو آهي، جا قائداعظم جي تقرير مارچ ١٩٤٨ع تي ريڊيو پاڪستان تان نشر ڪئي ويئي هئي.

قائدعوام جي مٿين پيش ڪيل اقتباس مان اجمالي طرح سان، پاڪستان جي قيام ۽ ان کان پوءِ پيدا ٿيل تلخ حالات، گذريل دؤر جي غيرجمهوري نظام ۽ آمريت واري اقتدار جي سخت گير پاليسيءَ متعلق هڪ مڪمل تاثر ۽ نتيجو حاصل ڪري سگهجي ٿو، ۽ ان جي اصلاح ۽ تلافيءَ جي جدوجهد متعلق قائدعوام ۽ سندس جدوجهد جو پورو پورو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. يعرف الاشياء باضدادها.

<u>قائداعظم ۽ پاڪستان:</u>

ان ۾ ڪوبہ شڪ ناهي تہ پاڪستان بيشڪ قائداعظم جي جدوجهد ۽ سياسي بصيرت جي پيداوار آهي. مگر افسوس هي آهي تہ باني پاڪستان جي تصورات ۽ خيالات تي سنجيدگيءَ سان غور ڪرڻ جي ڪابہ شعوري ۽ عملي ڪوشش، هن عوامي دؤر کان اڳ واري زماني ۾ نظر نٿي اچي.

قائداعظم جي سياسي تصورات کي اگر غور سان مطالعو ڪيو وڃي ها تہ پوءِ پاڪستان جي اها ڪيفيت نہ رهي ها، جا موجوده عوامي دؤر کان اڳ موجود هئي.

قائداعظم پاڪستان کي ڪهڙن اصولن، انقلابي نظرين، اخلاقي آدرشن ۽ اصلاحي نصب العين جي ماتحت تشڪيل ڏيڻ گهري ٿي، اهو سيڪجهہ سندس تقريرن ۽ تحريرن مان واضح آهي.

قائداعظم جي ارشادات کي غور سان پڙهڻ کان پوءِ هر دانشمند ماڻهو اندازو لڳائي سگهي ٿو تہ قائداعظم برصغير جي تقسيم فقط ان ڪري قبول ڪئي، جيئن پاڪستان ۾ هڪ اهڙو نظام حڪومت رائج ڪري سگهجي، جنهن جو بنياد جديد انقلابي تصورات ۽ اخلاقي توڙي اصلاحي

نصب‌العين تي قائم هجي. جنهن ۾ اهڙو اقتصادي نظام پيدا ڪيو وڃي، جو انسان ڪي بنيادي ۽ سماجي ضرورتن ۽ گهرجن جي دائري ۾ خودڪفيل بنائي سگهي. سچ پچ ته قائداعظم جي جدوجهد ۽ سياسي نصب‌العين جو بنيادي مقصد اهو هو ته پاڪستان ۾ هڪ اهڙو معاشرو پيدا ڪيو وڃي، جو حق ۽ انصاف، مساوات ۽ برادريءَ، راءِ جي آزاديءَ ۽ امن پسنداڻي ماحول ۾ جمهوري طرز تي ترقي ڪري سگهي، ۽ جنهن جو هر فرد امن ۽ خوشحاليءَ جي ماحول ۾ پنهنجين صلاحيتن جي نشو و نما حاصل ڪري سگهي.

ان سلسلي ۾ 'پاڪستان' متعلق قائداعظم جي خيالات کي سمجهڻ ۽ پروڙڻ لاءِ، سندن ئي تصورات کي مطالع ڪرڻ مفيد ثابت ٿيندو.

قائداعظم پاڪستان جي ضرورت ۽ اهميت متعلق فرمايو آهي:

"اسان پاڪستان جو مطالبو، محض زمين جي هڪ ٽڪر کي حاصل ڪرڻ لاءِ نه ڪيو هو. بلڪ اسان هڪ اهڙو تجربيگاهه حاصل ڪرڻ گهرون ٿا، جتي اسان اهڙي اخلاقي نظام حيات تي هلي سگهون، جنهن جي اصولن جي روشنيءَ ۾ هڪ مثالي مملڪت بنجي سگهي."

(اسلامي ڪاليج پشاور ۱۳- جنوري ۱۹۴۸ع

قائداعظم، جمهوري نظام متعلق فرمايو آهي:

"اسان جي مخصوص نظريات جي عالي نظريءَ ۾ 'جمهوريت' جي تعليم موجود آهي. اسان کي مساوات ۽ برادريءَ، اخوت ۽ محبت جو سبق سيکاريو ويو آهي. اسان هر شخص سان حق ۽ انصاف ڪرڻ جي تلقين ڪئي وئي آهي. ڪنهن شخص وٽ ان جو ڪهڙو جواز آهي ته هو عوام لاءِ حق ۽ انصاف، رواداريءَ ۽ ديانتداريءَ واري اعليٰ معيار تي مبني 'جمهوريت'، 'مساوات' ۽ راءِ جي آزاديءَ واري حق کان بيپرواهي ڪري؟"

(ڪراچي بار ائسوسيئيشن ۲۵- جنوري ۱۹۴۸ع

دستور متعلق قائداعظم جو چوڻ آهي:

"پاڪستان جو جيڪو دستور تشڪيل هيٺ آهي، ان لاءِ مان يقين سان چئي سگهان ٿو ته اهو جمهوري نوعيت وارو هوندو."

(آمريڪي نامہ نگار کي انٽرويو ۵- فيبروري ۱۹۴۸ع)

قائداعظم، پاڪستان جي اقتصادي نظام ۽ معيشي اصلاح لاءِ پڻ واضح طور تي روشني وڌي آهي. ان سلسلي ۾ دهليءَ ۾ مسلم‌ليگ جي اجلاس ۲۴- مارچ ۱۹۴۳ع کي خطاب ڪندي فرمايائون:

"مان تمام ضروري ٿو سمجهان ته زميندارن ۽ سرمايہ دارن کي هٽ تنبيهه ڪريان. اصل ۾ انهن جي خوشحاليءَ جا اسباب ۽ ذريعا سڀ عوام پاران پيش ڪيل آهن.

پر ان جو سهرو جنهن نظام جي مٿي تي بڌو ويو آهي، اهو نهايت ظالمانہ ۽ شرانگيز آهي. ايتريقدر جو ان ظالمانہ نظام، پنهنجن پاليل عنصرن کي ان حد تائين خود غرض بنائي ڇڏيو آهي، جو هاڻ هو ڪنهن بہ دليل سان قائل ٿي ئي نٿا سگهن. پنهنجي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ عوام جي قوتن ۽ محنتن جي استحصال ڪرڻ واري بدڪرداري ۽ بدخوئي، سندن رت ۾ رچي وئي آهي. اهي سرمايہ دار حقيقي ۽ انصاف پسند تعليم کي ئي وساري ويٺا آهن. حرص ۽ هوس سرمايہ دارن کي ايترو تہ انڌو بنائي ڇڏيو آهي، جو دولت ۽ نفعي کي حاصل ڪرڻ لاءِ دشمن جا آلہ ڪار بنجن ٿا ۽ انهن ڪنهن ڪو شرم ۽ حيا محسوس نہ ٿا ڪن."

(اجلاس مسلم ليگ دهلي ۲۴- مارچ ۱۹۴۳ع)

قائداعظم قومي ملڪيت ۽ صنعت کي سرڪاري تحويل ۾ وٺڻ متعلق فرمايو آهي:

"منهنجو اهو ايمان آهي تہ پاڪستان جي بنجڻ تي، موجوده دؤر ۾ ضروري ۽ بنيادي نوعيت جي صنعتن کي سرڪاري تحويل ۾ ورتو ويندو ۽ اهو عمل عوام جي ضرورتن هيٺ ڪن ٻين اهم شعبن ۾ پڻ ڪرڻو پوندو."

(وليڪا ٽيڪسٽائل ملز جو افتتاح ۲۶- سيپٽمبر ۱۹۴۷ع)

قائداعظم، پاڪستان جي معاشي نظام متعلق جي واضح ڳالهيون ڪيون آهن، انهن ۾ پاڪستان جي روشن مستقبل متعلق گويا پيشنگوئي موجود آهي، وڏي ڳالهہ تہ 'اسلامي سوشلزم' جا لفظ بہ زوردار انداز ۾ چيا اٿس، جي قائد عوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽي، وزيراعظم پاڪستان، ۽ چيئرمين پيپلز پارٽي پاڪستان، زنده ڪري، پنهنجي جدوجهد جي مقصدن ۾ شامل ڪري ڇڏيا آهن. چنانچہ پيپلز پارٽيءَ پاران هن قسم جا آئيني لفظ، سرمايہ دارانہ نظام خلاف گويا اعلان جنگ بنجي چڪا آهن. "اسلام اسان جو دين، جمهوريت اسان جو نظام حڪمراني، اسلامي سوشلزم اسان جو نظام اقتصاديات".

حيرت اها آهي تہ رجعت پرست حلقن طرفان هميشه اسلامي 'سوشلزم' متعلق ڪفر جون فتوائون شايع ٿينديون رهيون. حالانڪ اهي لفظ خود قائداعظم بہ استعمال ڪيا آهن.

قائداعظم فرمايو آهي:

"جڏهن هي چيو وڃي ٿو تہ پاڪستان کي معاشي ۽ معيشي، اقتصادي ۽ سماجي، حق ۽ انصاف، عدل ۽ "اسلامي سوشلزم" تي قائم ڪيو ويندو، تڏهن نہ صرف منهنجي، پر ان سان گڏ ڪروڙها پاڪستاني باشندن جي جذبات جي ترجماني ڪئي ٿي وڃي."   (۲۶- مارچ ۱۹۴۸ع)

هي آهي پاڪستان متعلق قائداعظم جو واضح تصور. خدا جو شڪر آهي جو موجوده دؤر ۾ پاڪستان جي خوشحاليءَ ۽ سالميت، عوام جي فلاح، بهبود ۽ عوام جي حقن جي تحفظ جي سلسلي ۾ قائد عوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽو، اخلاص ۽ صداقت سان جا جدوجهد ڪري

رهيو آهي، ان ڪان يقيناً قائداعظم جي روح کي تسڪين پهتي آهي. قائداعظم جي احسان جو حق ادا ڪيو ويو آهي. ورنہ تقريباً اٺيهن سالن کان قائداعظم جي تعليم ۽ نظريات متعلق ڪوبہ عملي ڪم نہ ڪيو ويو آهي.

قاعداعظم جي دؤر جي نشاة ثانيہ:

پاڪستان جي تاريخ ۾، قائد عوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽي، وزير اعظم پاڪستان ۽ چيئرمن پيپلز پارٽي پاڪستان جي برسر اقتدار اچڻ (۲۰- ڊسمبر ۱۹۷۱ع) سان هڪ نئين ۽ ترقي يافتہ دؤر جو آغاز ٿيو آهي، جنهن کي قائداعظم جي دؤر جي نشاة ثانيہ چئي سگهجي ٿو. قائداعظم جي وفات کان پوءِ، خواجہ ناظم الدين ۽ ملڪ غلام محمد جي گورنر جنرل هجڻ واري دؤر کان وٺي، صدر سڪندر مرزا تائين هڪ افراتفري، انتشار، پريشاني، تذبذب ۽ بي سڪوني جو دؤر هو ۽ ان ڪان پوءِ قريبي دور جي ٻن فوجي سربراهن ۽ آمرن جي تيرهن سالن (۱۹۵۸-۱۹۷۱ع) واري مطلق العنان ۽ غيرجمهوري ڊڪٽيٽرشپ کان پوءِ ڀريون پيرو عوامي ۽ جمهوري طريقي جو احترام ڪيو ويو ۽ ان سان گڏ عوام جي مطالبن ۽ امنگن جي پذيرائي ڪئي وئي. عوام کي استحصال ۽ استبداد جي جاندءِ کان بچايو ويو. جناب ذوالفقارعلي ڀٽي جنهن مشڪل ۽ پيچيده حالتن ۾ ملڪ جون واڳون سنڀاليون، ان جو پورو پورو جائزو، قائد عوام جي ان پهرين تقرير ۾ موجود آهي، جا پاڻ صدر مملڪت جي حيثيت سان ڪيائين. ان پهرئين خطاب، قوم ۾ هڪ نئون جوش ۽ ولولو، روح ۽ عزم پيدا ڪيو. اڄ پوري قوم کي يقين حاصل ٿي چڪو آهي تہ پاڪستان جا ڏکيا ۽ ڏولائي، انتشار ۽ زوال جا ڏينهن ختم ٿي چڪا آهن ۽ روشن مستقبل جو سج اڀري چڪو آهي. اڄ هرڪنهن جي زبان تي آهي تہ اميد آهي تہ قائد عوام جي انقلابي ۽ مقبول عام شخصيت جي ولولہ انگيز قيادت ۾ پاڪستان گذريل دؤرن جي پيدا ٿيل مشڪلاتن ۽ مسئلن مان ڪاميابيءَ سان نجات حاصل ڪندو.

قائد عوام پنهنجي پهرين تقرير ۾ پاڪستان جي جديد تعمير جي سلسلي ۾ صاف صاف ٻڌايو آهي تہ اسان اهو پاڪستان تشڪيل ڏينداسون، جو قائداعظم جي خيال ۽ نظر ۾ هو.

قائد عوام فرمايو تہ:

"اسان هڪ نئون پاڪستان، ترقي پذير پاڪستان ۽ خوشحال پاڪستان تشڪيل ڏئي رهيا آهيون، جنهن ۾ ڪنهن بہ قسم جو استحصال نہ هوندو ۽ جو قائداعظم جي نظر ۾ هو. اهو منهنجو يقين آهي تہ اهو پاڪستان ضرور قائم ٿيندو. شرط هي آهي تہ ملڪ جا ماڻهو مون سان ساٿ ڏين ۽ دلي تعاون ڪن ۽ ان سان گڏ صبر ۽ تحمل کان ڪم وٺن."

حالات جي مطالع مان اهو صاف نظر اچي رهيو آهي تہ قائد عوام جي بصيرت ۽ ولولہ انگيز قيادت سان نہ فقط عوام پاران تعاون ڪيو ويو آهي، پر ان سان گڏ عوام نهايت ڀرپور اعتماد

جو مظاهرو ڪيو آهي. جنهن مان ثابت آهي تہ قائد عوام ئي آهي جو قائداعظم جي خيال واري پاڪستان ڪي تعمير ڪري رهيو آهي.

قائد عوام جي هڪ اهم تقرير:

ان سلسلي ۾ قائد عوام، وقت بہ وقت نهايت جرات ۽ وضاحت سان پنهنجي عزم ڪي ٻئي دهرايو آهي. قائد عوام جي تقريرن ۽ بيانن ڪي پڙهڻ کان پوءِ معلوم ٿئي ٿو تہ هو واقعي هڪ لئين پاڪستان، بلڪ قائداعظم واري پاڪستان جو معمار اول آهي.

قائد عوام هڪ تقرير ۾ فرمايو آهي:

”اسان پنهنجي معيشت جي نظام ڪي بدلائيندا سون، اسان تاريڪيءَ ۽ محروميءَ ڪي تازگيءَ ۽ روشنيءَ ۾ بدلائينداسون. اها لاف زني ناهي، پر حقيقت آهي. اهڙا ڀيا ڪيئي ملڪ موجود آهن: جن ۾ اهڙيون تبديليون اچي چڪيون آهن. انشاءالله پاڪستان ۾ بہ اهڙيون تبديليون اينديون. سون ڪي ان متعلق ڪامل يقين حاصل آهي تہ دوررس ۽ انقلابي تبديليون اينديون. سون ڪي هي بہ يقين آهي تہ موجوده اقتصادي ۽ معاشرتي قالب جي هوندي، ڪنهن بہ تبديليءَ جو امڪان ناهي.“

ان کان پوءِ اسلامي سوشلزم ۽ قائداعظم جي خيالات متعلق قائد عوام چيو آهي:

”هن موجوده سرمايہ دارانہ نظام ڪي رد ڪري ان جي جاءِ تي، ”اسلامي سوشلزم“ ڪي نافذ ڪنداسون. صرف ان نظام سان ئي، جو خالصتاً اسان جو پنهنجو ۽ ديسي نظام آهي. افلاس جو خاتمو ڪري سگهنداسون.“

ان سلسلي ۾ قائد عوام ظاهر ڪيو آهي تہ ’اسلامي سوشلزم‘ جو تخيل قائداعظم جو پيش ڪيل آهي، جو پاڪستان ۾ عملي حيثيت سان نافذ ڪيو ويندو.

قائدعوام جا لفظ آهن:

”اسلامي سوشلزم“ جو تخيل منهنجي جدت جي پيداوار ناهي، سان پنهنجي پوري طاقت ۽ همت جي مطابق، ’اسلامي سوشلزم‘ جي تبليغ ڪري، صرف قائداعظم ۽ پنهنجي ضمير جي آواز تي عمل ڪري رهيو آهيان.“

ان کان پوءِ قائداعظم جي ”اسلامي سوشلزم“ متعلق حوالو پيش ڪندي، قائدعوام چيو آهي:

”٢٦- مارچ ١٩٤٨ع تي قائداعظم فرمايو هو تہ اوهان جا هي لفظ منهنجي ۽ ڪروڙن مسلمانن جي جذبات جي ترجماني ڪري رهيا آهن تہ پاڪستان جو بنياد معاشرتي عدل ۽ ”اسلامي سوشلزم“ تي قائم رکڻ گهرجي، جنهن جو سارو زور انساني مساوات ۽ اخوت تي آهي. ان طرح اوهان سيني لاءِ هڪجهڙين سهولتن فراهم ڪرڻ واري نظام جي تقاضا ڪري، منهنجي خيالات جي ترجماني ڪري رهيا آهيو.“

قائدعوام، قائداعظم جي اسلامي سوشلزم متعلق حوالي ڏيڻ کان پوءِ، لياقت علي خان ۽ حسين شهيد سهرورديءَ جي حوالن کي پيش ڪندي چيو آهي:

”قائداعظم جي دست راست ۽ پاڪستان جي پهرئين وزير اعظم مسٽر لياقت علي خان ٢٥- آگسٽ ١٩٤٩ع تي چيو هو ته، اگرچه اڄ ڪلهه بيشمار ازمن، جو چرچو ٿي رهيو آهي، ليڪن اسان کي يقين آهي ته اسان لاءِ صرف هڪ ئي ازم قابل قبول آهي، جا آهي ”اسلامي سوشلزم“- جنهن جو چند لفظن ۾ مطلب هي آهي ته هن سرزمين جي هر باشندي کي خوراڪ، مڪان، ڪپڙي لٽي، تعليم ۽ طبي سهولت جي فراهمي جي سلسلي ۾ هڪ جهڙا حق حاصل هئڻ گهرجن. جو ملڪ پنهنجن باشندن کي اهي چيزون ۽ حق ڏئي نه ٿو سگهي، اهو ڪڏهن به خوشحال رهي نه ٿو سگهي.“

تقريباً ١٣٥٠ سال اڳ جو اقتصادي پروگرام ڏاهيو ويو هو، اهو اسان جي لاءِ اڄ به سڀ کان زياده بهتر، ارفع ۽ اعليٰ اقتصادي نظام آهي. اصل ۾ ماڻهو ڪهڙي به نظام کي آزمائي ڏسن، انهن کي آخرڪار ”اسلامي سوشلزم“ جي طرف ئي واپس اچڻو پوندو. خواه ماڻهو ان کي ڪهڙي به نالي سان سڏين.“

ان کان پوءِ سهرورديءَ متعلق قائدعوام جو چوڻ آهي:

”ان باري ۾ اسان جي ٻن عظيم رهنمائن ئي جا اهي ٻه قول ناهن، هر وقت جي گهٽتائيءَ جي ڪري، ان موضوع تي پنهنجن قائدن جي تقريرن مان وڌيڪ حوالا پيش ڪري نه ٿو سگهان. ۽ نه ڪو ايترو وقت آهي جو عوام جي تائيد سان چونڊيل وزير اعظم مسٽر حسين شهيد سهرورديءَ جي انهن تقريرن مان حوالا پيش ڪيا وڃن، جن ۾ ”اسلامي سوشلزم“ جي حمايت ڪيل آهي.“

سوشلزم- قائدعوام جي زباني

قائدعوام، پنهنجي تقرير ۾ قائداعظم ۽ لياقت علي خان ۽ سهرورديءَ جي تائيدي حوالن ڏيڻ کان پوءِ، ”اسلامي سوشلزم“ جي تشريح ۽ اصولي تعريف پيش ڪندي، جي دليل دلائل ڏنا آهن، اهي نهايت دلنشين ۽ سائنسي انداز ۾ بيان ڪيا ويا آهن.

قائدعوام، ”اسلامي سوشلزم“ متعلق چيو آهي:

”اسلامي سوشلزم“، اسلام لاءِ اجنبي نظام ناهي، ۽ نه ڪو اسان جي عقيدن جي خلاف آهي. جڏهن اهو حال آهي ته پوءِ مان اهو سمجهي نه ٿو سگهان ته اگر برطانوي پارليماني نظام اسلام جي منافي ناهي ته پوءِ مساوات ۽ اخوت جا اهي قدر جي اسلام پاران ساري دنيا کي ڏنا ويا آهن، سي ’اسلام‘ جي منافي ڪيئن ٿا ٿي سگهن؟.

اسلامي سوشلزم جو مطلب آهي ته اسان هڪ اهڙي سوشلسٽ معيشت قائم ڪيون، جا اسان جي حالتن جي موافق هجي، جا اسان جي پنهنجيءَ روايت تي قائم هجي، ۽

جا اسان جي قدرن ۽ نظريہ حيات سان همآهنگ هوندي. ان قسم جو نظام ئي اصل ۾ سيني لاءِ هڪجهڙيون سهولتون پيدا ڪري سگهندو ۽ اهڙو نظام ئي عوام کي استحصال ڪان بچائي سگهندو.

پاڪستان جهڙي گهٽ ترقي يافتہ ملڪ جي لاءِ، جو خارجي ۽ داخلي طور تي استحصال ۾ ڦاٿل آهي، سوشلزم هڪ خاص معنيٰ تي رکي. 'سوشلزم' جون پاڙون، زندگيءَ جي اخلاقي تصورات ۾ مضبوط آهن. اسان ايمانداريءَ سان چئون ٿا تہ معاشري جي متعلق اسلام جي اعليٰ ۽ بلند نظريات کي هڪ سوشلسٽ نظام ئي رائج ڪري، انسان جي هٿان انسان جي استحصال کي ختم ڪري سگهي ٿو. ان طرح ئي انسان، مقصد جي تڪميل حاصل ڪري سگهي ٿو. اسلام ذات پات جو قائل ناهي. ۽ سرمايہ دارانہ معاشرو هڪ طبقاتي قالب رکي ٿو، جو ان اخوت ۽ مساوات جو منافي آهي، جنهن کي اسلام پاران مسلمانن تي فرض ڪيو ويو آهي.

جڏهن اسان پنهنجي اقتصادي نظام کي "اسلامي سوشلزم" ٿا چئون، تڏهن اسان ڪابہ غلطي نہ ٿا ڪريون، يا حقيقت کان تجاوز نہ ٿا ڪريون ۽ نہ ڪو اسلام جي اخلاقي روايتن جي خلاف ورزي ٿا ڪريون. اسان جا مخالف ۽ اسلام جا خودساختہ ٺيڪيدار اسان جي پيش ڪيل خيالات کي سوشلزم سڏي، مذمت تہ ڪن ٿا، پر پنهنجن منشورن ۾ اهائي اسان واري زبان بہ استعمال ڪن ٿا ۽ الفاظ بہ ساڳيا ئي استعمال ڪن ٿا. جنهن مان ظاهر آهي تہ هو عوام کي فريب ڏيڻ گهرن ٿا. الهن ماڻهن کي پنهنجي تضاد بيانيءَ، بي نقاب ڪري ڇڏيو آهي."

صنعتن ۽ بئنڪن کي قومي ملڪيت قرار ڏيڻ

صنعتن ۽ بينڪن ۽ ملن کي قومي ملڪيت بنائڻ متعلق قائداعظم بہ پنهنجين تقريرن ۾ بار بار چيو آهي:

"منهنجو ايمان آهي تہ پاڪستان بنجڻ کان پوءِ، موجوده دور ۾ ضروري ۽ بنيادي نوعيت جي صنعتن کي سرڪاري تحويل ۾ ورتو ويندو ۽ اهو ئي عمل، عوامي ضرورتن جي تحت ڪن ٻين شعبن ۾ بہ ڪرڻو پوندو."

(ايسوسي ايٽيڊ پريس آف آمريڪا کي انٽرويو ٨- نومبر ١٩٤٥ع)

قائدعوام، بہ صاف صاف لفظن ۾ واضح ڪيو آهي تہ سرمايہ دارن جي مخالفت جو مکيہ سبب اهو بہ آهي تہ اسان صنعتن کي قومي ملڪيت بنائيندا سون.

قائدعوام جا لفظ هي آهن:

"وڏن سرمايہ دارن ۽ سندن حاشيہ بردارن جي بدحواسيءَ جو اصلي سبب فقط اهو آهي تہ صنعتن، ڪارخانن، ملن ۽ بئنڪن جي قومي ملڪيت بنجڻ جو امڪان آهي. اگرچہ في الحال اسان رڳو وڏين صنعتن ۽ ٻين تعلق رکندڙ صنعتن کي قومي ملڪيت

بنائڻ جو ارادو رکون ٿا، پر انهن صنعتن کي هٿ نہ لائينداسين جي مقابلة عمدگيءَ سان ڪم ڪري رهيون آهن. تاهم اسان جو بنيادي نظريو اهو آهي تہ پيداواري ذريعن جي ذاتي ملڪيت هجڻ سان ئي، مزورن ۽ عوام جو استحصال ٿئي ٿو. ان ڪري مخصوص مفادن سان وابستہ ساٿين ئي اسان جي خلاف سازش ڪئي آهي. ليڪن اسان کي يقين آهي تہ اسان عوام جي تعاون سان ان قسم جي سازش کي پاش پاش ڪري ڇڏينداسون."

حضرت عمر جو مثال:

اسلام جي اقتصادي نظام ۽ اسلامي سوشلزم متعلق قائداعظم جي تقريرن ۾ بہ ڪيئي ان قسم جا حوالا موجود آهن، جن ۾ نبي ڪريم صلي الله عليه وسلم ۽ حضرت ابوبڪر صديق، حضرت عمر فاروق، حضرت علي مرتضيٰ وغيره صحابہ ڪرام جي ڪردار کي پيش ڪيو ويو آهي.

قائد عوام پنهنجي مٿينءَ تقرير ۾ هڪ هنڌ تي حضرت عمر فاروق جو هن طرح مثال ڏنو آهي. قائد عوام چوي ٿو:

"پاڪستان جي مستقبل متعلق اڄڪلهہ جي نوجوانن جو اعتماد جيئن پوءِ تيئن گهٽجي رهيو آهي، پر ياد رکڻ گهرجي تہ پاڪستان جو خواب، ان جي عوام جي بدحاليءَ جي ڪري ختم ٿيڻ لاءِ ناهي. ان خواب جي تڪميل هڪ عظيم ۽ نئين معاشري جي صورت ۾ ٿيڻي هئي، جنهن ۾ هر فرد خوشحال رهي سگهي. اهو ياد رکڻ گهرجي تہ اوهان سڀني جي خوشحاليءَ لاءِ، ان ناقابل برداشت صورتحال کي ختم ڪرڻو پوندو. اوهان سڀ موجوده دؤر ۾ شديد ترين غير انساني استحصال جو شڪار آهيو، ان ڪري اوهان کي غربت ۽ افلاس کان نجات ڏيارڻي آهي.

"اسلامي تاريخ ۾ هڪ وقت اهڙو بہ هو، جو حضرت فاروق اعظم اعلان ڪيو هو تہ اگر فرات جي درياءَ جي ڪناري تي ڪو ڪتو بہ بک مري ويو تہ پوءِ ان حالت ۾ خليفةالمسلمين، الله تعاليٰ وٽ جوابدار رهندو، پر هت اڄڪلهہ سڀ کان وڏي اسلامي رياست ۾ هزارين مرد ۽ عورتون بکن ۾ پاهہ تي رهيا آهن. اسان جا پار گهڻين ۾ سمهي رات گذاري رهيا آهن. اسان جو محنت ڪش طبقو خوفزده زندگي گذاري رهيو آهي. انهن ۾ تبديل جو آڻڻ ضروري آهي. پاڪستان مان غربت کي نابود ڪرڻ گهرجي، اهو اسان ۽ عوام جو پهريون فرض آهي."

(نصرت لاهور-نمبر ١١٢ – ٢٢ – ٢٨ نومبر ١٩٧٠ع، ص ١١-١٥
ريڊيو ۽ ٽي.وي تان چيئرمن ڀٽي جي نشر ٿيل تقرير)

آخر ۾ اهو عرض آهي تہ اگر غور سان ڏٺو وڃي تہ قائداعظم جي ڪردار ۽ طريق ڪار سان اگر پاڪستان جي ڪنهن سربراهہ جي هم آهنگي نظر اچي ٿي تہ پوءِ بجز وزيراعظم پاڪستان قائد عوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽي کان سواءِ ٻيو ڪو بہ ٿي نٿو سگهي.

عوامي حڪومت، پنهنجي ايام ڪاريءَ ۾ پاڪستان جي نظم و نسق، معاشي حالات خارجه پاليسي، بين الاقوامي تعلقات، مزورن، پيشه ور هنرمندن، هارين، سفيد پوش ملازمن ۽ عوام جي اصلاح ۽ فلاح لاءِ جو ڪم ڪيو آهي، ان جو ڪوبه مثال گذريل دؤر ۾ ملي نٿو سگهي.

ان سلسلي ۾ زرعي اصلاحات، تعليمي اصلاحات، مزورن ۽ هارين لاءِ اصلاحات، مذهبي اصلاحات، ملازمت پيشه ماڻهن لاءِ اصلاحات، اجرت ۽ مزوري ۾ اضافي، صحافين، اديبن، عالمن، دانشورن ۽ مستحق خدمتگذارن جي معاشي امداد، اجرت بورڊ، پگهارن ۾ اضافي، صنعتن کي قومي تحويل ۾ آڻڻ، آمدورفت جي وسائل ۽ ذرائع ۾ اصلاحات، بئنڪن جي اصلاح ۽ انهن کي قومي ملڪيت جي دائري ۾ آڻڻ، طبي امداد لاءِ اسپتالن جي تعمير، پاڪستان ڀر ۾ رستن جي تعمير، اسڪولن ۽ ڪاليجن کي قومي تحويل ۾ وٺڻ، بالغن جي تعليم جو وسيع انتظام، علم ۽ ادب، شاعري ۽ ثقافت جي فروغ ۽ اشاعت لاءِ اردو، سنڌي، بلوچي، پنجابي ۽ پشتو زبانن ۾ وڏي پيماني تي علمي ادارن جي تشڪيل، زميداري جي انتظام جي اصلاح، جاگيرداري نظام کي ختم ڪرڻ، سرداري ۽ قبائلي نظام کي ختم ڪرڻ، عورتن کي منصبي حقن سان لوازڻ، فني ۽ ٽيڪنيڪل ادارن جو قيام، شاگردن جي لاءِ مفت تعليم جو نظام، ميٽرڪ تائين خرچ ۽ فين کي منسوخ ڪرڻ، هوشيار شاگردن لاءِ اسڪالرشپ جي امداد، يورپ ۾ وڃي فني تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ مفت نظام، ملڪ جي غيرآباد زمين کي آباد ڪرڻ جو نظام، پراڻي آبپاشي نظام جي اصلاح، زمين جي آباديءَ لاءِ جديد مشنري جي فراهمي، مختلف فصلن جي پيداوار ۾ اضافي آڻڻ لاءِ هارين ۽ زميندارن جي فني تربيت لاءِ ادارن جو قيام، لساني مسئلن کي حل ڪرڻ، غيرآباد زمين کي آباد ڪرڻ لاءِ واهن ۽ نهرن جي کوٽائي، مزدورن کي رٽائرڊ ڪرڻ کان پوءِ اضافن ۽ پينشن جو انتظام، مزورن، هارين ۽ هنرمندن جي حقن جو تحفظ، مزدورن جي ڪارخانن ۾ حصيداري، بونس، تفريحي الائونس ۽ وظيفن ۽ امدادن جي بحالي، مذهبي منافرت ۽ اختلافن کي ختم ڪرڻ، اقليتن جي حقن جو تحفظ، جرگه سسٽم کي ختم ڪرڻ، ڪامورن جي بالادستيءَ کي ختم ڪرڻ، عوام جي حوصلي کي بلند ڪرڻ.

بهرحال، انهن سڀني اصلاحي ڪمن کي اڳيان رکي، اڻين چوڻ ۾ اسان حق بجانب آهيون ته پاڪستان جو باني اگر قائداعظم آهي ته پوءِ پاڪستان جو معمار قائدعوام آهي. قائدعوام ئي آهي، جو قائداعظم جي پاڪستان کي عملي طرح سان تعميري مرحلن مان گذاريندي، اوج ۽ ڪمال تي پهچائي سگهي ٿو. —غ. م. گ

آر. اي. جعفري

قائداعظم ـــ دلير، بيباڪ ۽ دانشور سياستدان

لارڊ منٽو، لارڊ ولنگٽن ۽ لارڊ سيڊنهم سان معرڪه آرائي

[نوٽ: قائداعظم جي شخصيت ۽ ڪردار جو هڪ اهم باب اهو آهي جنهن ۾ لارڊ منٽو، لارڊ ولنگٽن، وزير هند مانٽيگو، لارڊ سيڊنهم، لارڊ لنلتگو، لارڊ ويول، ڪليمنسي ۽ لارڊ مائونٽبيٽن سان سندس معرڪه آرائيءَ جا واقعا اچي وڃن ٿا، جن جي شخصيت هڪ جبار ۽ قهار جي حيثيت سان مشهور آهي، جن جي موجودگيءَ ۾ برصغير جا وڏا سياستدان به دم هڻي نه سگهيا. جناح صاحب، انهن جي موجودگيءَ ۾ جنهن بيباڪيءَ ۽ دانشمنديءَ سان تقريرون ڪري سندن منهن تي حق ۽ سچ جو تحفظ ۽ دفاع ڪيو آهي، ان جو ٻيو ڪو به مثال، برصغير جي سياسي تاريخ ۾ ملي نٿو سگهي. چند واقعا پيش ڪجن ٿا. غ.م.ڪ]

قائد جون خصوصيتون

جناح صاحب جي پروقار، سنجيده ۽ پرڪشش شخصيت جو اعتراف ته سندس اوائلي زندگيءَ ۾ ئي ڪيو ويو هو، جڏهن هن سياست ۾ اڃا پهريون قدم رکيو هو.

اها حقيقت آهي ته هڪ سياسي رهنما جي وڏي خصوصيت اها هئڻ گهرجي ته هو دلير ۽ بيباڪ هجي، ۽ سندس دامن، سياسي غلطين کان پاڪ هجي، ڪيس جاه ۽ جلال جي تخت تي ويٺل ڪو به جبار ۽ قهار مرعوب ڪري نه سگهي، ڪو به صاحب اقتدار هيسائي نه سگهي، وڏن وڏن عهدن تي ويٺل ماڻهوءَ جي اڳيان سندس زبان ڪي ڪو خاموش رکي نه سگهي. وائسراءِ يا گورنر جهڙن جي اڳيان مٿس لرزو طاري نه ٿئي. قائد جي اها خصوصيت آهي ته هو هر جابر اڳيان حق جي حمايت ڪري سگهي ۽ باطل جي مذمت ڪرڻ ۾ نه هٻڪي. بادشاه جي اڳيان به ۽ وائسراءِ جي روبرو به، گورنر جي ايوان ۾ به ۽ جلاد جي تلوار اڳيان به پاڻ کي قوم جو سچو خيرخواه ۽ مخلص وڪيل ثابت ڪري.

بيشڪ اهي صفتون ۽ خصوصيتون جناح صاحب ۾ موجود هيون.

وزير هند مانٽيگو جا تاثرات

جڏهن پارليامينٽ جي فيصلي مطابق هندوستان جي دستوري ۽ آئيني مسئلن کي سمجهڻ لاءِ وزير هند، مانٽيگو ١٠ نومبر ١٩١٧ع تي هندوستان ڏانهن روانو ڪيو ويو، تڏهن ساڻس گڏ تجربڪار مشيرن جو گروهه به ساڻ ڏنو ويو.

مسٽر مانٽيگو ساري برصغير جو دورو ڪيو ۽ سياسي رهنمائن، رياست جي راجائن ۽ مسلمان حاڪمن سان ملاقاتون ڪيائين. هر ليڊر کي توري ڏٺائين، هر ڪنهن جي دليلن کي پڙائين. ان سلسلي ۾ مسٽر جناح سان به ملاقات ڪيائين.

اها ملاقات وائسر يگل لاج دهليءَ ۾ ٿي. مسٽر مانٽيگو ۽ مسٽر جناح جي وچ ۾ جو ڪجهه گذريو، اهو سارو احوال مسٽر مانٽيگو پنهنجي ڊائريءَ ۾ لکيو آهي، جا ڊائري سندس وفات کان پوءِ، سندس نياڻيءَ ڇپائي آهي.

ان ۾ مسٽر مانٽيگو، جي تاثرات مسٽرجناح متعلق قلمبند ڪيا آهن، اهي نهايت دلچسپ به آهن ۽ حيرت انگيز به آهن.

مانٽيگو لکيو آهي:

”آخر ۾ مون سان ملاقات لاءِ مسٽر جناح منهنجي ڪمري ۾ داخل ٿيو. نوجوان، پروقار ۽ شائستہ - دليلن جي هٿيارن سان مسلح. پنهنجن دليلن جي پختگيءَ تي يقين ڪامل وارو ليڊر، پنهنجي مطالبي تي دليلن جي هٿيارن سان وڙهاڪ - سندس موضوع: اهوئي هند جي آزادي - حڪومت خود اختياري جي تقاضا ــــ ان کان گهٽ ڪجهه به نہ! - ان کان گهٽ تي راضي ٿيڻ وارو نہ ــــ سان اول ئي ٽڪجي چڪو هوس. جناح صاحب تہ مون کي بلڪل ٽڪائي ڇڏيو - بدقسمت لارڊ چيلمسفورڊ وائسراءِ هند، جناح سان سندس تقاضائن ۽ دليلن تي الجهي پيو. جناح صاحب ڪيس اهڙو تہ جڪڙي ڇڏيو، جو لارڊ چيلمسفورڊ رنڊهارڪو ٿي ويو. جناح جهڙي نوجوان سياستدان، غريب چيلمسفورڊ کي اهڙو تہ گرفت ۾ سوگهو ڪيو، جيئن ڪوريئڙو پنهنجي ڄار ۾ مک کي ڦاسائيندو آهي. ذهانت ۽ فراست جناح جي هڪ اهڙي خصوصيت آهي، جا ڪنهن ٻئي ليڊر ۾ نظر نہ آئي. ڳالهائڻ جو پختو ۽ بيباڪ - اها هن ملڪ جي بدقسمتي آهي جو اهڙي قابل ۽ پختہ ڪار نوجوان، ملڪ جي معاملات ۾، اچا سياست جون واڳون نہ سنڀاليون آهن.

گانڌيءَ سان به ملاقات ٿي، ليڪن ان جي شخصيت نہ پرڪشش هئي ۽ نہ ڪو سندس دليل ۾ پختگي ۽ متانت. گانڌيءَ جي شخصيت بلڪل غيرموثر نظر آئي.“

مانٽيگو جي هيءَ راءِ ڪنهن به تشريح ۽ تبصري جي محتاج ناهي.

لارڊ منٽو سان سخت ڪلامي

جڏهن جناح صاحب کي ١٩٠٩ع ۾ سپريم ليجسليٽو ڪائونسل جو ميمبر بنايو ويو، تڏهن هڪ اجلاس ۾ ڏکڻ آفريقا جي حڪومت جو اهو ذليل ۽ غيرشريفانہ ڪردار ۽ عمل بحث هيٺ آيو، جو ان حڪومت اتي جي هندستاني ماڻهن سان ڪيو هو.

اجلاس ۾ پروفيسر گوکلي احتجاج تي مشتمل، ليڪن تمام نرم ۽ مدبرانہ تقرير ڪئي ۽ ان سان گڏ هڪ تجويز پيش ڪئي. ان تجويز ۽ تقرير جو ڪوبہ اثر پيدا نہ ٿيو ۽ آخرڪار گوکلي خاموش ٿي ويهي رهيو.

جناح جي تقرير

پروفيسر گوکلي جي شڪستہ دل ٿي ويهي رهڻ تي، جناح صاحب فوراً اٿي ڪڙو ٿيو ۽ هن طرح تقرير شروع ڪيائين:

”هي نهايت تڪليف ڏيندڙ سوال آهي، جنهن هندستان جي هر طبقي ۽ گروهہ کي بي‌انتها مشتعل ۽ غمگين بنائي ڇڏيو آهي. اسان هندستان جا محب وطن، آفريقا جي هندستاني باشندن تي ”سخت ۽ سفاکانہ“ سلوڪ کي ذلت ۽ نفرت جي نگاهہ سان ڏسي رهيا آهيون.“

جناح صاحب جي تقرير اجا ايستائين مس پهتي تہ وچ ۾ هزايڪسلينسي پريزيڊنٽ لارڊ منٽو، جناح صاحب تي جرح ڪرڻ شروع ڪئي ۽ چيائين:

”سان معزز ميمبر جناح کي ڳالهائڻ جي سلسلي ۾ محتاط رهڻ لاءِ خبردار ٿو ڪريان. سندس زبان مان نڪتل لفظ ”سفاکانہ“ ۽ ”ذلت ۽ نفرت سان ڏسڻ“ نهايت غيرمحتاط لفظ آهن. جناح صاحب کي اهڙن لفظن چوڻ جو ڪوبہ حق ناهي ۽ نہ ڪو مان ان قسم جي زبان ۾ وڌيڪ بحث ڪرڻ جي اجازت ڏئي سگهندس. معزز ميمبر جناح صاحب کي اهو معلوم هئڻ گهرجي تہ هو صاحب هڪ اهڙي حڪومت جي باري ۾ بي‌احتياط انداز ۾ ڳالهائي رهيو آهي، جنهن سان برطانيہ جي شهنشاهت جو عهدنامو ٿيل آهي. ڏکڻ آفريقا جي حڪومت برطانيہ سان دوستيءَ ۾ ڳنڍيل آهي، ان ڪري ان حقيقت کي خيال ۾ رکندي، معزز ميمبر جناح صاحب لاءِ واجب آهي تہ هو لفظن جي انتخاب ڪرڻ وقت ڪافي غور ۽ احتياط کان ڪم وٺي.“

جناح جو جواب

جناح صاحب، اهو ٻڌي هن طرح تقرير شروع ڪئي:

”درست آهي، جناب عالي! مون کي واقعي زياده سخت لفظن جي استعمال کان احتياط ڪرڻ کپندو هو، ليڪن آخر ڪيستائين؟

جناب عالي! مان هن ڪائونسل جي اصولن ۽ آئين کان چڱيءَ طرح سان واقف آهيان، ان متعلق احتياط- احتياط جي صدا بلند ڪرڻ جي آخر معنيٰ ڇا؟- ڪنهن کي مرعوب ڪرڻ ۽ هيسائڻ يا پيو ڪجهہ؟ مان ڪائونسل جي اصول ۽ آداب جي ڪنهن بہ

صورت ۾ پيچڪڙي ڪرڻ نہ ٿو چاهيان، ليڪن مان ايتري چوڻ ۾ حق بجانب آهيان، تہ ڏکڻ آفريقا جي حڪومت، جو ڪجهہ بہ هندستاني باشندن سان ظلم ڪري رهي آهي، اهو انهايت "بڪارانہ، ظالمانہ ۽ سفاڪانہ" آهي! ان قسم جي ظالمانہ روش کي هر باشعور محسوس ڪري رهيو آهي، جيئن مان اڳ ۾ بہ چئي چڪو آهيان. وري بہ چوان ٿو تہ ڏکڻ آفريقا جي حڪومت جي خلاف اسان وٽ نفرت بہ آهي، غم بہ آهي ۽ غصو بہ آهي-وري بہ چوان ٿو تہ ان جو سفاڪانہ عمل لعنت جي قابل آهي. جناب عالي! آخر اوهان جي ان دليل جي ڪهڙي حيثيت آهي تہ ڏکڻ آفريقا جي حڪومت جي، برطانيہ جي شهنشاهت سان عهدنامو آهي ۽ هوءَ "ظالم حڪومت"، برطانوي حڪومت سان ياري گنڍي چڪي آهي! آخر ان دليل ۾ ڪهڙي منطقي پختگي آهي تہ جا بہ "ظالم ۽ تشدد پسند حڪومت"، اوهان سان عهدنامو ڪري چڏي، سا پلي تہ هندستاني باشندن تي ظلم ڪندي رهي! ڇا اوهان جي دوستيءَ جي نباهڻ جو اهو طريقو قابل تعريف ۽ شاناٿتو آهي تہ برطانيہ "ظالمانہ ۽ سفاڪانہ" عمل واري بدڪردار حڪومت جي خلاف ڪابہ سچي ڳالهہ ٻڌڻ لاءِ تيار ئي ناهي. ڇا اهو ظلم گهٽ آهي، جو برطانيہ جي هڪ نمائندي جي حيثيت سان، ڪائونسل جي سامهون اوهان خود ڪري چڪا آهيو!"

لارڊ منٽو شرمسار ٿي ڪنڌ جهڪائي، معذرت جو اظهار ڪيو. ۾ جناح صاحب "ظالمانہ ۽ سفاڪانہ" لفظن چوندي خود لارڊ منٽو ۽ برطانوي شهنشاهت کي بہ ظالم حڪومت جي حليف ٺهرائي ڇڏيو. ۽ انهايت بيباڪيءَ سان لارڊ منٽوکي دندان شڪن جواب ڏيندي نہ ڪيپايائين ۽ نہ ڪوگول مول انداز اختيار ڪيائين. جو ڪجهہ چيائين، اهو صاف صاف چيائين. ١٩١٧ع جي زماني ۾ انگريز وائسراءِ کي منهن تي حق چئي ڏيڻ جو اهو پهريون مثال آهي، جو برصغير جي سياسي تاريخ ۾ ملي سگهي ٿو.

لارڊ سيڊنهم گورنر سان جهڙپ

هي بہ ١٩١٧ع جو واقعو آهي. وزير هند مسٽر مانٽيگو جي دوري ڪان پوءِ اهو يقين ٿي ويو تہ هاڻي جلد هندستان کي سياسي اصلاحات سان نوازيو ويندو. ان جي مقابلي ۾ برطانيہ جي رجعت پرست ۽ قدامت پسند طبقن ۾ پريشاني پيدا ٿي تہ هاڻي هندستان اسان جي هٿان ويو ڪي ويو! ان جي رد عمل ۾ برطانوي پريس ۾ هندستان جي نااهليت، هندستاني ليڊرن جي نالائقي، هندوستان آزاديءَ جي لائق ناهي، جي عنوانن هيٺ اشتعال انگيز مضمونن جو قسطوار سلسلو شروع ڪيو ويو، ۽ حڪومت تي زور آندو ويو تہ هوءَ پنهنجو قدم واپس وٺي ۽ هندوستان لاءِ 'اصلاحات' ڏيڻ وارو خيال ترڪ ڪري.

دلچسپ امر هي آهي ته سابق گورنر بمبئي لارڊ سيڊنهم، خاص طرح سان، هندوستان کي اصلاحات ڏيڻ جي خلاف پرجوش انداز ۾ مقالا لکڻ شروع ڪري ڏنا، ۽ جناح صاحب جي قيادت ۾ "هوم رول ليگ" وارن، هندوستان جي ٻاران جوابن ڏيڻ جو متفقه فيصلو ڪيو.

نومبر ١٩١٧ع ۾ هوم‌ليگرس جي قائد ۽ هندوستان جي مشهور سياسي رهنما، جناح جي زيرصدارت هڪ زبردست احتجاج ڪيو ويو، ۽ ان سلسلي ۾ هڪ شاندار جلسو ڪيو ويو.

جناح جي تقرير

جناح صاحب لارڊ سيڊنهم جي مقالن ۽ متعصبانه روش متعلق هن طرح خيالات ظاهر ڪيا.

"لارڊ سيڊنهم! عجب جهڙو انسان ــ سان ان متعلق اهو به چوندس ته هي اهو رجعت پسند گورو آهي، جو ڪافي زماني ڪان وٺي، هندوستان جي مهمان نوازيءَ تي پيٽ پرينده و رهيو آهي! جنهن حلال خور، اسان جي مفلس ۽ قلاش ملڪ هندوستان جي خزاني مان ڪافي وڏيون رقمون، تنخواه جي نالي ۾ ڳڙڪايون آهن، اهو اعليٰ درجي جوگورو ــ زباني طور مثالي آدرش جو نالو وٺي هندوستاني باشندن ۽ ليڊرن کي نااهل ۽ نالائق لکي چڪو آهي. اهو ساڳو اسان جو نمڪخوار ملازم، هن وقت اهڙي ذليل ايجيٽيشن جي رهنمائي ڪري رهيو آهي، جنهن تي ڪوبه معقول آدمي، هولد فخر نه ڪندو، پر شرم هولدس ته شرمسار ٿيندو. اهو برطانيه شهنشاهيت جو وڏو نمايندو اٿين به چئي رهيو آهي ته اسان انگريز، هندوستاني عوام جا محافظ ۽ ترستي آهيون. في‌الحال ته هندوستاني نالائق ۽ نااهل آهن، پر جڏهن انهن ۾ اهليت پيدا ٿيندي، تڏهن ڪين هندوستان جي حڪومت حوالي ڪنداسون.

حضرات: ان قسم جي واهيات گفتگو ۽ بي معنيٰ ۾ بڪواس جو جواب، جو مان ڏئي سگهان ٿو ــ اهو صرف ايترو آهي ته اسان جو عوام جڏهن حڪومت خود اختياري سنڀالڻ جي لائق ٿيندو، تڏهن هو پنهنجي "نمڪخوار ۽ نوڪر" معليٰ القاب جناب لارڊ سيڊنهم جي در دولت تي، حڪومت خوداختياري وٺڻ لاءِ پينارن ۽ محتاجن وانگر ستيَن هٿندا، ۽ ڪانئس بيک وٺندا.

مان جناب لارڊ سيڊنهم کي فقط اهو جواب ڏئي سگهان ٿو."

ياد رکڻ گهرجي ته ١٩١٧ع ۾ تقرير جي آزادي نه هئي، جا اڄ ڪلهه (١٩٧٦ع ۾ هي مضمون لکيل آهي) حاصل آهي.

هن دندان شڪن جواب ۾، جناح صاحب، لارڊ سيڊنهم لاءِ هيٺيان لفظ چيا آهن: عجب جهڙو انسان، رجعت پسند گورو، هندوستان جي مهمان نوازيءَ تي پيٽ پريندڙ، حلال خور، پگهار جي نالي ۾ رقمون ڳڙڪائيندڙ، هندوستانين کي نالائق ۽ نااهل سڏيندڙ ــ اسان جو نمڪخوار ملازم ــ بي شرم ــ واهيات گفتگو ۽ بي معنيٰ بڪواس ڪندڙ ــ نمڪخوار نوڪر ــ وغيره.

وار ڪائونسل ۾ تقرير

پهرين مهاڀاري لڙائي جڏهن ١٩١٧ع ۾ عروج تي پهتي، تڏهن هندوستان ۾ اهي افواه ڦهلايا ويا ته جرمن آيو ڪي آيو! جرمن جي خطري ڪي هڪ شوشو بنائي حڪومت هڪ مرڪزي وارڪائونسل بنائي. ان ئي طرز تي صوبن ۾ به وارڪائونسلون بنايون ويون.

ان ڪانفرنس جي پهرئين اجلاس جي موقعي تي، گانڌيءَ طرفان هڪ انگريز دوست جي هٿان هڪ خط وائسراءِ هند ڪي موڪليو ويو، جنهن ۾ لکيو ويو:

"مان پنهنجي ملڪي باشندن کي آماده ڪندس ته هو آزاديءَ جي جدوجهد ۾ وڌايل قدم کي پوئتي هٽائين. مان ڪانگريس کي اهو به مشورو ڏيندس، ته هو اڄ تائين پاس ڪيل ٺهرائن کي به واپس وٺن. ان طرح مان جنگ جي دور ۾ 'هوم رول' ۽ 'ذميدار حڪومت' جو نالو به نه وٺندس. مان ڪوشش ڪندس ته مادر هند جو هر تندرست پٽ، امپائر برطانيه جي عزت ۽ عظمت لاءِ پنهنجي جان جي قرباني ڏيڻ لاءِ ميدان ۾ اچي، ۽ هن قسم جي نازڪ وقت تي مدد ڏئي."

هي هو مهاتما گانڌيءَ جو عمل، جنهن بنا ڪنهن شرط ۽ مطالبي جي انگريزن لاءِ ملڪ جي نوجوانن کي جنگ لاءِ آماده رکڻ لاءِ آڇ ڪئي، ملڪ جي آزاديءَ جي جدوجهد کي ملتوي ڪرڻ جو اعلان ڪيو ۽ ڪانگريس جي ٺهرائن کي واپس ڪرڻ لاءِ يقين ڏياريو.

جناح جو رد عمل

مسٽر جناح ان سلسلي ۾ جنهن معقول طريقي کي اختيار ڪيو، اهو نهايت اهم آهي. جناح صاحب، دهليءَ جي مرڪزي وارڪائونسل ۾ شرڪت ڪئي، پر گانڌيءَ وانگر ڪابه بنا شرط جي آڇ نه ڪيائين، بلڪ هندوستان ۾ دستوري اصلاحات جي ترويج ۽ نفاذ لاءِ هڪ زبردست تجويز پيش ڪيائين، جنهن کي پريزيڊنٽ هزايڪسيلينسي وائسراءِ هند قانون جي خلاف قرار ڏيندي، رد ڪري ڇڏيو. ان ڪانفرنس ۾ ٻين چوندڙ ملڪي نمائندن سان گڏ گانڌي به موجود هو. ليڪ وائسراءِ هند جي ان روش جي مقابلي ۾ ڪانفرنس ۾ تلخي ۽ بدمزگي پيدا ٿي، ان موقعي تي مسٽر جناح هڪ مختصر تقرير ڪئي ۽ چيو ته:

"اسان اها راءِ رکون ٿا ته اگر هندستان جي آئيني ۽ دستوري اصلاحات جي سوال کي هن ڪانفرنس ۾ بحث هيٺ آندو وڃي، ته پوءِ ان سان جنگ خلاف انگريزن جي اختيار ڪيل ڪوشش تي ڪو برو اثر نه پوندو.

هر هندستاني پنهنجي مادرِ وطن جي دفاع ۽ حفاظت لاءِ پنهنجي رت جو آخري قطرو به وهائڻ لاءِ تيار آهي. ايتري قربانيءَ جي صورت ۾ به افسوس آهي ته سرڪار نامدار ۽ سندس چوٽيءَ جا اهلڪار مادرِ هند جي اصلاحات واري مطالبي تي ڇرڪن ٿا،

چڻ تہ سندن سامهون کو ناجائز مسئلو پيش ڪيو تہ وڃي. آزادي تہ اسان جو وطني حق آهي. انگريز سرڪار جو پوڇاري طبقو وارڪائونسل ۾ بہ هندستان جي قيادت ۽ پيشڪش جي وقار کي مجروح ڪري رهيو آهي. اگر اسان تي رکيو اهو فرض عائد ٿيل آهي تہ جرمن سان وڙهڻ لاءِ ۽ انگريز جي بچاءَ لاءِ پنهنجا لکها ڪونڌر في الحال جنگ ۾ مارائي ڇڏيون، ۽ آزاديءَ ۽ هوم رول جو نالو بہ زبان تي نہ آڻيون ۽ نہ ڪو آزاديءَ جي جدوجهد ۾ تيزي پيدا ڪيون تہ پوءِ اهو عمل، پنهنجي وطن سان غداري ٿيندي ۽ انگريز جي خوشامد لاءِ ذليل ۽ بي معنيٰ مظاهرو ٿيندو. آخر انگريز اسان تي اعتماد ڇو نٿا ڪن، يا اسان کي اعتماد ۾ ڇو نٿا وٺن. اسان سندن امداد ۾ جدوجهد جون سڀ ڪوششون ۽ نعراءَ فوراً رد ڪري ڇڏيون. پر ان جي معاوضي ۾ هي اسان جي هر معقول ۽ وطن جي فائدي جي تجويز کي رد ڪندا رهن، آخر اهو ڪٿي جو انصاف آهي. مان تہ هن قسم جي ڪانفرنس کي بہ اجايو ٿو سمجهان، جنهن ۾ مادرهند جي متعلق ڪابہ ڳالهہ ڪري نہ سگهجي، باقي انگريز کي بنا شرط جي امداد ڏيڻ لاءِ وڏي واڪي تقريرون ڪيون وڃن.

ياد رهي تہ ايتري سخت تقرير، وقت جي صدر وائسراءِ هند جي ان رولنگ جي خلاف ڪئي وئي، جنهن موجب مادرهند جي ڪنهن بہ مسئلي متعلق ڳالهائڻ جو ڪنهن کي حق ئي نہ هو.

لارڊ ولنگڊن سان معرڪہ آرائي

بمبئيءَ جي پراونشل ڪانفرنس جو هڪ اجلاس، ١-جون ١٩١٨ع تي ٽائون هال بمبئيءَ ۾ ڪوٺايو ويو. لارڊ ولنگڊن بمبئيءَ جو گورنر هو. خيال ۾ رهي تہ لارڊ ولنگڊن هندستان جي سڀني گورنرن ۾ مغرور ۽ متڪبر هجڻ جي ڪري، توڙي سخت برتاءَ جي ڪري سڀ ڪان وڏيڪ بدنام هو. سندس مزاج جي سختي ۽ طبع نازڪ جي برهمي، فولاد کي ڳاري ڇڏيندي هئي. وڏا وڏا ليڊر سندس اڳيان دم بہ نہ هڻندا هئا، بلڪ هائو هائو پيا ڪندا هئا.

مادر وطن جي آزاديءَ جي هر جدوجهد تي هو ڇتو ٿي پوندو هو. 'هوم رول' کان تہ سخت ناراض هوندو هو. ان 'هوم رول' جي ليڊرن ۽ ڪارڪنن جو منهن ڏسڻ بہ پسند نہ ڪندو هو. مسٽرجناح جو ان وقت 'هوم رول' جو وڏو ليڊر هو، تنهن سان تہ وائسراءِ جي گويا ذاتي دشمني ٿي پئي هئي.

ان ڪانفرنس ۾ لارڊ ولنگڊن صدر جي حيثيت سان نهايت دل آزار ۽ تلخ تقرير ڪئي، جنهن جا اهم حصا، بمبئي ڪرانيڪل جي حوالي سان هن ريت آهن:

"جنگ جي هن خوفناڪ موڙ تي، مان اشتياق ۽ اضطراب جي گڏيل جذبات سان اوهان وٽان اتحاد ۽ تعاون، امداد ۽ اشتراڪ ملڻ جو يقين ٿو رکان. سون کي اڄ اهو

ڏسڻو آهي ته منهنجي پوري مدد کير ٿو ڪري ۽ اجائي دليلبازي ڪري انڪار ڪير ٿو ڪري. هت اهڙا ڪيئي ليڊر موجود آهن، جن جو عوام تي ڪافي اثر ۽ رسوخ آهي. انهن ۾ هڪ سياسي پارٽي، "هوم رول" جا ميمبر به موجود آهن. ان پارٽيءَ جي گذريل دؤر وارين سرگرمين کي مدنظر رکندي، ديانتداريءَ سان ظاهر ٿو ڪريان ته جنگ جي مسئلي ۾ هو اسان جي ڪابه مدد نه ڪندا. ان ڪري سان مٿن ڪوبه ڀروسو نٿو رکان. ان ڪري اج موقعي تي مان انهن سان ڪٿي نمولي ۾ دل جي ڳالهه ڪندس، تان ته ڪين به وجهه ملي سگهي ۽ هو پنهنجي صفائيءَ ۾ ڪجهه ڳالهه ٻولهه ڪري سگهن.

هن وقت مان 'هوم رول' جي گذريل سياسي حرڪتن ۽ ڪارگذارين تي ڪوبه تبصرو ڪرڻ نٿو گهران، سواءِ ان جي ته 'هوم رول' وارا اسان جي شهنشاهت جا دشمن آهن. انهن اج تائين برٽش اسپائر کي ڪابه مدد نه ڏني آهي، الٽو خواهه مخواهه عوام کي برطانيه جي خلاف پٽي پڙهايو اٿن. حالانڪ مون کي ٿوري گهڻي اميد هئي ته هوم رول وارا به منهنجي ضرور مدد ڪندا. مان هيءَ حقيقت به صفائيءَ سان چوڻ ٿو گهران ته هوم رول وارن جو مقصد آهي، هر موقعي تي سرڪار سان عدم تعاون ڪرڻ، سرڪار کي پريشان رکڻ ۽ عوام کي اسان جي خلاف ڀڙڪائڻ. مان ان جو قائل آهيان ته هر ملڪ ۾ پلي مخالف جماعتون به هجن، پر انهن ۾ ڪو معقول قسم جو ڪردار به هجڻ گهرجي ۽ ڪين دستور جي حدن جي اندر ڪم ڪرڻ گهرجي.
جيئن مون ظاهر ڪيو آهي ته دهلي جي وارڪائونسل جو مقصد فقط اهو هو ته اسان اوهان کان مخلصانه تعاون حاصل ڪري سگهون، ليڪن گذريل چند هفتن جي حال کي مان نهايت فڪر ۽ پريشانيءَ سان مطالع ڪري رهيو آهيان: ته ڪي ميمبر هت اهڙا به موجود آهن، جي هميشه پنهنجي تقرير ۽ تحرير ۾ رڳو اسان جي خلاف غلط فهميون پيدا ڪري رهيا آهن، اسان کي هيسائي ۽ ڏڪائي پنهنجن مقصدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ اجائي غوغا آرائي مچائي رهيا آهن. بلڪ پاڻ گمراهيءَ ۾ پيا ٿا ٿاڦوڙا هڻن ۽ اسان جي زيرسايه رهندي احسان فراموشي پيا ڪن. انهن جي گفتگو جو انداز اهڙو آهي، ڄڻ ته ملڪ جا مالڪ ئي پاڻ آهن، ان ڪري مان اهڙن تي ڪوبه ڀروسو نٿو رکي سگهان، بلڪ انهن تي ڪرڙي نظر رکندو ٿو اچان، حالانڪ انهن پاران مخلصانه پيشڪش هئڻ گهرجي. انهن ميمبرن جي تقريرن مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته هو اسان جي موجوده مجبورين کي سمجهي، موجوده سنگين صورتحال کي محسوس ڪري، اسان تي اجايو دٻاءُ وجهي، پنهنجا مطلب حاصل ڪرڻ گهرن ٿا. حال اهو آهي جو پڇا ڪرڻ تي هو ٻاهرينءَ دل سان چون ٿا ته "اسان به موقعي تي مدد ڪري سگهنداسون، پر اڳ ۾ اسان سان وعدو ڪيو وڃي ته هڪ

مقرر وقت تي اسان کي اصلاحاتِ هند جو پروانو ڏنو ويو، يا وعدو ڪيو ويو ته انگريز وڏن اسان کي حق ڏنا ويندا. ان سان گڏ جيستائين اسان کي يقين سان وعدو نہ ملندو، تيستائين اسان فوج ۾ ڀرتيءَ جي خلاف رهنداسون ۽ ڪابہ مدد ڏئي نہ سگهنداسون. سان انهن جي ان قسم جي دڙڪن کان ڊڄڻ وارو ناهيان، سان اهڙن کي ڪنهن موقعي تي ڏسي رهندس.

منهنجو خيال آهي ته اهي دوست، اهو تسليم نہ ڪندا ته هو اسان سان سوديبازي ڪري رهيا آهن، پر سان ائين بہ ڀانيان ٿو ته شايد هو سوديبازي نہ ٿا ڪن، ليڪن سندن صحيح پوزيشن اها آهي ته انهن جو سرگرم تعاون اجا تائين حڪومت کي حاصل نہ ٿيو آهي. جيسين سندن مطالبن کي اسان نہ مڃيو آهي، تيسين هو اسان سان تعاون ڪرڻ لاءِ ڪڏهن بہ تيار نہ ٿيندا. حالانڪ ڪين چڱيءَ طرح سان خبر آهي ته اهو ڪم وائسراءِ يا ڪنهن ٻئي فرد جي هٿ وس ناهي. اهو ڪم برطانيہ جي وزارت ئي ڪري سگهي ٿي، پر اڄ ڪلهہ جي جنگي جي مصروفيتن جي ڪري، برطانوي وزارت پاران، هندوستان جي آئيني مسئلي ڏانهن ايترو توجهہ نہ ٿو ڏنو وڃي.

سان نڪتہ چيني جو خيرمقدم ڪندس، ليڪن ان کي تلخ ۽ لغو هئڻ نہ گهرجي. سان غيريقيني ۽ نيم دل واري تعاون، اشتراڪ عمل ۽ امداد کي ڪڏهن بہ قبول ڪرڻ لاءِ تيار ناهيان. سان انهن دوستن کي وري بہ عرض ڪندس ته هو مخلصانہ نموني ۾ اسان سان تعاون ڪن ۽ ڪابہ اهڙي تقرير، حرڪت ۽ ڪوشش نہ ڪن، جا اسان جي مقصد - يعني جنگ جي ڪامياب انجام ۾ رخنہ انداز ٿي سگهي."

مهاراج لوڪمانيہ تلڪ جي شڪست ۽ عزت ريزي

لارڊ ولنگٽن جي تقرير کان پوءِ برصغير جي وڏي سياستدان مهاراج لوڪمانيہ تلڪ کي تقرير لاءِ لارڊ ولنگٽن پاران دعوت ڏني ويئي. لوڪمانيہ تلڪ نہ فقط هڪ عمر رسيدہ، پراڻو سياستدان ۽ نهايت تجربيڪار محب وطن هو، پر ان سان گڏ هڪ وڏو عالم ۽ محقق هو. سندس سياسي بزرگيءَ جو هر سياستدان احترام ڪندو هو ۽ جناح صاحب، پروفيسر گوکلي کان علاوہ فقط لوڪمانيہ تلڪ جي سياسي بصيرت کي داد ڏيندو هو.

لوڪمانيہ تلڪ مهاراج، لارڊ ولنگٽن جي تيز ۽ تلخ تنبيہ کان اهڙو تہ متاثر ٿيو، جو هو اصل موضوع تي اچڻ کان اڳ تمام طول طويل تمهيد ۾ ڦاسي پيو. لارڊ ولنگٽن تہ فقط پنهنجي تائيد لاءِ ايتري جاکوڙ ڪئي هئي، پر لوڪمانيہ تلڪ کي ان خاص موضوع تي پهچڻ لاءِ خاص وقت گهربو هو.

لوڪمانيہ تلڪ پنهنجي تمهيد بادشاهہ سلامت سان پنهنجي وفاداريءَ ظاهر ڪرڻ سان شروع ڪئي، ۽ ڪافي وقت تائين بادشاهہ سلامت ۽ سندس آل اولاد جي دعائن ۽

برٽش شهنشاهت جي ڪاميابيءَ لاءِ ڳالهائيندو رهيو ۽ انهن ڪري ان جي هندوستان جي دستور تي آيو.

لارڊ ولنگٽن جهڙي فرعون، لوڪمانيه تلڪ جي طول بياني پسند نه ڪئي، ۽ پوري ڪانفرنس ۾ ڪيس ٽوڪيندي چيائين:

”هن ڪانفرنس ۾ سياسي مسئلن تي بحث ۽ گفتگو جي اجازت ڏئي نٿي سگهجي، ان ڪري تلڪ کي احتياط سان ڳالهائڻ گهرجي.“

لوڪمانيه تلڪ پنهنجي آبروريزيءَ جو اهو طعنو برداشت ڪري نه سگهيو. پاڻ ڳالهائيندي ڳالهائيندي رڪجي ويو — آخر اسٽيج تان لٿو، ۽ ڪاوڙ وچان سوڙهو ڪانفرنس مان ئي ٻاهر هليو ويو.

جناح صاحب جي تقرير

جناح صاحب، لارڊ ولنگٽن جهڙي نمرود جي تيز ۽ تلخ گفتگو اڳي ئي ٻڌي چڪو هو، ويتر جو لوڪمانيه تلڪ جي اها درگت ڏٺائين، سو تپي باهه ٿي ويو، ۽ فوراً اسٽيج تي چڙهي ويو. جناح صاحب کي اسٽيج تي ڏسي، في الحال ته ولنگٽن جا ڏپ ئي ٽري ويا. نهايت تعجب انگيز نظرن سان جناح صاحب ڏانهن تڪيندو رهيو. جناح صاحب جي تقرير جو ترجمو هن ريت آهي:

”جناب عالي ۽ حاظرين — مرحلو ڪيترو به نازڪ بيان ڪيو ويو هجي، برطانيه کي جنگ جي صورتحال ڪان ڪيتري به پريشاني لاحق ٿي هجي، ڪيس اسان جي امداد ۽ تعاون لاءِ ڪيتريون به ليلڙاتيون ڪرڻيون پون، ڪيترا به نرم ۽ گرم دليل پيش ڪرڻا پون، پر اهو به ذهن نشين ڪرڻ گهرجي ته هر هندستاني ان حقيقت تي متفق آهي ته هندوستان کي پنهنجو حق خود ارادي ملڻ گهرجي، هندوستان کو اهڙو ندڙکو ناهي جو ان جي سياسي ترقيءَ جي راهه ۾ ڪو ضدي ۽ خودغرض، مطلب پرست ۽ مفاد پرست رڪاوٽ بڻجي سگهي. ليڪن ان ڪان اڳ جو مان پنهنجي خيالات کي اڳتي هلي ظاهر ڪريان، پنهنجي ان دلي ڪوفت ۽ اذيت جو اظهار ڪرڻ ٿو گهران، ته اڄ هت جو ڪجهه به ٿي گذريو آهي، اهو ناقابل برداشت آهي.

هزايڪسيلينسي جي خيالات جي پالوت، فقط محب وطن ’هوم رول‘ تحريڪ جي ليڊرن تي ٿي آهي. هو اسان کي محب وطن نه ٿو سمجهي. اسان جي رهنمائن کي شڪ ۽ شبهي جي نظر سان ڏسي ٿو. مون کي ان قسم جي طريق ڪار، انداز گفتگو ۽ طرز عمل تي سخت افسوس آهي. هزايڪسيلينسي جي پوري دستوري ۽ رسمي احترام جي باوجود، مان نهايت سختيءَ سان، ان طرز عمل جي خلاف احتجاج ٿو ڪريان. اسان جو مفلس ۽ مفلوڪ الحال وطن هندوستان هن وقت جنگ جي باهه جي ويجهو ڪيو پيو

وجي، ان ڪري اسان پنهنجي مادرِ وطن جي دفاع ۽ حفاظت لاءِ بيقرار آهيون: پر اسان جو هزار سيلن تان آيل حاڪم اسان کي نصيحتون ڪري رهيو آهي ته جرمن جي حملن کان بچاءُ لاءِ سوچڻ گهرجي - حالانڪ اهو طريقو غلط آهي. اسان جو فضيلت ماب، هندوستان جي دفاع کي نظرانداز ڪري، اگر ائين چئي ها ته 'تاج برطانيہ' جي حفاظت لاءِ، اوهان هندوستاني غلام، اسان جي غلاميءَ جي زنجيرن کي لڙڪائيندي، فوج ۾ ڀرتي ٿيو، جرمن فوجن سان محاذ آرائي ڪيو، ته اهو بالڪل صحيح ٿئي ها!

مشڪلات هيءَ به آهي ته حڪومت اسان مان "سپاهي" ڀرتي ڪرڻ ٿي چاهي، ۽ ان سلسلي ۾ جرمن جي خوف ۽ هندوستان جي دفاع جا دليل ڏيئي، اسان کي ڏيچاري به ٿي ۽ ساڳئي وقت تي ترغيب به ڏئي ٿي.

حالانڪ منهنجو خيال آهي ته ايتري طول ڪلامي ۽ دليل بازيءَ کي نظرانداز ڪري، هز ايڪسيلينسي کي اسان جي راءِ کي سمجهڻ گهرجي ته اسان "نيشنل آرمي" جو قيام گهرون ٿا. هز ايڪسيلينسي کي چڱيءَ طرح احساس ڪرڻ جڳائي ته جرمن خطري کي معمولي پگهاردار ۽ بي جذبي "سپاهي" دور ڪري نه سگهندو، ان خطري کي 'نيشنل آرمي' دور ڪري سگهي ٿي، جنهن جو هرفرد، هندوستان جي وقار ۽ عزت کي سمجهي سگهندو هجي. ان مسئلي ۾ منهنجو ۽ سرڪار نامدار جو موقف بالڪل واضح آهي. افسوس رڳو اهو آهي ته اڄ تائين "سپاهي" ۽ "قومي سپاهيءَ" جو فرق نه سمجهيو ويو آهي."

جناح صاحب، پنهنجي فاضلاڻه ۽ پرمغز تمهيد ۾ لارڊ ولنگٽن جي چڱيءَ طرح خبر ورتي ڪان پوءِ، تقرير کي جاري رکندي چيو ته:

"جامنگر جي مهاراجا چيو هو ته "اسان کي سودو ڪرڻ نه گهرجي." ان طرح مسٽر من موهنداس رام جي - چيو هو: "اسان کي سڀ ڪجهه ڪرڻ گهرجي، حڪومت جي امداد ۽ حمايت ۾ هن وقت اسان جو ڪجهه به ڪري ٿا سگهون، اهو ڪريون - چو ته اسان کي ان جو ڦل ضرور ملندو، ۽ جو ڪجهه اسان چاهينداسون - اهو اسان کي سرڪارنامدار کان ضرور ملندو."

هز ايڪسيلينسي کان مان پڇڻ گهران ٿو ته هاڻ نهايت سخت انداز ۾ 'هوم رول' جو ذڪر ڪندي، محب وطن ليڊرن، جن ۾ مان به آهيان، تن لاءِ چيو اٿس ته اسان برطانيہ جي شهنشاهت کي سنگين صورتحال ۾ مبتلا ڏسي، هندوستان جي لاءِ حق گهرون ٿا، سا اسان جي پاران "سوديبازي" آهي - حالانڪ خود سرڪارنامدار جي خاص همدردن ـــ جامنگر جي مهاراجا ۽ من موهن داس رامجي به اهي ساڳيا لفظ

ڇيا آهن، جي اسان چوندا آهيون. پر هن کي تہ هزايڪسيلينسي ڪڏهن بہ 'سود ٻيازي' جو طعنو نہ هنيو آهي-ڇا اهو انصاف آهي!

هزايڪسيلينسي کي خيال ۾ رکڻ گهرجي تہ دهلي ڪانفرنس ۾ مون هڪ تجويز پاس ڪرائي هئي، جا متفق طور منظور ٿي هئي، جنهن ۾ مون تقاضا ڪئي هئي تہ "هندستاني فوجي سپاهين" کي ڪنگ ڪميشن ڏيڻ گهرجي. هندستانين لاءِ فوجي ڪاليج عام کوليا وڃن، فوج ۾ "هندستانيت" ۾ زياده اضافو ڪيو وڃي. پر افسوس اهو آهي جو اڄ تائين ان تي عمل ڪرڻ لاءِ سرڪار نامدار تيارئي نہ ٿي آهي! حالانڪ ان واقعي کي بہ پريا بہ مهينا ٿي گذريا آهن.

هزايڪسلينسي! مان بلڪل واضح لفظن ۾ اوهان کي ۽ اوهان جي شهنشاهت کي، جنون کي جرمن جي حملن ڪري اهو خوف پيدا ٿيو آهي تہ سندن اسپائر تان نہ لهندڙ سج شايد پوريءَ طرح لهي وڃي، لہ تہ بہ اڏکن شهنشاهت تان تہ ضرور لهڻو آهي! ٻڌائڻ ٿو گهران تہ اسان تيستائين سرڪار جي ڪابہ مدد ڪرڻ نٿا گهرون، جيستائين اسان جهڙن محب وطن هندستاني ليڊرن ۽ عوام جي مطالبن کي تسليم نہ ڪيو ويندو، ۽ تيستائين بہ اسان اوهان جا شريڪڪار نہ ٿينداسون، جيستائين اوهان اسان متعلق پنهنجي طرزِ گفتار ۽ طرزِ عمل کي نہ بدلائيندؤ.

جناح صاحب جي تقرير اڃا اتي مس پهتي تہ لارڊ ولنگٽن وچ ۾ ڳالهايو.

لارڊ ولنگٽن: صاحبِ تقرير کي دهليءَ پيا شملي وڃي شڪايت ڪرڻ گهرجي، جو تہ اهڙن مسئلن متعلق مون کي ڪوبہ اختيار حاصل ناهي.

جناح صاحب: بيشڪ هندستان جي حقن متعلق اوهان وٽ ڪوبہ اختيار ناهي، باقي محب وطن هندستانين متعلق زبان درازي ڪرڻ ۽ الزام تراشي ڪرڻ واري سرٽيفڪيٽ ورهائڻ جي اوهان کي اجازت مليل آهي، ۽ ان تي اوهان کي مڪمل اختيار جي سَنَد بہ مليل آهي.

لارڊ ولنگٽن: جناح صاحب، اوهان ادب ۽ رسم جي دائري کان ٻاهر ڳالهائي رهيا آهيو.

جناح صاحب: هزايڪسلينسي کي ياد رکڻ گهرجي تہ ان رسم جو افتتاح مون کان گهڻو اڳ هِن ڪانفرنس ۾ ٿي چڪو آهي.

لارڊ ولنگٽن: جناب. اصل بحث جي موضوع تي اچو.

جناح صاحب: بلڪل درست. ڇا هن وقت تائين، منهنجو بحث موضوع متعلق نہ هو! ڇا مون زمين تي کي آسماني ڳالهيون ڪيون آهن!

چڱو هزايڪسلينسي. وري ٻڌي ڇڏيو. سان ان طرزعمل سان متفق ناهيان جنهن سان اسان مان فوجي پرتي ڪري، پنهنجي تاج کي بچائڻ گهرو ٿا! نہ ڪو ان طريقِ ڪار سان متفق آهيان، جو اوهان کان پيدا ٿي چڪو آهي.

لارڊ ولنگڊن: جناب. اوهان صدر جي رولنگ تي بحث ڪري رهيا آهيو!

مسٽر جناح: هز ايڪسيلينسي، مان صدر جي رولنگ متعلق ڪجهه به نه ڳالهايو آهي. مان ته رڳو ايترو ٿو ظاهر ڪريان ته "اسان اوهان جي تجويز جي ڪڏهن به تائيد نه ڪنداسون." البت منهنجي هڪ ترميم آهي ته جا هز ايڪسيلينسي پاران انسوس آهي جو اجازتنامي جي محتاج آهي! اهو هڪ اهڙو عجيب غريب فيصلو آهي، بلڪ هڪ نادري حڪم آهي، جو دستور ۽ آئين جي دنيا ۾ بلڪل الوکو به آهي ۽ نرالو به آهي. مان اميد ٿو ڪريان ته هز ايڪسيلينسي، منهنجي پيش ڪيل مسئلن تي سنجيدگيءَ سان سوچڻ جي تڪليف گوارا ڪندو. اسان جي اها به نصيحت آهي ته اسان جي اخلاص ۽ صداقت تي شڪ شبهو ڪرڻ هوم رول ليگ جي توهين آهي، اسان جي هندستان جي توهين آهي، اسان جي حق پسندي ۽ انصاف طلبي جي توهين آهي — بلڪ هن ساري اجلاس جي توهين آهي.

جناح صاحب اها مدلل ۽ زوردار تقرير ڪري اسٽيج تان لهي آيو. ظاهر آهي ته جناح صاحب اهو سڀڪجهه وضاحت سان لارڊ ولنگڊن کي چٽي ڇڏيو، جنهن جي چوڻ لاءِ پيو ڪوبه تيار نه هو! بلڪ تاڪ به شڪست کائي اسٽيج ۽ ڪانفرنس ڇڏي ويو — ۽ پيا سڀ خاموش رهجي ويا!

ولنگڊن جي خلاف احتجاج، گانڌيءَ جي صدارت:

جناح صاحب 'هوم رول' جي توهين ڪي خاموشيءَ سان برداشت نه ڪيو. چنانچه ١٦-جون ١٩١٨ع تي ڏاڍي ڌام ڌوم سان 'يوم هوم رول' ملهايو ويو ۽ لارڊ ولنگڊن جي غلط روش تي احتجاج ۽ غصي جو اظهار ڪيو ويو. ان سلسلي ۾ بمبئيءَ جي شهرين پاران هڪ يادگار ۽ عظيم الشان جلسو منعقد ٿيو، جنهن جي صدارت مهاتما گانڌي ڪئي.

١٦- جون ١٩١٨ع جو ڏينهن بمبئيءَ جي تاريخ ۾ جوش ۽ جذبي سان پرپور ڏينهن هو. ساري شهر ۾ انقلاب جي لهر ڇانئجي چڪي هئي. رضاڪارن جا هرهنڌ رلڳ ۽ تماشا هئا. هرڪنهن کي هوم رول ليگ جا بيج لڳل هئا. قطارن جون قطارون هوم رول ليگ جي جهنڊن سان جلوس ڪيدي جلسه گاهه ڏانهن وڌنديون رهيون. ان ۾ شهر جي خواتين اهم ڪردار ادا ڪيو. ساري شهر ۾ هڙتال ڪرائي ويئي، جا ڪامياب رهي. سارو ڪاروبار بند رهيو، حتيٰ ڪ مولاجي جيٺا مارڪيٽ کي به تالا لڳي ويا.

شانتارام چاليءَ ۾ جلسو رکيل هو. وقت کان اڳ هڪ لک اندر سامعين جو هجوم جلسه گاهه ۾ پهچي چڪو هو. ان جلسي ۾ جناح صاحب هڪ احتجاجي تجويز پيش ڪئي، جنهن ۾ حڪومت جي فوجي پاليسيءَ ۽ هندستاني ليڊرن تي حڪومت پاران حملن تي بي اعتمادي جو اظهار ڪيو ويو.

جناح صاحب جي تقرير

ان موقعي تي جناح صاحب جا تقرير ڪئي، سا هن ريت آهي:

”وار ڪانفرنس ۾ لارڊ ولنگٽن جي روش نهايت غلط هئي. ڪي خوشامدڙيا ”لاٽ صاحب“ جي حمايت ۾ ڇا به چوندا رهن، ليڪن هيءَ حقيقت آهي ته هن، هندستان ۾ ان جي محب وطن ليڊرن جي توهين ڪئي آهي، جنهن جو ڪيس ڪو به حق نه هو — ڇو ته هو هندستان جو ملازم آهي، فقط عهدي ۾ گورنر آهي.

اسان هائي متفق طور تي اهو فيصلو ڪيو آهي ته جنهن به جلسي جي صدارت لارڊ ولنگٽن ڪندو، اسان ان ۾ شريڪ نه ٿينداسون. تيستائين، جيستائين لارڊ ولنگٽن پنهنجي زبان مان نڪتل ذلت آميز لفظ معذرت سان واپس نه وٺي. لارڊ ولنگٽن چيو هو ته اسان جو تعاون ۽ امداد ٻئي دلي سان آهي، منهنجو جواب هي آهي ته سندس پاليسي ته ٻئي دليءَ کان به گهٽ آهي! آءٌ ڪيس صاف ٻڌائڻ ٿو گهران ته تون ساري هندستان جي حقن سان راند ڪيڏي رهيو آهين. تون ساري قوم کي بيوقوف بنائي رهيو آهين. تون بلڪل مخلص ناهين، تنهنجي روش، توڙي تنهنجي پاليسي ۽ توڙي تنهنجو طرزِ عمل سڀ احمقانه ۽ غلط آهن، بلڪ بلڪل غلط آهن. اسان تو تي ڪو به ڀروسو نٿا ڪريون. تون اسان کي مادر وطن جي حفاظت ۽ خدمت جو ڪو به موقعو نٿو ڏين. اسان پاڻ پنهنجي تلوار سان پنهنجي مادروطن جي حفاظت ڪرڻ گهرون ٿا، اسان کي تنهنجن هٿيارن جي ڪا به ضرورت ناهي. تون اهڙي فوج ڀرتي ڪرڻ گهرين ٿو، جا پگهاردار سپاهين جي فوج هوندي. ان کان وڌيڪ تون ٻيو ڪجهه به سوچڻ لاءِ تيار ناهين — آخر هندستان اوهان جي غلامي ۽ نوڪري ڪيتري وقت تائين ڏيڻ لاءِ ٻڌل آهي! ڇا ان جي نجات جي به ڪا صورت تنهنجي ذهن ۾ اچي ٿي يا نه؟ — اسان ’نيشنل آرمي‘ گهرون ٿا، — ان هوندي به تون بار بار شڪايت ڪري چڪو آهين ته اسان تنهنجي مدد نٿا ڪريون، جواب آهي ته اسان مدد نٿا ڪريون، يا تون اسان کي مدد ڪرڻ نٿو ڏين!“

گانڌي جي پرارٿنا ڪندي، ٻه-چار لفظ چئي جلسي جي خاتمي جو اعلان ڪيو.

(غ. م. گ)

اگر اسان هن عظيم مملڪت پاڪستان کي مطمئن ۽ خوشحال ڏسڻ جي تمنا رکون ٿا ته پوءِ اسان کي پنهنجو پورو توجهه، غريبن ۽ عوامي طبقن جي معاشي ۽ سماجي بهتريءَ ۽ خوشحاليءَ ڏانهن رکڻ گهرجي. (خطبهٔ صدارت، مجلس دستورساز پاڪستان ۱۱- آگست ۱۹۴۷ع)

قائداعظم ـــ هڪ وضعدار انسان جي حيثيت ۾

(شخصيت پرستيءَ جي خلاف احتجاج)

[نوٽ: قائداعظم، پنهنجي شهرت يافته ۽ مقبول عام شخصيت هوندي بہ پنهنجي بود و باش، لٽي ڪپڙي، توڙي اٿڻ ـ ويهڻ ۾ انهايت سئون سڌو ۽ عام ماڻهن وانگر هلندو هو. هن پنهنجي ايتري مقبوليت هوندي بہ پاڻ ۾ تقدس ۽ وڏائيءَ جو ڪوبہ عنصر پيدا نہ ڪيو. ورنہ سياسي توڙي مذهبي ليڊرن ۽ پيشوائن ۾ جيڪو تقدس پيدا ٿئي ٿو، ان ڪي ڏسي عام ماڻهو انهن جا هٿ چمن ٿا ۽ سندن احترام ۾ شرمناڪ قسم جو مبالغو ڪن ٿا، جنهن سان انسان جي شرف ۽ آنا ڪي سخت ايذاءُ پهچي ٿو. قائداعظم جا همعصر سياستدان، هندو توڙي مسلمان، گانڌي جي، جواهر لال نهرو، مولانا ابوالڪلام آزاد، پارا ان تقدس جو شڪار رهيا. گانڌي جي ڪي تہ 'مهاتما' بہ سڏيو ويو، بلڪ کيس 'اوتار' تصور ڪري سندس پوڄا بہ ڪئي وئي. ان سلسلي ۾ قائداعظم ۽ گانڌي جي، جي سيرت ۽ ڪردار جا چند مثال پيش ڪجن ٿا. ــ غ.م.گ]

ڇا مون ڪي مهاتما گانڌي بڻائڻ ٿا چاهيو؟

هي ان دؤر جو واقعو آهي، جڏهن جناح صاحب، رڳو مسٽر محمد علي جناح هو ۽ کيس 'قائداعظم' نہ سڏيو ويندو هو. تقسيم کان اڳ اسيمبليءَ جي اجلاس ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ، توڙي گرميءَ جي موسم ۾، جناح صاحب جو اڪثر ڪري شملي وڃڻ ٿيندو هو.

جڏهن تحريڪ پاڪستان جي جناح صاحب واڳ سنڀالي، تڏهن تحريڪ جي سربراهہ جي حيثيت سان کيس شملي جي پرجوش مسلمانن طرفان دعوت ڏني وئي، جا پاڻ قبول ڪيائين. شملي جي مسلمانن سندس آجيان لاءِ حد کان وڌيڪ انتظام ڪيو. ان زماني ۾ ڪارن ۽ موٽرن جي مقابلي ۾ رڪشائن جي سواري عام جام هوندي هئي. شملي جي مسلمانن اسٽيشن تي شاندار استقبال ڪرڻ کان پوءِ کيس هڪ رڪشا ۾ سوار ڪيو ۽ کيس جلسي گاهہ تائين پهچائڻ لاءِ جلوس ڪڍيو. سڀ کان اول جلوس مال روڊ وٺان لنگهيو، جنهن روڊ تي فقط سرڪاري دفتر

جون جڳهيون هيون. ليڪن اڳتي هلي هڪ رستو لوٺر بازار ڏانهن هيٺ پرو لهي ٿو، جتي عام مسلمانن جي آبادي هئي. اتي جي عوام ۽ تجارت پيشه ماڻهن ان هنڌ تي سنڌس استقبال جو خاص انتظام ڪيو هو. جڏهن سنڌس جلوس ان هنڌ تي پهتو، جتي رستو هيٺ ٿي لٿو، تڏهن ماڻهن ڏٺو ته مسٽر جناح انگريزي لباس ۾ ملبوس هو ۽ سنڌس سفيد رنگ وارو وڏو ٽوپ، سنڌس گوڏن تي رکيل هو. هي اهو زمانو هو، جنهن ۾ شملو، ڪانگريسي ۽ احراري، مهاسڀائي ۽ خاڪسار ليڊرن جي اچ-وڃ جو مرڪز بڻجي چڪو هو. دهليءَ کي ويجهي هئڻ ڪري، جي به ليڊر دهليءَ ۾ ايندا هئا، سي گهڻو ڪري شملي ڏانهن به پيرو ڪندا هئا. انهن ۾ مهاتما گانڌي، جواهر لال نهرو، لالا لجپتراءِ، موتي لال نهرو، ڀائي پرمانند، مولانا آزاد، مولانا محمدعلي جوهر، مولانا شوڪت علي، شيخ عبدالمجيد سنڌي، علامه مشرقي ۽ عطاءُالله شاهه بخاري جهڙن ليڊرن کي شملي جا ماڻهو، نهايت سادي ۽ کدر جي پوشاڪ ۾ بار بار ڏسي چڪا هئا. ظاهر آهي ته شملي جي ماڻهن وٽ پاڪستان جي بانيءَ ۽ ڏهن ڪروڙن مسلمانن جي ليڊر جو تصور به قريب قريب، ذڪر ٿيل ليڊرن وانگر هو. هنن ائين پئي سمجهو ته کيس کدر جو ڪوٽ، کدر جي پتلون ۽ کدر جو چوغو هوندو ۽ مولوين جي وضع قطع ۾ هوندو ۽ لازمي طور تي کيس ڪاڏيءَ جي ٽوپي هوندي يا پٽڪو هوندو ۽ ڪوٽ جي هيٺان ڪاڏيءَ جي صدري هوندي. ڇو ته ان دؤر ۾ ليڊر قسم جي ماڻهن جي اهائي دستوري پوشاڪ ۽ وضع قطع هوندي هئي.

ان طرح انگريزن سان دشمنيءَ جي ڪري، مغربي وضع جي ڪوٽ، پتلون کان ماڻهن ۾ سخت نفرت هوندي هئي، بلڪ 'ٽوپ' کان ته سخت متنفر هوندا هئا. 'ٽوپ' کي انگريز جي علامت سمجهندا هئا. عام ماڻهو ان قسم جي وضع قطع واري ماڻهوءَ کي انگريز پرست ۽ وطن دشمن قرار ڏيندا هئا. انگريزن جي 'ٽوپ' جي بدران سڀ ليڊر 'گانڌي ڪيپ' ۽ 'جواهر ڪٽ صدري'، سي به ڪاڏيءَ جا پهريندا هئا. اهو ڳويا 'ليڊر' جو خاص لباس هوندو هو.

اهو حال ڏسي، رضاڪارن جا ته ٽپ ئي ٽري ويا! انهن کي خيال آيو ته لوٺر بازار جا پرجوش مسلمان ته اهو تصور رکندا هوندا ته اسان جو 'قومي رهنما' اسلامي لباس پهريل هوندو. کدر جي ٽوپي، ڪوٽ، پتلون ۽ وڏي چوغي ۾ هوندو. اگر ائين نه ته شيرواليءَ ۽ سلوار ۽ قميص ضرور پهريل هوندو، سي به کدر جا! اگر مٿي تي ڪاڏيءَ جي ٽوپي يا ڪاڏيءَ جو پٽڪو نه هوندس ته پوءِ ان جي بدران اسلامي لباس جي مکيه نشاني "ترڪي ٽوپي" ضرور پهريل هوندس!

ويچارن رضاڪارن اهو سوچي، پاڻ ۾ مشورو ڪيو ته اگر جناح صاحب کي استقبال ڪندڙ مسلمانن هن مغربي لباس ۾ ڏٺو ته پوءِ ان جو ڏاڍو خراب ردعمل پيدا ٿيندو. هونءَ به مسلم ليگ جي مخالفن پاران، ڪافي پروپيگنڊا ٿي چڪي هئي ته مسلم ليگ وارا انگريز پرست آهن. هت جڏهن پنهنجن اکين سان مسلم ليگ ۽ ڏهن ڪروڙن مسلمانن جو ليڊر هن حال ۾

ڏسندا، تڏهن ڪين دلي صدمو پهچندو، ۽ ممڪن آهي تہ ٻين سياسي تحريڪن جي پروپيگنڊا تي وساهہ ڪري ويهن، ۽ مسلم ليگ سان بيزار ٿي هٿ ڪڍي وڃن ۽ پاڪستان متعلق بہ ڪنهن غلط فهميءَ ۾ مبتلا ٿي وڃن. ليڪن مشڪلات هيءَ هئي تہ ان حالت ۾ ويچارا رضاڪار ڪري ڇا ٿي سگهيا! جلوس هلي رهيو هو، جناح صاحب رڪشا ۾ سوار هو ۽ آچو ٽوپ سندس ڪوڏن تي رکيل هو!

ڪن رضاڪارن صلاح ڪئي تہ جناح صاحب کي عرض ڪجي تہ ٻيو نہ تہ گهٽ ۾ گهٽ ان انگريزي ٽوپ کي ڪوڏن تان لاهي، هيٺ لڪائي رکجي، جيئن ماڻهن جي سنئين سڌي نظر ان انگريزي علامت تي پنجي نہ سگهي، ۽ جلوس ٽڪرو ٽڪرو نڪري وڃي.

ان تجويز تي اتفاق ڪيو ويو ۽ شملي جي هڪ سڪيہ ليگي ليڊر کي تيار ڪيو ويو. جناح صاحب سان سندس واقفيت اڳ ئي هئي. جناح صاحب سندس پرجوش ۽ مخلصانہ خدمتن کان ڏاڍو متاثر هوندو هو.

اهو ليگي ليڊر، "اسلام زنده باد ۽ نعره تڪبير الله اڪبر، پاڪستان زنده باد ۽ جناح زنده باد" جي فلڪ شگاف نعرن هلندي، وجهہ وٺي، جناح صاحب جي رڪشا جي بلڪل پرسان اچي بيٺو. جناح صاحب سان سلام نياز ڪري، سندس ڪَن جي ويجهو ٿي، شملي جي مسلمانن جي پرجوش خدمتن جي ذڪر سان گڏ لباس وارو مسئلو بہ پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو.

جناح صاحب جو ردعمل:

جناح صاحب، ان شملي جي ليڊر جي سرگوشيءَ کي ٻڌي، کلي ڏنو ۽ جواب ۾ چيائين:

"اوهان منهنجا دوست ۽ احباب، ڇا مون کي "مهاتما گانڌي" بنائڻ ٿا گهرو! اهو بلڪل ممڪن هو تہ مان هن 'ٽوپ' کي، اوهان جي چوڻ تي هيٺ بہ رکي ٿو سگهان، ليڪن هاڻي ائين ڪرڻ، منافقت ٿيندي، اها منافقانہ روش منهنجي ضمير جي بلڪل خلاف آهي. اجائي پذيرائي ۽ تقدس مآبي سان آخر فائدو ڪهڙو؟ اصل حقيقت تہ انسان جو عمل ۽ ڪردار آهي، لباس تہ جسم تائين محدود آهي. انسان جي دل ۾ خلوص ۽ ديانتداري هئڻ گهرجي. دل ۾ انسان جي خدمت جو جذبو هجي. باقي ترڪي ٽوپي ۽ هيٽ سان يا هن موجوده ڪوٽ پتلون سان ڪهڙو فرق پيدا ٿئي. آخر اڄڪلهہ ترڪي ۽ مصر ۾ بہ هي لباس عام آهي تہ پوءِ ڇا ان لباس جي ڪري، هنن جي دل سان ايمان ۽ خلوص، حب الوطني ۽ خدمت جا جذبا ختم ٿي ويا ڇا؟

اوهان مون کان مهرباني ڪري، اهڙي منافقت جي اميد نہ رکو.

ائين چئي مورکو 'ٽوپ' کي ڪوڏن تان ڪٺي، مٿي تي رکيائين، ۽ چيائين هلو هلو!"

جلوس پرجوش انداز ۾ هلندو رهيو. فلڪ شگاف نعرا جاري رهيا. جناح صاحب، اجلاس ۾ ولولہ انگيز تقرير ڪئي. ظاهر ۽ باطن جي يڪسانيت، هاڻ شملي جي ماڻهن کي وڌيڪ متاثر ڪيو. اهو هو جناح صاحب جي ڪردار جو هڪ پهلو!

ان سلسلي جو هڪ ٻيو واقعو هن ريت آهي:

۲۴- ڊسمبر ۱۹۴۵ع تي، اي وارڊ ڊسٽرڪٽ مسلم ليگ بمبئيءَ جا چند پرجوش رڪن، قائداعظم وٽ آيا ۽ کيس هڪ جلسي ۾ شرڪت جي دعوت ڏنائون. انهن سان هڪ پرجوش نوجوان، جذبات ۽ عقيدت کان مجبور ٿي، والهانہ انداز ۾ قائداعظم سان هٿ ملائيندي، سندس هٿ کي چمي ڏئي ورتي. نوجوان جي اها حرڪت ڏسي، قائداعظم جو منهن ڪاوڙ کان لال ٿي ويو. ۽ غصہ آميز لهجي ۾ سيني کي مخاطب ٿيندي فرمايائين: "اوهان کي گهرجي تہ اوهان مون کي هڪ عام انسان وانگر انسان ئي تصور ڪيو. مون سان تقدس ۽ عقيدتمندانہ جذبات سان نہ ملو. مون کي هڪ معمولي انسان وانگر السلام عليڪم ڪري هٿ ملايو، مون کي پير يا مرشد، يا ڪو مافوق البشر انسان ۽ اوتار نہ سمجهو، مان عام ماڻهن وانگر انسان ئي آهيان، ۽ اهو ئي منهنجو وڏو اعزاز آهي. ان طرح عام ماڻهو جذبات ۽ عقيدت کان مغلوب ٿي، هٿ چمن ٿا، يا ڪنهن جي اڳيان سر جهڪائن ٿا، يا ڪنهن کي پيرين پون ٿا، اهي سڀ غلط ڳالهيون آهن، ائين ڪرڻ سان هڪ تہ ماڻهوءَ ۾ احساس ڪمتريءَ جو رنگ پيدا ٿئي ٿو، ۽ ٻئي طرف جنهن جو مبالغہ آميز احترام ڪيو ٿو وڃي، ان ۾ تڪبر ۽ بزرگيءَ جو خيال پيدا ٿئي ٿو، مذهبي توڙي نفسياتي خيال سان ائين ڪرڻ گويا انسان جي شرف ۽ آنا جي تذليل ڪئي وڃي ٿي. هٿ چمڻ، پيرين پوڻ ۽ سر جهڪائڻ شخصيت پرستيءَ جي اها بري عادت آهي، جنهن کي اسلام ناپسند ٿو ڪري. ۽ شخصيت پرستي، انسان جي عظمت ۽ فرد جي "آنا" لاءِ تباہ ڪن ثابت ٿئي ٿي.

افسوس جو اوهان جهڙا پڙهيل ڳڙهيل نوجوان بہ پنهنجي جذبات تي قبضو رکي نٿا سگهو، تہ پوءِ انهن اڻ پڙهلين جو ڪهڙو ڏوهہ آهي، جي پيرن ۽ سيدن، فقيرن ۽ بزرگن، توڙي سردارن ۽ وڏن ماڻهن کي پيرين بہ پون ٿا ۽ سندن هٿ بہ چمن ٿا.

"اوهان ياد رکو تہ اهو عمل حد کان وڌيڪ نقصانڪار آهي، ۽ اسلام ان کي ناروا ۽ ناجائز قرار ڏنو آهي، اوهان مسلمانن جو اولاد آهيو، اوهان بت پرستن جو اولاد تہ ناهيو، جو عام انسانن کي عظيم انسانن ۽ اوتار تصور ٿا ڪريو. اوهان منهنجو هي پيغام نوجوانن ۽ عوام تائين پهچائيندا، جيئن ڪو ٻيو اهڙي حرڪت نہ ڪري. ورنہ مان اوهان پارن جذباتي نوجوانن سان ملاقات ڪرڻ بند ڪري ڇڏيندس."

(روزانہ انقلاب بمبئي ۲۵- ڊسمبر ۱۹۴۵ع)

اهو آهي قائداعظم جي بلند ڪردار جو هڪ عجيب منظر! ورنه اڄڪلهه جا وڏا ماڻهو ته ان عمل کي بلڪل پسند ڪري رهيا آهن، خدانخواسته اگر ڪنهن هٿ نه چميا يا پيرين نه پيو ته پوءِ سيد، پير، فقير ۽ سردار پاران فتوىٰ صادر ٿيندي ته فلاڻو ڏاڍو متڪبر ۽ مغرور آهي، ڪيس اسان جهڙن سان ملڻ جا آداب به معلوم ناهن!

مهاتما گانڌي جو واقعو: ان سلسلي ۾ مهاتما گانڌيءَ متعلق ڪيئي واقعات موجود آهن، جن ۾ چيو ويو آهي ته ڪيئي ڪانگريسي توڙي عام هندو، سندس بت ٺاهي ان جي پوڄا ڪندا هئا بلڪ اڄ تائين ڪيس 'اوتار' ڪري پوڄيو وڃي ٿو. اگر ڪنهن معتقد وٽ گانڌي جيءَ جو بت ناهي ته پوءِ سندس تصوير جي باقاعده پوڄا ڪئي وڃي ٿي.

ان متعلق هڪ واقعو گانڌي جيءَ، جي مدراس ۾ قيام واري دؤر جو بيان ڪيو ويو آهي، ۽ اهو سيني انگريزي، گجراتي، مرهٽي ۽ اردو اخبارن ۾ ۲۹- جنوري ۱۹۴۶ع ۾ شايع ٿيل آهي.

مدراس جي ڪانگريس اجلاس ۾ شرڪت لاءِ جيئن پنهنجن معتقدن سان گانڌي جي، هڪ عام رستي تان گذري رهيو هو، تيئن ڏٺائين ته هڪ هندو، سندس تصوير تي گلن جا هار چاڙهي، باقاعده پوڄا ڪري رهيو هو. گانڌي جي، اهو نظارو ڏسي پڇا ڪئي ته "هي ڇا هي؟" ڪيس پنهنجن عقيدتمندن ڏاڍي ادب ۽ احترام وچان ٻڌايو ته: "هي شخص اوهان سان والهانه عقيدت ٿو رکي، ڪيس اوهان جو درشن آسانيءَ سان نصيب نٿو ٿئي ۽ سندس عقيدو آهي ته اوهان "هند جا اوتار" آهيو، ۽ اوهان جي حيثيت رام، ڪرشن ۽ مهاتما ٻڌ واري آهي. ان ڪري هن شخص اوهان جي تصوير جي پوڄا ڪرڻ کي روزمره جي 'عبادت' ڪري تسليم ڪيو آهي."

اهو جواب ٻڌي گانڌي جي، مُرڪي ڏنو ۽ خاموشيءَ سان اڳتي وڌيو.

اخبارن جي تبصره نگارن ان مسئلي تي سخت حرف گيري ڪئي، ۽ لکيو ته: "گانڌي جي، پنهنجي اهڙي مبالغه آميز ۽ غلط عقيدتمندانه عمل کي پسند ڪري ٿو، ورنه سندس لاءِ واجب هو ته هو ان مسئلي متعلق ماڻهن کي سمجهائي ها، ۽ ڪم از ڪم ان پوڄاريءَ کي تنبيهه ڪري ها ته ـــ مان به اوهان جهڙو 'انسان' آهيان، سو ن لاءِ 'اوتار' جو عقيدو رکڻ غلط آهي، 'انسان' ڪڏهن به پاڻ جهڙي انسان جي پوڄا ڪري نٿو سگهي."

گانڌي جي، جي ان قسم جي واقعن کي ڏسي ٻڌي، خود مولانا آزاد ۽ مولانا عبيدالله سنڌيءَ به سخت نقطه چيني ڪئي آهي. سندن چوڻ آهي ته: "گانڌي جيءَ، جي ان تقدس مآبيءَ جي ڪري، ڪانگريسي ليڊر توڙي عوام سندس هر فيصلي تي هائو جي ڪوشش ڪندا هئا ۽ سندس سياسي غلطين تي به خاموش رهندا هئا، بقول مولانا آزاد: "گانڌي جي، جي "پيچيده شخصيت" "مذهب ۽ سياست" کي گڏي وڏو نقصان ڪيو آهي."

هي آهي جناح ۽ گانڌيءَ جو فرق ـــ ٻئي انسان آهن، جناح جو مطالبو آهي ته مون کي "معمولي انسان" تصور ڪيو، ۽ گانڌي جي، رام، ڪرشن ۽ ٻڌ جي زمري ۾ پاڻ کي شمار ڪرائي، پنهنجي پوڄا تي خوش ٿئي ٿو! (روزانه 'انقلاب' بمبئي، ۲۹- جنوري ۱۹۴۶ع)

[بي.بي.سي لنڊن تان نشر ٿيل انٽرويو]

سابق وائسراءِ هند لارڊ مائونٽبيٽن جو عجيب انڪشاف

[نوٽ: لارڊ مائونٽ بيٽن، برصغير پاڪ و هند جي سياسي تاريخ ۾ هڪ اهم شخصيت جو مالڪ آهي. ان جي دؤر ۾ تقسيم عمل ۾ آئي. سندس اڪثر ڪري ساٿياري به فوت ٿي چڪا آهن ۽ پاڻ اڃا زنده آهي. لارڊ موصوف برصغير جي ورهاڱي واري دؤر تي هڪ ڪتاب لکڻ ۾ مشغول آهي.

ان سلسلي ۾ دلچسپ حقيقت اها آهي ته لارڊ مائونٽ بيٽن ڪان، بي.بي.سي لنڊن وارن برصغير جي تقسيم ۽ ان جي طريقِ ڪار ۽ ليڊرن متعلق هڪ انٽرويو وٺڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي. اهو انٽرويو ملڪ جي مشهور انگريزي اخبارن 'ڊان' ڪراچي، ٨- نومبر ١٩٧٥ع تي ۽ 'پاڪستان ٽائمز' لاهور، ٢٥- ڊسمبر ١٩٧٥ع تي شايع ڪيو آهي.

انٽرويو نهايت دلچسپ ۽ معلومات افزا آهي، جنهن ۾ لارڊ موصوف اهم مسئلن جي نقاب ڪشائي ڪئي آهي.

هن انٽرويو ۾ هيٺين مسئلن تي گفتگو ٿيل آهي ١- تقسيم جو طريقِ ڪار ٢- ان متعلق جناح سان گفتگو، ٣- خاص ميٽنگ ۽ تقسيم جو اعلان، ٤- جناح جي شخصيت متعلق رايو، ٥- جناح جي قتل جي سازش، ٦- مون کي ڪانگريس، هندستان جو گورنر جنرل ڇو بنايو؟ ٧- گانڌي جي ۽ هريجن تحريڪ وغيره.

لارڊ مائونٽ بيٽن جو هي انٽرويو وڏي اهميت رکي ٿو، ڇالاءِ ته سندس پيش ڪيل حقيقتن جي ڪري ڪي اهڙا نوان مسئلا اڳيان اچن ٿا، جن متعلق ڪنهن به مورخ ۽ محقق هڪ لفظ به نه لکيو آهي. اهي حقيقتون لارڊ مائونٽ بيٽن جي سيني ۾ هڪ راز سربسته وانگر دفن هيون، جي لارڊ موصوف جي وفات ڪان پوءِ سائس گڏ زمين جي پيٽ ۾ دفن ٿي وڃن ها ۽ انساني تاريخ هڪ اهم باب ڪان محروم رهجي وڃي ها.

چنانچه مهراڻ جي قائداعظم نمبر لاءِ انٽرويو ڪي پيش ڪجي ٿو. غ.م.گ]

لارڊ مائونٽ بيٽن، متحده هندوستان جو آخري، سخت گير، هندو نواز، ڪانگريس جو حامي، جواهرلال جو ذاتي دوست، گانڌيءَ جو معتقد ۽ جناح جو انتهائي مخالف، بلڪ ذاتي دشمن هو.

صاحبِ مطالع ڄاڻن ٿا ته لارڊ مائونٽ بيٽن، پاڪستان جي سخت خلاف هو، سندس اراده هو ته هو ڪيئن به ڪري، اقتدار جون واڳون، ڪانگريسي ليڊرن جي حوالي ڪري ۽ پاڪستان جي مطالبي کي ناڪام بنائي، ۽ پوءِ لنڊن روانو ٿئي. ليڪن برصغير جي تاريخ مان واضح آهي ته لارڊ مائونٽ بيٽن جي طريق ڪار ۽ ڪانگريس پرستيءَ، جناح جي هٿان بدترين ۽ ذليل شڪست کاڌي ۽ پاڪستان وجود ۾ آيو.

پاڪستان جي وجود پذير ٿيڻ کان پوءِ، اها تحريڪ هلائي وئي ته هندوستان ۽ پاڪستان جو گورنر جنرل، لارڊ مائونٽبيٽن کي بنايو وڃي- ڪانگريس جو اهو عقيدو هو ته ڪانگريس آزاد ڀارت جي حڪومت کي سنڀالي نه سگهندي. ان ڪري، لارڊ مائونٽ بيٽن کي التجائون ڪري، ڪيس ڀارت جون واڳون سونپيون ويون. ڪانگريس جو اهو خيال به هو ته، اگر ڀارت سان گڏ پاڪستان به لارڊ مائونٽ بيٽن کي گورنر جنرل تسليم ڪندو ته پوءِ هو پاڪستان جي نظام کي درهم برهم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيندا ۽ پاڪستان جا مسلمان، جي متحد ڀارت ۾ حقير اقليت جي حيثيت ۾ هوندا، سي هميشه لاءِ پسمانده ۽ غلام رهجي ويندا. ان طرح ڀارت جي تقسيم عملي طرح سان ڪالعدم ۽ منسوخ ٿي ويندي. لارڊ مائونٽ بيٽن ۽ ڪانگريسي نيتائن جي ان باهمي سازش کي قائداعظم بروقت سمجهي ورتو ۽ فيصلو ڪيو ته پاڪستان جو گورنر جنرل، لارڊ مائونٽ بيٽن ٿي نه ٿو سگهي، ڇالاءِ ته ائين ڪرڻ سان مسلمانن جي غلامي اهائي قائم رهندي، ۽ انگريز ۽ ڪانگريس جي باهمي سازش سان 'پاڪستان' کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي. آخرڪار لارڊ مائونٽ بيٽن ڀارت جو گورنر جنرل ڪيو ويو، ۽ سندس ۽ پٽيل جي سازش سان مسلمانن جو قتل عام ڪيو ويو، ۽ پاڪستان کي سندس حصي جي فوج ۽ خزاني کان محروم ڪيو ويو- ۽ چيو ويو ته قائداعظم، پاڪستان کي ڇهه مهينا به هلائي نه سگهندو!

ان سلسلي ۾ قابل غور امر هي آهي ته لارڊ مائونٽ بيٽن جو، تقسيم هند کان اٺاويهن سالن کان پوءِ، بي. بي. سي لنڊن تان هڪ خاص انٽرويو نشر ڪيو ويو، جو مشهور انگريزي اخبار 'ڊان' جي ٨- نومبر ١٩٧٥ع واري پرچي ۾ شايع ٿيو. ان انٽرويو ۾ لارڊ مائونٽ بيٽن، اهڙين حقيقتن کي فاش ڪيو آهي، جي انتها درجي جي رازدارانه غلاف ۾ لڪايون ويون هيون، ۽ ان سان گڏ گانڌي ۽ جناح جي حالات ۽ ڪردار متعلق به ڪي دلچسپ حقيقتون ظاهر ڪيون ويون.

افسوس هي آهي ته غلط پروپيگنڊا کان متاثر ٿي، ڪيئي ڏٺا وائٺا ۽ پڙهيل ڪڙهيل ماڻهو، قائداعظم تي اهو الزام مڙهي رهيا آهن ته، پاڪستان جي تجويز دراصل انگريز جي

سازش هئي، ۽ قائداعظم کي انگريز پنهنجي آلہ ڪار جي حيثيت سان استعمال ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪئي.

ان غلط ۽ لغو الزام جي ترديد ۾ گهڻو ڪجهہ معتبر ۽ مستند مواد شايع ٿي چڪو آهي. ليڪن ان سلسلي ۾ پين داخلي ۽ خارجي دليلن کان علاوه هڪ اهڙو مستند ۽ معتبر ماخذ پيدا ٿيو آهي، جنهن متعلق ڪوبہ ڪانگريسي حرف گيري ڪرڻ جي جرات ڪري نہ ٿو سگهي. چالاء تہ لارڊ موصوف هرحال ۾ ڪانگريس جو حامي ۽ همدرد هو ۽ تقسيم هند جي سخت خلاف هو. سندس وصيعت ۽ لکيت ۾ هدايت آهي تہ مرڻ کان پوء سندس لاش پارت ۾ پوريو وڃي.

برصغير جي سياسي تاريخ کان واقف هر علم وارو بخوبي ڄاڻي ٿو تہ جناح صاحب جي مطالبي کي رد ڪرڻ لاء ۽ ڪانگريس کي اقتدار سونپڻ لاء، برطانيہ پاران ڪيئي ڪوششون ڪيون ويون، ان سلسلي ۾ لارڊ پيٿڪ لارينس ۽ ان جي شرڪاء جو وفد، ڪرپس جو اچڻ، مائمن ڪميشن، لارڊ ويول جي شملہ ڪانفرنس، اهي معرڪہ آرا واقعا آهن، جن کي نظرانداز ڪري نہ ٿو سگهجي.

ان سلسلي ۾ آخري ڪڙي، لارڊ مائونٽ بيٽن آهي، جو ملڪ وڪٽوريہ جو پوٽو هو، جنهن کي آخري وائسراء طور موڪليو ويو ۽ جنهن ١- جنوري ١٩٤٧ع تي اچي اقتدار جي واڳ سنڀالي.

لارڊ مائونٽ بيٽن، بي. بي. سي کي انٽرويو ڏيندي، جو ڪجهہ ظاهر ڪيو آهي، اهو هن ريت آهي:

سوال: ڇا اوهان جي وقت ۾ هندوستان کي متحده رکڻ جو ڪو امڪان هو؟

جواب: سان هندوستان ڏانهن آيو ئي ان مقصد سان هوس تہ ڪنهن بہ طريقي سان پارت کي متحد رکي سگهجي ۽ 'پاڪستان' جي سوال مان جند ڇڏائجي. اسان صديء کان پوء هن ملڪ کي ڇڏي رهيا هئاسون، ۽ اسان جا تعلقات گانڌي ۽ نهرو سان خوشگوار پيدا ٿي چڪا هئا ۽ گذريل دؤر جون تلخيون وساري چڪا هئاسون. اسان جو اهو پڪو ارادو هو تہ اسان متحد پارت جون واڳون ڪانگريس جي حوالي ڪري، پنهنجي مقصد کي تڪميل تي پهچايون. اگر ائين ٿي سگهي ها تہ پوء اهو ظاهر آهي تہ اهو اسان جي جدوجهد جي تاريخ جو عظيم ڪارنامو ليکجڻ ۾ اچي ها. پارت جو تقسيم ٿيڻ هونء بہ الم‌انگيز حادثو هو، جنهن کي گانڌي 'گئوماتا' جو ٽڪرا ٽڪرا ٿيڻ ظاهر ڪري چڪو هو. ان ڪري مون انتها درجي جي ڪوشش ڪئي، تہ ڪٿن بہ ڪري، جناح کي شڪست ڏجي ۽ ڪانگريس جي 'جئي' ٿئي.

ليڪن ان راه ۾ هڪ اهڙو شخص حائل هو، جو پهاڙ وانگر رڪاوٽ پيدا ڪيو بيٺو هو ۽ اهو هو مسٽر محمد علي جناح صدر مسلم ليگ. جو شروع کان ئي پنهنجن منگين ۽ معقول دليلن سان بار بار ڪانگريس جي نيتائن ۽ خود گانڌيء کي جهڪائي چڪو

هو، ۽ سندس زبان تي هروقت "نه نه" هئي. جناح صاحب جي هر دليل ۽ مطالبي کي رد ڪرڻ لاءِ مون حد کان وڌيڪ ڪوشش ڪئي، پر منهنجي هر ڪوشش ناڪام رهي. آخرڪار مون کي به جناح اڳيان جهڪڻو پيو.

ان کان پوءِ ڇا ڇا ڪيو ويو، اهو نهايت دلچسپ ۽ غيرمعمولي واقعو آهي.

خاص دعوت

۲- جون ۱۹۴۷ع تي صبح جو مون سڀني ليڊرن کي دعوت ڏني پاڻ وٽ گهرايو. مختصر تمهيد کان پوءِ مون تقسيم هند متعلق سڀني ليڊرن کي تفصيل سان آگاهه ڪيو. ان متعلق مون اهو ظاهر ڪيو ته مان ڪانئن فوراً جواب وٺڻ نٿو گهران. تاهم اڌ رات تائين مون کي جواب ضرور ملڻ گهرجي.

آخر اڌ رات ٿي. سڀ کان اول سکن جي نمائندي، بلديو سنگهه وٽان هائوڪار ۾ جواب پهتو. ڪانگريس جي نمائندي، ڪرپالاڻي (صدر آل انڊيا ڪانگريس) به قبوليت جو اظهار ڪيو ۽ ڪجهه شرط ظاهر ڪيا، اهي شرط ڪي خاص نه هئا. ليڪن جناح صاحب وٽان ڪوبه جواب نه پهتو. ان تي مان سخت پريشان ٿيس. آخرڪار گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ جناح صاحب سان ملاقات جو موقعو پيدا ڪيم. اڌ رات کان به ڪافي دير سان ملاقات ٿي، ليڪن سندس مزاج ڪجهه عجيب لموني جو هو. مون جناح صاحب کي ٻڌايو ته اوهان ڄاڻو ٿا ته مون اهو پلان ٺاهيو آهي، جنهن کي اوهان پاڪستان لاءِ چاهيو ٿا.

جناح: هائو، مون کي معلوم آهي.

مان: ته ڇا اهو اوهان کي منظور آهي؟

جناح: مون کي سر دست اهڙو ڪوبه اختيار مليل ناهي. دستور موجب مان صرف مسلم ليگ ورڪنگ ڪائونسل جو صدر آهيان. مون کي ان لاءِ مسلم ليگ ڪائونسل جو اجلاس گهرائڻو پوندو. ان جي پاران ٿيل فيصلو ئي اوهان جي سوال جو جواب ٿي سگهي ٿو ۽ ان لاءِ گهٽ ۾ گهٽ هڪ هفتو لڳي ويندو.

مان: (مون ڪجهه تلخيءَ ۽ سختيءَ سان چيو) جناب اوهان اگر هڪ هفتي جي تاخير ڪئي ته پوءِ مان ڪانگريس جي رنجش کي برداشت نه ڪري سگهندس ۽ فيصلو ان جي حق ۾ ڏئي ڇڏيندس. جو ته هو منهنجي پلان کي رد ڪري ڇڏيندا ۽ چڱيءَ طرح ٻڌي ڇڏيو ته ان کان پوءِ اوهان کي پاڪستان وري ڪڏهن به ملي نه سگهندو ۽ نه ڪو مون تي ڪا ميار رهندي.

جناح: مان ان سلسلي ۾ ڪجهه به چئي نه ٿو سگهان. فيصلو مسلم ليگ جي آئين جي مطابق ڪيو ويندو. مان پنهنجي طرفان اوهان کي ڪوبه جواب ڏئي نه ٿو سگهان.

مان: جناح صاحب جو اهو رکو جواب ٻڌي مان حيران رهجي ويس. سون ڪيس ورجائي چيو ته- جناح صاحب! مان اوهان کي بلڪل واضح ۽ بي تڪلف انداز ۾ ٻڌائڻ ٿو گهران ۽ ان ۾ رلج نه ٿيندا. مان چاهيان ٿو ته منهنجي هٿان ڪو اهڙو سخت ڪم ۽ قدم نه ٿئي، جو مان اوهان جي پاڪستان جي منصوبي کي تباهه ڪري ڇڏيان. اسان کي فيصلي جي اهميت جو لحاظ رکي ڳالهه ٻولهه ڪرڻي آهي. مان سڀائي سڀني ليڊرن جي هڪ اهم ميٽنگ سڏائي رهيو آهيان. مان ان ميٽنگ ۾ سڀ کان اول ظاهر ڪندس ته مون کي سکن جي طرفان هائوڪار ۾ جواب ملي چڪو آهي. ان طرح ظاهر ڪندس ته ڪانگريس وارن به قبول ڪيو آهي. ان کان پوءِ چوندس ته مون مسٽر جناح سان به گفتگو ڪئي آهي، ان به راضپو ظاهر ڪيو آهي. ان کان پوءِ منهنجا آخري لفظ هوندا- ”هاڻي اسان کي محسوس ڪرڻ گهرجي ته سڀني کي منهنجي تجويز منظور آهي.“ ائين چوڻ کان پوءِ مان اوهان ڏانهن نهاريندس، اوهان بيشڪ زبان سان ڪجهه نه چئجو، صرف خدا جي واسطي هائوڪار جي انداز ۾ اشارو ڪجو. اگر اوهان اهڙي نازڪ وقت تي هائوڪار متعلق ڪوبه اشارو نه ڪيو ته پوءِ جناب عالي، اوهان چڱيءَ طرح سان سمجهي ڇڏيو ته پاڪستان اوهان جي هٿن مان ويو! جنهن مقصد لاءِ اوهان نهايت تيز ۽ سخت جدوجهد ڪئي آهي، ۽ سالن کان مسلسل جنگ ڪئي آهي، ان کي اوهان هميشه جي لاءِ ضايع ڪري ڇڏيندا. مهربان جناب! مان جو ڪجهه به چئي رهيو آهيان، ان کي ڌمڪي نه تصور ڪجو، بلڪ اها هڪ پيشڪوئي آهي!

ميٽنگ:

آخرڪار ٻئي ڏينهن تي صبح جو ميٽنگ ٿي، ان ۾ اهو سڀڪجهه ٿيو، جو مون اڳ ۾ ئي سڀني سياسي ليڊرن کي سمجهائي ڇڏيو هو. آخر اهو نازڪ ۽ اهم لمحو آيو. منهنجو ساهه سٽ ۾ اچي چڪو هو، ۽ نراڙ تان پگهر وهي رهيو هو. اهو ڄڻ ته منهنجي ساريءَ عمر ۾ ڀيرون پيرو سنگين ۽ نازڪ مسئلو ٿي چڪو هو. مان ساري عمر ايتريقدر مضطرب ۽ پريشان ڪڏهن به نه ٿيو هوس. مون کي نراسائي ويڙهي چڪي هئي، ساري هال ۾ سناٽو ڇانئجي چڪو هو، سڀني ليڊرن تي حيراني ۽ سراسيمگيءَ جي ڪيفيت طاري هئي، پروگرام ۾ خوف انگيز ڊرائي محسوس ٿي رهي هئي. نااميديءَ ۽ آس جي ڪشمڪش جو حال موجود هو. مون کي يقين نه پئي آيو ته جناح صاحب، ٻين ليڊرن وانگر هائوڪار ۾ اشارو ڪندو. مون بيقراريءَ جي عالم ۾ تڏي پاڻيءَ جو گلاس پي مسٽر جناح ڏانهن نگاهه ڪئي. اول ته سندس مزاج جي ڪيفيت بدليل ڏسي، نراس ٿي ويس، پر ڏٺم ته بلڪل خفگيءَ جي انداز سان، جناح صاحب هائوڪار جو اشارو ڪيو. مان بلڪل وارفته ۽ حيران رهجي ويس. منهنجي زبان

مان اوچتو لفظ نڪري ويا. "شڪريو، مسٽرجناح! مون کي انتهائي خوشي پهتي آهي. او خدا! مون کي اوهان جي رضامندي به ملي وئي!"

اجهو ان طرح پاڪستان جو مسئلو حل ٿيو. جناح جي ادنيٰ اشاري سان فقط.

(ڊان ٨-نومبر ١٩٧٥ع ڪراچي)

جناح لاءِ راءِ:

لارڊ مائونٽ بيٽن ڪان اِن انٽرويو ۾ برصغير جي ممتاز ليڊرن متعلق به سندس تاثرات حاصل ڪيا ويا، جي نهايت دلچسپ آهن. هت سندس جناح صاحب متعلق پڇيل سوال جو جواب پيش ڪجي ٿو:

سوال: سائين- برصغير جي مشهور سياستدان ۽ پاڪستان جي بانيءَ محمدعلي جناح کي اوهان ڪيئن محسوس ڪيو؟

لارڊ جو جواب: برصغير جي مڙني سياستدانن ۾، جناح جي شخصيت نهايت نمايان ۽ ممتاز هئي. ٿورن لفظن ۾ چئجي ته پهاڙ وانگر پنهنجي مقام ۽ موقف، راءِ ۽ فيصلي تي محڪم ۽ سخت، ۽ ان سان گڏ انتها درجي جو ٿڌي دل ۽ دماغ وارو، سنجيدو ۽ دانشور انسان- اهو ممڪن ئي نه هو ته ڪو ماڻهو سندس سيني جي عميق گهراڻين ۾ جهاتي پائي سگهي. جناح صاحب نهايت ذهين ۽ تيزفهم هو. جناح، هميشه منهنجن دليلن کي نهايت آسانيءَ سان، پر ٿورو سرڪندي ٻڌندو هو ۽ فوراً سمجهي ويندو هو. ان جي مقابلي ۾، ٻين گهڻن ليڊرن سان مون کي ڪلاڪن جا ڪلاڪ مغز ماري ڪرڻي پوندي هئي. مان محسوس ڪندو هوس ته جناح صاحب منهنجن دليلن کان ڪافي متاثر ٿيو آهي. ليڪن حقيقت اها هوندي هئي، جو جناح منهنجي ۽ پنهنجي وچ ۾ دليلن ۽ معقول اسبابن جي هڪ ديوار کڙي ڪري ڇڏيندو هو. مون اهو به محسوس ڪيو ته جناح صاحب هميشه منهنجي ۽ پنهنجي وچ ۾ جڻ پڙدو لڙڪائي ڇڏيو آهي. هو منهنجن دليلن کي نظرانداز ڪري، پاسيرو رکي ڇڏيندو هو. مان پنهنجي سوال جي دل گهرئي جواب لاءِ سندس دماغ ۾ ڪجهه تحرڪ پيدا ڪرڻ لاءِ هميشه ناڪام رهيس. مان ڪيس سندس موقف ۽ مقام تان ڪڏهن به چوري نه سگهيس.

(پاڪستان ٽائمز لاهور ٢٥- ڊسمبر ١٩٧٥ع)

مهاتما گانڌيءَ لاءِ راءِ:

لارڊ مائونٽ بيٽن کان، برصغير جي اُتم سياسي ليڊر مهاتما گانڌيءَ متعلق به سوال پڇيو ويو. لارڊ مائونٽ بيٽن، گانڌيءَ متعلق به ڪافي گفتگو ڪئي. ان سلسلي ۾ فقط هڪ سوال جو جواب پيش ڪجي ٿو:

سوال: سائين- هن دور جي عظيم مهارشي ۽ سياسي رهنما مهاتما گانڌي، جنهن جي عظيم شخصيت، روحانيت ۽ سياست جو عجيب سنگم چئي وڃي ٿي، ان متعلق اوهان جو ڪهڙو رايو آهي ۽ ان سلسلي ۾ ڪو اهڙو واقعو ٻڌايو، جو اوهان کي دلچسپ لڳو هجي ۽ اسان ۽ ٻڌندڙن لاءِ به دلچسپ ٿي سگهي.

لارب جو جواب: مهاتما گانڌي بيشڪ هڪ عظيم انسان ۽ سياستدان هو. ان متعلق فقط هڪ دلچسپ واقعو پيش ڪريان ٿو:

مهاتما گانڌي، ڪانگريس ۾ هندن جي اڪثريت قائم ڪرڻ لاءِ ڪيترن سياسي ۽ تهذيبي مسئلن کي نظرانداز ڪري، اهو فيصلو ڪيو ته هو ڪيئن به ڪري ٽيهه ڪروڙ اڇوتن کي هندن جي ڌرم ۾ آڻي ۽ آدمشماريءَ ۾ کين "هندو" لکائڻ ۾ ڪامياب ٿئي. ظاهر آهي ته حقي واجبي هندستان ۾ پاري اڪثريت ته اڇوتن جي هئي، جن جو اندازو ۲۵ کان ۳۰ ڪروڙن تائين پڌايو ٿي ويو. ان سان گڏ انهن کي اڇوت، جاهل، اڻ پڙهيل، بي دين ۽ بي مذهب، نيچ، مليڇ به سڏيو ٿي ويو. ڇالاءِ ته هندن جي ڇوت-ڇات جي ڪري ۽ ذاتين جي ورن فلاسافيءَ جي ڪري 'شودر' سڏي، سندن سماجي حيثيت کي ايترو ته ڪيرايو ويو هو، جو سندن ٻارن کي هندن جي اسڪولن ۾ پڙهڻ جي اجازت ئي نه هئي. انهن کي هٿ لڳائڻ يا انهن جو کنهن برهمڻ کي هٿ لڳائڻ مهاپاپ هو. نتيجو اهو نڪتو جو اڇوت، شهري حقن، بازارن ۾ خريد و فروخت ڪرڻ، واپار ۽ تجارت ڪرڻ، هنر ۽ صنعت، تعليم ۽ اوچي تربيت کان محروم رهجي ويا. انهن جي اڪثريت هميشه شهرن کان ٻاهر ڏاڍي تڪليف واري ماحول ۾ گذاريندي هئي، باقي ته ڪروڙن جي تعداد ۾ ڀارت جي پهاڙي علائقن ۽ غيرآباد بيابانن ۾ پٿر جي دؤر واري زندگي گذاريندا هئا. کين زراعت جي به اجازت نه هئي، ان ڪري هو جهنگلن ۾ پيدا ٿيندڙ ميون ۽ ڦلن تي ۽ ان سان گڏ جانورن جي شڪار تي گذر ڪندا هئا.

اهو اسان جي راڄ جو احسان آهي، جو اسان جي مسيحي مشنريز جي تبليغ سان لکها اڇوت، مسيحي ٿي چڪا آهن. اڄ اهي ڊاڪٽر، استاد، انجنيئر ۽ مال ملڪيت وارا آهن. پوري ملڪ ۾ لکن جي تعداد ۾ سندن لاءِ جداگانه اسڪولن جو ڄار وڇايل آهي. ان هوندي به اڃا تائين ڪروڙها اڇوت اهڙا آهن، جن تائين موجوده دؤر جي روشنيءَ جو ڪو به ڪرڻو پهتو ناهي ۽ انهن جو ڪو به مذهب ناهي ۽ نه ڪو وٽن ڪو سماجي نظام آهي.

انهن اڇوتن کي پنهنجن سياسي مقصدن حاصل ڪرڻ لاءِ مهاتما گانڌي، پاڻ کي اڇوتن جي نمائندي ۽ همدرد بنائڻ لاءِ ڏوتي ٻڌي، اگهاڙپ اختيار ڪئي، مٿو اگهاڙو ڪيو ۽ پيرن ۾ سادو چمپل پائڻ شروع ڪيو.

جڏهن ته هندو ڌرم ۽ برهمنزم ڪي تبليغي مذهب ڪين آهن، جن ۾ ڪو ٻئي مذهب وارو ماڻهو داخل ٿي سگهي، ان ڪري گانڌيءَ لاءِ اها مشڪلات پيدا ٿي ته هندو ۽ برهمڻ ته اڇوتن کي نه هندن جي ڌرم ۾ اچڻ ڏيندا ۽ نه ساڻن وهنوار ۽ ڀائيچاري سان هلندا، ڇو ته برهمڻ جي نگاهه ۾ برهمڻ پرماتما جي مُک سان، کتري ٻانهن سان، ويش ستڙن سان ۽ اڇوت يا شودر پيرن سان پيدا ٿيل آهن ۽ اهي ائين ئي رهڻا آهن. ڪو به کتري يا ويش ڪيڏو به ڌرم ڪرم وارو عالم ۽ فاضل هجي، پر هو پنهنجو 'ورن' بدلائي

برهمڻ ٿي نٿو سگهي، ان صورت ۾ 'شودر' چا ۽ بنجي وڃي، اهو برهمڻ تہ پري رهيو، ويش ۽ کتري جي درجي تي بہ اچي نٿو سگهي.

انهن مشڪلاتن کي حل ڪرڻ لاءِ، مهاتما گانڌيءَ هڪ حل پيدا ڪيو ۽ هڪ "هريجن تحريڪ" هلايائون. اڇوتن کي "هريجن" جو لقب ڏنائين ۽ ڪين هندن جي چئن ورڻن کان علحده ڪري نالو رکيائين- پرماتما جو اولاد ۽ هريءَ جي جنتا! ان کان پوءِ اخبار ڪڍيائين ۽ ان جو نالو رکيائين "هريجن"، ان طرح اڇوتن ۽ گهٽ ذات وارن جي محلن جو نالو رکيائين "هريجن ڪالوني".

سندس اهو ڪم ڪافي حد تائين ڪامياب رهيو. ٻئي طرف جناح صاحب پاران جوگينهورنات منڊل کي مرڪزي عارضي حڪومت ۾ وزارت ڏياري، گانڌيءَ ۽ ڪانگريس کي سخت پريشان ڪيو. ڇو تہ هندو، ڪنهن بہ اڇوت کي وزير بنائڻ لاءِ تيار ئي نہ هئا. ايتريقدر جو پاڪستان جي پهرين پارليامينٽ جي ڪارگذاري هلائڻ لاءِ، محمد علي جناح، پارليامينٽ جو عارضي صدر بہ جوگيندرنات منڊل کي چونڊيايو، جو اڇوت هو. (ڀارت ۾ تازو جگجيون رام کي وزير ڪيو هو، جو هاڻي لاٿو ويو آهي: مترجم)

ان سلسلي ۾ مهاتما گانڌيءَ ٻيو اهو ڪم ڪيو جو ٿرڊڪلاس ۾ سفر ڪرڻ اختيار ڪيائين ۽ ڪٿي بہ ويندو هو تہ هميشه "ڀنگي ڪالوني" ۾ رهندو هو، جنهن کي "هريجن ڪالوني"، سڏيو ويندو هو ۽ جتي اڇوتن کان سواءِ ٻيو ڪوبہ هندو نہ رهندو هو. ڪانگريس طرفان، مهاتما گانڌيءَ جي ان ڪردار کي، انسان دوستي سڏي، وسيع پيماني تي پرچار ڪيو ويو. نتيجو تہ اهوئي نڪتو، جو تقسيم کان پوءِ 'اڇوت' اتي جو اتي آهن، ۽ مهاتما گانڌيءَ جي فوت ٿيڻ کان پوءِ نہ رهي هريجن اخبار، نہ رهي هريجن ڪالوني، ۽ نہ رهي هريجن تحريڪ! عيسائي مشنريز زورشور سان ڪم ڪري رهيا آهن.

سروجني نيڊو سان ملاقات

ان سلسلي ۾ هڪ عجيب واقعو ٻيو بہ آهي. مون هڪ ڀيري، برصغير جي مشهور ليڊر بلبل هند سروجني نيڊو سان مذاق ڪئي. (ياد رهي تہ نيڊو ڪانگريس جي چوٽيءَ جي ليڊرن ۽ دنيا جي مشهور انگريزيءَ ۾ شاعري ڪندڙن ۾ 'بلبل هند' جي لقب سان مشهور آهي ۽ هڪ صوبي جي گورنر بہ رهي چڪي هئي.)

مون سروجني نيڊو کان پڇيو:

"مان اهو راز اڄ تائين نہ سمجهي سگهيو آهيان تہ اوهان جهڙا پڙهيل ڪڙهيل ۽ سمجهہ وارا ماڻهو، مهاتما گانڌيءَ جهڙي عظيم ليڊر کي ٿرڊڪلاس ۾ سفر ڪرڻ ۽ ڀنگي ڪالوني ۾ رهڻ جي اجازت ڇو ڏئي چڪا آهيو؟ اوهان جي ڌرم موجب، ڀنگين جي بستيءَ ۾ اڇوتن سان گڏ رهڻ جي ڪٿي اجازت ڏنل آهي يا نہ؟ ٻيو تہ گانڌيءَ جهڙي قيمتي سرمايہ لاءِ ايترا خطرا ۽ خدشا ڇو برداشت ڪيا اٿو!"

ان جي جواب ۾ سروجني نيدو ٻڌايو ته:

”مهاتما گانڌيءَ کي ان سلسلي ۾ ڪا به خبرچار ڪانه آهي ته اسان سندس سفر توڙي ڀنگي ڪالونيءَ ۾ رهڻ جي لاءِ ڪيڏو نه پريشان ٿا ٿيون ۽ ڪيڏي نه خبرداريءَ ۽ رازداريءَ سان ڪم ٿا ڪريون. حقيقت اها آهي ته، اسان مهاتما گانڌيءَ لاءِ جيڪو ٿرڊ ڪلاس جو ڳاڏو سفر لاءِ چونڊيندا آهيون، اهو خاص طرح سان سارو مهاتما گانڌيءَ لاءِ رزرو ڊ ڪرائيندا آهيون ۽ ان کان پوءِ ان جي چڱيءَ طرح سان صفائي ڪرائبي آهي، ان ۾ گلن جا ڍير لڳائيندا آهيون ۽ سفيد وهاڻا رکائيندا آهيون، ان کان پوءِ ڪانگريسي رضاڪارن مان هڪ خاص جٿو نهايت احتياط سان چونڊيندا آهيون، جو سندس رکوالي ۽ خدمت به ڪري ۽ ساڻس گڏ سفر به ڪري. ان راز کي لڪائڻ لاءِ، اسان انهن چونڊيل رضاڪارن کي ’اڇوتن‘ وارا ڪپڙا پارائيندا آهيون. بس ان طرح ظاهر ڪندا آهيون ته مهاتما گانڌي ’هريجن‘ ماڻهن سان، ٿرڊ ڪلاس ۾ سفر ڪري رهيو آهي.“

اهو ٿيو، مهاتما گانڌيءَ جي سفر جو حال. ان طرح ڀنگي ڪالونين ۾ رهڻ جو جيڪو سوال آهي، ان متعلق رڳو ايترو ظاهر ڪرڻ مناسب ٿي سمجهان ته ــ دهلي، الهآباد، لکنو، پٽنا، ڪراچي، ڪلڪتي، مدراس وغيره جهڙن مرڪزي شهرن ۾ جيڪي ڀنگي ڪالونيون آهن، تن تي اول هريجن ڪالوني جا نوان بورڊ هڻايا آهن، ان کان پوءِ انهن ڪالونين جي تمام خبرداريءَ سان، صحت جي اصول پٽاندڙ صفائي ڪرائبي آهي، ان ۾ خوشبودار فلٽ جا ڦوهارا هڻائيندا آهيون. سارو گند ۽ ڪچرو ڪڍائي، ڪالونين کي آئينن وانگر جرڪائيندا آهيون. پراڻين ۽ ڀڳل سڳل جاين يا پٽين تي رنگين پردا هڻايا آهن، سي به اهڙي نموني ۾ جئن ڪو اهو سمجهي نه سگهي ته ڪو اهو مهاتماجي جي اچڻ تي هٿ وٺي انتظام ڪيو ويو آهي. ان کان پوءِ اڇوتن ۽ ڀنگين کي وهنجاري سهنجاري، لٽوڪپڙو پارائي، تازي حجامت لهرائي، اڇو اجرو ڪري، تيار ڪندا آهيون. جيترا اهي اڇوت هوندا آهن، اٿهن کان پيٺا ته اسان جا ڪانگريسي رضاڪار هوندا آهن، جي به ڀنگين ۽ اڇوتن جي لباس ۾ هوندا آهن. مهاتما گانڌيءَ جي حفاظت ۽ سنڀال لاءِ، ساري بستي رضاڪارن سان ڀريل هوندي آهي، ۽ اتي اهي عام جام پيا ڦرندا آهن، پر اها خبر ڪنهن کي به پنجي نه سگهندي آهي ته اهي ڪي ڪانگريسي رضاڪار آهن، محسوس ائين ٿيندو آهي ته اهي سڀ جا سڀ اڇوت آهن.

ايتري قدر جو ملاقات وقت، اگر ڪو رضاڪار اڇوت جي لباس وارو، سندس خدمت ۾ موڪليو آهي ته پوءِ هو هوبهو اڇوتن وانگر ڳالهه ٻولهه ڪندو آهي ۽ اڇوتن جي مشڪلاتن ۽ مسئلن متعلق گانڌي جي کي واقف ڪندو رهندو آهي.

ان سلسلي ۾ ڪيترن ڇگن ڇوڪرن، پوڙهن ۽ ڪراڙن ڪي، ڪجهه ميرا ۽ خستہ حال ڪپڙا پارائي، ڪين گانڌي جيءَ جي خدمت ۾ پيش ڪندا آهيون، جنهن مان اسان جو مقصد اهو هولدو آهي تہ ويچارن اڇوتن جي حالت ڏاڍي خراب آهي!

ان طرح جناب عالي! ان "پوڙهي مهاتما" متعلق ڪانگريس پاران جيڪو ڊرامو ڪيو ويندو آهي، اهو اسان لاءِ ڏاڍو پريشان ڪندڙ ۽ مهانگو ثابت ٿيندو آهي. ڏينهن جا ڏينهن اهو ڊرامو هلندو رهندو آهي، جيستائين وجي گانڌي جي، منزل ڪٽڻ جو حڪم ڏئي."

لارڊ مائونٽ بيٽن ٻڌايو، ان تي مون چيو تہ اهو سڀ ڪجهہ درست، پر مون کي اها ڳالهہ اڄا تائين سمجهہ ۾ نہ آئي آهي تہ مهاتما گانڌيءَ جهڙي عظيم دانشور ۽ سياسي رهنما، جنهن جي نگاهہ ساري دنيا جي مسئلن تائين وسيع آهي، تنهن کي اها خبر نہ پئجي سگهندي آهي تہ هي سارو ڊرامو هڙاڙو آهي، ۽ فقط ڪيس خوش ڪرڻ لاءِ رچايو ويو آهي. ان تي سروجني ليڊو بہ کِلي ڏنو، ۽ مون بہ وڏو ٽهڪ ڏئي، گفتگو ختم ڪئي.

(٢٥ ڊسمبر، پاڪستان ٽائمز لاهور_ بحوالہ "طلوع اسلام" لاهور فبروري ١٩٧٦ع)

جناح جي قتل جي سازش!

ان کان پوءِ لارڊ مائونٽ بيٽن جي انٽرويو ۾ آيل هڪ اهڙو واقعو اچي ٿو، جنهن جي اڄ تائين ڪنهن کي بہ خبر ڪانہ پئي.

لارڊ مائونٽ بيٽن کان سوال ڪيو ويو تہ اوهان جڏهن ١٤- آگسٽ ١٩٤٧ع تي ڪراچيءَ ۾ آيا، تڏهن آزاديءَ جي تقريب پئي ملهائي وئي. ان متعلق ڪو خاص واقعو ياد هجي تہ مهرباني ڪري ٻڌايو.

هائو، هڪ عجيب غريب واقعو ياد اٿم. مون کي ياد آهي تہ اتي قائداعظم کي قتل ڪرڻ جي سازش ڪئي وئي هئي. ان ڏانهن منهنجو توجهہ منهنجي خبردار عملي ڇڪايو هو، ۽ مون کان تقاضا ڪئي هئي تہ جناح صاحب جي جان جوکي ۾ آهي، ان ڪري ان سازش جو جلدي پتو لڳائڻ گهرجي. مون انهن کي فوراً حڪم ڏنو تہ هو خبرداريءَ سان اهڙن سازشي ماڻهن تي نظر رکن ۽ ممڪن ٿي سگهي تہ پوءِ فوراً انهن کي گرفتار ڪيو وڃي.

آخر مون اها ڳالهہ جناح صاحب سان ڪئي، جنهن نهايت شگفتگيءَ سان مُرڪندي چيو تہ "اسان جو خدا حافظ آهي، اگر قانون اهڙن جو پتو لڳائي سگهي تہ بهتر_ باقي جلوس ۽ تقريب ۾ پروگرام موجب شرڪت ڪنداسون." ان تي مون ورائيو. "ڏاڍو چڱو!"_ مان اوهان سان گڏجي گورنمينٽ هائوس هلڻ لاءِ تيار آهيان ۽ ساڳيءَ سواريءَ ۾ گڏجي ويهنداسون_ پوءِ جيڪو ٿيو، سو تقدير کان سمجهنداسون."

قائداعظم چيو! ”اوهان جي جان بہ ويندي، اوهان پاڻ کي چو ٿا مصيبت ۾ وجهو؟“ـ سون کيس جواب ۾ چيو تہ ”منهنجو خيال آهي تہ جي ماڻهو اوهان کي قتل ڪرڻ گهرن ٿا، سي هر ويرو مون کي چو قتل ڪندا؟ اسان اگر هڪ سواريءَ ۾ گڏ هونداسون تہ ٻوءِ اها چانس رهندي تہ ممڪن آهي، ٻئي بچي وڃون يا ڪو هڪ بخت وارو بچي سگهي.“

”جناح صاحب! مان جڏهن ڪراچيءَ پهتس، تڏهن منهنجي سي. آءِ. ڊيءَ جي سربراهہ مون کي ٻڌايو تہ قائداعظم کي قتل ڪرڻ جو منصوبو تيار ٿي چڪو آهي. اهو بہ معلوم ٿيو آهي تہ هو ٻن-چئن بمن سان حملو ڪندا، يا گهٽ ۾ گهٽ هڪ بم اڇلائيندا.

آخر مختصر تقريب پوري ٿي ۽ اسان ٻئي چئا هڪ ڪار ۾ الله کي سنڀالي ويٺاسون. هڪڙي پراڻي کليل رولز ڪار، جا بلڪل تابوت وانگر محسوس ٿي رهي هئي، ۽ اسان کي ائين پئي محسوس ٿيو، چڻ تہ اها پراڻي ڪار، اسان ٻنهي جا لاش کنيو پئي وڃي! اهو بہ خيال ٿيو تہ اهائي ڪار اسان ٻنهي چئن جي تابوت بڻجڻ جو شرف حاصل ڪندي.

آخرڪار اسان جو ”شاهاڻو جلوس“ روانو ٿيو، جلوس وارن جي تقاضا اها هئي تہ ڪار آهستہ آهستہ هلي، جيئن هو اسان جو تماشو ڏسي سگهن! ان ڪري اسان جي ڪار آهستہ آهستہ لڏندي لمندي هلي رهي هئي. ٽن ميلن جو سفر — ٻنهي طرفن تي تماشبين ماڻهن جو هجوم، گهرن جي درين مان ماڻهو ڪنڌ ٻاهر ڪڍي اسان کي ڏسي رهيا هئا، هزارين ماڻهو ڇتين تي چڙهيل هئا. سڀ ڏاڍي چاهہ ۽ پاپوهہ سان قائداعظم زنده باد — حتيٰ ڪ ماڻونٽ بيٽن زنده باد جا فلڪ شگاف نعرا هڻي رهيا هئا. ڪين اچا ان زخم جي خبر ٿي ڪانہ هئي تہ اڳتي هلي ڀارت ۾ قتل و غارت جي بازار گرم ٿيڻي آهي، ۽ پاڪستان کي لاشن ۽ خون جي ندين سان قيمت ادا ڪرڻي آهي، ڀارت جي سورمن ۽ سيناپتين جي اندر جي اچا ڪين معلومات ئي ڪانہ ملي هئي. خير! قافلو هلندو رهيو. ظاهر ۾ اسان سندن نعرن جو جواب، رکي ۽ خشڪ ڪيل سان ڏيندي ۽ هٿ لوڏيندي ڏيندا رهياسين. اسان کي اها خبر هئي تہ ان شاهاڻي جلوس کي مرحبا ڪرڻ وارن ۾ اهي ماڻهو بہ لڪل آهن، جن وٽ بم موجود آهن. ان ڪري مون بار بار متلاشي ۽ حيران نگاهن سان هجوم جي مختلف چهرن ڏاهن پئي نهاريو. پر حيرت اها آهي تہ جناح صاحب، پنهنجي وضع داريءَ ۾ ڪوبہ فرق محسوس ٿيڻ نہ ڏنو — ائين بالم ٿيو ويٺو رهيو. مون کي چپن تي ڪيل هئي، پر ساهہ مٺ ۾ هوم. ماڻهن کي اهو احساس پئي ڏنم تہ مان سندن آجيان تي خوش ٿي سندن جواب ۾ هٿ لوڏي رهيو آهيان.

هاڻي منهنجو حال ٻڌو: منهنجي هڪ چاچي کي بم سان ماريو ويو هو، پيو چاچو بہ بم سان قتل ڪيو ويو هو، منهنجي هڪ سؤٽ اسپين جي راڻي، جڏهن پنهنجي شاديءَ لاءِ آئي هئي، ۽ گهوٽ سان گڏ جلوس ۾ پئي هلي، تڏهن سندن ڪوچوان رت ۾ وهنتل هو. خود مان جڏهن ڪافي اڳ پرنس آف ويلز سان گڏ هندستان ۾ آيو هوس، تڏهن مون کي

هڪ حفاظتي گاڏيءَ ۾ ويهاري غيرمعروف رستن تان هلائي، ماڳ پهچايو ويو هو. ان ڪري مون کي اهو وسوسو وڌيڪ ويو تہ قدرت کي ڇا بہ منظور هجي، پنهنجي بچائي بہ ڇاڇن وانگر شايد ”هِم“ سان ٿئي!— اُف! ڪيڏو نہ روح فرسا حال هو منهنجو! دل جي دنيا ۾ وسوسو ۽ وهم، هر ڇپن تي ڦيڪي مُرڪ!

نيٺ خدا خدا ڪري اسان اچي گورنمينٽ هائوس کي پيڙا ٿياسون. منهنجي جان ۾ جان ٿئين حياتي آئي. مسٽر جناح منهنجي هٿ تي هٿ هڻي چيو: ”خدا جو شڪر آهي جو مان توکي حفاظت سان هيستائين وٺي آيو آهيان.“ اها جناح صاحب جي وڏي زيادتي هئي، جناح صاحب وجهہ وٺي مون تي چوٽ ڪري ورتي! مون ڪيس ٻڌايو تہ ”خدا جو شڪر تہ مون کي ٻچا آڻڻ گهرجي، جو سان توکي خيرسلامتيءَ سان هيستائين زندهہ پهچائي چڪو آهيان، ورنہ هُو تہ توکي لڪيو هو ۽ مفت ۾ جان مون کي وڃائڻي هئي!“ اهو واقعو منهنجي زندگيءَ جو هڪ سنسي خيز واقعو هو، جو اڄ تائين ياد اٿم.

(پاڪستان ٽائمز ٢٥ ڊسمبر ١٩٧٥ع لاهور)

لارڊ ماؤنٽبيٽن جو بيان ڪيل واقعو پورو ٿيو. پر اها ڳجهارت ڳجهارت ئي رهي تہ قائداعظم کي پهرئين ئي ڏينهن ڪراچيءَ ۾ قتل ڪرڻ جي سازش ڪئي ڪنهن؟ ۽ ڇو ڪئي وئي؟ اهو راز، راز ئي رهندو آيو آهي، ۽ شايد رازئي رهي ها. خدا ڀلو ڪري لارڊ ماؤنٽبيٽن جو، جنهن اٺاويهن سالن کان پوءِ اهو واقعو ظاهر ڪري ڇڏيو.

والله اعلم — اصل حقيقت ڇا آهي؟ آيا اها هڪ حقيقت آهي يا افسانو. قرين قياس اها ڳالهہ آهي تہ پاڪستان تحريڪ جي جدوجهد هلائيندي، قائداعظم تي ڪيئي پيرا اڳ بہ قاتلانہ حملا ڪيا ويا هئا— پيو تہ قائداعظم جي سال کن ۾ وفات بہ تہ هڪ معمو آهي. منديس وفات متعلق لکيل ڪتاب بہ اڄڪلهہ ناياب ٿي چڪا آهن.

مون کي ڪانگريس هندستان جو گورنر جنرل ڇو بڻايو؟

تقسيم جي اعلان کان پوءِ پاڪستان جو گورنر جنرل قائداعظم ٿيو، پر هندستان ۾ لارڊ ماؤنٽ بيٽن کي ڪانگريس پاران منتون ڪري مڃائي، گورنر جنرل بنايو ويو. آخر ان ۾ ڪهڙو راز سمايل آهي. ان راز تان بہ لارڊ ماؤنٽ بيٽن پردو هٽايو آهي، چوي ٿو:

”جڏهن مان مملڪت جو اقتدار هندستان ۽ پاڪستان کي منتقل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيس ۽ باؤنڊري ڪميشن بہ پنهنجو فيصلو ظاهر ڪري، پاڪستان کي ڪافي نقصان رسايو— تڏهن مان سعيو ڪري دهليءَ کان ٻاهر هليو ويس. مان ان وقت تائين اگرچہ هندستان جو آئيني گورنر جنرل هوس، پر اصل منصب تہ ڪانگريس کي ملي چڪو هو، جن پنهنجو انتظام پاڻ سنڀالي، اهو سڀڪجهہ ڪرڻ شروع ڪيو، جنهن متعلق ماڻهن کي خدشا ۽ خطرا هئا. ان طرح منهنجي ٻاهر نڪري وڃڻ جو اهو بہ مقصد هو تہ مون ملڪ جي ماڻهن تي اهو واضح ڪرڻ

ٿي ڪهڙيو تہ ھاڻي اوھان جي ملڪ جو انتظام خود اوھان جي نمائندن جي ھٿ ۾ آھي ۽ انگريز وڃي چڪو ۽ مان رڳو دستخط ڪرڻ واري مشين وانگر رھجي ويو آھيان.

سون کي ٻاھر وڃي اچا ٻہ-ٽي ڏينھن مس گذريا تہ سون کي مسٽر وي.پي.مينن جو ٽيليفون پھتو. مسٽر مينن منھنجو پراڻو دوست ۽ ھندستاني اسٽاف ۾ منھنجو بھترين رفيق ھو. تنھن چيو تہ "مصيبتن ۽ عذابن جو ھڪ ھجوم دھليءَ ڏانھن وڌي رھيو آھي ۽ دارالحڪومت دھلي خطري ۾ گهيريل آھي. اوھان فوراً دھليءَ ڏانھن واپس اچو."—مون ڪيس جواب ۾ چيو تہ "منھنجي واپسيءَ جو حڪم ڪنھن صادر ڪيو آھي؟" مينن جواب ۾ چيو تہ "وزيراعظم ۽ نائب وزيراعظم جوگذيل عرض آھي."—مون اھو ٻڌي چيو تہ "مان واپس نہ ٿو اچڻ چاھيان." ان تي مينن چيو: "ڇو؟ ڪھڙي رڪاوٽ آھي؟"—مون ڪيس ٻڌايو تہ مان ڄاڻي واڻي دھليءَ مان نڪري ھت پھتو آھيان، جيئن دنيا تي ظاھر ڪري سگھان تہ ھاڻي ملڪ تي ملڪي باشندن جي حڪومت آھي." مينن جي اصرار تي مون ڪيس صاف صاف ٻڌايو تہ "مان ھرويرو ماٺھن جي گردن دٻائڻ لاءِ دھليءَ اچڻ نہ ٿو چاھيان، مان اگر دھليءَ ايندس بہ تہ پوءِ ٻن-ٽن ڏينھن ڪان پوءِ اچي سگھندس."

مينن چيو تہ "اگر اوھان جو اھو ارادو آھي تہ پوءِ واپس اچڻ جي زحمت گوارا ڪرڻ جو اسان تي احسان نہ ڪريو تہ بھتر-ڇو تہ اگر اوھان چوويھن ڪلاڪن جي اندر دھليءَ ۾ واپس نہ پھتا تہ پوءِ نہ ھوندي دھلي ۽ نہ ڪو ھوندو ڪو نظارا- ھي سارو ناٽ ختم ٿي ويندو-اسان ھندستان کي وڃائي ويھنداسون."

آخرڪار لاچار مون کي ھائوڪار ڪرڻي پئي. مون مينن کي چيو تہ "مينن تون وڏو بدمعاش آھين، توکي مون کي واپس ڪرڻ جا عجيب ڍنگ ۽ مڪر اچن ٿا. چڱو مان اچي رھيو آھيان"

چنانچ مان فورا دھليءَ پھتس. سڌو گورنمينٽ ھائوس ۾ لٿس. اتي وزيراعظم ۽ نائب وزيراعظم منھنجي انتظار ۾ بيچان ٻت بڻيا ويٺا ھئا. انھن مون کي ٻڌايو تہ "معاملا ڏاڍا سنگين ۽ نازڪ ٿي چڪا آھن. خدا جي واسطي بابا! ھن ملڪ جون واڳون تون سنڀال، اسان ڪان قصو زور ٿي چڪو آھي."

سون کين ٻڌايو تہ "ذرا ڪلئي نموني ۾ ڳالھ ڪريو تہ آخر اوھان جو خيال ڇا آھي؟ اوھان گهرو ڇا ٿا؟" ھنن جواب ڏنو تہ "اسان گهرون ٿا تہ اوھان ملڪ جو اقتدار سنڀاليو."

مون کين چيو تہ "اھو آخر ڪيئن ممڪن ٿي سگھي ٿو؟ اوھان اسان کان آزادي حاصل ڪري چڪا آھيو، ان ڪري ملڪ جو اقتدار بہ اوھان کي ئي سنڀالڻو آھي!"

ان جو جواب ڏنائون، "اوھان جو چوڻ بلڪل درست آھي، پر اسان کي تہ رڳو انتشار پيدا ڪرڻ جو ھنر اچي ٿو، انتظام مان اسان ڇا ڄاڻون؟ جڏھن اسان جيلن ۾ ھئاسون، تڏھن

۽ اوهان ئي سپريم ڪمانڊ جي سربراهه جي حيثيت سان نظام هلائي چڪا آهيو، ۽ هر طرف کان اوهان جي تعريف ٿي رهي هئي. باقي اسان ملڪ جو نظام نٿا هلائي سگهون."

مون محسوس ڪيو ته ان قسم جون ڳالهيون، هو نهايت سنجيدگيءَ سان ڪري رهيا هئا. لاچار ٿي مون کين ٻڌايو: "ڏاڍو چڱو، مان هن معاملي ۾ اوهان جي مدد ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، ليڪن هن شرط سان ـ اهو شرط هي آهي ته ڪو اهڙو ماحول پيدا ڪرڻ گهرجي، جيئن اهو معاملو راز ۾ رهي، ڪنهن بني بشر کي خبر نه پوي، بلڪ دنيا کي اهو معلوم ٿئي ته حڪومت جو نظام اصل ۾ اوهان ئي سنڀالي رهيا آهيو. منهنجو معاملو ائين پوشيده ٿي رهڻ گهرجي، گهٽ ۾ گهٽ اوهان جي زندگيءَ تائين. مان جو ڪجهه چئي رهيو آهيان، ان سان منهنجو مقصد اهو آهي ته جيئن اوهان جي شهرت برقرار رهي سگهي."

انهن خوش ٿي چيو ته "ڏاڍو چڱو، پلا هاڻي ڪهڙو پروگرام ٺاهڻو پوندو!"

مون کين سمجهايو ته اول هڪ هنگامي ڪميٽيءَ کي تشڪيل ڏينداسون. ان ڪميٽيءَ جي ميمبرن جو انتخاب مان ئي ڪريان. ان ڪميٽيءَ جو پهريون اجلاس اڄ ۵ بجي ڪنداسون. ان اجلاس لاءِ مان هڪ سيڪريٽري رکندس، جو برطانوي طرز تي اجلاس جي ڪارگذاري قلمبند ڪندو رهندو. ان ميٽنگ ۾، وزيراعظم منهنجي ساڄي پاسي کان ۽ نائب وزيراعظم کابي پاسي کان ويهندا ـــ ان کان پوءِ مان هڪ تجويز پيش ڪندس ۽ اوهان کان صلاح وٺندس ته "اوهان جو ڇا خيال آهي؟ هيئن ـ هيئن نه ڪرڻ گهرجي! ڇا هيئن ڪرڻ مناسب ٿيندو؟" ـ اوهان سڀ هائوڪار ڪجو ـــ ان کان پوءِ مان چوندس: "منهنجي خيال ۾ هيئن ڪرڻ گهرجي!" اوهان سڀ چئجو ته "بلڪل درست آهي."

جڏهن ايستائين معاملو طئي ٿي چڪو، تڏهن سردار ولڀ ڀائي پٽيل وچ ۾ چيو ته "فرض ڪريو ته اوهان جي تجويز مون کي پسند نه اچي ۽ مان چوان ته 'مون کي منظور ناهي!' ته پوءِ ڇا ٿيندو؟" مون چيو ته "پوءِ اوهان سڀ وڃي جهنم ۾ پئو ـــ مان ڪجهه به ڪرڻ لاءِ تيار ناهيان!"

پٽيل چيو ته ـــ ائين چو؟

مون کيس سخت لفظن ۾ تنبيهه ڪندي چيو ته ـ ان لاءِ ته مون وٽ ضايع ڪرڻ لاءِ ايترو وقت آهي ئي ڪين. اوهان کي اگر منهنجي ڳالهه سمجهه ۾ ئي نه ٿي آئي آهي ۽ اگر وچ ۾ "نه نه" ڪري ويهو ته پوءِ مان ان صورت ۾ اڳ ۾ سوچيل ۽ ٺاهيل تماشو ڪرڻ لاءِ تيار ئي ناهيان.

پٽيل چيو: "لارڊ! مان اوهان جي هر ڳالهه تي هائوڪار ڪندو ايندس. اوهان رنج نه ٿيو."

ان کان پوءِ مون اجلاس جي ڪارگذاري شروع ڪرائي. ڪميٽيءَ جا ميمبر، جواهرلال ۽ پٽيل هر وقت ڪنڌ ڌوڻيندا رهيا ـــ بس، ان طرح سان هندستان جي انتظام جي گاڏيءَ کي ڌڪا ڌوما ڏيئي، پٽڙيءَ تي چاڙهيوسون ـ! ('ڊان' ۸ نومبر ۱۹۷۵ع)

هي آهي اهو راز، جنهن ۾ لارڊ مائونٽ بيٽن جي گورنر جنرل بڻجڻ جي حڪايت موجود آهي.

اها حقيقت آهي ته نه فقط ڪانگريسي نيتائون واقعي مملڪت جي نظام سنڀالڻ لاءِ اهل ۽ لائق ڪين ها. ان جو ثبوت ڪانگريس جي ان دؤر ۾ موجود آهي، جڏهن ڪين صوبائي حڪومتون مليون هيون ۽ انهن لکن مسلمانن کي مارايو هو، ڳوٺن جا ڳوٺ ساڙايا هئا- اهي سارا انگ اکر مڪمل 'پيرپور' رپورٽ ۾ موجود آهن - جا ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي نمائنده ليڊرن تي مشتمل ڪميٽيءَ پاران شايع ڪئي وئي آهي.

ان ڪان پوءِ لارڊ مائونٽ بيٽن ۽ پٽيل جي نوڪ جهوڪ جو نتيجو ڇا نڪتو؟ اجلاس ۾ پٽيل، ڊراماڻي انداز ۾ لارڊ مائونٽ بيٽن کي چيو ته "اگر مان اوهان جي ڳالهه نه مڃان ته پوءِ ڇا ٿيندو؟" جنهن جو جواب لارڊ پاران ڊراماڻي انداز ۾ ڏنو ويو ته "اوهان سڀ وڃي جهنم ۾ پئو" جنهن تي پٽيل معذرت ڪئي ۽ سندس حڪم جي فرمانبرداريءَ جو اقرار ڪيو.

برصغير جي تاريخ شاهد آهي - پٽيل جي اشاري تي لکها مسلمان قتل ڪرايا ويا. مسلمانن جا گهر جلايا ويا، جنهن جي رد عمل ۾ گانڌي جي احتجاج ڪندي، 'مرن ورت' رکيو ۽ گوڊسي هٿان جان ڏنائين. ان متعلق به پٽيل کي ئي جوابدار قرار ڏنو ويو. مولانا آزاد چيو آهي: پٽيل کان جڏهن ڪانگريس پاران باز پرس ڪئي وئي، تڏهن چيائين ته - "گانڌيءَ جو 'مرن ورت' اسان جي طئي ٿيل پروگرام لاءِ رڪاوٽ هو، بلڪ سون کي بدنام ڪرڻ لاءِ ئي هو!" ان مان ظاهر آهي ته لارڊ ۽ پٽيل جي مشترڪ ڊرامي جو عنوان ڇا هو ۽ ڪردار ڪهڙا هئا.

اوهان کي اهو به سوچڻ گهرجي ته اوهان مان هر شخص، خواه ڪهڙي به فرقي جو هجي، ماضيءَ ۾ ٻئي فرقي واري شخص جي پاران پيدا ڪيل تلخيءَ کي اگر فراموش ڪري نه ٿو سگهي ته پوءِ لازمي طرح سان هت باهمي تعلقات ڪشيده رهندا. ان مسئلي جي نوعيت ڪجهه به هجي، ٻئي فرقي جي ماڻهوءَ جو رنگ، نسل، خاندان، ذات ۽ مذهب ڪهڙو به هجي، پاڪستان ۾ رهڻ جي ڪري، اهو شخص هن رياست جو معزز شهري تصور ڪيو ويندو. ان جا حق ۽ رعايتون اهي ئي آهن، جي اوهان مسلمانن کي مليل آهن.

(مرڪزي آئين ساز اسيمبلي ڪراچي، ١١- آگسٽ ١٩٤٧ع)

پروفيسر محمد سرور

قائداعظم جي ڪاميابيءَ جا اسباب

مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي ملفوظات جي روشنيءَ ۾

(نوٽ: امامالانقلاب مولانا عبيدالله سنڌي، هڪ انقلابي مفڪر جي حيثيت سان بين‌الاقوامي شهرت جو مالڪ آهي. سندن خيالات ۽ سياسي تصورات متعلق سندن شاگرد پروفيسر محمدسرور جا ڪتاب ڪافي مقبوليت حاصل ڪري چڪا آهن. ان سلسلي ۾ "افادات و ملفوظات مولانا سنڌي" جي نالي سان پروفيسر سرور جو هڪ تازو ڪتاب ڇپيو آهي، ان ۾ برصغير جي سياسي ماحول متعلق به ڪافي مواد موجود آهي، جنهن ۾ ڪانگريس، مسلم ليگ، گانڌي جي ۽ جناح صاحب، پٽيل، جواهرلال متعلق به بحث آيل آهي. مولانا سنڌي جهڙي عظيم ۽ انقلابي مفڪر جي منفرد راءِ اهڙي آهي، جنهن تي علم وارن کي سوچڻ گهرجي. چنانچه مولانا سنڌيءَ جي فڪرانگيز خيالات مان استفادي ڪرڻ لاءِ چند اقتباس پيش ڪجن ٿا. —غ. م. گ)

ڪانگريس گانڌيزم آهي:

پروفيسر سرور لکي ٿو ته، مولانا سنڌيءَ کي جمعيت‌العلماء هند جي دورُخي پاليسي سان سخت اختلاف هو، جي جمعيت‌العلماء سان به گڏ هئا ۽ ڪانگريس سان به گڏ هئا. ان طرح مولانا سنڌي گانڌي جيءَ جي غلطين، توڙي اوتار بنجڻ تي به سخت ناراض هو. گانڌي جيءَ جي ان طريقي کي مولانا سنڌي هاڃيڪار ڪوٺيو آهي.

سرور لکي ٿو:

"مولانا سنڌيءَ جو چوڻ هو ته اوهان عالم سڀئون سڌو ڪانگريس ۾ وڃو، جمعيت‌العلماءَ جي وجود سان ڪانگريس جو پچ بنجڻ ڇڏي ڏيو ۽ پورا ڪانگريسي بنجي وڃو،

ائين ڪرڻ سان جيڪي گانڌي جي سياسي غلطيون ٿو ڪري، اوهان پڻ همخيال ماڻهن سان گڏجي، ان لاءِ رڪاوٽ پيدا ڪري سگهندا.

مولانا سنڌيءَ کي گانڌي جي تي سڀ کان وڏو اعتراض اهو هو ته ان ڪانگريس ۾ اوتار ۽ فوق‌الڪل، صاحب اختيار جي حيثيت سان فائدو ورتي، ڪانگريس کي هڪ مذهبي رنگ ڏئي ڇڏيو. نتيجو اهو نڪتو جو گانڌيءَ جي مذهبي عقيدن ۽ خيالن، رسمن ۽ رواجن ۽ ڪانگريس جي اجلاسن جي موقعن تي، جي هو مذهبي رسمون سرانجام ڏيندا هئا، انهن کي ڪانگريس جو حصو تصور ڪيو ويو.

بلڪ انهن بنهين متعلق مسٽر ڪرپالانيءَ، جو اڳتي هلي آل انڊيا ڪانگريس جو صدر به بنيو-چيو آهي ته: "ڪانگريس گانڌيزم آهي-جو ان کي تسليم نه ٿو ڪري، ان لاءِ ڪانگريس ۾ ڪابه جاءِ ناهي." (ص ١١٥)

رجعت پرست گانڌي

مهاتما گانڌي جي طرز عمل کان پڻ حضرت مولانا سنڌي مطمئن نه هو، ٢٠ جون ١٩٣٩ع تي علمائي بنگال جي اجلاس ڪلڪته جي صدارت ڪندي، گانڌيءَ جي پاليسيءَ کي رجعت پرستانه سڏيندي مشورو ڏنو اٿن:

"مان سفارش ٿو ڪريان ته ڪانگريس جا ڪرتا ڌرتا، يورپين نيشنلزم کي رواج ڏيڻ، پنهنجو نصب‌العين بنائين ۽ هو فقط اقتصادي ترقيءَ کي آزاديءَ جو بنياد قرار ڏين. ان جي مقابلي ۾ اسان جي ملڪ جي محترم فلاسفر مهاتما گانڌيءَ جي ذاتي خصوصيتن ۽ طبعي حيثيتن ۽ سندس "رجعت پرستانه ميلان" کي قومي لاءِ دستورالعمل بنائڻ جي ڪوشش نه ڪن."

مطلب هي آهي ته اهي عالم ڪانگريس ۾ هجن ته ڪانگريسي تي رهن، جمعيت‌العلمائي نه ٿين. ان طرح گانڌي جي، جڏهن ڪانگريس ۾ هجي، ته ڪانگريسي ٿي رهي، ۽ سندس مهاتمائي مذهبي رسمون ان ۾ داخل نه ڪيون وڃن.- ان طرح...... اگر مولانا حسين احمد مدني ۽ ان جا ساٿي ان سلسلي ۾ سبقت ڪن ته پوءِ هو ڪانگريس جي "گانڌي-پئڪٽ" کي شڪست ڏيئي سگهن ٿا ۽ ان ۾ سڀاش چندربوش، ڪنهن جواهرلال ۽ ڪنهن ڊاڪٽراشرف جي قيادت لاءِ ڪانگريس ۾ زمين هموار ٿي سگهي ٿي." (ص ١١٦)

رجعت پرستانه سياست

گانڌي جي، جي ان هندو مذهبي رسومات واري ڪانگريسي سياست تي مولانا سنڌي جو هڪ اعتراض ته اهو هو ته ان جي هندو ذهنيت جي سبب ڪري، مسلمان ان کان ڇرڪن ٿا... پيو گانڌيءَ جي هيءَ نام‌نهاد مذهبي سياست، بنيادي طرح سان "رجعت پرستانه" آهي ۽ اها هندوستان کي اڳتي وڌي ترقي ڪرڻ جي بجاءِ پوئتي ڪهلي ويندي.

ڇو ته گانڌيءَ جي ان مذهبي رجعت پرستيءَ جو آدرشي ۽ آئيڊل زمانو ويدڪ دؤر وارو هندوستان آهي ۽ نه نئون هندوستان، جنهن کي موجوده عالمگير انقلاب ڪان پوءِ اڀرڻو آهي. – (ص ١١٦)

مولانا صاحب، گانڌيءَ جي متعلق بلڪل صاف گوئيءَ کان ڪم ورتو آهي، ۽ ٻڌايو اٿس ته گانڌيءَ جي ذهن ۾ فقط 'ويدڪ ڀارت' آهي. گانڌيءَ جو جديد دور جي سياسي نظريات ۽ اقتصاديات سان ڪوبه تعلق ناهي ۽ گانڌي رجعت پرستانه انداز ۾ هلي، ڪانگريس جهڙي قومي ۽ سيڪولر پارٽيءَ کي هندو مذهبي رسومات جو تابع ڪري ڇڏيو هو.

وطن جي حقيقت

وطنيت متعلق جڏهن ڪانگريس ۽ آريه سماجي حلقن هڪ نئون تعبير پيش ڪيو ته ڀارت جو اصل باشندو ئي ڀارت کي وطن تصور ڪري سگهي ٿو، پر ڀارت کان ٻاهران آيل خاص ڪري مسلمان، اها دعويٰ نه ٿو ڪري سگهي ته هن جو وطن به ڀارت آهي.

پروفيسر سرور لکي ٿو: هڪ ڀيري مولانا فرمايو ته "آچاريه ڪرپالانيءَ جو پاءُ (شيخ عبدالرحيم) اگر مسلمان ٿي وڃي ته پوءِ هو پنهنجي وطن جي تاريخ کان ٻي دخل ڪيو وڃي ٿو ۽ آچاريه ڪرپالاني وطن جو مالڪ رهي ٿو. ڪرپالانيءَ جو پاءُ اسلام جي اعليٰ تعليم کان متاثر ٿي، اگر هندو ڌرم کي ڇڏي 'اسلام' کي قبول ڪري ٿو ته پوءِ ڪيس هن ملڪ ۾ "اجنبي" تصور ڪيو وڃي ٿو، پر جو هندو ڌرم تي قائم رهي اهو خالص "اهل وطن" آهي! تبديلي هميشه ذهن، فڪر ۽ عقيدي ۾ ايندي آهي، پر 'وطنيت' ۾ ڪابه تبديلي نه ايندي آهي. جڏهن مان 'مسلمان' نه هوس، تڏهن ته منهنجو وطن هندوستان هو، ۽ هاڻي جڏهن مان مسلمان آهيان، ته به منهنجو وطن اهوئي هندوستان آهي – مذهب جي بدلجڻ سان وطن نه ٿو بدلجي سگهي." (ص ١٣٢)

اهو ساڳيو مسئلو اڳتي هلي، جناح صاحب بيان ڪيو ۽ ڪانگريس ۽ آريه سماج کي اهوئي جواب ڏنو، جي چئي رهيا هئا ته ڀارت ۾ 'مسلمان' وديشي ۽ پرديسي آهن – ڀارت انهن جو 'وطن' نه آهي.

چرخو، کدر ۽ پٽيل:

سرور صاحب لکي ٿو: هڪ ڀيري مولانا سنڌيءَ ڪانگريس تي تنقيد ڪندي چيو ته بيشڪ ١٩٢٠ع ۾ مهاتما گانڌيءَ، لبرل خيال جي ڪارڪنن کي ڪانگريس مان ڪڍي ڇڏيو، ليڪن اڄ ملڪ کي جنهن انقلاب جي ضرورت آهي، ان جي ذميداري موجوده ڪانگريس تي نباهي سگهي.

مولانا جا لفظ هي آهن:

"لبرل ئي هڪ خاص رنگ ۾ انقلابي فلسفي جو لباس پهري، ڪانگريس تي ڇانئجي چڪا آهن، باقي چرخو، کدر ۽ پٽيل جي ڊڪٽيٽرشپ ڪانگريس کي هاڻي اڳتي وڌائي نٿي سگهي. مون کي خوف آهي ته بنگال عليحده نه ٿي وڃي. هن وقت ڪانگريس کي مهاتما واري تاريخي عظمت ۽ پنڊت جواهرلعل واري اڳتي وڌڻ جي همت، اتفاق طور ملي چڪي آهي ۽ ان طاقت سان ئي ڪانگريس پساهه پئي کڻي."

مولانا جو اشارو بنگال جي عليحدگيءَ سان سباش چندر بوس جي ذات آهي، جنهن مرڪزي ڪانگريس جي قيادت کان بغاوت ڪئي هئي. (ص ١٣٧)

ڪانگريسي هندن جي جارحانه پيشقدمي:

سرور صاحب لکي ٿو: هندستاني مسلمانن خلافت تحريڪ جي ناڪاميءَ کان پوءِ ١٩٢٣ع کان آهسته آهسته ڪانگريس کان دوري ۽ بيزاري اختيار ڪئي.

مولانا سنڌيءَ جي لفظن ۾:

"اڄ حالت اها آهي ته جمعيت العلماء توڙي مجلس احرار جا ديوبندي ليڊر به عوام جي اڳيان ڪانگريس جو نالو وٺي به نٿا سگهن!"

مولانا جي نزديڪ ان جو هڪ سبب آهي خلافت تحريڪ جي ناڪامي، جنهن کان پوءِ مسلم قيادت ڪانگريس کان ڇرڪي رهي هئي. ان کان پوءِ مرڪزي ۽ صوبائي چونڊن ۾ مخلوط انتخاب واري فرقه وارانه انتخاب جي ڪري، مسلمانن جي دوريءَ کي وڌيڪ تقويت ملي. مولانا سنڌيءَ جي خيال ۾ اگر ڪانگريسي رهنما، مسلمانن کي "هندستاني وطنيت" ۾ سندن تعداد جي مطابق انصاف سان حق ڏين ها، يا وڌيڪ حق ڏيڻ لاءِ تيار ٿين ها ۽ جتي مسلمانن جي اڪثريت هئي، اتي اگر ڪانگريسي هندن کي جارحانه پيشقدميءَ کان روڪي سگهن ها ته پوءِ معاملو ايترو خراب نه ٿئي ها! (ص ١٣٨)

سرور صاحب لکي ٿو: هاڻي هندن جي يا زياده صحيح لفظن ۾ "فرقه پرست هندن" جي اها جارحانه پيشقدمي، نه صرف هندو اڪثريت وارن صوبن ۾ ڏاڍي زور شور سان جاري رهي، پر ان سان گڏ مسلمانن جي اڪثريت وارا صوبا به سندن زد ۾ رهندا آيا. ڇو ته هندو انهن صوبن ۾ اقليت ۾ هوندي، صحافت، تجارت، انتظامي ڪاروبار ۽ تعليمي ادارن تي ڇانيل هئا. ١٩٣٧ع جي چونڊن کان پوءِ، جڏهن صوبن ۾ وزارتون ٺهيون ۽ ڪين صوبائي سطح تي گهڻي کان گهڻا اختيارات مليا، تڏهن سنڌ، پنجاب، بنگال ۽ آسام ۾ جتي وڏا وزير سڀ مسلمان هئا ۽ انهن صوبن جي اپوزيشن پارٽي جا، مهاسڀائي ۽ فرقه پرست ڪانگريسين تي مشتمل هئي، تنهن مسلمان وڏن وزيرن جو نڪ ۾ دم ڪري ڇڏيو! (ص ١٣٨)

جناح صاحب :

سرور صاحب لکي ٿو: مهاسڀائي ۽ فرقه پرست ڪانگريسين جي ان غلط روش جي نتيجي ۾، جناح صاحب، جنهن کي اڳتي هلي ”قائداعظم“ سڏيو ويو، تنهن ان قسم جي غلط روش جي ردعمل ۾ مسلم ليگ کي منظم ڪري ورتو. آخرڪار ۱۹۳۷ع ۾ جڏهن لکنو ۾ ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي باقاعده آئيني جنگ شروع ٿي وئي، تڏهن پنجاب ۽ بنگال جا وزراء اعليٰ، سر سڪندر حيات خان ۽ مولوي فضل حق، قائداعظم جي سڄي ۽ کٻي پاسي بيٺل هئا. (۱۳۹)

هندو ازم جي جارحاڻي اڪثريت:

سرور صاحب لکي ٿو: مولانا سنڌيءَ، ٺٽي ضلعي جي ڪانگريس ڪاميٽيءَ پاران سڏايل ڪانفرنس ۾، جنهن ۾ زياده تر هندو ڪانگريسي شريڪ هئا، تن کي خطاب ڪندي، مسلمانن جي ڪانگريس کان دوريءَ ۽ بيزاريءَ جا اسباب بيان ڪيا.

مولانا صاحب فرمايو:

”ڪانگريس جي تيزگام ۽ فلاسفر ليڊرن، انٽرنيشنل ازم کي سامهون رکي، هندستان جي مسلمانن جي معاملي ۾ ’نيشنل انصاف‘ کان غفلت اختيار ڪئي. ان طرح ”هندو ازم جي جارحانه اڪثريت“ جي لاءِ، ڪانگريس جي نالي ۽ آڙ ۾، رستو صاف ڪيو ويو. ان حرڪت معاملي کي بد کان بدتر ڪري ڇڏيو.“ (۱۴۰)

تيزگام ۽ فلاسفر ليڊرن جي تشريح

سرور صاحب لکي ٿو: جواهرلال ڪانگريس جو تيزگام ليڊر هو ۽ مهاتما گانڌي فلاسفر. جواهرلال بين الاقوامي سياست جي پيچ و خم ۾ زياده الجهيل رهندو هو ۽ ملڪ جي ضروري ۽ فوري مسئلن کي نظرانداز ڪري ڇڏيندو هو. سندس هٿ بين الاقوامي سياست جي نبض تي ضرور هوندا هئا، پر هندوستان جي هيٺين سطح تي مفادات جي جا ڪشمڪش موجود هئي، ان کي هو قابل توجهه نه سمجهندو هو. ٻئي طرف مهاتما گانڌي هو، جو اهنسا (عدم تشدد) ۽ همه گير انسانيت ۽ ان جي اعليٰ قدرن جي بلند نظر وسعتن ۾ محو ۽ مستغرق رهندو هو، سو مقامي حالتن جي محدود ۽ متعين حقيقتن کي ڏسندو ئي ڪونه هو.

پٽيل جي مقبوليت

سرور صاحب لکي ٿو: جواهرلال ۽ مهاتما گانڌيءَ جي ان قسم جي آفاق گيريءَ ۽ بلنه پروازيءَ جي عملي نتيجي ۾ سردار پٽيل جهڙي ڊڪٽيٽر جو تسلط ۽ اثر، ڪانگريس جي انتظامي شعبن تي وڌندو ويو ــ ڇالاءِ ته هڪ ته پٽيل جي اثر هيٺ هندو سرمايه دار ۽ زردار طبقو هو، ۽ ٻيو ته پٽيل کي ڪانگريس ۾ توڙي ڪانگريس کان ٻاهر فرقه پرست (مهاسڀا ۽ آريه سماج) هندن جي مڪمل حمايت حاصل هئي. (ص ۱۴۰)

نهرو جي ناڪامي

سرور صاحب لکي ٿو: "۱۹۳۴ع ۾ ڊاڪٽر ذاڪرحسين مرحوم، جواهرلال نهرو کي چيو تہ وقت اچي ويو آهي تہ ڪانگريس جي تطهير ڪئي وڃي، محب وطن ۽ فرقہ پرست هڪٻئي کان علحده ڪيا وڃن. اڄ اگر سؤ ڪن ساٿين جي 'مارجڻ' سان ڪر ٻنجي ويندو تہ سپائي هزارن ۽ لکن ساٿين جي 'سڙڻ' سان بہ ڪانگريس ۾ اصلاح نہ آئي سگهنداسون."-

سرور صاحب لکي ٿو: جواهرلال کي ان قسم جي ڳالهين تي ڪڏهن ڏاڍو غصو ايندو هو ۽ هو ٺڪر لاءِ تجويزون بہ بنائيندو هو، ليڪن سيني جي سٿان، جڏهن تہ گانڌيءَ جو راڄ هوندو هو ۽ گانڌيءَ جي اهنسا جو فلسفو ڪنهن طبقاتي تصادم جي اجازت بہ نہ ڏيندو هو، ان ڪري گانڌي ان قسم جي اختلافي ڏرين ۾ صلح صفائي ڪرائي ڇڏيندو هو. ان سان فائدو فقط پٽيل جي قيادت ۽ قوت کي پهچندو هو، ڇالاءِ تہ ڪانگريس جي پوري مشنريءَ تي پٽيل جو قبضو هوندو هو. خاص طرح سان ڪانگريس لاءِ سرمايو انهن طبقن کان ايندو هو، جن تي سردار پٽيل جو اثر هو. جواهرلال ائين زهر جو ڍڪ پي ويندو هو. (ص ۱۴۱)

مولانا سنڌيءَ جو غصو ۽ احتجاج

سرور صاحب لکي ٿو تہ ڪانگريس ۽ پٽيل جي ڊڪٽيٽرشپ متعلق جڏهن مولاناسنڌي جوش ۾ اچي ڳالهائيندو هو، تڏهن سندن تلخ ڪلاميءَ کان مولانا شيخ الاسلام حسين احمد مدني ۽ مفتيءِ هند مولاناڪفايت الله بہ نہ بچي سگهندا هئا.

ان طرح مولاناسنڌي، ڪانگريس ۾ پٽيل جي ڊڪٽيٽرشپ کي خود ڪانگريس لاءِ ۽ ان طرح پوري ملڪ لاءِ وڏيءَ تباهيءَ جو ڪارڻ قرار ڏيندو هو. (ص ۱۴۱)

دنيا ڇاٽي ٿي تہ پٽيل ٿي ورهاڱو ڪرايو ۽ لکين مسلمان مارايا ۽ لکين دربدر ڪرايا.

چنانچ مولانا سنڌيءَ ٺٽي (سنڌ) ضلعي ڪانگريس ڪميٽيءَ جي ڪانفرنس ۾ چيو:

"ڪانگريس جي پليٽفارم تان نام نهاد هندوازم جي جارحانہ اڪثريت لاءِ رستي کي هموار ڪرڻ سان معاملو بد کان بدتر ٿيو، ايتري قدر جو خود جمعيت العلماء هند ۽ احرار وارا ديوبندي ليڊر بہ عوام جي اڳيان ڪانگريس جو نالو وٺي نہ ٿا سگهن."

ان کان پوءِ مولانا سنڌيءَ فرمايو:

"هي اهي ساٿي هئا جي شروع کان وٺي، ايجيٽيشن ۾ ڪانگريس جي عام نيشنلسٽ ليڊرن سان گڏ "خلافت ۽ سوراج" لاءِ گڏ هئا. ليڪن اڄڪلهہ ڪنهن بہ پروگرام کان سواءِ پٽيل جي ڊڪٽيٽرشپ هيٺ ڪچلجي رهيا آهن.- نتيجو اهو نڪتو آهي، جو عام مسلمانن کي هاڻي ڪانگريس سان ڪوبہ تعلق نہ رهيو آهي. فقط چند ديوبند جا ترقي پسند، جمعيت العلماء ۽ احرار ۾ وڏي رهيا آهن، ۽ ڪجهہ لبرل مسلمان بہ اڃا تائين ڪانگريس ۾ نيشنل پروگرام جا حامي آهن." (ص ۱۴۲)

قائداعظم جي فتح

سروَرصاحب لکي ٿو: قائداعظم ڪافي زمانو ڪانگريس ۾ رهي چڪو هو. هو ڪانگريسي ليڊرن جي ظاهر ۽ باطن کي هرلحاظ سان ڄاڻندو هو. قائداعظم ڪانگريس جي قول ۽ فعل، ڪردار ۽ عمل جي تضاد ۽ دورخيءَ کان واقف هو. چنانچه قائداعظم ١٩٢٧ع کان ١٩٤٧ع تائين هرمحاذ تي ڪانگريس کي شڪست فاش ڏيڻ ۾ ڪامياب رهيو. تان جو ڪانگريس کان تقسيم به قبول ڪرايائين ۽ پاڪستان وجود ۾ آيو.

حقيقت هيءَ آهي ته ١٩٢٣ع کان پوءِ ڪانگريس ۾ سردار پٽيل جي ذريعي، سرمايهدارن ۽ فرقہ پرست هندن جو آهستي آهستي اثر ۽ زور وڌندو رهيو: ان جي انتهائي پڄاڻي اها ٿي ٿيڻي هئي ته آخري منزل تي، هنان ڪنهن شڪ ۽ شبهي جي، ڪانگريس هڪ هندو جماعت ٿي ويندي، ۽ ان کي ڏسي مسلم ليگ ميدان ۾ اچڻي هئي.- پنهي ۾ سياسي جنگ لڳڻي هئي، ۽ ان جي نتيجي ۾ اهوئي ٿيڻو هو، جو ١٩٤٧ع ۾ ٿيو. (ص ١٤٢)

جناح جو پٽيل سان ٽڪر هوا

جناح ملڪ جي دفاع ۽ تحفظ، اتحاد ۽ مرڪز جو قائل هو، تنهن ڪري پٽيل جي ڊڪٽيٽرشپ ۽ گانڌي ۽ جواهرلال جي بيچارگيءَ تي سخت غم ۽ غصو ٿيندو هو.

سروَرصاحب لکي ٿو: سچ پڇو ته قائداعظم جي لڙائي گانڌيءَ، جواهرلال نهرو ۽ مولانا آزاد واريءَ ڪانگريس سان نه هئي، اگرچه رسمي ۽ نمائشي طور تي، سندس لڙائي انهن سان منسوب هئي، پر عملي طور تي ڪانگريس پٽيل جي قبضي ۾ اچي چڪي هئي، ان ڪري قائداعظم جي لڙائي سردار پٽيل جي ڪانگريس سان هئي. ڪنهن بلڪل درست چيو آهي- ۽ شايد ان ڳالهه کي ڪلٽي لموني ۾ چوڻ جو وقت جلد اچي رهيو آهي- ته پاڪستان اصل ۾ سردار پٽيل بڻايو آهي، ڇالاءِ ته هو، هندوستان کي مسلمانن جي وجود، ذات ۽ عمل دخل کان پاڪ ڪرڻ جو خواهشمند هو. (ص ١٤٢)

ڄاڻڻ گهرجي ته پٽيل جي ڊڪٽيٽرشپ ۽ ان جي اڳيان گانڌي، نهرو ۽ ساريءَ ورڪنگ ڪميٽيءَ جو بيوس هجڻ، خود مولانا آزاد به پنهنجي ڪتاب "آزادي هند" ۾ تمام سخت نموني ۾ بيان ڪيو آهي. مولانا آزاد اهو به لکيو آهي ته ڪانگريس تي راڄ گانڌيءَ جو آهي، پر گانڌيءَ تي حڪم پٽيل جوئي هلي رهيو آهي! ("ڏسو آزادي هند")— [غ. م. گ]

ڪانگريس ۽ ليگ جو تعارف

پروفيسر سرور لکي ٿو: قصو مختصر ته هاڻي مسلم ليگ ظاهرظهور ڇوڻ شروع ڪيو ته مسلم ليگ عملي طرح سان مسلمانن جي جماعت آهي، ۽ ائين برابر به هو. ان جي مقابلي ۾ ڪانگريس چيو ٿي ته هوءَ قومي جماعت آهي. ان ۾ هندو، مسلمان، سک ۽ عيسائي سڀ شريڪ ٿي سگهن ٿا، ليڪن عملي طرح سان ڪانگريس، "هندو جماعت" بڻجي چڪي هئي.

ڪانگريس پنهنجي قومي جماعت هجڻ جي باري ۾ جيترا به دليل ڏيندي هئي، انهن مان اٽلو مسلم ليگ کي تقويت پهچندي هئي، ۽ مسلمان زياده ۾ زياده مسلم ليگ ڏانهن وڃڻ لڳا. (ص ١٤٣)

پاڪستان، هندستان ۽ مولانا سنڌي

سرور صاحب لکي ٿو: مولانا سنڌي پندرهن سالن کان پوءِ وطن واپس پهتو. ١٠- ڊسمبر ١٩٣٩ع تي دارالرشاد ڳوٺ پير جهنڊي سان مولانا سنڌيءَ، جا پارٽي متعارف ڪرائي، ان جي بنيادي پروگرام کي شايع ڪرايو ۽ ان جو نالو رکيائون، "جمنا نربدا سنڌ ساگر پارٽي"، ان ۾ "سنڌ ساگر"، مان مراد هئي اهي علائقا جن کي اڄڪلهه 'پاڪستان' سڏجي ٿو ۽ مولانا سنڌيءَ جي نزديڪ اهي علائقا ئي اسلامي تهذيب جي کاڻ آهن، ۽ گنگا جمنا سان وابسته علائقو هندو تهذيب جو سرچشمو آهي- سنڌن مقصد انهن ٻنهي جي وچ ۾ فڪري افهام تفهيم ۽ تاليف قلوب کي ممڪن بنائڻ هو، ان ڪري ان اصول کي پارٽيءَ جو بنياد ۽ مقصد قرار ڏنو ويو.

هندستان هڪ ملڪ ناهي

سرور صاحب لکي ٿو:

ان انتظامي ۽ بنيادي پروگرام ۾ به مولانا سنڌيءَ صراحت ڪري ڇڏي آهي ته هندستان کي هڪ ملڪ سمجهڻ غلط آهي. (ص ١٤٥)

پاڪستان، مولانا سنڌيءَ جي خيال جي عملي تصوير آهي

سرور صاحب لکي ٿو-

٣- جون ١٩٤٧ع تي برصغير جي تقسيم جو اعلان ٿيو ۽ جنهن انداز ۾ ان تقسيم جي نتيجي ۾ پاڪستان جون حدون ۽ سرحدون مقرر ڪيون ويون، عملي طرح سان اهو سڀڪجهه اهڙين ٿيو، جيئن مولانا سنڌيءَ چيو هو. (ص ١٦١)

قائداعظم جي دستورساز اسيمبليءَ ۾ پهرين تقرير

سرور صاحب لکي ٿو:

قائداعظم محمد علي جناح، جو هڪ نهايت دانشمند ۽ حقيقت پسند ليڊر ۽ سياسي مدبر هو، تنهن تقسيم کان پوءِ پيدا ٿيندڙ خطرناڪ معاملن کان بچاءَ جي ڪوشش ڪئي. چنانچه ان سلسلي ۾ ١١- آگسٽ ١٩٤٧ع تي پاڪستان جي دستورساز اسيمبليءَ ۾ ان جا پهرين صدارتي تقرير ڪئي، ان ۾ مسلمانن ۽ غير مسلمانن ٻنهي ڌرين کي خطاب ڪندي چيائين:

"اوهان سڀ آزاد آهيو، اوهان هن مملڪت پاڪستان ۾ آزاديءَ سان پنهنجن مندرن ۾ وڃي سگهو ٿا، اوهان آزاديءَ سان پنهنجين مسجدن ۾ وڃي سگهو ٿا.

اي. آر. جعفري
سنڌيڪار: محمد حسين "ڪاشف"

قائداعظم متعلق مولانا آزاد جا تاثرات

(نوٽ: قائداعظم جي مخلصانه جدوجهد متعلق ڪابه سياسي تحرير تيستائين مڪمل نه ٿيندي، جيستائين دنياءِ اسلام جي وڏي عالم، پارٽ جي وزير تعليم ۽ ڪانگريس جي صدر حضرت مولانا ابوالڪلام 'آزاد' جا تاثرات معلوم نه ٿيندا. ظاهر آهي ته مولانا آزاد آخر تائين ڪانگريس سان وابسته رهيو، جڏهن ته سندس سڀ ڪانگريسي مسلمان ساٿي مولانا محمدعلي 'جوهر'، مولانا شوڪت علي، مولانا حسرت موهانيءَ جهڙا ٻيا ڪيترائي ليڊر ۽ سياستدان، ڪانگريس جي عمل ۽ ڪردار کان مايوس ۽ ناراض ٿي، مختلف وقتن تي الڳ ٿي ويا ۽ وڃي مسلم ليگ ۾ شريڪ ٿيا. مولانا آزاد جو مشهور ڪتاب 'آزاديءِ هند' (India Wins Freedom) برصغير جي سياسي تاريخ جي حيثيت سان ڪافي شهرت حاصل ڪئي آهي. ڪتاب انڊيڪس سميت ۲۵۷ صفحن تي مشتمل آهي، ۽ ان ۾ قائداعظم ۽ پاڪستان متعلق مختلف هنڌن تي آيل منتشر مواد کي اگر گڏ ڪجي ته پوءِ اهو ٻارنهن کن صفحن جو متن ٿيندو. اهوئي سبب آهي، جو مشهور سياستدانن ۽ چاڻن جو اهو خيال آهي ته مولانا آزاد جو هي ڪتاب زياده تر ڪانگريس ۽ ان جي ليڊرن تي هڪ قسم جي تنقيد آهي ۽ ان ضمن ۾ هو قائداعظم ۽ پاڪستان سان به اختلاف ڪندو آيو آهي.

'مهراڻ' جي 'قائداعظم نمبر' لاءِ ڪتاب جا چند اقتباس ڏيڻ ضروري ٿا سمجهون، جي مشهور اهل قلم مسٽر محمد حسين 'ڪاشف' گڏ ڪيا آهن ۽ جن جي پڙهڻ سان قائداعظم جي شخصيت ۽ سياسي ڪردار سان گڏ، گانڌي جي، جواهرلال نهرو ۽ پٽيل جهڙن مشهور ڪانگريسي ليڊرن متعلق مولانا آزاد جي راءِ معلوم ڪري سگهجي ٿي. —غ. م. گ.)

مهاتما گانڌي، "آزاد" جي نگاهہ ۾

گانڌيءَ تحريڪ "ترڪ موالات" کي تباهہ ڪيو!

مولانا آزاد، تحريڪ 'ترڪ موالات' جي تباهيءَ متعلق لکي ٿو:

"چوري چورا جي حادثي ڪري گانڌيءَ تحريڪ 'ترڪ موالات' ترڪ ڪري ڇڏي. سندس اهو فيصلو سياسي حلقن ۾ سنگين ترين ردعمل ۽ ملڪ ۾ بي حوصلگيءَ جو سبب بڻيو. حڪومت ان حالت مان پورو پورو فائدو حاصل ڪيو، گانڌي جي گرفتار ڪيو ويو. کيس ڇهہ سال سزا ڏني ويئي. ۽ تحريڪ 'ترڪ موالات' آهستي آهستي ختم ٿي ويئي." (ص ١٦-١٧-١٨)

ان کان پوءِ گانڌي جيءَ متعلق مولانا آزاد هن ريت عنوان قائم ڪيا آهن: (١) پيچيده شخصيت (٢) گانڌيءَ جي لچي تدبير سياست (٣) گانڌيءَ جي زبردست غلطي (٤) جنگ جي زماني ۾ تحريڪ هلائڻ جو مخالف (٥) گانڌي ١٩٤٢ع ۾ عوامي تحريڪ لاءِ تيار ٿيو (٦) سردار پٽيل جو گانڌيءَ تي اثر هو (٧) گانڌيءَ جون گول مول ڳالهيون (٨) بغاوت جو اعلان ۽ فوراً صلح جي ڪوشش (٩) گانڌيءَ جي خوداعتمادي ۾ زلزلو (١٠) گانڌي جيءَ کي ويسر هئي (١١) گانڌيءَ سان منهنجو اختلاف (١٢) مون کي چيائين، "استعفا ڏئي وڃ!" (١٣) گانڌيءَ جو دماغي توازن (١٤) گانڌيءَ سان منهنجو اختلاف (١٥) گانڌيءَ جو عجيب غريب بيان (١٦) گانڌي جيءَ جون قلابازيون (١٧) گانڌي جي ساڳئي وقت تي تشدد ۽ عدم تشدد جو قائل هو (١٨) گانڌي مولانيءَ سان راهہ بدلائيندو هو (١٩) ڪابينہ وفد جي سفارش جي تائيد (٢٠) وفاقي دستور جو حامي (٢١) تقسيم جي خلاف اظهار خيال (٢٢) پٽيل جي غلط مشورن جي تائيد (٢٣) گانڌي جي ماريو ويو (٢٤) پٽيل جي سازش ۽ بي پرواهي(*).

هي عنوان ڪنهن بہ تبصري جا محتاج ناهن، لفظ پنهنجي مفهوم سميت چٽي ڳالهائي رهيا آهن.

مولانا آزاد جي مٿين عنوانن مان ئي ظاهر آهي تہ مولانا آزاد گانڌي جيءَ جي شخصيت جو پورو پورو تجزيو ڪري چڪو هو.

گانڌيءَ سان اختلاف:

مولانا آزاد لکي ٿو: "گانڌي جيءَ ورڪنگ ڪميٽيءَ کي مشورو ڏنو تہ بين الاقوامي بحران جي هن موقعي تي هندستان جو مؤقف واضح ڪري. گانڌي جيءَ جي راءِ اها هئي تہ ڪنهن بہ حالت ۾ هندستان کي جنگ ۾ شريڪ نہ ٿيڻ گهرجي، پوءِ پلي تہ ان جي عيوض هندستان کي آزادي ئي ڇو نہ ملي!

(*) ظاهر آهي تہ گانڌي جيءَ جهڙي عظيم شخصيت متعلق اهڙا سخت ۽ تلخ عنوان شايد ڪتاب جي مترجم اي. آر. جعفريءَ جا قائم ڪيل آهن، ورنہ محسوس ائين ٿو ٿئي تہ مولانا آزاد جي محتاط تحرير ۾ ان قسم جا عنوان نہ هوندا، پر ڪجهہ نرم هوندا. بهرحال اهو بار اي. آر. جعفريءَ تي آهي. والله علم. -غ. م. ڪ.

جناح ۾ پلان رد ڪري ڇڏيو

مولانا لکي ٿو: ”جواهرلال جي غلط فيصلي جي رد عمل ۾ ٢٧- جولاءِ تي، بمبئيءَ ۾ مسلم ليگ جي افتتاحي تقرير ۾، جناح صاحب چيو: ”مفاهمت جون سڀ راهون بند ٿي چڪيون آهن، ۽ ڪانگريس وارا عهدشڪني جا مرتڪب ٿيا آهن، ان ڪري هاڻي اسان جي منزل ”مطالبهٔ پاڪستان“ کان سواءِ ٻي ڪا نه ٿي سگهي. نيٺ ڪيترن ڏينهن جي بحث مباحثي کان پوءِ مسلم ليگ به پلان رد ڪري ڇڏيو.“ (ڪابينه پلان- باب ص ٥)

مونهنجي پريشاني

مولانا لکي ٿو: ”ان نئين صورتحال ۾ مان زياده پريشان ۽ دل برداشته ٿي پيس. مان ڏسي رهيو هوس ته جنهن اسڪيم کي ڪامياب بنائڻ لاءِ ڪافي جدوجهد ڪئي وئي، سا جواهرلال جي هٿان درهم برهم ٿي وئي-!“

ڪانگريس ۾ ڦيڏارو

مولانا لکي ٿو: ”جواهرلال جي غلطيءَ ڪري جڏهن جناح صاحب به پلان کي رد ڪرڻ جو اعلان ڪيو، تڏهن ڪانگريس جي ورڪنگ ڪميٽيءَ ۾ پريشاني پيدا ٿي. هڪ طرف اهو سوال هو ته جيڪڏهن جواهرلال جي خلاف فيصلو ٿو ڏجي ته ان سان هڪ طرف ڪانگريس جو وقار مجروح ٿيندو ۽ ٻئي طرف اها مفاهمت خطري ۾ پئجي ويندي، جا جناح صاحب سان ٿي چڪي هئي ۽ اها صورتحال ڏاڍي جاڪوڙ ۽ جدوجهد کان پوءِ مس وڃي پيدا ٿي هئي، جا درهم برهم ٿي ويئي. ان طرح ان خيال به پريشاني پيدا ڪئي ته هاڻي ڪانگريس جي ساک- پت به وائڪي ٿي وئي، ڇو ته ’ڪابينه پلان‘ کي اگر ترڪ ٿو ڪجي ته پوءِ سارو ملڪ برباد ٿي ويندو.“ (ڪابينه پلان- باب ص ٦)

تلافيءَ جي ڪوشش

آخرڪار اسان هڪ تجويز جو مسودو تيار ڪيو، جنهن ۾ صدر جواهرلال جي پريس ڪانفرنس جو ڪوبه حوالو نه ڏنو ويو. اها تجويز آل انڊيا ڪانگريس ڪميٽيءَ جي بحال ڪيل ٺهراءُ جي مزيد تائيد ۾ ناهي وئي. خيال هو ته ان طرح سان جواهرلال جي بيان جي تلافي ٿي ويندي ۽ ’جناح‘ به راضي ٿي سگهندو.

جناح جي پاران ترديد

مولانا لکي ٿو: ”اسان جو خيال هو ته ان قسم جي تجويز جواهرلال جي غلط بيانيءَ جي تلافي به ڪندي ۽ ڪانگريس جي ساک به بچي ويندي. ليڪن مسٽر جناح اسان جي ان قسم جي تجويز ۽ پوزيشن کي قبول نه ڪيو ۽ چيائين ته ”هي عجيب تضاد آهي، هڪ طرف ڪانگريس جي صدر ’پلان‘ کي رد ڪري ڇڏيو آهي، ته ٻئي طرف ورڪنگ ڪميٽي عجيب تجويزون پيش ڪيون آهن، آخر ڪنهن کي اختيار ۽ اعتبار آهي؟ صدر کي يا ورڪنگ ڪميٽيءَ

ڪي؟ حقيقت اها آهي ته جواهرلال جو بيان ڪانگريس جي حقيقي ذهنيت جو آئينه دار آهي."
جناح اهو به چيو ته "اگر ڪانگريس ائين پئي بار بار فيصلا بدلائيندي رهندي، ان حالت ۾ جو انگريز اجا موجود آهي ۽ اجا اختيارات ڪانگريس کي به نه مليا آهن ته پوءِ ان حقيقت جي ضمانت ڪير ڏيندو ته جڏهن انگريز هليو ويندو ۽ اختيارات ڪانگريس کي ملندا، تڏهن ڪانگريس ان پوزيشن تي دوباره واپس نه ايندي، جنهن جي هڪ جهلڪ جواهرلال جي بيان ۾ نظر اچي رهي آهي!" (ڪابينه پلان ص ٧)

جواهرلال جي جناح سان ناڪام ملاقات

جڏهن وائسراءِ پاران ١٢- آگسٽ تي جواهرلال کي عارضي حڪومت بنائڻ لاءِ دعوت ملي، تڏهن جواهرلال، جناح سنڌس گهر وڃي ملاقات ڪئي. جناح ڪانگريس جي صدر جي بيان ۽ ورڪنگ ڪميٽيءَ جي تبديلي ۽ ترميم واري ٺهراءَ جو ١٠- آگسٽ تي وارڌا ۾ پاس ٿيو هو، انهن کي موضوع بنائي، جواهرلال کي ناڪام واپس ڪري ڇڏيو." (پلان باب ص ٩)

جواهرلال لاءِ مولانا آزاد جي راءِ

مولانا فرمائي ٿو: "جواهرلال منهنجو محبوب ترين دوست آهي. هندستان جي قومي زندگيءَ ۾ ان جيڪي ڪارناما سرانجام ڏنا آهن، اهي ڪنهن به ٻئي جي حصي ۾ نه آيا آهن. ان سخت جدوجهد ڪئي آهي ۽ مصيبتون ڪاٽيون آهن. آزادي هند کان پوءِ ته هو اسان جي قومي زندگيءَ لاءِ علامت بنجي چڪو آهي. ليڪن ان جي باوجود:

"افسوس سان چوڻو ٿو پوي ته ڪن اهم موقعن تي هو جذبات جي لهرن ۾ لڙهي ٿو وڃي، رڳو ايترو نه پر جواهرلال نظرياتي افڪار کان ايترو ته متاثر ٿي ٿو وڃي، جو صورتِ حالات جي اهميت ۽ نزاڪت جي اندازي لڳائڻ ۾ به غلطي ڪري ٿو ويهي!" (ص ١٣، پلان-ص ١٣)

هند ۾ هندو راڄ

مولانا جو قلم لاشعوري طور تي ڪانگريس جي حڪومت کي 'هندو راڄ' لکي ويو آهي. لکي ٿو:

"پاڪستان بنجڻ کان پوءِ هندستان جي مسلمانن تي اهو منڪشف ٿي ويندو ته هت پارت ۾ سندن حيثيت هڪ غيرملڪي آهي. صنعتي، تعليمي ۽ اقتصادي لحاظ کان هو پسماندگيءَ جي حالت ۾ 'هندو راڄ' جي رحم ڪرم تي ڇڏيا ويندا."
(پاڪستان تحريڪ ص ١٣)

هندو انتهاپسند ۽ فرقہ پرست آهي

مولانا فرمائي ٿو ته: "بحث ڪندي ائين چيو پيو وڃي ته اگر 'پاڪستان' خود مسلمانن جي لاءِ ايترو نقصانڪار آهي ۽ ان ۾ مسلمانن جي مفاد جي ڪابه اميد نه آهي ته پوءِ ان طلسم ۾ مسلمانن جو غيرمعمولي' تعداد ڇو وڃي ڦاٿو آهي؟ ان متعلق منهنجو جواب اهو آهي ته-

"هندن جي انتها پسند فرقہ پرستن جي طرز عمل جوابدار آهي!"
(ص ۱۵- پاڪستان تحريڪ)

انگريز، پاڪستان جي سخت خلاف هو

مولانا لکي ٿو: "حقيقت اها آهي ته 'ڪابينه وفد' پنهنجي بيان ۾ واضح انداز ۾ چيو هو ته هو هند جي تقسيم ۽ هڪ آزاد مسلم مملڪت جي قيام متعلق سفارش ڪري نه ٿو سگهي، لارڊ پيٿڪ لارينس، سر اسٽيفرڊ ڪرپس پڻ بار بار چيو ته 'اسان ڪي سمجهه ۾ نه ٿو اچي ته جناح پاران جنهن 'پاڪستان' جي گهر ڪئي پئي وڃي، آخر اهو آهي ڇا؟ اهو سالم به رهي سگهندو يا نه؟" (ص ۸)

جوگيندرناٿ منڊل تي اعتراض

مولانا آزاد- اڇوت وزير جي انتخاب تي، ڪانگريس جي نقطہ نظر موجب لکي ٿو:

"جناح صاحب سڀ کان زياده مضحڪہ خيز حرڪت اها ڪئي ته هن پنهنجي فهرست ۾ جوگيندرناٿ منڊل جو نالو به شامل ڪري ڇڏيو. ائين ڪرڻ سان مسٽر جناح پوري پوري ڪوشش ڪئي ته جڏهن ته ڪانگريس صرف هندن جي اڪثريت تي مشتمل جماعت آهي، ۽ اها 'اڇوتن' جي دشمن ۽ فرقہ پرست هندن جي آلہ ڪار آهي، جن ۾ پٽيل جي ڊڪٽيٽرشپ جا پوڄاري، هندو مهاسڀائي ۽ آريہ سماجي سڀ شامل آهن ۽ جي 'اڇوتن' کي شد ڪرڻ کان پوءِ به 'هندو' ڪري نہ ٿا سگهن!- ان حالت ۾ 'منڊل' جهڙي اڇوت ليڊر کي مسلم ليگ پاران وزير چونڊائي، ڪانگريس کي خوب بدنام ڪري سگهجي ٿو. باوجود ان حالت جي، جو ڪانگريس هندن، مسلمانن، سکن، پارسين، اڇوتن ۽ عيسائين کي، ايگزيڪيوٽو ڪائونسل تي نامزد ڪري چڪي هئي، جناح صاحب 'منڊل' کي وزير بنائي ڇڏيو.

ان سلسلي ۾ جڏهن جناح جي ان عمل تي سخت نڪتہ چيني ڪئي وئي، تڏهن اسان ميني کي پنهنجي غلط قسم جي ضد تي قائم رهندي، جواب ڏنائين.- 'ڪنهن معمولي ڪميٽيءَ تي ڪانگريس پاران ڪنهن اڻڄاڻ ۽ غيرمشهور اڇوت کي کڻي، ڪانگريس اهو تاثر پيدا ڪري رهي آهي، تہ ڪانگريس "اڇوتن" جي حق کي ادا ڪري ڇڏيو آهي!- سو ته 'منڊل' جهڙي مشهور سياسي ليڊر، جنهن کي ڪروڙها اڇوتن جي ليڊريءَ جو شرف حاصل آهي، ۽ جو هندوستان جي هر فرقي ۽ سياسي گروه ۾ متعارف آهي، مرڪزي وزير ڪيو آهي، ۽ ان جي مقابلي ۾ ڪانگريس غيرمشهور اڇوتن کي نامزد ڪري، پاڻ اڇوتن کي غلط فهميءَ ۾ مبتلا رکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. آخر مرڪزي وزير ۽ هڪ معمولي ڪميٽيءَ تي نامزد ميمبر ۾ ڪو فرق آهي يا نه؟"

جڏهن ڪيس جواب ڏنو ويو ته- 'منڊل' ته نهايت غير مشهور اڇوت ليڊر آهي'- ان تي جناح سختيءَ سان جواب ڏنو ته- 'اگر حقيقت اها آهي ته پوءِ اوهان پنهنجي پاران 'منڊل' کي مرڪزي وزيرن واري فهرست ۾ آڻيو- ته خبر پئجي وڃي!'- اگر ڪانگريس ائين ڪرڻ

لاءِ تيار آهي تہ پوءِ مان ڪنهن سِک، عيسائيءَ ۽ پارسيءَ تہ ڇا، ڪنهن متعصب آريہ سماجي ۽ مهاسڀائيءَ کي، مسلم ليگ ٻاران مرڪزي وزارت لاءِ چونڊيندس، پوءِ پلي تہ ڪانگريس جي ڪوٽا وڏي وڃي. پر ياد رکو اوهان توڙي ڪانگريس، ائين ڪرڻ لاءِ تيار ٿي نہ ٿيندا!"

جناح کي چيو ويو تہ 'اوهان جو اهو فيصلو دلچسپ بہ آهي ۽ اشتعال انگيز بہ آهي. ڇو تہ هڪ انگريز سيڪريٽري جو چوڻ آهي تہ مسٽر منڊل نهايت نااهل آهي، ڪوبہ ان سان گڏجي ڪم ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهي، ان تي جناح چيو: "انگريز جي رپورٽ صحيح! منهنجي صحبت ۾ 'منڊل' اهو ڪجهہ ٿيندو، جنهن جو تصور بہ ڪري نٿا سگهو".

(باب: پاڪستان تحريڪ ص ٢٨)

گانڌيءَ چيو تہ "مولانا! ڇا مون سان ساٿ ڏئي سگهندين؟"

مولانا آزاد، گانڌي جي، جي راءِ متعلق لکي ٿو:

"حال هي هو جو جواهرلعل ۽ پٽيل ٻئي مخالفن کان شڪست کائي، تقسيم هند تي رضامند ٿي چڪا هئا. افسوس اهو جو اسان جا ٻئي مکيہ ساٿي هارائي ميدان خالي ڪري چڪا هئا. ان حالت ۾ منهنجي آخري اميدگاهہ فقط گانڌيءَ جي ذات هئي. گانڌي جي، لارڊ مائونٽبيٽن سان ملاقات ڪرڻ لاءِ ٣١ مارچ ١٩٤٧ع تي دهليءَ ۾ آيو، مون ساڻس وڃي حال احوال ڪيا. مون کي فوراً چيائين: "تقسيم هند هن وقت اسان سيني لاءِ خطرو بڻجي چڪي آهي، پٽيل تہ ڇا خود جواهرلعل بہ شڪست مڃيندي، سپرانداز ٿي چڪو آهي. ٻڌاءِ مولانا، تون ڇا ڪندين؟ تون مون سان ساٿ ڏئي سگهندين، يا تنهنجي راءِ بہ بدلجي چڪي آهي!"

مولانا جو جواب

مولانا پنهنجي جواب کي بيان ڪندي لکي ٿو:

"مون گانڌي جيءَ کي جواب ۾ چيو تہ مان اول کان ئي تقسيم هند جو سخت مخالف رهندو آيو آهيان ۽ اڄ تائين مخالف آهيان. مون کي اهو ڏسي سخت صدمو رسيو آهي تہ جواهرلعل ۽ پٽيل جهڙن مکيہ ماڻهن بہ شڪست قبول ڪئي آهي، بلڪ اوهان جي لفظن ۾ هو سپرانداز ٿي چڪا آهن. منهنجي لاءِ هن وقت اڪيلي اميدگاهہ تہ توهان جي ذات ئي آهي. اگر اوهان تقسيم هند جي خلاف پيدا ٿيل تحريڪ جي مقابلي ۾ عملي ميدان ۾ ايندا تہ پوءِ اميد آهي تہ اسان حالتن جو منهن موڙي سگهون. پر جي اوهان بہ خاموشي اختيار ڪئي ۽ شڪست قبول ڪئي تہ پوءِ مون کي يقين آهي تہ ڪاميابي اسان جي هٿن مان وئي!

گانڌيءَ جو جواب

مولانا آزاد، گانڌيءَ جي جواب کي هن طرح بيان ڪيو آهي: "مهاتما گانڌيءَ ورائيو، 'مولانا! ڇا اها به ڪا پڇڻ جي ڳالهه آهي! اگر ڪانگريس تقسيم هند کي قبول ڪرڻ گهري ٿي ته پوءِ اها ڪارروائي منهنجي لاش تي ٿيندي. جيستائين مان زندهه آهيان، تيستائين ڪڏهن به تقسيم هند تي رضامند ٿيڻ جو ڪو سوال ئي نه ٿو پيدا ٿي سگهي، ۽ نه ڪو مان ڪانگريس کي به ائين ڪرڻ ڏيندس!' اوهان اطمينان ڪيو. ان سوال تي اسان هرطرح مقابلي ڪرڻ جو حوصلو رکون ٿا."

مولانا! مان اوهان کي سات ڏيئي نه سگهندس

مولانا آزاد گانڌيءَ جي ٻيري ڪائڻ متعلق لکيو آهي: "ان ئي ڏينهن گانڌي جي، لارڊ مائونٽ بيٽن سان ملاقات ڪئي. ٻئي ڏينهن تي به ٻنهين جي وچ ۾ ملاقات ٿي ۽ ان طرح ٢- اپريل تي به پاڻ ۾ مليا. ان ڏينهن يعني ٢- اپريل تي جيئن گانڌي جي، لارڊ مائونٽ بيٽن سان ملي واپس پهتو، سڀ کان اول پٽيل وٽي سائنس مليو ۽ ٻن ڪلاڪن تائين ويٺي ڳالهيون ڪيائون. انهن جي ملاقات وقت ڪهڙيون ڳالهيون ٻولهيون ٿيون، مون کي ان متعلق ڪو به علم ناهي! ليڪن مان جڏهن دوباره، گانڌيءَ سان وٽي مليس، تڏهن مون اهڙو جهٽڪو ۽ صدمو محسوس ڪيو، جو منهنجي زندگيءَ جو اهم ترين حادثو آهي. مون ڏٺو ته گانڌي جي به بدلجي چڪو آهي. جنهن چيز مون کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو، سا اها هئي ته هاڻي گانڌي جي بلڪل پٽيل جي زبان سان ڳالهائي رهيو هو. مون ٻه ڪلاڪ پورا دليل بازي ڪئي، پر اها بي اثر ثابت ٿي. گانڌيءَ جواب ۾ چيو ته پوزيشن اهڙي پيدا ٿي آهي، جو هاڻي تقسيم هند کي ٽاري نه ٿو سگهجي.

پٽيل جو ڪرشمو!

مولانا فرمائي ٿو: "هاڻي گانڌيءَ جي ڪئيا ۾ اهو سوال زيربحث رهيو ته تقسيم هند، جو طريقِ ڪار ڇا هئڻ گهرجي! مون غور ڪيو ته گانڌي جي، ائين جلدي ڪيئن پنهنجي اڳين راءِ تان ڦيري ڪائي ويو! منهنجو مطالع اهو سارو اثر پٽيل جو هو. اصل ۾ ڪانگريس تي راڄ گانڌيءَ جو هوندو هو، پر گانڌيءَ تي راڄ پٽيل جو هلندو هو! افسوس!"

(ص ١٨٦-١٨٧)

قائد اعظم لاءِ مولانا آزاد جا تاثرات

قائد اعظم محمد علي جناح

مولانا آزاد، قائداعظم جناح لاءِ هڪ فصل مستقل - ٤٧١ صفحي کان شروع ڪيو آهي، ان ۾ ڏاڍا دلچسپ مسئلا درج ڪيا ويا آهن. باوجود سخت اختلافن جي به ڪئي ڪئي، قائداعظم جناح جي فرست جو داد به ڏنو اٿس. چند واقعا پيش ڪجن ٿا:

گانڌي جي وڏي غلطي

مولانا آزاد لکيو آهي: ”۱۹۴۴ع ۾ جيل کان آزاد ٿيڻ کان پوءِ گانڌيءَ مسلم ليگ سان ناهه ڪرڻ لاءِ هڪ نئين ڪوشش ڪئي. ان سلسلي ۾ مسٽر جناح سان ملاقاتون شروع ڪيائين. منهنجو خيال آهي ته ان مرحلي تي مسٽر جناح تائين رسائي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش گانڌيءَ جي تمام وڏي غلطي هئي. ائين ڪرڻ سان هڪ ته مسٽر جناح کي وڏي اهميت حاصل ٿي، جنهن سان جناح پورو پورو فائدو حاصل ڪيو. رهيو سوال گانڌيءَ جي ڪامياب سياسي گفتگو جو. ان متعلق اهو چوڻ ڪافي ٿيندو ته گفتگو ’جناح‘ سان ٿي! جنهن جي منطقي بحث کان جند ڇڏائڻ ڪارے دارد!“ (ص ۱)

گانڌي ۽ جناح

مولانا لکي ٿو: ”حقيقت اها آهي ته مسٽر جناح جي سلسلي ۾ گانڌيءَ جي روش نهايت عجيب رهندي آئي آهي. جڏهن ۱۹۲۰ع ۾ ’جناح‘ ڪانگريس کان الڳ ٿي ويو، تڏهن ڪيس صفا وسارڻ گهرجي ها، پر گانڌي، جناح جي شخصيت، ڪانگريس جي دور جي سياسي خدمتن، جناح جي دليلن ۽ مطالبن کان ڪو اهڙو متاثر ٿي ويو جو جناح سان ملاقاتون ڪرڻ شروع ڪري ڏنائين. ائين ڪرڻ سان مسلمانن جي وڏي طبقي اهو تاثر ورتو ته گانڌي، جناح کي پرچائڻ ۽ ناهه لاءِ سندس پويان هلي رهيو آهي، ۽ سندس بيجا خوشامد ڪري رهيو آهي، ائين ڪرڻ سان جناح جي عظمت وڌي ويئي، پيو ته اهو به نتيجو نڪتو ته ’جناح‘ هرفرقه وارانه مسئلي جو حل پنهنجي قابليت ۽ شهرت سان ڪانگريس ۽ انگريز کان مڃائي سگهي ٿو.“ (ص ۲)

قائد اعظم جو لقب

مولانا لکي ٿو: ”وڏي غلطي گانڌيءَ جي اها هئي، جو ’جناح‘ کي ”قائداعظم“ لکڻ لڳو. اهڙا خط جڏهن اخبارن ۾ شايع ٿيا، تڏهن هندستاني مسلمانن ڏٺو ته خود گانڌيءَ به ’جناح‘ کي ”قائداعظم“ لکي رهيو آهي، ان ڪري واقعي ’جناح‘ ”قائداعظم“ آهي!“ (ص ۳)

آزادي هند ۽ جناح

مولانا صاحب لکي ٿو: ”جولاءِ ۱۹۴۴ع ۾ جڏهن مون اها رپورٽ پڙهي ته گانڌيءَ جناح سان خط و ڪتابت ڪري رهيو آهي، بلڪ هاڻي ته سندس ملاقات لاءِ بمبئيءَ وڃڻ لاءِ بسترو گول ڪري رهيو آهي، تڏهن مون کي سخت رنج پهتو. مون رفيقن کي ٻڌايو ته گانڌي وڏي غلطي ٿو ڪري. ’جناح‘ سان گفتگو کان پوءِ، گانڌي جي شڪست ڪائي سوٽندو، باقي جناح کي ڪجهه مڃائي نه سگهندو! ’جناح‘ ان صورتحال سان به ڪافي فائدو ورتو. گانڌي هٿيز خالي موٽندو رهيو ۽ ’جناح‘ ساڻس ڪو به تعاون نه ڪيو، بلڪ پنهنجن مطالبن تي مستحڪم رهيو جي ڪانگريس جي مقصدن جي خلاف هئا.“ (ص ۴)

مسٽر جناح فريب ۾ گرفتار نہ ٿيو

سولانا آزاد، جناح جي فراست سياسي متعلق شعوري طور يا لاشعوري طور مٿيون عنوان قائم ڪري هن طرح لکيو آهي:

"ڪابينہ پلان" واري گروپ بنديءَ جي تجويز منظور ٿيڻ کان پوءِ گانڌي ۽ جواهرلال ۽ ڪانگريس ليڊر حڪومت تي قابض ٿيڻ جي باوجود 'پلان' جي مخالفت ڪرڻ لڳا آهن. جناح ڪانگريس جي ان پيمان شڪنيءَ کان پوءِ عارضي حڪومت ۾ رهندي، 'ڪابينہ پلان' کي رد ڪري ڇڏيو.

"جناح صاحب جي ان سياسي قدم اسان کي پريشانيءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو. جناح جي اعتراض کي جواب ڏيڻ لاءِ ١٠- آگسٽ تي اسان هڪ تجويز بہ منظور ڪري ورتي، جنهن ۾ اسان اهو اعلان ڪيو تہ 'اسان ڪابينہ پلان کي مڪمل طور منظور ڪيو آهي.' ليڪن جناح جي تسلي ۽ تشفي نہ ٿي. جناح چيو تہ "آل انڊيا ڪانگريس ورڪنگ ڪميٽي، صاف ۽ واضح لفظن ۾ چونہ ٿي اقرار ڪري تہ صوبا 'ڪابينہ وفد جي پلان جي مطابق گروپ بنديءَ ۾ شريڪ ٿيندا ۽ صدر نهروءَ کان غلطي ٿي آهي!" نتيجو اهو نڪتو جو ڪانگريس جو اهو لٿون ٺهرائُ بہ ائين بيڪار رهجي ويو. جناح ان کي تسليم ڪرڻ لاءِ تيار نہ ٿيو." (ص ٥)

جناح جا دليل وزني هئا

سولانا، ان عنوان هيٺ فرمائي ٿو: "اهم ترين اختلاف هوئي گروپ بنديءَ متعلق! مسٽر جناح جو چوڻ هو تہ "دستور ساز اسيمبلي، 'پلان' جي قالب ۾ ڪنهن بہ ڦيرڦار ڪرڻ جو اختيار نہ ٿي رکي، چوتہ "گروپ بندي" ان پلان جو اهم حصو آهي، ان ڪري ان سلسلي ۾ ڪابہ تبديلي ڪرڻ عهدنامي جي خلاف ورزي ٿيندي. ان پلان خود ئي واضح ڪري ڇڏيو آهي تہ دستور بنائڻ کان پوءِ گروپ ۾ شامل ڪوبہ صوبو، ان ۾ شامل ٿيڻ يا الڳ رهڻ جو فيصلو ڪري سگهي ٿو."

"مسٽر جناح جو ان تي وڌيڪ چوڻ هو تہ اها سهولت هر صوبي جا انديشا ۽ خطرا ختم ڪري ٿي ڇڏي تہ جنهن گروپ سان هو وابستہ ڪيو ويو آهي، ان کان جدا ٿيڻ جو هن کي اختيار ۽ حق آهي. پر آسام جي ڪانگريسي ليڊرن جو چوڻ هو تہ دستور کان اڳ هر صوبي کي گروپ ۾ شامل هئڻ يا نہ هئڻ جو پورو پورو حق حاصل آهي. اهي اگر چاهين تہ پنهنجو پنهنجو دستور جداگانہ طور تي پڻ بنائي سگهن ٿا.

'ان طرح ڪابينہ وفد ان خيال جو اظهار ڪيو تہ گروپ بندي جي سلسلي ۾ ليگ جو موقف ۽ جناح جو چوڻ بلڪل درست آهن.'

آسام جا ڪانگريسي ليڊر بهرحال پنهنجيءَ روش تي ضد ڪري بيٺا. آخرڪار ڪجهہ خاموشيءَ کان پوءِ گانڌيءَ انهن جي تائيد ڪرڻ شروع ڪئي، جا سندس غلطي هئي."

مولانا آزاد جي راء

ايتري لکڻ کان پوء مولانا آزاد، جناح جي فراست ۽ سياسي بصيرت کي تسليم ڪندي فرمايو آهي:

"معقوليت جي تقاضا آهي ته مان دل سان اعتراف ڪيان ته مسٽر جناح جا سڀ دليل معقول ۽ وزندار هئا.

۶ ڊسمبر تي برطانوي ڪابينه پاران هڪ بيان شايع ڪيو ويو هو، جنهن ۾ گروپ بنديءَ جي سلسلي ۾، جناح ۽ مسلم ليگ جي نقطہ نظر جي تائيد ڪئي وئي هئي. ليڪن مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جي وچ ۾ پيدا ٿيل اختلاف ختم ٿي نہ سگهيو."
(ص ۱۷۴)

جواهرلال جي باري ۾ مولانا آزاد جا تبصرا

بين الاقوامي شهرت يافتہ ليڊر جواهرلال متعلق مولانا آزاد جا تبصرا نهايت دلچسپ ۽ آهن ۽ رنگين بہ آهن. چند حقيقتون پيش ڪجن ٿيون.

جواهرلال انگريزن جو همدرد هو

مولانا فرمائي ٿو:

"جڏهن ڪرپس لنڊن واپس وريو، تڏهن جواهرلال، نيوز ڪرانيڪل کي بيان ڏيندي چيو: 'ڪانگريس پاران ڪرپس جي پيشڪش رد ڪئي وئي آهي، ليڪن هندستان برطانيہ جي مدد ڪرڻ لاء تيار آهي، ان مان مون کي اهو خدشو ٿيو تہ جواهرلال، ذهني طور انگريز جو همدرد آهي." (باب جواهرلال نهرو ص ۱)

جواهرلال ڪرپس جي حق ۾

مولانا فرمائي ٿو:

"ان ساري مدت ۾ جواهرلال سخت ذهني پريشانيءَ ۾ مبتلا رهيو. جڏهن چين جي دوري تان واپس آيو، تڏهن چيانگ ڪائي شيڪ ۽ سندس اهليہ جي ڏاڍي تعريف ڪيائين. مون سان ڳالهائيندي چيائين تہ مان هائي ڪرپس جي پيشڪش کي مڃڻ لاء تيار آهيان، توڙي جو انگريز جي روش ۾ ڪوبہ فرق نہ آيو هو. خبر ناهي تہ چيانگ ڪائي شيڪ مٿس ڪهڙو جادو ڪيو هو."

مفاد هند جي خلاف جواهرلال جي روش

مولانا لکي ٿو: "جواهرلال جي روش تي سوچيندي رات جو ۲ بجي تائين ننڊ نہ آئي. صبح ٿيڻ شرط شريمتي راميشوري نهروءَ جي گهر ويس. جواهرلال سان ڪلاڪ کن گفتگو ٿي. مون کيس ٻڌايو تہ سندس خيالات هند جي مفاد جي خلاف آهن. چيائين: اوهان کي ڪابہ اسان جي ڳالهہ سمجهہ ۾ نٿي اچي." (ص ۳)

ذهني بار

مولانا لکي ٿو: ”جواهرلال جي طبيعت ۽ فطرت بہ عجيب هئي. ذهني بار جي ڪري، رات جو ننڊ ۾ وڦلندي، ڪڏهن گانڌي ۽ ڪرپس ۽ ڪڏهن منهنجي متعلق ڳالهيون ڪندو هو، ۽ ڪڏهن بحث مباحثو ڪندو هو. جنهن جو مطلب آهي تہ هو نفسياتي طور حد کان وڌيڪ جذباتي هو.“ (ص ٥)

جواهرلال ۽ مان

مولانا فرمائي ٿو: ”اسان ٻئي پاڻ ۾ دوست هئاسين. جواهرلال منهنجو بهترين دوست هو. اسان هر مسئلي کي هڪڙيءَ نظر سان ڏسندا هئاسون، ۽ هڪٻئي جي اعتماد تي هڪٻئي جي تائيد ڪندا هئاسون. اسان ۾ حسد ۽ رقابت جي ڪابہ گنجائش نہ ڪانہ هئي.“

جواهرلال جي هڪ ڪمزوري

مولانا لکي ٿو: ”جواهرلال جي هڪ ڪمزوري اها هئي تہ هو نهايت تخيل پسند هو، جن سان ساٿين خوب فائدو ورتو ۽ تحريڪ کي نقصان پهچايو. انهن ساٿين کيس برغلائي منهنجي خلاف ڪري ڇڏيو“. (ص ٩)

جواهرلال جو مون تي سنگين الزام

مولانا لکي ٿو: ”مون محسوس ڪيو تہ جواهرلال هرمعاملي ۾ منهنجي مخالفت ڪرڻ شروع ڪئي آهي. مون کي بلڪل صاف نموني ۾ چئي ڏنائين تہ اوهان جي پنجاب متعلق پاليسي بلڪل غلط آهي؛ بلڪ ائين بہ چئي ڏنائين تہ اوهان جي ڪانگريس جو وقار مجروح ٿي چڪو آهي.“ (ص ١١)

جواهرلال ڪشمير ۾ غلطي ڪئي

مولانا فرمائي ٿو: ”ڪشمير ۾ جواهرلال جي داخلا ۽ گرفتاريءَ تي مون کي سخت غم ۽ غصو هو. ان هوندي بہ مون چيو تہ ڪشمير جي معاملي ۾ هن وقت ڪانگريس جي پاران هڪ نئين جنگ جو محاذ کولڻ جواهرلال جي غلطي هو.“ (ص ١٤٨)

جواهرلال جي فطرت

مولانا لکي ٿو: ”عارضي حڪومت جي قيام کان پوءِ، باوجود ڊاڪٽرخان جي چيف منسٽر هئڻ جي، ماڻهو ڪانگريس جي بجاءِ مسلم ليگ سان وفادار بڻجي چڪا هئا. جواهرلال سرڪاري رپورٽ کي بہ من گهڙت قرار ڏنو ۽ دوري جو فيصلو ڪيائين. سندس فطرت بہ عجيب آهي، سندس اڪثر فيصلا وقتي جذبي جي تابع رهن ٿا ۽ اڳتي هلي غلط ثابت ٿين ٿا. اسان ۽ گانڌي جي، ٻنهي کيس سمجهايو تہ هن وقت سرحد جو دورو نامناسب ثابت ٿيندو ۽ مسلم ليگ جي مقبوليت ۾ اضافو ٿيندو، تڏهن چيائين تہ نتيجا ڀلي ڪهڙا بہ نڪرن، هو سرحد ضرور ويندو.

نتيجو اهوئي نڪتو جو اسان اڳ ۾ ئي ظاهر ڪيو هو. ڪانگريس جي نامقبوليت ۽ ليگ جي مقبوليت ۾ اضافو، اهو سيڪجهه جواهرلال جي ضد ۽ غيرمعقول جذبات جي ڪري ٿيو." (١٦٩-١٧٠)

مائونٽ بيٽن ۽ جواهر لال

مولانا فرمائي ٿو: "مائونٽ بيٽن هڪ مهيني جي اندر سندس راءِ ڪي بدلائي ڇڏيو ۽ تقسيم جو مخالف جواهرلال تقسيم جو مبلغ بنجي پيو."

ليڊي مائونٽ بيٽن جو اثر

مولانا لکي ٿو: "نه فقط لارڊ مائونٽ بيٽن جواهرلال جهڙي بااصول مگر جذباتي انسان کي پنهنجي دام ۾ ڦاسايو، پر ان سان گڏ ليڊي مائونٽ بيٽن ڪان تمام حد کان وڌيڪ متاثر رهيو. ليڊي نه فقط هڪ ذهين ۽ حسين عورت هئي، پر ان سان گڏ دل کي موهيندڙ شخصيت جي مالڪ هئي. ظاهر آهي ته جواهرلال جهڙو جذباتي ۽ تخيل پسند، ليڊي مائونٽ بيٽن جي زلف گره گير جو اسير ٿي ويو. اسان ان تعلق کي حيرت سان ڏسندي رهجي وياسون ته آخر هن تعلق جو راز ڪهڙو آهي؟"

ڪرشنامينن ۽ جواهرلال

مولانا لکي ٿو: "اسان کي چڱيءَ طرح خبر آهي ته جواهرلال، ڪرشنامينن جي هر ڳالهه ڏاڍي غور ۽ شوق سان ٻڌي ٿو. اسان محسوس ڪيو ته جواهرلال کي اڪثر ڪري غلط مشورا اهو مينن ئي ڏيندو رهيو آهي. ٻيو ته ڇڏيو، ان مسئلي تي پٽيل ۽ مان ٻيئي متفق راءِ رهياسون ته ڪرشنامينن بدخواهه ۽ بدڪردار آهي." (١٨٣-١٨٤)

جواهرلال تقسيم هند جو مبلغ

مولانا فرمائي ٿو: "اڃا ٻه-چار ڏينهن گذريا ته جواهرلال مون کي چيو ته اسان کي اجائي خوش خياليءَ ۾ مبتلا رهڻ نه گهرجي، حقيقت کي قبول ڪرڻو پوندو. آخر ۾ مون کي چيائين ته تقسيم هند جي مخالفت کي ترڪ ڪرڻ گهرجي، اوهان به ان جي مخالفت ترڪ ڪريو، ڇو ته تقسيم جو مسئلو هاڻي حقيقت بنجي چڪو آهي، ان ڪري اها عقلمندي نه ٿيندي ته جا حقيقت رونما ٿيڻ واري آهي، ان جي اجائي مخالفت ڪندا رهون. اها ڳالهه به دوراندیشيءَ جي خلاف آهي ته اسان اڃا به اکيون نه کوليون! مون کيس سمجهايو ته فتح ڪنهن جي؟ اسان جي يا جناح جي؟ جذباتي لهجي ۾ جواب ڏنائين، ڪنهن جي به!" (١٨٥-١٨٦)

پٽيل، آزاد جي نظر ۾

قائداعظم ۽ سندس سياسي فراست کي سمجهڻ جي سلسلي ۾ ۽ برصغير جي سياسي پيچ وخم کي مطالع ڪرڻ جي معاملي ۾ پٽيل جي شخصيت ۽ ان جو منفي ڪردار قابل توجهه آهي، جنهن جو مقابلو هميشه جناح سان رهيو ۽ آخرڪار شڪست کاڌائين.

مولانا آزاد پٽيل لاءِ تمام گهڻو لکيو آهي. پٽيل جي سخت گيري ۽ سنگدلي، مسلم دشمني ۽ غارتگري، خون آشامي ۽ تشددپسنديءَ کي مولانا آزاد کان وڌيڪ ٻيو ڪير چاڻي سگهي ٿو؟ پٽيل متعلق چند حقيقتن جي جا سولانا آزاد نقاب ڪشائي ڪئي آهي، ان جا چند اقتباس پيش ڪجن ٿا:

تقسيم هند، اول پٽيل تسليم ڪئي!

مولانا آزاد فرمائي ٿو: "مارچ ۱۹۴۷ع ۾ نئون وائسراء لارڊ مائونٽ بيٽن، جناح ۽ ان جي سطالبن جي رد ۽ پيچ-گهڙ ۾ مشغول هو. هيءَ ڳالهه ان دؤر جي آهي، جا رڪارڊ تي آڻ چاهيان ٿو ته هندستان جي تقسيم سڀ کان پهرئين شخص پٽيل قبول ڪندي، لئين وائسراء جي اڳيان ڪنڌ جهڪايو."

پٽيل ڇو تقسيم هند کي قبول ڪيو؟

مولانا آزاد ان متعلق لکي ٿو:

"جناح جي سخت گير سياسي فراست، ڪانگريس کي پريشانيءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو. پر سڀ کان زياده سردار پٽيل پريشان ۽ بدحواس ٿي ويو. لارڊ مائونٽ بيٽن جي اشاره بازيءَ تي، پٽيل ظاهرظهور چوڻ شروع ڪيو ته 'مسٽر جناح جي سياسي معرڪ آرائيءَ مان اگر جند ڇڏائڻ جو ڪو آخري وسيلو آهي ته پوءِ رڳو اهو آهي ته هند جو ڪو حصو کيس ڏنو وڃي، نه ته ان مان جند نه ڇٽندي آهي، نه اسان جي ۽ نه انگريز جي.'"

پٽيل ٻه قومي نظريو ۾ قبول ڪيو!

مولانا آزاد، پٽيل جي شڪست خوردگيءَ کي بيان ڪندي لکيو آهي: "مون پٽيل سان ڪلاڪ کن بحث ڪيو. مون کيس سمجهايو ته اگر اسان تقسيم هند کي قبول ڪنداسين ته پوءِ مستقل دشوارين ۾ ڦاسي پونداسون. تقسيم مان فرقہ وارانہ مسئلو حل نہ ٿي سگهندو. مسٽر جناح ٻن قومن جو نعرو بلند ڪري، اسان سڀني کي، خاص طرح توکي منجهائي ۽ مرعوب ڪري ڇڏيو آهي. تقسيم کي معنيٰ جناح جي فتح! آخر ڪانگريس هندو ۽ مسلم بنياد تي تقسيم کي ڇو قبول ڪري. مون کي ڏاڍو رنج پهتو، جڏهن پٽيل چيو: "مولانا! خواه اسان پسند ڪريون يا نه ڪريون، فتح پلي ڪنهن جي به ٿئي، جناح جي حقيقت کي ته هر حال ۾ تسليم ڪرڻو پوندو ته هند ۾ برابر ٻه قومون آهن."

پٽيل جي گفتگو مان اهو به واضح ٿيو ته سندس خيال موجب هندو ۽ مسلم هاڻي هڪ قوم ٿي نه ٿا سگهن. جناح جي سخت گيريءَ کان بچاءُ ۽ هندو-مسلم اختلاف جي خاتمي لاءِ ضروري آهي ته جناح جو مطالبو تسليم ڪجي. آخر به پاڻ ۾ نه ٺهندا ته پوءِ لازمي طرح سان ملڪيت ورهائي جدا ٿيندا." (ص ۱۸۵)

پٽيل کي يقين هو تہ پاڪستان نہ هلي سگهندو

مولانا فرمائي ٿو: ”پنهنجي حماقت آميز شڪست جي ڪري، شرم کي ڍڪڻ لاءِ، پٽيل اهو چوڻ شروع ڪيو تہ پاڪستان پنهنجو بار سنڀالي نہ سگهندو. ڪانگريس ڀاران پاڪستان کي قبول ڪرڻ جي معنيٰ آهي، جناح کي سخت ۽ تلخ سبق سيکارڻ! چوتہ تمام ٿوري وقت ۾ پاڪستان زمين دوز ٿي ويندو. مولانا ڪيس چيو تہ تنهنجا انداز هميشه غلط ثابت ٿيندا آهن!“ (ص ٢٠٧).

پٽيل جي سنگدلي ۽ مسلم دشمني- دهليءَ جو قتل عام

مولانا آزاد، دهليءَ جي قتل عام متعلق ڏاڍي رنج ۽ غم سان، پٽيل تي لعنت ۽ ملامت ڪئي آهي- فرمائي ٿو: ”سردار پٽيل وزير خارجہ هو، ان ڪري ملڪ جو انتظام ان جي هٿ ۾ هو. قتل و غارت جا انگ اکر جڏهن حد کان وڌيڪ وڌي ويا، تڏهن گانڌيءَ، پٽيل کي گهرائي چيو تہ ’هن خونريزيءَ کي ختم ڪرڻ لاءِ تون ۽ تنهنجو محڪمو ڇا ڇا تدارڪ ڪري رهيو آهي؟‘- پٽيل جواب ۾ ڪوڙ ڳالهائيندي چيو: ’اوهان کي جيڪي اطلاع ملي رهيا آهن، اهي مبالغہ آميز بہ آهن ۽ غلط بہ آهن‘- بلڪ ان سنگدل پٽيل ائين بہ چيو ڏنو تہ ’مسلمانن کي شڪايت ڪرڻ جو تہ ڪو حق ئي ناهي!‘“

ان طرح مولانا آزاد، ان متعلق ٻئي واقعي کي بيان ڪندي لکيو آهي تہ- ’هڪ ڏينهن اسان ٽيئي- مان، جواهرلال ۽ پٽيل، گانڌيءَ وٽ ويٺا هئاسين- گانڌيءَ جي ڀرسان تي جواهرلال نهايت ڏکاري انداز ۾ چيو تہ- ’دهليءَ جو حال زار هاڻي برداشت کان ٻاهر آهي، مسلمانن کي ڪتن ۽ ٻلن وانگر ماريو پيو وڃي. مون کي ائين چوندي شرم ٿو اچي تہ مان بلڪل بيوس ٿي چڪو آهيان ۽ مون وٽ جيڪي رپورٽون اچي رهيون آهن، انهن لاءِ مان ڪجهہ بہ ڪري نہ ٿو سگهان‘.“

پٽيل جو تڪبر ۽ دمڙي!

مولانا آزاد، جواهرلال جي ان چيخ و پڪار ۽ گانڌيءَ جي خاموش ماتم سرائيءَ متعلق، پٽيل جي رد عمل کي بيان ڪندي لکيو آهي: ”جواهرلال جي ان قسم جي غم انگيز ڳالهين جي جواب ۾ پٽيل جي رد عمل کي ڏسي، اسان سڀ حيران رهجي وياسون. عين ان وقت جڏهن بيگناه مسلمانن جو رت، دهليءَ جي گهٽين سان ريلا ڪري وهي رهيو هو، پٽيل ڏاڍي تڪبر ۽ غرور سان، گانڌيءَ کي چيو: ’جواهرلال جون پيش ڪيل شڪايتون قطعاً بي بنياد آهن، البت ڪو هڪ اڌ واقعو ٿيو آهي، سو بہ معمولي قسم جو ٿيو آهي. مان هرطرح مسلمانن جي جان بچائڻ ۾ رڌل رهان ٿو- پيو سڀ خير آهي‘.

مولانا آزاد، ان تي تبصرو ڪندي فرمائي ٿو: ’پٽيل جي ان جواب مان ظاهر آهي تہ هو وزيراعظم نهروءَ کي پنهنجي اڳيان ڪابہ حيثيت ڏيڻ لاءِ تيار ناهي!‘

جواهرلال جو ردعمل ۽ مسلمانن لاءِ پٽيل جو انڪشاف

مولانا لکي ٿو: ”جواهرلال، پٽيل جو اهو جواب ٻڌي، مايوسيءَ جي عالم ۾، گانڌيءَ کي چيو تہ – ’اگر پٽيل جا خيالات اهي آهن، جي هاڻي ظاهر ڪيائين، تہ پوءِ مون کي ڳالهہ ڪرڻ جو ڪو حق ناهي‘. گانڌي جي خاموش ويٺو رهيو.

هيو عجيب واقعو

ان زماني ۾ هڪ ٻيو واقعو بہ رونما ٿيو، جنهن هن راز جو انڪشاف ڪيو تہ اڄڪلهہ پٽيل جو دماغ ڪهڙي حال ۾ ڪم ڪري رهيو آهي ۽ ڪهڙي نہ غلط انداز ۾ هو سوچي. مولانا آزاد ان کي بيان ڪندي لکي ٿو: ”پٽيل ضرور اهو سوچيو هوندو تہ مسلمانن جي خونريزيءَ متعلق جيڪي هرروز اوان اعتراض ٿا اٿن، ڇو نہ انهن جي رد لاءِ ڪا توجيهہ ڳولهي وٺجي – چنانچہ هاڻي پٽيل چوڻ شروع ڪيو تہ ’دهلي شهر جي مختلف محلن مان، مسلمانن وٽان اهڙا خطرناڪ قسم جا هٿيار هٿ آيا آهن، جن سان هو هوند سڪن ۽ هندن کي ماري قتل ڪري ڇڏين ها‘.

هٿيارن جي نمائش

مولانا آزاد لکي ٿو تہ – ”پٽيل پنهنجي شيطانيت کي لڪائڻ لاءِ، گورنمينٽ هائوس جي ڪيبينيٽ روم جي سامهون واري ڪمري ۾ قرول باغ ۽ سبزي منڊيءَ جي مسلمانن جي گهرن مان هٿ آيل هٿيار رکائي ڇڏيا. جڏهن اسان ڪنهن مسئلي متعلق صلاح مشوري لاءِ سرڪاري ڪميٽيءَ ۾ اچي ويٺاسون، تڏهن پٽيل اسان کي چيو تہ – ’جناب عالي، بهتر ٿيندو تہ سڀ کان اول مسلمانن کان هٿ آيل هٿيارن جو عملي معائنو ڪريو، ڇو تہ اوهان کي مون تي اعتبار نہ ٿو اچي‘. اسان سندس زور پرڻ تي هٿيارن جي نمائش گاهہ ۾ پهتاسون. اسان ڏٺو تہ ميزن تي، ڪيئي درجن ٻاچي ڪاٺ واريون ڇريون پيل هيون، جي زنگ آلود هيون. ڪجهہ کيسي ۾ رکڻ جهڙا چاقو هئا ۽ ڪجهہ قلمتراش هئا. ڪن تي دستو لڳل هو ۽ ڪي ڇريون ۽ چاقو تہ دستي کان بہ خالي هئا – ڪجهہ نوڪدار سيخون، ڪباڙي جي دڪانن تان آڻي رکيون ويون هيون ۽ ڪجهہ واٽر پائيپ جا ٽڪرا بہ رکيل هئا. پٽيل جي اولڊي کوپريءَ ۾ اچي اهو سوداءُ سمايو هو تہ مسلمان، انهن مهلڪ هٿيارن سان وبچارن سڪن ۽ هندن کي قيمو بنائي ڇڏيندا!.

لارڊ ماؤنٽ بيٽن جو مذاق

مولانا آزاد لکي ٿو – ”اسان جيئن انهن مهلڪ هٿيارن جو معائنو پئي ڪيو، تڏهن اوچتو ماؤنٽ بيٽن هڪ چاقو کنيو ۽ مرڪندي، مذاق جي انداز ۾ اسان کي چاقو ڏيکاريندي چيائين ’هنن هٿيارن سان جيڪي ماڻهو دهليءَ جي فتح ڪرڻ جا خواب ڏسي رهيا هئا، تن کي واقعي ماهرين جنگ ۾ شمار ڪرڻ گهرجي!‘“ (ص ٢١٢-٢١٤-٢١٥)

هي اهوئي پٽيل آهي، جنهن چيو هو تہ ”جناح پاڪستان ڪنهن ڪان ونندو؟ پاڪستان ڏيڻ وارو مان آهيان. پاڪستان جي قيمت جناح کي اهڙي ادا ڪرڻي پوندي، جنهن کي مسلمان جا ايندڙ نسل بہ ياد ڪندا رهندا.“

مختلف عنوان

ان ڪان پوء پٽيل جي باب ۾ مولانا هيٺيان عنوان قائم ڪيا آهن: (۱) گانڌيء جي مرڻ-ورت جو سبب پٽيل هو (۲) پٽيل جي خلاف گانڌيء جو احتجاج، پٽيل جي گانڌيء سان گستاخانہ گفتگو، پٽيل کي گانڌيء جو جواب، پٽيل جي گانڌيء تي ناراضگي، پٽيل جي تلخ گفتگو.

گانڌيء جو پٽيل کي جواب

ستين عنوانن مان فقط هڪ عنوان هت پيش ڪجي ٿو: مولانا آزاد لکي ٿو: ”پٽيل جي گستاخانہ گفتگو جي جواب ۾، گانڌي جي ڪيس فرمايو تہ:

”منهنجو قيام چين ۾ ناهي، پر دهليء ۾ آهي. نہ مان الڏو آهيان ۽ نہ پوڙو آهيان. اگر تنهنجي تقاضا آهي تہ مان پنهنجي ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جي قوتن کان انڪار ڪيان تہ مسلمان اجايون ٿا دانهون ڪوڪون ڪن، دهليء ۾ خير لڳو پيو آهي، تہ پوء ان حالت ۾ نہ مان توکي قائل ڪري سگهندس ۽ نہ تون مون کي قائل ڪري سگهندين. پاڪستان جو انتقام وٺندڙ انتقام جي ڪري انڌا ٿيا آهن، مان مرڻ-ورت رکي رهيو آهيان، اميد تہ اهو انڌن جون اکيون کولي ڇڏيندو.“

مولانا وڌيڪ لکي ٿو: ”پٽيل تي ڪوبہ اثر نہ پيو، مون کيس عرض ڪيو تہ هو هن حال ۾ بمبئيء ڏانهن وڃڻ جو پروگرام منسوخ ڪري“ پر سنهنجو چوڻ نہ مڃي اٿي ڪڙو ٿيو ۽ نهايت تڪبر سان چيائين: ”بمبئيء جي دوري جو پروگرام منسوخ نہ ٿيندو.“ اُئين چئي بمبئيء روانو ٿي ويو.

گانڌيء لاء پٽيل جا گستاخانہ لفظ

مولانا آزاد فرمائي ٿو: ”مون دوباره کيس سمجهايو تہ گانڌيء مرڻ جو ورت رکيو آهي، مناسب آهي تہ تون دهليء ۾ هجين!“ ان تي رڙيون ڪري پٽيل چوڻ لڳو: ”گانڌي جي، نہ تہ ڪجهہ سمجهي ٿو ۽ نڪو منهنجي ڳالهہ کي ٻڌي ٿو. ان حالت ۾ مان دهليء ۾ رهان، پر ڪهڙو فائدو؟ گانڌيء رڳو مون کي بدنام ۽ مرعوب ڪرڻ لاء ۽ ساري هندو قوم جي منهن تي دانگي ڪهائڻ لاء مرڻ-ورت رکيو آهي. ان حال ۾ مان سندس ڪهڙي ڪارج ۾ شريڪ ٿي سگهندس؟ مان پنهنجو پروگرام نہ بدلائيندس ۽ بمبئيء ويندس.“

گانڌيء ورت رکيو

مولانا آزاد فرمائي ٿو: ”آخر دالڌي جيء ورت رکيو، ساري ملڪ ۾ سناٽو ڇانئجي ويو. دهليء ۾ ان جو اهڙو اثر ٿيو، جهڙو برقي رو جو ٿيندو آهي. گانڌيء جا مخالف اچي حاضر ٿيا،

معافي گھريائون ۽ چيائون، 'اڄ ڪان پوءِ اگر ڪنهن مسلمان جو خون ٿيو تہ ان جا اسان جوابدار آهيون، اوهان جي جان لاءِ سيڪجهہ اسان ڪنداسون. پر، پٽيل کي بہ سمجهائڻ گهرجي'!"
(ص ۲۱۵-۲۱۷)

پٽيل جي واپسي

مولانا لکي ٿو: "پٽيل جيئن بمبئيءَ کان واپس وريو، تيئن دهليءَ جا معاملا ۽ گانڌيءَ جي ورت واپس ڪرڻ جي خبرچار پڌي بيقرار ٿيو. گانڌيءَ وٽ آيو، سندس طرزعمل خشڪ ۽ رسمي هئا. سندس چهري تي غم ۽ غصي جا آثار نمايان هئا. هو گانڌيءَ جي ان ڪردار کان خوش نٿي نظر آيو." (ص ۲۲۱)

پٽيل جو موت

گانڌي جيءَ تي 'گاڊسي' پرئي اجلاس ۾ گولي هلائي. اسان جون نگاهون پٽيل ڏانهن اٿيون، ورڪنگ ڪميٽيءَ ۾ قياس آرايون ٿيون، پٽيل کان بازپرس ٿي تہ تو گانڌيءَ جي حفاظت لاءِ ڪهڙو انتظام ڪيو هو؟ پڌو ويو تہ گانڌيءَ جي قتل تي مٺايون ورهايون ويون هيون، پٽيل ۽ سندس زردار ۽ سرمايہ دار حلقن ۾ خوشي پيدا ٿي هئي، ايتري بدناميءَ کان پوءِ پٽيل جهڙي سنگدل کي دل جو دورو پيو. اندازو آهي تہ گانڌيءَ جي موت ڪيس ڏهوڙي ڇڏيو. جيستائين گانڌي زنده هو، تيستائين مٿس پٽيل جي بہ ڪاوڙ هئي، اها سڀ کي خبر هئي. ان سلسلي ۾ اسان سيني ياران پٽيل کي فرض ناشناسيءَ جو مرتڪب مجرم قرار ڏنو ويو. اصل ۾ هو گانڌيءَ جي پيداوار هو، ان ڪري غم ۽ شرم ۾ پيڙهجي، هارٽ فيل ٿي، مري ويو."
(ص ۲۲۵)

پٽيل لاءِ مولانا آزاد جو ڪجهہ بہ لکيو آهي، اهو عبرت انگيز آهي، ۽ اهو ڪنهن تبصري جو محتاج ناهي! سوال آهي تہ اهڙي ڪردار ۽ عمل واري شخصيت جي زندگيءَ ۽ موجودگيءَ ۾ هند جي مسلمانن جو حال ڪهڙو ٿئي ها؟ ۽ پاڪستان کان اچا پيو ڪهڙو انتقام وٺي ها! اگر پاڪستان نہ ٿئي ها تہ پوءِ مسلم ليگ کي ووٽ ڏيئي، ڪانگريس کان سؤ سيڪڙو ڪٽيندڙ صوبن - سنڌ، پنجاب، بنگال ۽ سرحد جو ڪهڙو حشر ٿئي ها؟ اهو غور طلب مسئلو آهي.

حضرت مولانا دين محمد وفائي رحہ

قائد اعظم ۽ نظريہ پاڪستان

حڪيم الامت حضرت مولانا اشرف علي ٿانوي مدظله جي فتويٰ

(نوٽ ـ حڪيم الامت حضرت ٿانوي اسلامي دنيا جو هڪ يگانہ روزگار عالم دين ۽ اهل دل بزرگ هو. حضرت مولانا وفائي لکيو آهي: ”حضرت ٿانوي انهن بزرگن مان هو، جو قومن کي صدين کان پوءِ نصيب ٿيندو آهي. صوفي، مفسر، محدث، فقيہ، فلسفي، بلڪ هر شيءِ جي علت ۽ حڪمت جو ماهر هو.... مولانا جي ساري حياتي فيض رساني، بدعات جي بيخ ڪني، اصلاح رسوم، اصلاح عقائد ۽ اصلاح اعمال ۾ گذري.... سندس فتويٰ نہ فقط هندستان، بلڪ عرب ۽ عجم تائين قبول ڪئي ويندي هئي.... تصوف ۽ شريعت جو ايڏو جامع انسان موجوده زماني ۾ ڪٿي بہ نظر نہ آيو.“

(’توحيد آگسٽ ـ سيپٽمبر ١٩٤٣ع وفيات‘ ص ٢٣-٢٧)

برصغير جي سياسي تاريخ ۾ سڀ کان پهريون عالم دين ۽ يگانہ بزرگ حضرت ٿانوي هو، جنهن قائداعظم جي تائيد ڪئي. ان متعلق بيان شايع ڪرايا ۽ فتوائون ڏنيون.

٥ فيبروري ١٩٣٦ع تي، اسيمبليءَ جي ميمبر مولوي منصف علي، سندن خدمت ۾ ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي باهمي ڪشمڪش ۽ اختلافن متعلق راءِ طلب ڪئي. حضرت ٿانوي رحہ ان جي جواب ۾ هڪ فتويٰ تيار ڪئي، جا ان دؤر ۾ شايع ٿي، جنهن جي ڪري، نہ فقط قائداعظم ۽ پاڪستان لاءِ زمين هموار ٿي، پر ان سان گڏ ڪانگريس ۽ جمعيت العلماء هند جي اڪابرن ۽ ليڊرن تي بہ ڪافي اثر ٿيو. حضرت مولانا وفائي رحہ، اها فتويٰ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، رسالہ توحيد مئي-جون ١٩٤١ع جي ص ٣٢ کان ٣٥ تي شايع ڪئي. اها تاريخي فتويٰ، جا سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي، سا اڄ ٣٥ سالن کان پوءِ ’مهراڻ‘ جي قائداعظم نمبر ۾ شايع ڪرڻ جي سعادت حاصل ڪجي ٿي. ـ غ. م. گ)

سوال: سيدي و مولائي دام مجدڪم- السلام عليڪم و رحمة‌الله و برڪاته. اڄڪلهه هندستان ۾ ٻه سياسي جماعتون آهن، هڪ ڪانگريس ۽ ٻي مسلم ليگ. ڪانگريس جي دعويٰ آهي ته هوءَ ملڪ جي اڪيلي نمائنده جماعت آهي ۽ سڀ ڪنهن ماڻهوءَ کي مذهب ۽ قوم جي فرق ڪان سواءِ هن جماعت جو ميمبر ٿيڻ گهرجي، ۽ ان جماعت جي هوندي ٻيءَ ڪنهن به جماعت ۾ شريڪ ٿيڻ نه گهرجي ۽ سڀني کي هڪ هنڌ پاڻ ۾ ملي ملڪ کي آزاد ڪرڻ گهرجي.

مسلم ليگ خالص مسلمانن جي جماعت آهي، ۽ ان جو نصب‌العين به ملڪ کي آزاد ڪرائڻ آهي، مگر هن جي دعويٰ آهي ته مسلمانن جا حق ۽ حالات اهڙي قسم جا آهن، جن جي حفاظت لاءِ مسلمانن جي جدا جماعت ۽ جدا نظام جي ضرورت آهي.

واقعي صورت هيءَ آهي ته ٻئي جماعتون سياسي ترقيءَ لاءِ ته هڪٻئي سان گڏجي ڪم ڪري سگهن ٿيون، مگر مسلم ليگ ڪانگريس ۾ مدغم ٿيڻ سان يا پنهنجي هستيءَ کي فنا ڪرڻ سان، سندس حقن جي حفاظت جو ٿيڻ ناممڪن آهي.

ڪانگريس جو شروعات ڪان وٺي ڪهڙو برتاءُ آهي، ان بابت تفصيلوار بيان ڪتاب نالي 'آزاديءَ جي جنگ' ۾ آيل آهي، جو عبدالوحيد خان صاحب جو جوڙيل آهي؛ جو گهٽ ڪري سائينجن جي نظر مان گذريو هوندو. ڪانگريس ۾ چونڪ هندن جي گهڻائي آهي، تنهنڪري هو هندستان اندر "رام راڄ" قائم ڪرڻ گهرن ٿا.

مسلم ليگ جي قيادت جي واڳ هن وقت مسٽر محمد علي جناح جي هٿ ۾ آهي، جو سياست جو ماهر ۽ بهترين چالو آهي ۽ هن جي سياسي مهارت ۽ قابليت جو ڪانگريس وارن وٽ به اعتراف آهي. ان جي خلاف ڪانگريسي مسلمان اها حجت اٿارين ٿا ته هو شيعه اسماعيلي مسلمان آهي. حالانڪ ڪانگريس جو ڊڪٽيٽر هڪ غيرمسلم متعصب آهي. ڪي مولوي ڪانگريس ۾ شريڪ ٿيڻ پسند ڪن ٿا. اوهان صاحب مهرباني ڪري، فتوا ڏيندا ته ڪي ٻنهي جماعتن مان، مسلمانن کي ڪهڙي جماعت ۾ شريڪ ٿيڻ گهرجي- خادم منفعت علي سهارنپور ايم. ايل. اي.

حضرت ٿانوي پاران جواب

حضرت ٿانوي فتويٰ ڏيندي لکيو آهي ته الله پاڪ فرمايو آهي ته "الله جي رسي کي پاڻ ۾ گڏجي، مضبوط پڪڙيو ۽ فرقا فرقا نه ٿيو."

احقر اشرف عليءَ طرفان سڀني کي معلوم هئڻ گهرجي، ته اڄڪلهه هندستان ۾، ملڪ جي مفاد جي نالي ۾ مشهور سياسي ڳالهين جون علمبردار ٻه جماعتون آهن: هڪ ڪانگريس ۽ ٻي مسلم ليگ. اهي ٻئي جماعتون ماڻهن کي پاڻ ڏانهن سڏي رهيون آهن. ٻنهي مان ڪهڙي جماعت مفيد آهي، ان بابت ڪيترن ئي اهل راءِ ماڻهن جي وچ ۾ اختلاف آهي ۽ ان ڳالهه جي

تحقيقات لاءِ ڪيترائي ماڻهو فتوي ڏيئي رهيا آهن. شروعات ۾ حالات جي پوري ڄاڻ ڪانه هئي، مگر هاڻي ٻنهي جماعتن بابت ڪافي معلومات هٿ لڳي آهي، جنهن جي بنا تي انشاءالله پورو جواب ڏئي سگهجي ٿو.

هن ڳالهه ۾ ڪنهن کي به شبهي ڪرڻ جي گنجائش نه آهي، ته مسلمانن کي منظم ٿيڻ جي سخت ضرورت آهي ۽ انهن جي سمورن نقصانن ۽ تڪليفن جو ڇوٽڪارو انهيءَ تنظيم تي ٻڌل آهي. مگر ان سان گڏ اهو ضروري آهي ته مسلمانن جي تنظيم جو ڪم شريعت موجب ٿيڻ گهرجي. واعتصموبحبل الله جميعا. يعني ته "سڀ الله تعاليٰ جي رسي کي مضبوط پڪڙيو ۽ جدا جدا نه ٿيو." ان آيت موجب جيڪڏهن ملڪ ۾ شرعي لحاظ سان، ڪا جماعت موجود هجي ها يا ويجهڙائيءَ ۾ اهڙي جماعت جي موجودگيءَ جو امڪان هجي ها، ته پوءِ ته جواب پڌرو آهي، يعني ته ان ۾ ضرور شريڪ ٿجي ها. هاڻي جڏهن ته اهڙي جماعت موجود ناهي، ته پوءِ انهيءَ جماعت ۾ داخل ٿجي، جنهن ۾ شرعي لحاظ سان عيب گهٽ هجن يا وري جيڪي عيب ۽ نقص هجن، تن ۾ اصلاح ۽ سڌاري جو امڪان هجي. جيڪڏهن ٻن جماعتن مان هڪ جي اصلاح آسان هجي ۽ ٻئي جي مشڪل هجي ته پوءِ عقلي ۽ شرعي قاعدي موجب ان ۾ شامل ٿيڻ گهرجي، جنهن جي اصلاح آسان هجي.

تمام گهڻي جاچ ۽ تحقيق ڪئي ويئي ته معلوم ٿيو ته مسلم ليگ ۽ ڪانگريس ٻنهي جماعتن مان شريعت جي قاعدن پٽاندر ليگ جي اصلاح ته ٿي سگهي ٿي، پر ڪانگريس جو سڌارو ڏکيو بلڪ ناممڪن آهي، ڇاڪاڻ ته مسلم ليگ ڪلمي پڙهندڙن جي جماعت آهي، پر ڪانگريس ۾ غالب حصو غيرمسلمانن جو آهي. اوهان سمجهي سگهو ٿا ته جو ماڻهو اسلام کي سچو ڄاڻي ٿو، تنهن کي شريعت جي ويجهو آڻڻ، انهيءَ ماڻهوءَ کان وڌيڪ سوکو آهي، جو اسلام کي ڪجهه سمجهي ئي نه ٿو.

رسالو 'جنگ آزادي' مون ڏٺو آهي، ان ۾ معاملي جي چڱي صفائي ٿيل آهي. انصاف واري لاءِ ان جو مطالعو ڪافي آهي. انهيءَ بنياد تي منهنجي پوري غور ۽ ڪليل دل سان اها راءِ آهي ته مسلمانن کي ايمان ۽ توڪل سان مسلم ليگ ۾ داخل ٿيڻ گهرجي. ان ۾ جيڪي طاقت ۽ اثر وارا ماڻهو هجن، تن کي ليگ جي اصلاح جي ڪوشش وٺڻ گهرجي، پر جن ۾ طاقت نه هجي، سي وقت بوقت اثر وارن کي يادگيري ڏياريندا رهن ۽ ان ۾ سمجهه وارن عالمن کان به مدد ورتي وڃي. جيڪي علماءَ ليگ ۾ شريڪ آهن، تن جي علم ۽ عمل، ٻنهي کان مدد ورتي وڃي.

مسلم ليگ ۾ جيڪي معاملا اچن، تن بابت عالمن کان رايو ورتو وڃي ۽ ان موجب ئي مدبرن کي هلڻ گهرجي، پر جيڪي عالم مسلم ليگ ۾ باقاعده شريڪ ٿي نه سگهن، تن کي به خلق خدا جي خدمت واري آزادي سان مسلم ليگ جي مدد ڪرڻ گهرجي. ان سان گڏ احڪام

الاهي جي تبليغ ڪرڻ گهرجي. پوءِ يقين آهي ته نيڪوڪارن جي محنت اڪارت نه ويندي ان الله لايضيع اجرالمحسنين. يعني ته "الله تعاليٰ ڀلارن جي اجر کي ضايع نه ٿو ڪري."

ضرورت آهي ته انهيءَ نموني ۾ مسلم ليگ جي تنظيم کي هميشه لاءِ مستقل طرح سان جاري ۽ باقي رکيو وڃي، جو ته ان جي ثمري جي بيحد گهرج آهي.

جيڪڏهن ڪانگريس، مسلم ليگ ڏانهن صلح لاءِ هٿ وڌائي ته پوءِ قرآن جي حڪم پٽاندر عقل ۽ علم وارن ۽ تجربڪارن جي مشوري سان صلح ڪيو وڃي. مگر ان حالت ۾ به پنهنجي تنظيم کي پوري قوت ۽ استقلال، همت ۽ حوصلي سان قائم رکندو اچجي. نه ان کي ڪمزور ڪجي ۽ نه وري ڪانگريس ۾ رلي ملي گم ٿي وڃجي. جو ته ائين ڪرڻ شريعت ۽ تجربي جي لحاظ سان بلڪل نقصانڪار آهي.

جيڪڏهن فرض ڪري وٺجي ته مسلمانن جي ڪا ٻي جماعت وجود ۾ اچي ۽ مسلم ليگ کان وڌيڪ طاقتور ٿي وڃي، ته ان کي به مسلم ليگ سان گڏجي ڪم ڪرڻ گهرجي ته جئن مسلمانن ۾ جدائي ۽ انتشار پيدا نه ٿئي.

ان طرح هر حالت ۾ تقرير ۽ تحرير ۾، اٿڻ ۽ ويهڻ ۾ اسلامي اخلاق جو ضرور لحاظ رکيو وڃي. پروگرام هيءُ هجي ته نه ڪنهن سان اگرائي ڪجي ۽ نه وري ڪنهن جي پيرن ۾ وڃي ڪرجي، پر الله تعاليٰ جي رضامندي کي سامهون رکي، ڪم ۾ لڳو رهجي. اها رضامندي تڏهن حاصل ٿيندي، جڏهن سڀ ڪنهن ڪم ۾ شريعت جي برخلاف قدم نه کنيو وڃي. اهوئي پانهپ ۽ عبديت جو روح ۽ مسلمانن جي حياتيءَ جو بنيادي اصول آهي. استقلال ۽ همت سان گڏ، ڪاميابيءَ ۽ دعا گهرڻ کان غافل نه رهجي، پوءِ الله تعاليٰ جي مدد جو انتظار ڪجي.

ڪارڪن ڪار، بگذر از گفتار،
ڪه اندرين راه ڪار بايد ڪار.

يعني ته ڪم ڪندو رهه، ڳالهيون هڻڻ ڇڏي ڏي، جو ته هن واٽ ۾ ڪم ٿي ڪم ٿو گهرجي....

هن جواب ۾ وڌيڪ اطمينان لاءِ پنهنجي جماعت جي ڪيترن محقق عالمن سان مشورو ڪيو ويو، جن سڀني ان تي اتفاق ظاهر ڪيو. (۹ ذوالحج ۱۳۵۶ هه)

('توحيد' ڪراچي- مئي-جون ۱۹۳۸ع ۳۲-۳۵)

مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي

وطن جي آزادي ۽ پاڪستان بنائڻ ۾ سنڌ جو ڀاڱو

(نوٽ: برصغير جي مشهور ديني ۽ سياسي ليڊر ۽ مفڪر امام‌الانقلاب حضرت مولانا عبيدالله سنڌي رحہ جي فضل ۽ ڪمال، ديني ۽ سياسي بصيرت ڪان پوري دنيا متعارف آهي. هي معلومات‌افزا ۽ محققانہ شاهڪار، حضرت مولانا سنڌي جي تلميذ رشيد، استادالعلماء علامہ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي مدظله العاليٰ جن خاص طرح سان سنڌ جي عالمن جي سياسي جدوجهد ۽ قائداعظم جي سياسي زندگيءَ متعلق مهراڻ جي هن نمبر لاءِ قلمبند فرمايو آهي. هي مقالو برصغير جي سياسي تاريخ جو اهو باب آهي، جنهن ۾ ڪن اهم مسئلن متعلق اهڙو مواد پيش ڪيو ويو آهي، جنهن جو ملڻ مشڪل هو. ان سلسلي ۾ فيروز خان نون، پيرزاده شريف‌الدين، اشتياق حسين قريشي (سابق وائيس چانسيلر ڪراچي يونيورسٽي) چوڌري خليق‌الزمان، عبدالوحيد خان، پروفيسر شميم‌احمد، مسٽر اصفهاني، مسٽر جي. الانا، مرحوم حاتم. اي علوي صاحب وغيرهم جا ڪتاب، پاڪستان جي جدوجهد ۽ قائداعظم جي سوانح حيات متعلق ڪافي شهرت حاصل ڪري چڪا آهن.

ان سلسلي ۾ مسلم ليگ جي مشهور ليڊر سر محمد يامين جي تازي ڪتاب 'نامہ اعمال' (ٻن جلدن ۾) ۾ جي عجيب انڪشاف موجود آهن. مولانا قاسمي صاحب انهن متعلق بہ محققانہ بحث ڪيو آهي ۽ پاڪستان جي باني قائداعظم جي سياسي جدوجهد ڪي برصغير جي سياسي پس منظر ۾، هڪ نئين زاويہ سان مدلل ۽ پراثر انداز ۾ متعارف ڪرايو آهي. ممڪن آهي تہ ڪي علم وارا، محترم قاسميءَ صاحب جي ڪن دليلن ۽ نتيجن سان اختلاف محسوس ڪن، پر هڪ محقق ۽ عالم جي ڪاوش کي ذاتي خيال کان الڳ ٿي مطالع ڪرڻ گهرجي. غ. م. گ)

مهراڻ جي ماڻري اهو خوشنصيب خطو آهي، جنهن جي سپوتن، سولائيءَ سان انگريز ساسراجين کي هتي پير کوڙڻ نه ڏنا. برصغير پاڪ و هند جي سيني ياڳن ۽ علائقن تي سڌي طرح يا اڻ سڌي طرح ڌيساور جا گورا حڪومت ڪري رهيا هئا. ڪين اها آندسانڌ هئي تہ هي سنڌو ماڻريءَ جو سرسبز ۽ شاداب ڀاڱو چو آزاد رهي؟ ان ڪري هتي جي ميرن صاحبن سان ڪيل سڀ وعدا ۽ معاهدا وساري، انسانيت جي اقدارن کي لالچ ۽ هبيچ جي اوڙاهہ ۾ اڇلائيندي، سن ۱۸۴۳ع ۾ مياڻيءَ جي جنگ کان پوءِ اسان جي هن سونهاري ۽ سهڻي ديس تي غاصبانہ قبضو ڪري ورتو. آءٌ هن اپنار ۾ وڃڻ نٿو گهران تہ انهن گورن ساسراجين، سنڌي حاڪمن ۽ سنڌي عوام سان مڪاري ۽ فريب جا ڪهڙا ڪيڏ ڪيڏيا، ان لاءِ تاريخ جا سوين صفحا شهادت طور سوجود آهن. هتي ڏيکارڻو اهو آهي تہ وطن جي غلام ٿي وڃڻ کان پوءِ هتي جي عالمن، اديبن ۽ بزرگ صوفين ۾ انهيءَ جو ڪهڙو رد عمل پيدا ٿيو ۽ انهن وطن جي آزاديءَ لاءِ ڇا قربانيون ڏنيون؟ ان تي مختصر روشني وجهڻ گهران ٿو.

ميرن صاحبن جي آخري دؤر جو وڏو عالم ۽ محدث، مٽياري شهر جو مخدوم عبدالڪريم هو، جنهن کي سنڌي عالمن جي اڪثريت جي استاديءَ جو شرف حاصل آهي. سنڌ ۾ سندن تحريڪ کي اها اهميت هئي، جو هتي جا سڀ عالم ان کي سند ڪري وٺندا هئا ۽ سندن شاگرديءَ جو سلسلو بہ تمام وسيع هو.

مخدوم عبدالڪريم صاحب جڏهن ڏٺو تہ هتي جي ميرن صاحبن ۽ سنڌي عوام کي انگريزن هٿان شڪست آئي ۽ هاڻي سنڌ جا حاڪم انگريز هوندا تہ اتي مخدوم صاحب پنهنجي شاگردن، مريدن ۽ معتقدن کي فرمايو تہ اسين هاڻي فرنگي حاڪمن کي ڏسي نٿا سگهون، ان ڪري هاڻي اسان جو هتي رهڻ نہ ٿيندو. نيٺ پاڻ هتان هجرت ڪري مڪہ مڪرمہ هليا ويا ۽ پنهنجي شاگردن ۽ معتقدن کي انگريز حاڪمن جي خلاف ڪي هدايتون پڻ ڏنائون، جن مخدوم صاحب جي هجرت کان پوءِ بہ گورن حاڪمن جي خلاف پنهنجي تحريڪ کي جاري رکيو.

مخدوم عبدالڪريم صاحب مٽياريءَ تي وطن جي غلاميءَ جو اهو جان گداز اثر ٿيو ۽ سگهوئي ۱۸۴۵ع ۾ مڪي مڪرمہ ۾ گذاري ويو. هتي عالمن ۾ ڌارين حاڪمن جي خلاف جهاد جو جوش تہ اڳ ئي پيدا ٿي چڪو هو، جڏهن هڪ پاسي برصغير جي گهڻي ڀاڱي تي انگريزن جو قبضو ٿي ويو هو تہ ٻئي پاسي پنجاب تي سکن جي حڪومت هئي ۽ اتي جي مسلمانن سان ويل وهائي رهي هئي. هن سلسلي ۾ بريلي هندستان جي مشهور بزرگ ۽ مجاهد سيد احمد ۽ سندس مريد ۽ ساٿي شاهہ اسماعيل سکن سان مقابلي ۽ جهاد لاءِ نڪتا هئا تہ سرحد پهچي، سکن سان لڙائي لڙن. ان لاءِ ڪين بہ ڪابہ وات نہ هئي، سواءِ هن جي تہ اهي سنڌ جي رستي سرحد پهچن ۽ هتي جي حاڪمن، عالمن ۽ پيرن صاحبن کان مدد بہ وٺن.

هتي جي عالمن ۽ صوفين، هنن مجاهدن جي کهڙي آذرڀاءُ ڪئي، ان ڪي سيد احمد شهيد جي پاٺيجي سيد حميدالدين هن طرح بيان ڪيو آهي ته ”سنڌ ۾ ايترا درويش ۽ بزرگ ڏٺم جو ڪنهن ٻئي اسلامي ملڪ ۾ ايترا نہ هوندا. سيدن ۽ فقيرن جي مون جيتري عزت هتي ڏٺي، ان جو ڪنهن ٻي اسلامي حڪومت ۾ مشڪل سان مثال ملي سگهي. هڪ سنڌي مجاهدن لشڪر لاءِ ڳُٺون دعوت ۾ پيش ڪئي، جنهن ڪي اتي ئي سرحد تي ذبح ڪري لشڪر ۾ ورهايو ويو.“

هنن مجاهدن جو لشڪر جڏهن ٿرپارڪر ضلع جي سمالوڳوٺ کان هلي ڪارو ڳوٺ ۾ پهتو تہ اتي سيد چورن شاهہ نالي هڪ وڏو بزرگ هو، جيڪو سيد احمد سان ملڻ لاءِ آيو ۽ مجاهدن لاءِ هڪ وڏو سانهہ نذر طور پيش ڪيو. هتي جي عالمن ۽ بزرگن کي انگريزن سان ايڏي عداوت ۽ دشمني هئي جو انهن سيد صاحب ۽ ان جي ساٿين کان بہ شروع ۾ حذر ٿي ڪيو تہ متان اهي انگريزن جا جاسوس نہ هجن، جيڪي اسلام ۽ جهاد جي نعري سان اسان کي خوش ڪري انگريزن کي اسان جي وطن تي حملو نہ ڪرائين. اهوئي سبب آهي جو سيد صاحب سنڌ ۾ هر جڳهہ هتي جي عالمن ۽ پيرن فقيرن کي اها خاطري ڏيندو رهيو تہ هو جاسوس نہ آهي، پر سڪن سان جهاد ڪرڻ لاءِ نڪتو آهي.

مجاهدن جو اهو لشڪر جڏهن ڪاروکان هلي ميرپور پهتو تہ انهن جي هتي پهچڻ کان اڳ ۾ ئي سيد چورن شاهہ سنڌي ميرپور پهچي ويو ۽ ميرپور جي حاڪم، علي مراد خان ٽالپر کي اهو ٻڌايو ۽ يقين ڏياريو تہ سيد صاحب ۽ ان جا ساٿي غازي آهن، جيڪي هندستان سان هجرت ۽ لڏپلاڻ ڪري سنڌ کي دارالاسلام يا مسلمانن جو ملڪ ڄاڻي هتي آيا آهن، انهن کي ڪنهن بہ شڪ ۽ شبهي جي نظر سان ڏسڻ مناسب نہ آهي. مير صاحب کي اهڙي پروسي ڏيارڻ کان پوءِ بہ شڪ نہ ويو چو تہ ڪين انگريزن سان وڏي عداوت هئي، جن برصغير تي ناجائز قبضو ڪيو هو ۽ سنڌ کي ڳڙڪائڻ جي ٻويان هئا. ان ڪري مجاهدن جو هيءُ قافلو جڏهن ميرپور پهتو تہ مير صاحب علي مراد خان پاڻ ملڻ لاءِ نہ آيو، پر سنڌ جي روايتي مهمانداريءَ جي اصول تي مجاهدن لاءِ ڏهہ ديڳيون شيرينيءَ جون موڪليون ۽ وات ڏيکارڻ لاءِ ٻہ سوار بہ موڪلي ڏنا.

اهي مجاهد ميرپور ۾ ٽي ڏينهن رهيا، اتان روانا ٿي ٽنڊوالهيار ۾ پهتا. اتي سنڌ جي حاڪمن مير صاحبن وٽان بہ ماڻهو آيا، جن سيد صاحب کان حالتون معلوم ڪري حيدرآباد ڏانهن اطلاع موڪليو. مير صاحبن سيد صاحب کي چوائي موڪليو تہ اوهين اسان وٽ خوشيءَ سان اچو، هي اوهان جو گهر آهي.

سيد صاحب ڏاڍو سرهو ٿي، ٽنڊوالهيار مان هلي، ٽنڊوڄام ۾ هڪ منزل ڪري، اچي حيدرآباد پهتا ۽ قليليءَ جي اوپر ۾ منزل ڪيائون. ميرڪرم علي خان سنڌ جي حاڪم، پنهنجي هڪ خاص درباري امير سيد صبغت الله کي سيد صاحب جي آجيان ۽ استقبال لاءِ موڪليو.

سيد صبغت الله، اڳ ئي سڪ مڪرر ۾ سيد احمد جو مريد ٿي چڪو هو ۽ پوءِ هتي اچي ميرڪرم علي خان وٽ رهيو هو. ميرن صاحبن طرفان مجاهدن جي لشڪر جي لاڳيتو مهماني ٿيندي رهي، ان ڪان ٽئين ڏينهن تي جمعو هو. حيدرآباد جي ميرصاحبن، سيد صاحب کي چوائي موڪليو ته اوهان مهرباني ڪري جمعي جي نماز هتي اسان وٽ قلعي ۾ ادا ڪريو. سيد صاحب اٺ سائو ولي قلعي ۾ ويا، ميرصاحب سائن ملي ڏاڍا سرها ٿيا ۽ سيد صاحب جي هجرت ۽ جهاد واري جذبي کي ڏسي کين چيائون ته اوهين پنهنجو اهل و عيال هيت ڇڏيو ۽ پاڻ به ڪجهه ڏينهن هتي آرام ڪريو پوءِ وڃو. سيد صاحب اهو عذر آڏو رکيو ته جي هتي ٿو ترسان ته ستان سيارو اچي ويندو ۽ پوءِ برفباريءَ ڪري سرحد ۾ مشڪلاتون آڏو اينديون. ميرصاحبن ڪجهه رقم ۽ هٿيار سيد صاحب جي آڏو نذر رکيا. سيد صاحب، حيدرآباد ۾ ٽيرهن ڏينهن رهيو. ان وچ ۾ جهاد جي دعوت جو هڪ خط بهاولپور جي حاڪم بهاول خان ڏانهن لکيو. بهاولپور جا اهي حاڪم به اصل ۾ سنڌي هئا ۽ شڪارپور سنڌ جا رهاڪو، ذات جا دائود پوٽا آهن، جن بهاولپور ۾ وڃي پنهنجي حڪومت قائم ڪئي هئي.

سيد صاحب هتان سنڌو نديءَ ۾ ٻن ٻيڙين جي ذريعي پنهنجو ساز و سامان موڪليو ۽ ڪن ڪمزور سائين کي به ان ۾ سوار ڪرايو ۽ ٻيا مجاهد گهوڙن ۽ اٺن جي ذريعي خشڪي رستي روانا ٿيا ۽ پيرڳوٺ جو قصد ڪيائون. رستي ۾ هرهنڌ انهن جو وڏو آدرڀاءُ ٿيو. هنگورجا ۾ سيد ناصر علي به ڏينهن مجاهدن جي دعوت ڪئي ۽ رائيپور ۾ سيد صالح شاهه بغدادي جيلاني، ساري لشڪر کي ڪاڏو ڪارايو.

پير صبغت الله شاهه

مجاهدن جو اهو قافلو پوءِ پيرڳوٺ پهتو. ان دور ۾ سيد صبغت الله شاهه گادي نشين هو. کيس انگريزن ۽ سکن جي حڪومت خلاف ڏاڍو جوش ۽ جذبو هو. اهو بزرگ ڏسي رهيو هو ته هاڻي پنهنجي وطن سنڌ جو به خير ڪونهي، ان ڪري ان پنهنجي مريدن ۽ معتقدن جي تنظيم شروع ڪئي. پيرصاحب جي ملفوظات مان معلوم ٿئي ٿو ته جڏهن سکن جي حڪومت، سنڌ جي سرحدن ڏانهن ڦهلجڻ لڳي ته پيرصاحب جهاد جو پڪو پهه ڪيو. پاڻ جيڪو به وعظ ڪندا هئا، ان ۾ جهاد جون ڀلايون ۽ فضيلتون آوس بيان ڪندا هئا. لاڙ جا جيڪي مريد وعظ ۾ شريڪ ٿي نه سگهندا هئا، انهن کي جهاد لاءِ لکيل دعوت ناما موڪليندا هئا.

سيد صبغت الله شاهه صاحب جن مجاهدن جي هن قافلي جي ڏاڍي عزت ڪئي. ٽي ڏينهن ساري لشڪر کي ڪاڏو ڪارايائون ۽ لشڪر لاءِ ٻيڙن جو انتظام ڪيائون. سيد احمد صاحب اهل و عيال کي رهائڻ لاءِ به انهيءَ ڳوٺ کي پسند ڪيو، ان کان پوءِ به پيرصاحب سان سندن خط و ڪتابت ۽ لکپڙهه جاري رهي.

سيد احمد صاحب جي هن داستان مان رڳو اهو ٻڌائڻ مقصد هو ته سنڌ جي اميرن، عالمن، پيرن ۽ فقيرن ۾ انگريز حاڪمن ۽ ڌارئي سامراج لاءِ ڪيڏو نه ڌڪار هو.

شهدادڪوٽ جي ديني درسگاهه

مخدوم عبدالڪريم صاحب متياروي ڏکڻ سنڌ ۾ انگريز حاڪمن خلاف بغاوت ۽ نفرت جو جيڪو ٻج پوکيو هو، اهو وڌندي ويجهندي هڪ وڏو وڻ ٿي ويو. اتر سنڌ ۾ به ان جون پاڙون پهچي ويون، جو ته اتر سنڌ جي شهدادپور عرف شهدادڪوٽ ضلع لاڙڪاڻي ۾ قديمي دؤر کان هڪ عظيم ديني درسگاهه هو، جنهن جو باني مولانا نورمحمد صاحب هو. اهو بزرگ ميرن جي دؤر جو عالم هو ۽ جنهن هتي جي مختلف آماجگاهن کي پنهنجي نظر سان ڪڍيو هو ۽ سندس دؤر ۾ انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو هو. هن بزرگ عالم کي ٻه عالم پٽ هئا-
١- مولانا ميان گل محمد ٢- مولانا غلام صديق صاحب. اهي ٻئي عالم پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ سنڌ جي رهواسين کي پنهنجي فيض کان سيراب ڪندا رهيا ۽ ساري سنڌ ۾ سوين سندن شاگرد پکڙجي ويا.

مولانا نورمحمد صاحب شهدادڪوٽيءَ پنهنجن پٽن جي نه رڳو علمي ۽ روحاني تربيت ڪئي، پر وطن ۽ اسلام لاءِ قرباني ڏيڻ جو جذبو به منجهن پيدا ڪيو. منهنجو والد بزرگوار الحاج حافظ محمود مرحوم، مولانا صديق صاحب شهدادڪوٽيءَ جو شاگرد ۽ مريد هو. سندن اها خبر هئي ته مولانا غلام صديق صاحب کي ڌارين حاڪمن سان ايڏي نفرت هئي، جو جڏهن ڪو انگريز آفيسر شهدادڪوٽ ۾ ايندو هو ته پاڻ شهر ۾ ٻاهر نه نڪرندا هئا ته متان ان گوري تي نظر پئي، جنهن اسان جي وطن تي قبضو ڪري، اسان کي غلام بنايو آهي. جي مجبوريءَ طور ٻاهر نڪرندا هئا ته منهن تي پردو ڪندا هئا. مولانا نورمحمد صاحب جا سوين شاگرد هئا، جن مان مولانا عبدالقادر ڀنواري وارو، مولانا عبدالرحمان سکر وارو (جنهن هزارين غيرمسلمانن کي مسلمان ڪيو) ۽ مولانا محمود صاحب امروٽ وارو خاص طرح ذڪر جي لائق آهن.

پرچوندي ۽ امروٽ شريف

مولانا امروٽي صاحب، جيڪو اڳتي هلي آزادي وطن جي ٻئي دؤر ۾ سنڌ جو روح روان ۽ اڳواڻ هو، برابر هڪ سال مولانا نورمحمد صاحب شهدادڪوٽيءَ کان تعليم پرائي ۽ ان کانپوءِ مولانا نورمحمد صاحب جي شاگرد مولانا عبدالقادر ڀنواريءَ واري کان پڙهي فارغ ٿيو. مولانا امروٽي صاحب تي هڪ پاسي ان بزرگ عالم جي تربيت جو اثر هو، جنهن انگريزن جو سنڌ تي پنهنجي اکين سان غاصبانه قبضو ڏٺو هو ته ٻئي طرف روحاني طور ان جي ساري تربيت پرچوندي ۾ سنڌ جي غوث ۽ جنيد حافظ محمد صديق صاحب پرچونديءَ وارن وٽ ٿي هئي.
حضرت حافظ پرچوندي سوئي وارن بزرگن جو مريد هو. سوئي پرچوندي تعلقه اٻاوڙي جي پر ۾ هڪ ننڍڙو ڳوٺڙو آهي ۽ سوئي وارو بزرگ سيد محمدحسن وري سيد صبغت‌الله شاهه

صاحب جي والد سيد پير محمد راشد جن جو مريد هو. جهاد ۽ آزاديءَ وطن جو جذبو ڪيس اتان مليل هو. پڻي پاسي سيد احمد بريلويءَ جو قافلو، سونهن ۾ سيد محمد حسن صاحب وٽ رهيو هو. سيد صاحب، سوئي وارن بزرگن سان علمي رهائيون ڪيون. انهن ۾ حضرت حافظ محمد صديق صاحب ڀرچونڊيءَ وارا موجود هئا. انهن سڀني صحبتن ۽ مجلسن مولانا امروٽيءَ کي جذبءِ جهاد لاءِ رنگي ڇڏيو هو. ويتر جو برصغير جي عظيم انقلابي مجاهد شيخ الهند مولانا محمودالحسن سان سندن ملاقات ٿي ۽ مولانا شيخ الهند، ديوبند ۾ مولانا انورشاهه کي آڏو ويهاري، صحيح بخاريءَ جي "ڪتاب الجهاد" تي درس ڏنو ۽ مولانا امروٽي ٻه اتي مهمان جي شڪل ۾ حاضر هئا، تنهن تقرير ويتر مولانا امروٽيءَ کي اياري ڇڏيو. اها تقريب سنڌ جي عظيم انقلابي مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي اشاري سان ٿي هئي، جنهن جو مولانا سنڌيءَ پنهنجي ڪتابن ۾ بيان ڪيو آهي.

مولانا عبيدالله سنڌيءَ ١٣٠٥ هه ۾ ڀرچونڊيءَ ۾ ئي اسلام جو اعلان ۽ اظهار ڪيو هو ۽ حضرت حافظ صاحب ڀرچونڊيءَ وارن جي هٿ بيعت پڻ ڪئي. حافظ صاحب حضرت مولانا سنڌيءَ کي پنهنجو پٽيلو بنايو هو ۽ مولانا سنڌيءَ رحه ٻه حافظ صاحب کي پنهنجو روحاني پيءُ سڏيندو هو. حضرت حافظ صاحب جن جي حڪم موافق مولانا عبيدالله سنڌي پڙهڻ لاءِ دارالعلوم ديوبند هليو. ١٣٠٨ هه ۾ علمي فراغت حاصل ڪري جڏهن ڀرچونڊيءَ ۾ پهتو ته حضرت حافظ جن ٿورا ڏينهن اڳ وفات ڪري چڪا هئا. هن صدمي مولانا عبيدالله سنڌيءَ کي ڏاڍو ڏک پهچايو، پر حافظ صاحب جن جي خليفه مولانا تاج محمود صاحب امروٽي، مولانا عبيدالله سنڌيءَ کي ڏک ڏسڻ نه ڏنو. ڪيس پاڻ سان ساڻ ڪري ڀرچونڊيءَ کان امروٽ وٺي آيو ۽ مولانا سنڌي لاءِ هڪ درسگاهه قائم ڪيو. مطالعي لاءِ وڏي لائبريري ٺاهي، جنهن ۾ هزارين ديني ڪتاب تفسير، حديث، فقه وغيره ۽ تاريخي ڪتاب گڏ ڪيا ويا، اشاعت لاءِ هڪ پريس ٻه محمودالمطابع نالي قائم ڪئي ويئي. اتي پيٺي عظيم انقلابي عالم، وطن عزيز مان جهالت کي هٽائڻ ۽ ان کي سامراج جي چنبي کان ڇڏائڻ ۾ هڪ ٿي ويا.

اڳتي هلي ستن سالن کان پوءِ مولانا عبيدالله سنڌي امروٽ کي ڇڏي پير جهنڊه ضلع حيدرآباد ۾ پير سيد رشيدالدين بيعت ڏئي وٽ آيا. پير رشيدالدين صاحب جو هڪ فرزند پير رشدالله خلافت ڏئي وڏو عالم هو، ان مولانا عبيدالله سنڌيءَ لاءِ هڪ وڏو علمي درسگاهه قائم ڪيو ۽ عظيم ڪتبخانو پڻ بنايو، جنهن ۾ اهي ته نادر ڪتاب گڏ ڪيا ويا جيڪي هوند دنيا جي ڪن وڏين لائبريرين کان سواءِ ورلي ملي سگهن.

پير صاحب جن کي ٺٽي مان مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي علمي ڪتبخاني جا ڪتاب ملي ويا هئا ۽ مخدوم صاحب جو ڪتبخانو دنيا ۾ وڏي شهرت جو مالڪ هو. مولانا عبيدالله صاحب کي اتي ڏاڍو علمي سڪون مليو، پر سندن تعليم جو سارو نظام انقلابي هو. قرآن مجيد جو ترجمو انقلابي رنگ ۾ پڙهائيندا هئا ۽ ان سان گڏ شاهه ولي الله محدث دهلويءَ جي فلسفي جو عظيم شاهڪار حجة الله البالغه ڪتاب ٻه انقلابي پيرائيءَ ۾ پڙهائڻ لڳا.

اهو ڪتاب ڪارل مارڪس جي ڪتاب 'داس ڪيپيتال' کان گهٽو اڳ جو تاليف ٿيل آهي. هن ۾ مختصر عبادت ۾ جيڪو اقتصادي پروگرام ڏنو ويو آهي، اهو بنهه سرمايداراڻي نظام جي خلاف آهي ۽ شاه صاحب نهايت آرام پرستي يا سرمايداريءَ کي سماج لاءِ لعنت ۽ ڪفر سڏيو آهي.

مولانا سنڌي پنهنجي پروگرام کي وسيع ڪرڻ لاءِ ڪجهه وقت لاءِ جهنبڻ مان اسري ديوبند پهتا، اتي جي اڪثريت قديم خيالن جي پابند هئي، انهن کي اون خيالن ۽ سياسي افڪارن سان ڪا خاص دلچسپي نه هئي، ان ڪري پنهنجي استاد شيخ الهند جي حڪم سان مولانا سنڌي دهليءَ ۾ پهچي نظارت المعارف نالي، هڪ ادارو قائم ڪيو. هن ۾ حڪيم اجمل خان، ڊاڪٽر مختاراحمد انصاري ۽ ٻيا آزاديءَ جا ڪوڏيا ۽ مجاهد، مولانا سنڌيءَ سان ٻانهن ٻيلي هئا. هن درسگاهه ۾ عليگڙهه جا گريجويٽ ۽ دارالعلوم ديوبند جا فارغ شاگرد تعليم پرائيندا هئا، ۽ مولانا سنڌيءَ کين قرآن مجيد جي ترجمي ۽ حجة الله البالغه جي تعليم ڏيندو هو. انگريز حاڪمن انهيءَ تعليم کي شڪ جي نگاهه سان ڏٺو ۽ ان کي وقت جي حڪومت سان بغاوت ڄاتو. مولانا سنڌيءَ جي پويان جاسوسن کي ڇڏيو ويو ۽ مٿن ملڪ ۾ عام بغاوت جو الزام رکيو ويو، ان ڪري مولانا عبيدالله صاحب سنڌيءَ کي پنهنجي استاد مولانا شيخ الهند جي حڪم سان وطن ڇڏي هجرت ڪرڻي پيئي ۽ کين مولانا امروٽيءَ جي مريدن ۽ معتقدن افغانستان موڪلي ڏنو، جنهن جو وڌيڪ احوال سندن لکيل ذاتي ڊائري ۽ پروفيسر ظفرحسن جي آپ بيتيءَ ۾ تفصيل سان آيل آهي.

شيخ عبدالرحيم حيدرآبادي

ذڪر سنڌ ۾ مولانا عبيدالله سنڌيءَ سان وطن کي آزاد ڪرائڻ واري انقلابي تحريڪ ۾ جنهن وڏو ساٿ ڏنو ۽ آخر ۾ وطن تان قربان ٿي ملڪ کان دور گذاري ويو، سو هو شيخ عبدالرحيم حيدرآبادي. هي بزرگ حيدرآباد جي عامل خاندان جو چشم چراغ هو. اسلام قبول ڪرڻ کان پوءِ اسلام جي تبليغ ۾ سرگرم هوندو هو. حيدرآباد جا اڪثر نومسلم جيڪي عامل خاندان جا آهن، سي هن بزرگ جي تبليغ سان مسلمان ٿيا هئا. جهڙوڪ ڪرنل نورمحمد شيخ، قنداري مرحوم ۽ شيخ عبدالمجيد صاحب وغيره.

شيخ عبدالرحيم صاحب جو دستور هوندو هو جو روزانه هائي اسڪولن جي دروازن تي وڃي ويهندو هو، جڏهن اسڪولن کي موڪل ملندي هئي ته پنهنجي عامل فيمليءَ جي ڇوڪرن کي پڪڙي ڪٺي وڃي ساڻن مذهبي ڳالهه ٻولهه ڪندو هو ۽ کين اسلام جي خوبين کان واقف ڪندو هو. ان طرح هن پلاري بزرگ سوين مسلمان ڪيا.

هڪ سنڌي نوجوان انقلابي

شيخ عبدالرحيم صاحب کي ٻه ڀائر پيا ٻه هئا، جن مان هڪ مسٽر ڪرپالاڻي، جيڪو آل انڊيا ڪانگريس جو پريزيڊنٽ به رهيو ۽ ٻيو هڪ ننڍو ڀاءُ هو، جو ننڍيءَ وهيءَ ۾ ئي مسلمان ٿيو ۽ سندس اسلامي نالو عبدالڪريم هو.

شيخ عبدالڪريم سورهن سالن جو نوجوان هو، جو ترڪن سان انگريزن جي ڪوڙنس شروع ٿي وئي هئي. طرابلس ۾ مسلمانن تي ڏاڍا ظلم ٿي ٿيا. اهي خبرون جڏهن اخبارن ۾ اچڻ لڳيون تہ شيخ صاحب پنهنجي پاڻ شيخ عبدالرحيم ڪي چيو تہ اُتي مسلمانن تي گورن طرفان ٿيندڙ ظلم سهي نٿو سگهان ۽ منهنجي دل گهري ٿي تہ حيدرآباد ۾ ڪنهن ڏاري حاڪم کي ڏسان تہ شوٽ ڪري وجهان، منهنجو ايمان مون کي ويهڻ نٿو ڏئي.

شيخ عبدالرحيم، پنهنجي ننڍي پاءُ جي انهن خيالن کي ڏسي، هڪدم مولانا محمد علي جوهر ۽ ٻين سان صلاح مصلحت لاءِ دهلي هليو ويو. مولانا محمد علي ڪيس صلاح ڏني تہ انهيءَ نوجوان کي ٻاهر موڪليو وڃي، نہ تہ هت هو ڪلم نہ ڀاري چڏي. نيٺ شيخ عبدالرحيم، هن ننڍڙي انقلابيءَ کي افغانستان موڪلي ڏنو، پر هو هتي بہ صبر نہ ڪري سگهيو ۽ اتان سڌو ترڪيءَ پهتو. فوج ۾ ملازمت اختيار ڪري، ۱۹۱۲ع ۾ طرابلس ۾ لڙندي لڙندي، سترهن سالن جي عمر ۾ شهيد ٿيو. سنڌ جو اهو پهريون انقلابي نوجوان آهي، جنهن سڀ کان اڳي اهڙي دؤر ۾ جاني قرباني ڏني، جڏهن برصغير جو اڃان ڪوبہ ليڊر جيل ۾ بہ نہ پيو هو. پهرين عالمي لڙائي ۾ سنہ ۱۹۱۴ع ۾ شروع ٿي ۽ ان جي خاتمي سان خلافت تحريڪ وجود ۾ آئي ۽ پوءِ ئي قربانيءَ جو عظيم دؤر شروع ٿيو.

بنا ڪردند خوش رسمي بخون و خاڪ غلطيدن

وڏي جنگ ڪانپوءِ خلافت تحريڪ شروع ٿي، ۽ اها تحريڪ برصغير ۾ ڦهلجي وئي. اتر سنڌ ۾ مولانا تاج محمود صاحب امروٽي ۽ ان جا مريد ۽ ساٿي قربانيون ڏئي رهيا هئا، تہ ڏکڻ سنڌ ۾ مولانا محمد صادق کڏه وارو، پيرسيد رشدالله جهنڊي وارو، شيخ عبدالرحيم حيدرآبادي ۽ شيخ عبدالمجيد صاحب ۽ ٻيا ان تحريڪ جا روح روان هئا. مولانا محمد صادق کڏه وارو تہ عين عالمي لڙائيءَ ۾ بلوچستان اندر هڪ نئون محاذ بہ کڙو ڪيو هو، جنهن جي مختصر تفصيل هيءَ آهي تہ عراق ۾ ترڪي ۽ انگريزي فوجون لڙي رهيون هيون، هتان برّصغير ۾ انگريزن جي فوج، عراق ۾ ترڪن جي خلاف اڙڻ لاءِ وڃي رهي هئي تہ مولانا محمد صادق صاحب، پنهنجي هڪ شاگرد مولوي فتح محمد سينگل کي تيار ڪري، بروهين کي عام طرح ۽ سينگل بروهين کي خاص طرح اپاري بغاوت شروع ڪرائي. هن جو نتيجو اهو نڪتو جو جيڪو فوجي دستو هتان انگريزي فوج جي امداد لاءِ عراق وڃي رهيو هو، انهن کي هتي جي مجاهدن سان منهن ڏيڻو پيو ۽ عراق ۾ ترڪن کي چڱي فتح نصيب ٿي. مولانا محمد صادق کي هن جرم جي پاداش ۾ ٽن سالن لاءِ جهليو ويو. شيخ عبدالمجيد صاحب بہ مولانا محمد صادق جي رفاقت ۾ پيا الڳ وطن جي آزاديءَ لاءِ عظيم قربانيون ڏنيون ۽ سالن جا سال جيل ۾ رهيو.

ريشمي رومال

مولانا عبيدالله سنڌي، آزادي وطن جي راهه ۾ جڏهن ڪابل روانا ٿيڻ لڳا ته سفر خرچ لاءِ پئسن جو وڏو مسئلو پيش ٿيو. مولانا ابوالڪلام آزاد مرحوم هن مقصد لاءِ ڪراچيءَ جي هڪ وڏي سيٺ ۽ واپاري حاجي عبدالله هارون سان مليو، جنهن پنج هزار روپين جي رقم ڪڍي ڏني، جا مولانا عبيدالله سنڌيءَ ڪي خرچ لاءِ ڏني وئي. ان دؤر ۾ سيٺ حاجي عبدالله هارون، مولانا محمد صادق ڪڏه وارن سان گڏ قومي ڪم ڪندو هو. مطلب ته اها مالي قرباني به هن وطن جي ماڻهن ڏني. شيخ عبدالرحيم حيدرآبادي، مولانا سنڌيءَ سان بلوچستان جي آخري حد تائين گڏ رهيو. مولانا سنڌي ڪابل پهچي، هڪ خط پٽ يا ريشم جي ڪپڙي تي لکي، شيخ عبدالحق جي هٿ، شيخ عبدالرحيم سنڌيءَ ڏانهن حيدرآباد موڪلي ڏنو ۽ شيخ عبدالرحيم سنڌيءَ کي اهو تاڪيد ڪيو ويو هو ته هو جلدي حجاز وڃي يا ڪنهن پروسي جهڙي ماڻهوءَ جي هٿان اهو خط شيخ الهند کي پهچائي. شيخ عبدالحق ڪن پنجابي شاگردن سان گڏ هجرت ڪري افغانستان ويو هو ۽ چيو وڃي ٿو ته هو الهنواز خان جو ملازم هو ۽ پروسي جهڙو ماڻهو هو، پر ڪيس الائي ڇا ٿيو جو اهو ريشمي رومال وارو خط، شيخ عبدالرحيم سنڌيءَ کي پهچائڻ بدران، ان الهنواز خان جي پيءُ خانبهادر رب نواز خان کي ڏنو ۽ خانبهادر جي ذريعي اهو خط پنجاب جي گورنر مائيڪل اوڊوائر وٽ پهچي ويو. ائين حڪومت کي شيخ الهند، مولانا عبيدالله سنڌي ۽ شيخ عبدالرحيم سنڌي ۽ ٻين ڪم ڪندڙن بابت ڪي راز ملي ويا شيخ عبدالرحيم حيدرآبادي جي ان وقت ئي پڪڙ پڪڙ شروع ٿي وئي. شيخ الهند مڪي ۾ هو، ڪيس تڪليف پهچائي وئي ۽ نيٺ مالٽا ۾ ڪين چار سال نظربند رکيو ويو.

شيخ عبدالرحيم سنڌي حيدرآباديءَ کي گهڻائي پيرا انگريزن طرفان تڪليفون پهچايون ويون، پر مرحوم به اهڙو انقلابي هو جو مولائيءَ سان حاڪمن کي هٿ نه ايندو هو. هونءَ ته وڏي شرعي ڏاڙهي رکندو هو، پر اهڙن موقعن تي ڏاڙهي صاف ٿي ويندي هئي ۽ پوليس جي سامهون لڪري هليو ويندو هو. پڇاڙيءَ ۾ به مرحوم ڪنهن وڏي بغاوت جي مقدمي ۾ گهربل هو جو هتان روپوش ٿي سرهند شريف هليو ويو ۽ اتي گمناميءَ جي عالم ۾ مزدوري ڪري پيٽ پاليندو هو ۽ اتي ئي پنهنجي رب ڏانهن راهي ٿيو.

خلافت تحريڪ جي دؤر ۾ لاڙڪاڻي ۾ هڪ وڏو اجلاس ٿيو، جنهن ۾ برصغير جا انقلابي ليڊر شريڪ ٿيا هئا. مولانا محمد علي، شوڪت علي، مولانا ابوالڪلام آزاد، مهاتما گانڌي ۽ ٻيا ــ ان اجلاس ۾ مولانا رشدالله صاحب جهنڊه وارن وڏو عالمانه ۽ مجاهدانه صدارتي خطبو پڙهيو هو. مولانا اسروٽي ۽ پير تراب علي شاهه به ان اجلاس ۾ شامل هئا. ٻيو اجلاس سکر ۾ ٿيو هو ۽ ٽيون اجلاس جيڪب آباد ۾ ٿيو. هجرت جو سوال به هتي سنڌ ۾ پاس ٿيو هو.

مولانا امروٽيءَ جا هڪ ٻاسي ديني عالم رفيق هئا تہ ٻئي ٻاسي انهن انگريزيدانن کي بہ ٻاڻ سان ملايو هو. ديني عالمن ۾ مولانا محمد هاشم رکن وارو، مولانا عبدالڪريم چشتي، مولانا دين محمد وفائي مرحوم هئا ۽ انگريزيدانن مان رئيس جان محمد جوڻيجو بيرسٽر، مرحوم غلام محمد وڪيل نانا خاندان جو باني ۽ نوجوان انقلابي محمد امين خان کوسو هئا.

رئيس جان محمد خان جوڻيجو بار-ايٽ لا نہ رڳو لاڙڪاڻي ضلعي جو فخر هو، پر ساري وطن جو عظيم هيرو ۽ مجاهد هو. پنهنجي سموري جائداد ۽ وطن کي خيرباد چئي افغانستان هجرت ڪري ويو ۽ سندس وفات اجمير ۾ ٿي جو حڪومت افغانستان طرفان ڪنهن سفارتي سلسلي ۾ آيو هو. مشهور ائين آهي تہ کيس حڪومت برطانيہ طرفان زهر ڏياريو ويو هو.

مرحوم غلام محمد وڪيل حضرت امروٽي جو قانوني مشير هوندو هو. لاڙڪاڻي ۾ وڪالت ڪندو هو. ڪنهن بہ مجاهد يا ورڪر تي ڪو مقدمو ٿيندو هو تہ ان کي مرحوم غلام محمد سنهن ڏيندو هو ۽ اهو سيڪجهہ پنهنجي هڙان ڪندو هو. سنڌ جي نانا فيمليءَ جو عظيم هيرو هو. خدا پاڪ جي مٿس رحمت هجي. خان محمد امين کوسو، جو وفات ڪري چڪو آهي، ۽ سندس سر تي وطن جي آزاديءَ جي راهہ ۾ ڪهاڙين جا گهاءَ پچاڙيءَ تائين سندس عظيم قرباني جي خبر ڏئي رهيا هئا. مولانا محمد هاشم، مولانا چشتي، مولانا غلام فريد سپريو، مولوي عبدالڪريم ڪيل ٻنيءَ وارو ۽ ٻين عالمن گهڻائي سال جيلن ۾ گهاريا. اڳتي هلي گورن حاڪمن جو زور بہ ٽٽي پيو، ٿوري زماني کان پوءِ مسلم ليگ ۽ ڪانگريس تحريڪن زور ورتو. مجاهد عالمن جو قافلو بہ پنهنجون مٿيون قربانيون ڏيندو آيو، جنهن جو اهو نتيجو نڪتو جو انگريزن ملڪ کي آزاد ڪيو.

پاڪستان جي تحريڪ ۽ ان جو باني

اها تہ هئي وطن جي آزاديءَ جي سلسلي ۾ سنڌ جي مختصر ڪهاڻي. اڳتي هلي جڏهن ننڍي کنڊ جي آزاديءَ واري سج جا ڪرڻا اڀرڻ لڳا تہ ڪن مسلمان ليڊرن کي ڌارئي سامراج سان گڏ هتي جي هندو اڪثريت کان اهو اچي ڊپ پيدا ٿيو تہ ڪڏهن ائين نہ ٿئي جو هڪ بلا کان ڇٽي بي سودخور طاقت جي ڀوهي ۾ نہ اچي وڃون. اهو ڊپ بيجا نہ هو، ڇو تہ مسلمانن جي ڀيٽ ۾ هندو تعداد ٿوري ڪاروبار، دولت ۽ تعليم ۾ گهڻو اڳتي هئا. مهاتما گانڌيءَ جي اڄهاڳ قرباني ۽ تربيت جي بدولت انهن ۾ نهايت اعليٰ سوچ ۽ ويچار وارا سياسي ليڊر پيدا ٿي چڪا هئا، جيڪي هڪ هزار سالن جي غلاميءَ کان پوءِ ننڍي کنڊ ۾ جمهوريت جي زور تي حڪومت ڪرڻ جا خواب ڏسي رهيا هئا. ٻئي پاسي مسلمانن جا قرباني ۽ آزاديءَ جا ڪوڏيا سچا ليڊر وطن کي آزاد ڪرائڻ واري مهم ۾ ايترو اڳتي وڌي چڪا هئا جو انهن جي اڏو ٻيا سڀ اندروني مسئلا ثانوي حيثيت کي پهچي چڪا هئا. هن گروهہ جو عظيم اڳواڻ دنيا جو سچيل زعيم ۽ مدبر مولانا ابوالڪلام صاحب آزاد هو

جو انڊين نيشنل ڪانگريس جو ڪئين ڀيرا صدر ٿي رهيو ۽ وطن جي آزاد ٿيڻ مهل بہ صدر هو. ان سان گڏ جمعيت العلماء هند جا اڳواڻ حضرت مولانا حسين احمد صاحب مدني مرحوم، مفتي ڪفايت الله صاحب رح ۽ ٻيا پڻ مولانا آزاد جا همخيال هئا تہ اڳ ۾ وطن کي آزاد ڪرائجي ۽ پوءِ باهمي مسئلا پوءِ هلي پاڻ ۾ نبيريا ويندا. تحقيق اهي بزرگ پنهنجي خيال ۾ سچا هئا ۽ سندن سياست ڪنهن بہ غرض کان پاڪ ۽ صاف هئي. هنن کي پنهنجي قربانين ۽ مسلمانن جي بلند همتيءَ تي ايڏو اعتماد هو، جو اهي ڀي ڪنهن بہ طاقت کان لئہ ٿي ڏٺا. اهو دؤر مسلمانن لاءِ ڏاڍو ڏکيو نظر اچي رهيو هو، جو هڪ پاسي انگريزن جا لقب يافتہ ۽ پرورده سرمايہ دار مسلمان ليڊر هئا تہ ٻئي پاسي قلندرن جو ٽولو هو، جو عوام کي رڳو ڌارئي سامراج کان آزاد ڪرائڻ لاءِ اڳتي وڌي رهيو هو.

هن بحراني ڪيفيت ۾ وري بہ هيءُ اسان جو خطو سنڌ ڪم آيو، جو هتي جي خاڪ پاڪ جي پيدائش جناب محمد علي جناح ميدان ۾ آيو. هن صاحب جي سنڌ ۾ پيدائش ٿي، ابتدائي تعليم بہ سنڌ مدرسة الاسلام ۾ پرايائين، سندس ٻولي بہ سنڌي خوجڪي هئي ۽ خوجا سنڌي ٦-٧ سو سالن کان سنڌ جا رهاڪو هئا، جن جي رهنما سيد صدرالدين سنڌيءَ ۾ شاعري ڪئي، سندن قريبي امام سرسيد آغاخان پڻ سنڌي هئا.

عام طرح جذبات کان ڪم وٺي، پاڪستان جي تحريڪ سرسيد احمد يا ان کان بہ اڳ بڌائي ويندي آهي. هوڏانهن سرسيد پنهنجي وقت ۾ هندوستان ۾ جمهوري چونڊن ذريعي هندو ڪهڻائي جي اقتدار ۾ اچڻ واري خطري جو علاج اهو سوچيو هو تہ هتي ننڍي کنڊ ۾ جمهوريت نہ هجي ۽ نڪي جمهوري چونڊون ٿين، جنهن جي نتيجي ۾ ملڪ ۾ نمايندہ قانون ساز ادارا ٺهي سگهن. هندوستان ۾ سدائين انگريز حاڪم رهن، مسلمان انهن جو ساٿ ڏين ۽ انهن جا مستقل حليف بڻيل رهن. سر سيد ۽ ان جا جانشين انگريز سرڪار جي انهيءَ وفاداري واري پاليسيءَ تي هلي رهيا هئا.

ٻئي پاسي مرحوم جناح صاحب شروع کان ئي جڏهن ان سنہ ١٩٠٥ع ۾ سياسي زندگي اختيار ڪئي ۽ ڪانگريس ۾ شامل ٿيو تہ ان هندوستان جي ان جمهوري آئيني عمل کي اڳڀرو رکيو ۽ سالن جا سال هڪ ممتاز ليڊر رهيو. ١٩٣٧ع وارين چونڊن ۾ جڏهن ڪانگريس ڇهن صوبن ۾ پنهنجون وزارتون قائم ڪيون، تڏهن قائداعظم لکنو جي اجلاس ۾ مسلمانن کي بہ هن جمهوري عمل جي وات ڏيکاري، ڪين ان تي هلڻ جي دعوت ڏني ۽ ان طرح پاڪستان جي تحريڪ جو بنياد پيو.

ياد رهي تہ سنڌ جي جدائي کان پوءِ جڏهن پهريون ڀيرو ١٩٣٦ع ۾ هتي صوبائي چونڊون ٿيون تہ برصغير سان پهريون ليڊر شيخ عبدالمجيد صاحب سنڌي هو، جنهن پنهنجي مينيفسٽو ۾ جناح صاحب جو نالو ورتو ۽ سنڌين سان ان جي هڪ ليڊر جي حيثيت ۾ تعارف

ڪرايو. ان ڪان اڳ ننڍي کنڊ جي سرڪاري لقب يافته مسلمان ليڊرن جو هڪ وڏو گروهه جناح صاحب جي قيادت ۽ ان جي سياسي نظرين ۽ خيالن جي سخت خلاف هو، جن ڪان مايوس ٿي قائداعظم سياست ڪان پاسيرو ٿي وڃي يورپ ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي.

سر محمد يامين ميرٺي جيڪو مسلم ليگ جو سرگرم ڪارڪن ۽ ليڊر رهيو، ان پنهنجي ڪتاب "نامه اعمال" ۾ جو ٻن جلدن ۾ تازو ڇپيو آهي اهو انڪشاف ڪيو آهي ته ١٩٢٧ع وارو سال وڏي جوش ۽ معرڪي وارو سال هو. ليگ ٻن ڀاڱن ۾ ورهائجي ويئي، هڪ جناح ليگ ۽ ٻي شفيع ليگ هئي. مسٽر جناح ليگ ڪان اهو مڃائڻ تي گهريو ته گڏيل چونڊون منظور ڪرايون وڃن ۽ ميان سر محمد شفيع گڏيل چونڊن کي مسلمانن لاءِ زهرقاتل سمجهندو هو. سر يامين، سر شفيع ۽ سندس ساٿين جي واڪاڻ ۾ لکي ٿو: "سر محمدشفيع دنيوي آزمودو رکندو هو ۽ ان سان گڏ اهي ماڻهو هئا جيڪي اليڪشن جي جهڳڙن ڪان واقف هئا ۽ ووٽن جي اهميت کي سمجهندا هئا ۽ مسٽر جناح جي ساٿين ۾ سڀ اليڪشن ڪان ناواقف ماڻهو هئا، پيا اهي هئا جيڪڏهن انگريزن ڪان نفرت ڪندا هئا ۽ انهن کي ڪنهن به طرح ملڪ ڪان ٻاهر ڪيڍڻ تي گهريو. اهي هندن جي غلاميءَ کي انگريزن جي غلاميءَ تي ترجيح ڏيندا هئا."

شفيع ليگ جو اجلاس ١٩٢٧ع ۾ لاهور ۾ ٿيو. ان بابت سر يامين لکي ٿو ته "لاهور ۾ نواب ذوالفقارعلي جي بنگلي زرفشان ۾ رهيس، اتي علامه اقبال به روزانه ايندو هو، اهو به (قائداعظم جي خلاف) شفيع ليگ جو وڏو سرگرم ميمبر هو. هن اجلاس ۾ جدا چونڊن جي نهراءِ پاس ٿيو."

ان زماني ۾ ننڍي کنڊ کي وڌيڪ دستوري سڌارن ڏيڻ جي سفارش پيش ڪرڻ لاءِ سائمن ڪميشن بقرر ڪئي ويئي، جنهن جا سمورا ميمبر انگريز هئا. ڪانگريس وانگر جناح ليگ ۽ ٻين قوم پرست مسلمانن به ان جو بائيڪاٽ ڪيو، پر شفيع ليگ، سر محمد اقبال ۽ ٻين لقب يافته سرن ۽ خانبهادرن ان سان تعاون ڪيو.

هن ٻوئين گروهه اڳتي هلي نهرو رپورٽ جي مخالفت ڪئي، انهن سان مولانا محمدعلي مرحوم ۽ پيا خلافتي به ملي ويا ۽ انهن گڏجي سر آغاخان مرحوم کي دعوت ڏئي ١٩٢٨ع ۾ آل پارٽيز مسلم ڪانفرنس گهرائي. هن ٻوئين گروهه جون اهي سڀ ڪوششون مرحوم جناح صاحب کي الڳ رکڻ لاءِ هيون ته جيئن مسلمانن جي اڳواڻ هجڻ جي حيثيت کيس ملي نه سگهي. ٣٠- ڊسمبر ١٩٢٨ع تي رات جو سر آغاخان دهلي پهتو. ميان محمدشفيع جو انگلنڊ ڪان واپس آيو هو اهو به اسٽيشن تي موجود هو. سر ابراهيم رحمت الله ۽ پيا وزير ۽ سڀ ڪنوينر موجود هئا. ٻي طرف جناح صاحب مرحوم تار ڪئي ته هو نه پاڻ اچي سگهندو ۽ نه ورِي ڪو پنهنجو نمائندو موڪليندو.

اها حقيقت آهي ته قائداعظم انهن سرڪار پرستن ڪان گهڻي نفرت ڪندو هو، ۽ گهڻو وقت انهن ڪان الڳ رهيو.

سر ياسين خان لکي ٿو ته ”٢٠- مارچ ١٩٢٧ع ۾ هڪ اسڪيم ٺاهي ويئي جو هندن کي خوش ڪرڻ لاءِ هئي، ان کي ڪن مسلم ليگي ميمبرن ٺاهيو هو. هن اسڪيم جي مکيه ڳالهه اها هئي ته:

”هندستان ۾ جدا چونڊن بدران گڏيل چونڊ ڪئي وڃي ۽ هر صوبي ۾ آباديءَ جي خيال کان مسلمانن ۽ غير مسلمانن جون سيٽون مقرر ڪيون وڃن. سنڌ صوبي کي بمبئي کان الڳ ڪيو وڃي ۽ صوبه سرحد ۾ به اسيمبلي ٺهي. هن اسڪيم جي حق ۾ مسٽر جناح به هو ۽ مولانا محمدعلي ۽ ان جا همخيال به هئا. ٻئي پاسي سر شفيع، سر محمد اقبال ۽ ٻيا ڪيترا سر ۽ خانبهادر هئا. سر ياسين به پوئين گروهه جو ساٿي هو.

مرحوم جناح صاحب ۽ سنڌس مسلم ليگ سائمن ڪميشن جي بائيڪاٽ ۾ ٻين سرڪار پرست مسلمانن جي ڪليل مخالفت ڪئي. ڊسمبر ١٩٢٨ع ۾ نهرو رپورٽ جي آخري مسودي تي غور ڪرڻ لاءِ ڪلڪتي ۾ جو سڀني پارٽين جوگڏيل ڪنوينشن ٿيو ان ۾ به هو شريڪ ٿيو ۽ ان جي آڏو پنهنجا چوڏهن نڪتا پيش ڪيا، جن کي رد ڪيو ويو. ان ڪري پاڻ مايوس ٿي ڪلڪتي ۾ مسلم ليگ جي اجلاس کي ملتوي ڪري بمبئي هليو ويو.

قائداعظم هڪ پاسي سرڪار پرست مسلمان جماعتن جي، جي حضوري پاليسيءَ کان بيزار هو، ته ٻئي پاسي ڪانگريس پاران مسلمانن سان ڪنهن به مفاهمت نه ڪرڻ واري پاليسي کان ناراض هو، ان ڪري انهيءَ دور ۾ سياست کان دل شڪستو ٿي پيو هو. پوءِ جلد لنڊن روانو ٿي ويو ۽ اتي ئي سڪونت اختيار ڪئي.

قائداعظم کي پيهر ننڍي کنڊ ۾ اچي مسلمانن جي قيادت سنڀالڻ لاءِ ڪنهن چيو، هن باري ۾ جيترا وات اوتريون ڳالهيون آهن. نواب سر ياسين واضح طور لکي ٿو ته ”مسٽر جناح همسٽيڊ ۾ هڪ نهايت عمدي بنگلي ۾ رهندو هو. اهو هڪ وڏي دڙي تي جدا ٺهيل هو. ان جو وڏو حاطو هو ۽ باغ به خوبصورت هو. سون جناح صاحب کي چيو ته اوهين مسلم ليگ کي وري هٿ ۾ وٺو. اسان هن سال اهو پاس ڪيو آهي ته اوهين پيهر مستقل طور صدر جو عهدو سنڀاليو.

قائداعظم ١٩٣٤ع جي شروع ۾ لنڊن کان واپس آيو ۽ بمبئيءَ مان مرڪزي اسيمبليءَ جو ميمبر چونڊجي آيو. مسلم ليگ جي نئين ڪائونسل کين صدر چونڊيو. هاڻي صوبن ۾ به چونڊون ٿيڻيون هيون. جناح صاحب اهو ٿي گهريو ته مسلمان اميدوار مسلم ليگ جي ٽڪيٽ تي چونڊ لڙن. يو. پي ۾ هڪ يونٽي بورڊ ٺاهيو ويو، جنهن ۾ نواب اسماعيل خان ۽ چوڌري خليق الزمان به شامل هئا. انهن ٻن جي شرڪت ڪري نواب ياسين خان بگڙي ويو. نواب لياقت علي خان، جنهن کي قائداعظم جو سڄو هٿ سڏيو وڃي ٿو، اهو پڻ ١٩٣٦ع ۾ قائداعظم کان ناراض ٿي ويو. قائداعظم کيس پارليامينٽري بورڊ ۾ ميمبر ڪري رکيو هو، پر لياقت علي خان ان کان استعفا ڏئي ويو ۽ هڪ بيان ڪيڏي ان ۾ فرمائڻ لڳو:

"مسٽر جناح پارليامينٽري بورڊ ۾ رڳو هڪ خيال جي ماڻهن کي پريو آهي، جن جو قوم ۾ ڪوبه وقار نه آهي ۽ انهن ماڻهن کي نظرانداز ڪيو اٿس، جيڪي مسلمانن جا اصل ليڊر آهن ۽ چونڊ ۾ اليڪشن جي ذريعي آيا آهن." سر يامين لکي ٿو ته ان کان پوءِ لياقت علي خان ايگريڪلچرسٽ پارٽيءَ جي ٽڪيٽ تي بيٺو ۽ وڏيءَ اڪثريت سان ڪامياب ٿيو.

يو- پي جي هن ايگريڪلچرسٽ پارٽيءَ جو ليڊر نواب ڇتاري هو. پنجاب ۾ ان طرح جي پارٽيءَ جو نالو يونينسٽ پارٽي هو. سرفضل حسين، جو ان جو ليڊر هو، ان وقت جيئرو هو.

پاڪستان جو خيال ڪيئن آيو؟

سر يامين خان پنهنجي ڪتاب "نامهء اعمال" جي صفحي ٢٥٧ تي لکي ٿو ته پهرئين مارچ ١٩٣٩ع ۾ ڊاڪٽر سرضياءالدين، مسٽر جناح، سرظفرالله، سيد محمد حسين بيرسٽر اله آباد ۽ مون کي لنچ تي گهرايو. طعام کائيندي سيد محمد حسين زوردار لفظن ۾ چوڻ لڳو ته چوڌري رحمت علي جي اسڪيم آهي ته پنجاب، ڪشمير، صوبي سرحد، سنڌ ۽ بلوچستان کي ملائي باقي هندوستان کان الڳ ڪيو وڃي. ان سان پاڪستان هن طرح ٺهي ٿو ته 'پ' سان پنجاب الخ.

سرظفرالله ان جي مخالفت ڪندو رهيو ته اها اسڪيم عمل جي قابل نه آهي. مسٽر جناح پنهين جون تقريرون غور سان ٻڌندو رهيو، پوءِ مون کي چوڻ لڳو ته "چو نه اسان ان کي وٺون ۽ ان سان مسلم ليگ جي ڪريڊ کي بنايون. اجان تائين اسان کي ڪو پڇي نٿو. جيڪڏهن اسان اها اسڪيم ڪنداسين ته ان سان ڪانگريس به مسلمانن سان ڳالهين ۽ صلح لاءِ تيار ٿي ويندي."

سريامين لکي ٿو ته مون جناح صاحب کي چيو ته "اولهه وارن علائقن لاءِ اوهين اهو چئي رهيا آهيو، پر اوڀر وارن علائقن جو ڇا ٿيندو؟" مسٽر جناح ٿورو غور ڪندي چوڻ لڳو ته "اسان پنهي طرفن جي علائقن کي الڳ ڪرڻ جو سوال اٿاريندا سون." ڪاڏي جي ميز تي ان طرح ڳالهه ٻولهه هلندي رهي.

اڳتي هلي مارچ ١٩٣٩ع ۾ مرڪزي اسيمبليءَ ۾ بجيٽ تي بحث ڪندي، مسٽر جناح هڪ پاسي ڪانگريس کان بيزاريءَ جو اعلان ڪيو ته ٻئي پاسي حڪومت جي به مخالفت ڪئي. جناح صاحب پنهنجي ان تقرير ۾ مسلمانن سان انهن زيادتين جي به اپٽار ڪئي، جيڪي ملڪ جي اندر يا ملڪ کان ٻاهر فلسطين ۾ ڪيون ٿي وڃن ۽ گورن حاڪمن کي اهو صاف چئي ڏنو ته اسان اوهان جا چو غلام رهون، جو جيڪي اوهين چئو سو آمين ڪريون. اسان اوهان جي ڪابه مدد نه ڪنداسون. اوهان پنهنجي وات وٺو. ان سان گڏ ڪانگريسي بنچن ڏانهن به اشارو ڪندي تقرير ڪئي ته "ڪانگريسي نه رڳو اسان جا مخالف آهن، پر اسان سان دشمنيءَ جو برتاءُ ٿا ڪن، ان ڪري انهن سان اسان جو اتحاد مشڪل آهي. اهي چوندا ته اسان جو انگ تمام وڏو آهي، آءٌ چوان ٿو ته اوهين تعداد ۾ وڏيڪ آهيو، پر وڏيڪ

هجو، اوهين وڏيڪ ترقي يافته آهيو! پلي وڌيڪ ترقي يافته هجو. اوهان جي مالي حالت بهتر آهي. اوهين سمجهو ٿا ته وقتن سان فيصلو ٿيندو، پر مان چوان ٿو ته اوهين الڳ الڳ يا حڪومت سان ملي به مسلمانن جي روح کي ختم نه ڪري سگهندؤ!"

قائداعظم پنهنجي هن تقرير ۾ مسلمانن جي ڪلچر، تهذيب ۽ تمدن جو به ذڪر ڪيو ۽ علحده رهڻ جو به اعلان ڪري ويو. سر ظفرالله هن تقرير کان خوش نه هو. اهڙيءَ طرح القاب يافته مسلمان ميمبر به خوش نه هئا. پر ان وقت مرحوم جناح صاحب، سياست ۾ انهن کي پوئتي ڇڏيو هو. هاڻي نئين ڪنڊ جي مسلمانن کي متحد رکڻ لاءِ انگريزن کان سواءِ هندن جي سياسي غلبي جو خوف ڏيارڻ به ملي ويو ۽ عوام پاڪستان جي نالي تي متحد ٿيڻ لڳا. ڪيترا اهڙا قوم پرور ليڊر، جن انگريز سامراج سان لڙائي لڙي هئي، اهي هاڻي انگريزن کان سرد ٿي هندن جي مخالفت لاءِ ڪمر همت ٻڌي بيٺا. مولانا شوڪت علي جي پينشن ضبط ٿيل هئي، اها سر يامين جي سفارش سان ڪيس واپس ملي. سر يامين لکي ٿو ته "مون مسٽر ميڪسبرل هوم ميمبر وٽ وڃي مولانا شوڪت علي جي سفارش ڪئي ته هيءَ اڳ ضرور باغي هو، ان ڪري ان جي پينشن ضبط ڪئي وئي هئي، پر هاڻي ڪانگريس جي روش ڪري ان جون اکيون کليون آهن، ان ڪري هن وقت اهو مناسب آهي ته گورنمينٽ ان سان چڱو سلوڪ ڪري ته هوگورنمينٽ جي پاران ڪانگريس سان وڙهندو. سر يامين ٿو لکي ته "مون مولانا شوڪت علي کي خبر ڪئي، جنهن تي ان چيو ته ادا، جيڪڏهن اوهان ائين ڪرايو ته اوهان کي دعائون ڪندس."

سر يامين، مولانا شوڪت عليءَ جي ضبط ٿيل پينشن کي بحال ڪرائڻ کان پوءِ مولانا ظفر علي خان جو وظيفو، جو ڪيس حيدرآباد دکن جي نظام کان ملندو هو ۽ ١٩١٦ع کان بند هو، اهو به جاري ڪرايو. هن بابت نواب صاحب لکي ٿو ته "مولانا ظفر علي خان مون کي چيو ته اوهان مولانا شوڪت عليءَ جي پينشن جاري ڪرائي آهي. مون کي نظام کان جيڪو وظيفو ملندو هو، جيڪڏهن اهو جاري ڪرائي ڏيو ته وڏي مهرباني ٿيندي. مولانا ظفرعلي فرمايو ته مون نواب ڇتاري، سر سڪندر، فضل الحق ۽ پين پاران ڪوشش ڪرائي پر ڪاميابي نه ٿي. نواب يامين پوليٽيڪل سيڪريٽريءَ کي چئي، اهو وظيفو به جاري ڪرايو ۽ مولانا ظفرعلي خان جي ان سان ملاقات ڪرائي وئي.

٣- سيپٽمبر ١٩٣٩ع تي انگريزن جرمنيءَ جي خلاف جنگ جو اعلان ڪيو. ڊسمبر ١٩٣٩ع ۾ ڪانگريسي وزارتن استعيفائون ڏنيون. جناح صاحب جي هدايت تي مسلم ليگ ڇوٽڪاري جو ڏينهن ملهايو. ١١- مارچ ١٩٤٠ع تي سر يامين، بانيءَ پاڪستان جي غير موجودگيءَ ۾ مسلم ليگ پارٽيءَ طرفان تقرير ڪندي مسلمانن جي الڳ وجود تي زور ڏنو ۽ ان سان حڪومت پاران جرمنيءَ جي خلاف جنگ واري اعلان جي حمايت ڪئي ۽ اهو واضح ڪيو ته هندستان هڪ ملڪ ۽ هڪ قوم نه آهي.

مسلم ليگ جو لاهور وارو ٺهراءُ

"٢٣- مارچ ١٩٤٠ع تـي مسلم ليگ جو اجلاس لاهور ۾ ٿيو. اتـي پاڪستان لاءِ ٺهراءُ پاس ڪيو ويو ۽ (مسلمانن لاءِ) هڪ جدا ملڪ پاڪستان جي باقاعدي گهر ڪئي ويئي. چاڻو حلقن جو چوڻ آهي تہ ان ۾ بہ سنڌ جي نمائندن جو وڏو هٿ هو. اهو ٺهراءُ شيخ عبدالمجيد صاحب سنڌي جي دماغ ۽ محترم پير علي محمد راشديءَ جي قلم جو اعجاز هو، جنهن کي عام اجلاس ۾ مولوي فضل حق جي هٿان پيش ڪرايو ويو تہ جيئن هڪ وڏي صوبي جي نمائندي طرفان اهو ٺهراءُ پيش ٿئي. نواب سر يامين هن اجلاس ۾ شريڪ هو. اهو لکي ٿو تہ ان جي تائيد چوڌري خليق الزمان کان هن ڪري ڪرائي ويئي جو هو اڳ يو- پيءَ ۾ پڪو ڪانگريسي هو، ان ڪري کيس پختو بڻايو ويو. نواب يامين وڌيڪ لکي ٿو تہ نواب لياقت علي خان مسلم ليگ جو سيڪريٽري آهي، ان جو اڳ مسٽر جناح (قائداعظم) سان اختلاف هو. ١٩٣٧ع ۾ مسلم ليگ پارليامينٽري بورڊ تان استعفا ڏني هئائين، اهو احتجاج ڪندي تہ قائداعظم سازشي گروهہ جي ور چڙهي ويو آهي، پر هاڻي هو واقف ٿي ويو آهي."

لاهور جي هن واضح ٺهراءُ کان پوءِ هندن ۽ مسلمانن ۾ اختلاف انتها کي پهچندو ويو. ٻئي پاسي انگريز فيل مست، هٽلر جهڙي حمان کان نستو ۽ نبل ٿي چڪو هو. پنهنجي وسيع رياستن کي سنڀالي نٿي سگهيو. کيس لاچار ٿي هٿان نڪرڻو هو. هتي جو عوام ڪنهن بہ طرح ٻاهرين سامراج جي غلاميءَ لاءِ تيار نہ هو، ان ڪري وطن جي آزادي ۽ پاڪستان بڻجڻ لاءِ حالتون ويون سازگار ٿينديون. هن کان پوءِ سنہ ١٩٤١ع ۾ ٢٤ مئي تي سنڌ ۾ جناب مخدوم مريد حسين صاحب ملتانيءَ جي صدارت هيٺ سلطان ڪوٽ ۾ هڪ ڪانفرنس سڏائي ويئي. ان ڪانفرنس ڪري سنڌ ۾ پاڪستان لاءِ وڏو چاهہ پيدا ٿيو، جو تہ مخدوم صاحب مريد حسين مرحوم، غوث ملتانيءَ جي گاديءَ جو سجاده نشين هو ۽ هتي سنڌ ۾ ان درگاهہ جا هزارين پانڌيئڙا ۽ مريد موجود آهن. ٻئي پاسي سائين غلام مرتضيٰ شاهہ بہ بمبئي ۾ بانيءِ پاڪستان سان ملي آيو هو ۽ ڪانئس متاثر ٿـي سنڌ ۾ زبردست هلچل شروع ڪري ڏني. شيخ عبدالمجيد صاحب سنڌي جهڙو اعليٰ مدبر بہ هن تحريڪ ۾ پيش پيش هو. مرحوم عبدالله هارون جو خلوص ۽ خزانو پڻ هن سلسلي ۾ ڪم ڏيئي رهيا هئا. ان طرح اهو قافلو وڌندو رهيو. سڀ کان وڌيڪ هي تہ سنڌ اسيمبليءَ مان پاڪستان لاءِ ٺهراءُ پاس ڪرايو ويو ۽ اها جرئت ٻئي ڪنهن بہ صوبي نہ ڪئي، جو تہ سرحد ۾ ڪانگريس وزارت هئي. پنجاب ۾ يونينسٽ پارٽيءَ جو راڄ هو، جنهن ۾ هندو ۽ سک بہ گڏيل هئا. سنڌ اسيمبليءَ جي هن ٺهراءُ سرڪاري حلقن ۾ وڏو اثر پيدا ڪيو ۽ انگريز حڪومت کي پڻ پاڪستان لاءِ سوچڻو پيو. هن کان پوءِ وطن آزاد ٿيندي ۽ پاڪستان ٺهندي جيڪي حالتون آڏو آيون يا مختلف پارٽين جي نمائندن سان ان وقت جي وائسراءِ ڳالهيون ٻولهيون ڪيون، سي سڀ عيان آهن، انهن تي ڪجهہ لکڻ عبث آهي.

پر هڪ ڳالهه جيڪا پاڪستان جي باني جي ڪردار تي روشني وجهي ٿي، ان جو آخر ۾ بيان ڪرڻ نهايت ضروري آهي:

ايس-ايم-شرما سن ۱۹۱۷ع ڪان قائداعظم وٽ ان جي پوچ هئي. ملڪ جي ورهاڱي ڪان اڳ هو ڪراچي سنڌ جي "ڊيلي گزٽ" اخبار جو ايڊيٽر هو. ڪراچيءَ جي هندو-مسلم فسادن وقت هو هندوستان هليو ويو هو. فسادن ۾ جناح صاحب ان جي پارن ٻچن جي حفاظت جو انتظام ڪيو هو. هندوستان وڃي شرما هڪ ڪتاب لکيو: 'Peeps Into Pakistan' هن ڪتاب ۾ هُو هڪ واقعو بيان ڪري ٿو:

"۳- جون سنہ ۱۹۴۷ع ڪان پوءِ جو واقعو آهي ته هڪ ڏينهن ڪراچيءَ ۾ يوسف هارون سون کي فون ڪيو ۽ چيو ته قائداعظم ڏورانئو ٽيندو، جيڪڏهن تون ان ڪانفرنس ۾ پاڻ موجود هجين، جنهن کي هو ڪراچي اچڻ ڪان اڳ دهليءَ ۾ ڪري رهيو آهي. هو گهري ٿو ته اڌ ڪلاڪ پريس ڪانفرنس ڪان اڳ تون ساڻس ملاقات ڪر."

شرما لکي ٿو ته مان اڌ ڪلاڪ اڳ ۸- اورنگ زيب تي ساڻس مليس. پاڻ تمام چڱي نموني آڌو آيو ۽ هٿ ملائڻ ڪان پوءِ چوڻ لڳو ته "تون ڪراچيءَ ۾ رها اتي هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ چڱن لاڳاپن پيدا ڪرڻ ۾ تون منهنجي مدد ڪر." ڪجهه ٻين ڳالهين ڪرڻ ڪان پوءِ اصل مسئلي تي آيو، جنهن تي سون کي ان اعتماد ۾ وٺڻ تي گهريو. چوڻ لڳو: "هاڻي جڏهن ته سون پاڪستان وٺي چڏيو آهي، هاڻي سون کي هندن جي خلاف ڪوبه غصو نه رهيو آهي. هاڻي آءٌ پيور اڳ وانگر هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ صلح ڪرائڻ واري سفير وارو تاريخي ڪردار ادا ڪندس."

"بڌا منهنجا پيارا!" ذرا بلند آواز سان ڳالهائڻ لڳو: "آءٌ پاڻ کي پاڪستان ۾ هندن ڏورائي جو Protector General (جنرل محافظ) بنائي رهيو آهيان. مان هن ڪم ۾ تنهنجي مدد ڪندس، تون انڪار نه ڪجان."

پاڪستان جي باني ڪراچي پهچي ۱۱- آگست ۱۹۴۷ع تي پاڪستان آئين ساز اسيمبليءَ ۾ تقرير ڪئي هئي، اها شرما جي مٿين تحرير جي پوري تائيد ڪري ٿي. هن تقرير ۾ اڌ فرمايو: "هڪ ڏينهن ايندو جڏهن مسلمان، مسلمان نه رهندو ۽ هندو، هندو نه رهندو. مذهبي خيال ڪان نه-چو ته مذهب ته هڪ انفرادي ۽ ذاتي مسئلو آهي، پر سياسي خيال ڪان اهي سڀ پاڪستاني آهن."

ٺيڪ هن مدبر ان تقرير ۾ اهڙن مدبرانه، اعليٰ ۽ بلند سياسي افڪار ۽ جذبن جو اظهار ڪيو هو، پر پاڪستان جي افسرشاهي سندس هن تقرير کي تقريباً سنسر ڪري ڇڏيو ۽ پاڪستان ۾ اهان تائين مشهور نه ٿي سگهي، ايستائين جو قائداعظم جي ڇپيل تقريرن مان بہ ان کي ڪڍيو ويو. ڏٺو وڃي ٿو ته اقليت سان بي انصافي واري رويي کي هاڻي قائدعوام جناب

ذوالفقارعلي ڀٽو ختم ڪري رهيو آهي. ان طرح پاڪستان جي باني جي اصلي خواهش کي هو پورو ڪري رهيو آهي.

خدا جو شڪر آهي، جو اسين اڄ هڪ آزاد قوم آهيون ۽ آزاد قوم جي حيثيت سان زندگي گذاري رهيا آهيون، پر افسوس جو اڃا تائين اقتصادي ۽ سماجي آزادي اسان کي نصيب نہ ٿي آهي، جنهن لاءِ اسان جو پيڙهو استاد ۽ مجاهد مولانا عبيدالله سنڌي، اقتصادي مساوات ۽ اسلامي مساوات جو نعرو هڻندو رهيو. پاڻ بہ ساري عمر حضرت ابوذرغفاري رضي‌الله عنه جي پيروي ۾ سادگيءَ جي زندگي گذاري، سرمايہ داريءَ جي سِرَ تي "فڪ ڪل نظام" جو نعرو لڳائيندو رهيو. اڄ اهو ڪم قائد عوام جناب ذوالفقارعلي ڀٽي هٿ ۾ ڪنيو آهي. اميد آهي تہ ان طرح سان سماج سک جو ساهہ پٽيندو ۽ آزاديءَ جي اصلي نعمت کان عوام بهره ور ٿيندو.

"قائداعظم، هڪ عظيم سياستدان جي حيثيت سان، نہ فقط برصغير هند و پاڪ ۾ بي مثال رهيو، پر ان سان گڏ بين الاقوامي شهرت جي حيثيت سان پڻ بي نظير هو.
مون دماغ ۽ قلم سان پاڪستان جي تحريڪ لاءِ مسلسل جدوجهد ۽ جهاد ڪندي، قائداعظم جي شخصيت کي ويجهي ۾ ويجهو ڏٺو آهي. سندس قوتِ فيصلہ تيز هئي. فوراً کهڙي بہ پيچيده مسئلي جي تهہ تائين پهچڻ سندس لاءِ آسان هو. پاڪستان جي جدوجهد کي ڪاميابيءَ جي حد تائين پهچائڻ، سندس سياسي بصيرت ۽ تدبر، انتظامي صلاحيت ۽ تيزفهميءَ جي مرهون منت آهي."

پير علي محمد راشدي

("جنگ" ڪراچي - "مشرق و مغرب"، ١٩٦٨ع)

ماخذ: ١- منهنجي علمي ڊائري ٢- نامہ اعمال سرمحمد يامين ٣- تحريڪ پاڪستان ڪا ايڪ باب ۽ پيا.

قائداعظم، علماء ڪرام ۽ تحريڪ پاڪستان

حڪيم الامت مولانا ٿانوي طرفان تائيد ۽ فتويٰ

برصغير جي سياسي تاريخ ۾ علماء ڪرام جو ڀرپور حصو وٺڻ هڪ تاريخي حقيقت آهي. ١٨٥٧ع جي بلوي کان وٺي، ڪانگريس، خلافت تحريڪ، ترڪ موالات تحريڪ، مسلم ليگ، جمعيت العلماءِ مجلس احرار توڙي خاڪسار تحريڪ ۾ جن عالمن جدوجهد ڪئي آهي، ان کان ڪوبه انڪار ڪري نٿو سگهي.

ان سلسلي ۾ ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي باهمي اختلاف جي دؤر ۾ علماء ٻن گروهن ۾ تقسيم ٿي ويا. هڪڙا ڪانگريس ۾ شامل ٿيا ۽ ٻيا مسلم ليگ ۾.

ڪانگريس ۾ شيخ الاسلام حسين احمد مدني ۽ مولانا ابوالڪلام آزاد ۽ انهن جا پوئلڳ شمار ڪري سگهجن ٿا ۽ ان طرح مسلم ليگ جي تائيد ۾ حڪيم الامت مولانا ٿانوي ۽ سندس پوئلڳن جي مخلصانه خدمت کان انڪار ڪري نٿو سگهجي.

تاريخ شاهد آهي ته جڏهن ٩- جون ١٩٤٧ع تي مسلم ليگ ڪائونسل پاران ريڊڪلف ايوارڊ کي قبول ڪيو ويو، جنهن ۾ سرحد ۽ سلهٽ شامل ڪيل نه هئا، تڏهن حضرت ٿانويءَ جي حڪم تي، ١١- جون ١٩٤٧ع تي علامه شبير احمد عثمانيءَ ۽ مولانا ظفر احمد عثماني قائداعظم سان ملاقات ڪئي. ان ملاقات ۾ ٻين مسئلن سان گڏ انهن صوبن جي ريفرينڊم جو مسئلو به بحث هيٺ آيو. قائداعظم ٻنهي عالمن کي پاڪستان ۽ ان سان گڏ سرحد صوبي ۽ سلهٽ جي اهميت سمجهائي. ان کان پوءِ ڪين عرض ڪيائين ته هي ٻيئي حصا پاڪستان لاءِ وڏي سياسي ۽ معاشي حيثيت رکن ٿا. اوهان پنهنجي مخلصانه جدوجهد کي جاري رکندي، ان مشڪلات کي حل ڪري ڏيکاريو.

ان جي جواب ۾ مولانا شبير احمد عثماني ۽ مولانا ظفر احمد عثمانيءَ چيو ته:

”اسان انشاءالله اوهان کي ريفرينڊم فتح ڪري ڏينداسون، بشرطيڪ اوهان اهڙو اعلان ڪيو ته پاڪستان ۾ عادلانه ۽ اسلامي نظام قائم ٿيندو، جنهن ۾ سيني قومن ۽ مذهبي نسلن ۽ گروهن، مسلمانن توڙي غير مسلمانن سان حق ۽ انصاف ڪيو ويندو.“
(تعمير پاڪستان ۽ علماء رباني)

اهو ٻڌي قائداعظم هن طرح جواب ڏنو:

”مولانا! مان بار بار اعلان ڪري چڪو آهيان تہ جڏهن پاڪستان ۾ مسلمانن جي اڪثريت هوندي، تہ پوءِ اتي هڪ ترقي پسند ۽ حق پسند اسلامي نظام کان سواءِ ٻيو ڪهڙو دستور رائج ٿي سگهي ٿو. مان ان اسلامي نظام جو قائل آهيان جنهن ۾ هر انسان جي حقن ۽ آزاديءَ، مذهب، تهذيب ۽ رسم و رواج کي تحفظ ڏنو ويندو. اوهان پلي منهنجا اهي لفظ پنهنجي تقرير ۽ تحرير ۾ استعمال ڪري سگهو ٿا. اوهان کي يقين ڪرڻ گهرجي تہ مون اڄ تائين ڪڏهن بہ غداري نہ ڪئي آهي. منهنجي جدوجهد جو مقصد ئي آهي، برصغير جي آزادي ۽ ڪامل سوراج. مون بار بار چيو آهي، ۽ اڄ دوباره چئي رهيو آهيان تہ پاڪستان جو نظام عادلانہ هوندو، ۽ ان جو بنياد قرآن ۽ سنت جي روح آفرين. انسانيت نواز ۽ انسان ـ دوست ۽ حق پسندانہ حڪمن تي هوندو.“ (تعمير پاڪستان ۽ علماءِ رباني)

چنانچہ علامہ شبيراحمد عثماني ۽ مولانا ظفراحمد عثماني، صوبہ سرحد ۽ سلهٽ ۾ فتحيابي حاصل ڪئي. قائداعظم ان جو اعتراف ڪندي ١٤- آگسٽ ١٩٤٧ع تي پاڪستان جي پرچم ڪشائي جو اعزاز ٻنهي عالمن کي ڏنو. مغربي پاڪستان ۾ علامہ شبيراحمد عثماني ۽ مشرقي پاڪستان ۾ مولانا ظفراحمد عثمانيءَ پرچم ڪشائيءَ جو اعزاز حاصل ڪيو. قائداعظم وٽ انهن عالمن جو ايترو تہ قدر ۽ احترام پيدا ٿيو، جو پاڻ مذهبي امور ۾ ساڻن ئي مشورو ڪندو هو.

محققن جي راءِ آهي تہ پاڪستان جي آزاد رياست جو تخيّل بہ حڪيم الامت اشرف علي ٿانوي جي بصيرت جي پيداوار آهي.

مولانا عبدالماجد دريابادي لکي ٿو تہ ”اسان پنهنجن چند دوستن ۽ عالمن سان، جون ١٩٢٨ع ۾ جڏهن حضرت مولانا اشرف علي ٿانويءَ جي خدمت ۾ ويس، تڏهن اسان سيني جي اڳيان پاڻ ’پاڪستان‘ جو خيال پيش ڪيائون.“

مولانا دريابادي وڌيڪ لکي ٿو:

”پاڪستان ۾ خالص عادلانہ ۽ اسلامي نظام تي مشتمل حڪومت جي خيال جو آواز سڀ کان اول اسان حڪيم الامت وٽ ٻڌو.“ (ڪتاب حڪيم الامت ص ٢٣ از: مولانا عبدالماجد دريابادي)

”سيرت اشرف“ جو مولف پاڪستان جي نظام متعلق لکي ٿو:

حضرت ٿانوي جو هڪ آزاد مسلم رياست لاءِ هي خيال هو:

”برصغير ۾ اڪثريت ۽ اقليت جي باهمي ڪشمڪش، توڙي مختلف مذهبي اختلافن کي ختم ڪرڻ لاءِ هڪ اهڙي آزاد ۽ خودمختار مملڪت هئڻ گهرجي، جنهن ۾ اسلام جو عادلانہ نظام رائج ڪيو وڃي، تعزيرات جو اجراءِ شريعت موجب هجي، بيت المال

قائم هجي، زڪوات جي جمع ڪرڻ ۽ مستحقن تائين پهچائڻ جو نظام هجي، اقليتن ڪي زمينن وارا حق ۽ تحفظات ڏنا وڃن. ان طرح مسلمانن ۽ هندن جا اختلاف ختم ڪيا وڃن."

هي اهو دؤر هو، جنهن ۾ مسلم ليگ جو مارچ ۱۹۴۰ع وارو پاڪستان لاءِ ٺهراءُ وجود ۾ ئي نه آيو هو.

قائداعظم ڏانهن وفد جي روانگي

حضرت حڪيم الامت اشرف علي ٿانويءَ پنهنجي سياسي ۽ روحاني بصيرت سان اندازو لڳايو هو ته پاڪستان جو قيام لازمي طور تي ضرور ٿيندو ۽ ان جون واڳون قائداعظم محمد علي جناح جي هٿ ۾ اينديون، جنهن جي طرزِ حيات في الحال مغربي قسم جي آهي.

ان متعلق حضرت حڪيم الامت ٿانويءَ مئي ۱۹۳۰ع ۾، مولانا شبير علي ٿانويءَ کي گهرايو ۽ ان کي چيائون:

"ميان شبير علي، هوا جو رخ اهو ظاهر ڪري چڪو آهي ته جناح وارا ليگي ڪامياب ٿي ويندا ۽ جا سلطنت ملڻي آهي، سا انهن کي ئي ملندي، جن کي اڄ هرڪو فاسق ۽ فاجر سڏي رهيو آهي. مولوين کي هون ئي ڪا سلطنت ملڻي ئي ناهي! سي ته ان معاملي کان آزاد رهيا. تاهم اسان کي اها ڪوشش ڪرڻ گهرجي ته هڪ مثالي ۽ انصاف پسند اسلامي حڪومت قائم ٿيڻ گهرجي.

"ڀائي! اڄڪلهه حالات ئي اهڙا آهن، جو اگر مولوين کي سلطنت ملي به وڃي ته پوءِ شايد مولوي اها حڪومت هلائي نه به سگهن! يورپ وارن ملڪن سان معاملات، ساري دنيا جي ملڪن جي مسئلن کي سمجهڻ ۽ انهن کي منهن ڏئي سگهڻ، اسان مولوين جي وس جي ڳالهه ناهي. سچي ڳالهه ته اها آهي ته حڪومت جي انتظام ۽ ان جي معاملن کي حل ڪرڻ، اسان جو نه پر انهن مسئلن جي ماهرن ۽ ڄاڻن جو ڪم آهي، پوءِ اهي ڪٿي اڄ دنيادار ڇو نه سڏيا وڃن. مولوين کي اهي ڪرسيون هلائڻ ئي نه اينديون.

"ڀائي شبير علي! اسان مولوين لک ڪئيو. جي اسان جي خدمت، مخلصانه تائيد ۽ دل جي تمنائن سان، پاڪستان جا معمار، پاڪستان ۾ انسانن جي خدمت لاءِ عادلانه نظام قائم ڪري سگهن، جنهن سان هر انسان جي حقن ۽ مذهبن جي آزادي به قائم رهي سگهي ۽ هرهنڌ عدل ۽ انصاف به رائج ٿي سگهي. اهي ماڻهو صالح، خدا ترس، دينيدار ۽ دیانتدار ٿين، پوءِ ڀلي حڪومت انهن جي ئي هٿن ۾ هجي.
چشم ما روشن دلِ ما شاد!

اسان مولوي نه ڪو حڪومت جا طالب آهيون ۽ نه ڪو اهل آهيون. اسان جو مقصد رڳو اهو آهي ته برصغير ۾ هڪ اهڙي مملڪت جو قيام عمل ۾ اچي، جو صالحن، ماهرن ۽ سلطنت جي مسئلن جي ڄاڻن جي هٿ ۾ هجي ۽ بس!"

(تعمير پاڪستان ۽ علماءِ رباني)

قائداعظم ڏانهن وفد

حضرت حڪيم الامت مولانا ٿانويءَ، ان صحبت ۾ معمار پاڪستان جي سيرت ۽ ڪردار جي تعمير جي سلسلي ۾ اها هدايت ڪئي ته هڪ وفد تيار ڪرڻ گهرجي، جو قائداعظم ۽ ليگ جي اڪابرن سان ملاقات ڪري. ان ڪم لاءِ هڪ تحريڪ "مجلس دعوت الحق" جي نالي تي تشڪيل ڏني وئي.

پاڪستان جي قيام واري تحريڪ جي اوائل ۾، پاڪستان ريزوليشن جي پاس ٿيڻ کان ٻه اڳ، تبليغي وفد قائداعظم سان ملاقات ڪري کين حضرت حڪيم الامت مولانا ٿانويءَ جي خيالات کان واقف ڪيو.

اها به حقيقت آهي ته قائداعظم جي سيرت ۽ ڪردار ۾ ڪافي ڪافي فرق پيدا ٿيو. قائداعظم ڪي پنج وقت نماز پڙهندي ڏٺو ويو، ان جا به شاهد رئيس الاحرار مولانا حسرت موهاني، جو تازو ڪانگريس کان الڳ ٿيو هو ۽ پير آف مانڪي شريف آهن، جو پراڻو ليگي هو، جن قائداعظم ڪي سربه سجود ڏٺو بلڪ پير آف مانڪي شريف جو چوڻ آهي ته مون قائداعظم ۾ عجيب فرق محسوس ڪيو، مٿس مون ڪي خشيت الاهي جو رنگ نظر آيو. قائداعظم باقاعده قرآن شريف ڏانهن رجوع ڪيو، ۽ قرآن جي احڪام ۽ هدايتن تي غور ۽ فڪر ڪرڻ شروع ڪيائين. مغربي وضع قطع ڪي بدلائي شيرواني ۽ سلوار پهرڻ شروع ڪيائين.

قائداعظم جو مولانا ٿانوي لاءِ خيال

برصغير جي سياسي تاريخ شاهد آهي ته قائداعظم، حضرت مولانا ٿانويءَ جو حد کان وڌيڪ احترام ڪندو هو ۽ پس غائبانه سندن تعريف ڪندو رهندو هو.

هڪ ڀيري جڏهن قائداعظم وٽ، دوران گفتگو ۾ ڪنهن مسلم ليگي ليڊر اها شڪايت ڪئي ته علماءِ ڪرام جو وڏو جٿو اڃا ڪانگريس ۾ آهي، مسلم ليگ ۾ تمام ٿورن عالمن شرڪت ڪئي آهي، تڏهن قائداعظم سخت جوش ۾ آيو ۽ فرمايائين:

"ياد رکڻ گهرجي ته مسلم ليگ ۽ اسان جي تائيد ۾ برصغير هند، بلڪ پوري اسلامي دنيا جو هڪ وڏو عالمِ دين آهي، جنهن جي علم، تقدس، پاڪيزگي ۽ بصيرت کي اگر تارازيءَ جي هڪ پڙ ۾ وڌو وڃي، ۽ ٻين سڀني عالمن جو علم، تقدس ۽ تقويٰ ٻئي پڙ ۾ وڌا وڃن، ته پوءِ به ان جو پڙ ڳورو رهندو. اهو مولانا اشرف علي ٿانوي آهي. مولانا صاحب هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ رهي ٿو، تاهم سندس نگاه بصيرت سڀني

مسئلن تي حاوي رهي ٿي. اسان کي ۽ ليگ کي ان جي دلي دعا، تعاون ۽ تائيد حاصل آهي. پيو ڪو به پلي تہ موافقت ڪري يا نہ ڪري، اسان کي ان سلسلي ۾ ڪابہ پرواه ناهي." (تعمير پاڪستان ۽ علماء رباني)

ان قسم جا تعلقات ٿي هئا، جن جي اهميت ۽ نزاڪت کي محسوس ڪري، حضرت مولانا اشرف علي ٿانوي رح جي فتوىٰ ۽ بيانن جي روشنيءَ ۾، علامہ شبير احمد عثماني، مولانا ظفر احمد عثماني، مفتي محمد شفيع ديوبندي، ۽ جميعت العلماء اسلام ۽ پين متعلقين ۽ اڪابر علماء پاران نظريہ پاڪستان جي تائيد حاصل ٿي. 'پاڪستان' جي سوال تي مرڪزي ۽ صوبائي چونڊن ۾ حضرت ٿانوي جا معتقد، گوشہ عزلت مان نڪري، برصغير جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ نڪري پيا، نتيجو اهو نڪتو جو ليگ سؤ سيڪڙو ڪاميابي حاصل ڪئي. دلچسپ امر اهو رهيو تہ سلهٽ جو حصو، جو شيخ الاسلام حضرت مولانا حسين احمد مدنيءَ جي زير اثر هو ۽ جتي مسلم ليگي اميدوار جو ناميشن پيپر پرڻ بہ دشوار هو، اتي بہ ڪانگريس جي اميدوار نہ فقط هارايو، پر سندس ضمانت بہ ضبط ٿي ويئي.

ان سلسلي ۾ حضرت ٿانوي ۽ ان جي متعلقين جي مخلصانہ تائيد ۽ مجاهدانہ ڪردار کي تسليم ڪندي، نوابزاده لياقت علي خان شڪريو ادا ڪندي، مولانا ظفر احمد عثمانيءَ کي ١٧ ڊسمبر ١٩٤٥ع تي خط ۾ لکيو:

"اوهان جهڙن گوشہ نشين عالمن جو، ههڙي نازڪ موقعي تي، ميدان ۾ نڪرڻ ۽ سخت سرگرميءَ سان جدوجهد ڪرڻ بيحد اثرائتو ثابت ٿيو. ان ڪاميابيءَ تي مان اوهان کي مبارڪ پيش ٿو ڪريان." (تعمير پاڪستان ۽ علماء رباني)

مولانا منفعت علي جو خط ۽ ڪيس ٿانويءَ جو جواب

ان سلسلي ۾ مولانا منفعت علي ۽ حضرت ٿانوي جي خط و ڪتابت پڻ خاص اهميت رکي ٿي. مولوي صاحب جڏهن اسيمبليءَ تي چونڊجڻ ۾ ڪامياب ٿيو، تڏهن حضرت ٿانويءَ کي هڪ مفصل خط لکي، ڪانئن مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جي باري ۾ سندن راءِ معلوم ڪرڻ گهريائين. مولوي منفعت علي لکيو تہ:

"برصغير جي سياسي ڪشمڪش هلندي ڪجهہ اهڙا واقعا پيدا ٿي چڪا آهن، جن مان واضح ٿو ٿئي تہ ڪانگريس جو اصل غرض اهو آهي تہ هندوستان جو محافظ انگريز رهي، ۽ هندو راج برطانيہ جي زيرسايہ هلي ۽ ان ۾ ڪانگريس هڪ آڙ بنائي وڃي، جنهن ۾ هندن جي اڪثريت آهي.

"ملڪ ۾ هن وقت آئيني جنگ هلي رهي آهي ۽ سڀ معاملا ڪثرت راءِ سان طئي ٿي رهيا آهن. هن وقت ڪانگريس کي اڪثريت ۽ مرڪزي حيثيت حاصل آهي. ۽ ڪانگريس جي ورڪنگ ڪميٽيءَ ۾ مسلمانن جو انداز اٽي ۾ لوڻ برابر آهي. ان طرح ڪانگريسي مسلمانن جي ڪيفيت اها آهي تہ مسلمانن جي خاص حقن جي حفاظت

متعلق ڪيل مطالبي کي 'فرقہ پرستي' قرار ڏين ٿا. مسلمانن جي احتجاج تي هو اها حجت پيش ڪن ٿا تہ اگر مسلمان ڪثرت سان ڪانگريس ۾ شريڪ ٿيندا تہ پوءِ هندن جي ذهنيت ۾ تبديلي پيدا ٿي سگهندي.

"ٻي چيز هوگڏيل انتخاب واري پيش ڪن ٿا. ان متعلق ڪانگريسين جو چوڻ آهي تہ مخلوط انتخاب ٿيندو تہ پوءِ هڪ مذهب وارو ٻئي مذهب کان بي نياز رهندو، جنهن ۾ اتحاد جي ڪا بہ اميد ناهي. اگر مخلوط انتخاب ٿيندو تہ پوءِ هندو، مسلمان جي جذبات جي احترام ڪرڻ تي مجبور ٿيندا. ليڪن ان جي ترديد ۾ چند واقعا اهڙا ٿيا آهن، جي نظرانداز ڪري نہ ٿا سگهجن. هندن ۽ مسلمانن جي آزاديءَ جو تناسب اهو آهي جو مسلمان اميدوار هر وقت هندن جو محتاج آهي. چنانچہ عملي طور تي، جتي جتي ڊسٽرڪٽ بورڊ ۽ ميونسپل جا انتخاب ٿيا آهن، جن ۾ مسلمانن کي هندو ڪانگريسين ووٽ نہ ڏنا آهن، حالانڪ انهن جاين تي اڪثريت مسلمان اميدوار هميشہ ڪامياب ٿيندا رهيا آهن. ان جو وڏو ڪارڻ اهو آهي تہ هندن جي اڪثريت آهي ۽ مسلمانن جي اقليت. گهڻا ووٽ هندن جا ئي آهن. ان ڪري ظاهر آهي تہ ڪڏهن بہ مسلمان نمائندا ڪامياب نہ ٿيندا."

ان کان پوءِ جناح لاءِ لکيو اٿس:

"اگرچہ جناح مذهبي ماڻهو ناهي، مغربي وضع قطع جو ماڻهو آهي، ليڪن سياست ۾ برصغير جو اهو واحد ليڊر آهي، جنهن جي ديانتداري جا قائل خود سندس مخالف ۽ دشمن بہ آهن. هو اول ڪانگريس ۾ هو. سندس خدمتن جي اعتراف ڪندي، خود ڪانگريس وارن کيس 'هندو-مسلم اتحاد جي سفير' جو لقب ڏنو هو. ڪانگريس بہ مڃي ٿي تہ هو محب وطن آهي، سرڪاري ماڻهو ناهي. ڪانگريس ۾ رهندي بہ هو مسلمانن جي حقن جي حفاظت لاءِ جدوجهد ڪندو رهيو، پر آخر ڪانگريس جي تنگدليءَ کان بيزار ۽ ناراض ٿي، جدا ٿي ويو. هو جاه پسند بہ ناهي، نہ ڪو انگريز سندس ضمير کي خريد ڪري سگهيو. سرڪار وارن 'سر' جي خطاب جي آڇ کي بہ رد ڪري ڇڏيائين. آبائي اسماعيلي شيعہ گهر ۾ ڄائو، مگر روشن خيال ۽ غيرمتعصب آهي. مٿس مخالف عالمن ڪفر جي فتوي بہ ڏني. بهرحال هڪ ڪلمہ گو ۽ محب وطن آهي."

ٿانوي وارن جواب

حضرت ٿانويءَ جو ڪجهہ جواب ۾ لکيو، ان جو هڪ اقتباس پيش ڪجي ٿو:

"ٻنهي جماعتن ۾ شرڪت متعلق مون وٽ ڪافي خط پهتل آهن... ان ۾ تہ ڪو بہ شڪ ناهي تہ موجوده دور ۾، مسلمانن جي حقن جي حفاظت لاءِ منظم ٿيڻ جي سخت

ضرورت آهي. مسلمانن جي مفاد ۽ حقن جي لاءِ اهڙي تنظيم ۽ تحريڪ هئڻ گھرجي، جا صحيح اصولن تي هلي.

"حالات جي تحقيق ۽ مطالع کان پوءِ اهو معلوم ٿو ٿئي ته مسلم ليگ جي نقص ۽ عيب جي اصلاح آسان ۽ ممڪن آهي، پر ڪانگريس جي اصلاح ۽ منجهس شريڪ مسلمانن جي اصلاح ناممڪن آهي. مان بلڪل دل جي صفائيءَ سان هن راءِ تي پهچي چڪو آهيان ته مسلمانن کي اطمينان سان مسلم ليگ جو ساٿ ڏيڻ گھرجي ۽ ان سان گڏ حتي الامڪان اصلاح جي ڪوشش، حڪيمانه انداز ۾ جاري رکڻ گهرجي."

(مفتي محمد شفيع ديوبندي - امدادالفتاويٰ ص ٥٨٢)

ٿانويءَ جو لکنوءَ ۾ اظهار خيال

ان طرح ١٥- سيپٽمبر ١٩٣٨ع تي حضرت ٿانويءَ لکنوءَ ۾ ظاهر ڪيو:

"مون جو اعلان شايع ڪيو آهي ۽ ان ۾ جا مسلم ليگ جي حمايت ڪئي آهي، ان ۾ اهو به چيو اٿم ته ڪانگريس ۽ مسلم ليگ ٻنهي جي اصلاح جي ضرورت آهي. هاڻي مسلم ليگ نسبتاً ڪانگريس کان سٺي بلڪ ڏاڍي سٺي آهي. لهذا ان ۾ اصلاح جي خيال ۽ خدمت جي جذبي سان شريڪ ٿيڻ ۾ ڪوبه عيب ناهي. مان ڪانگريس کي انڌي جي مشابهه ۽ ليگ کي ڪاڻي جي مشابهه تصور ڪريان ٿو. ظاهر آهي ته بهرحال ڪاڻي کي وري به انڌي تي ترجيح حاصل هئڻ گهرجي. اگر ڪنهن وٽ نوڪريءَ لاءِ انڌو ۽ ڪاڻو اچن ته پوءِ هو ڪنهن کي نوڪر رکندا؟ انڌي کي يا ڪاڻي کي؟ بس، ان ڪري مان مسلم ليگ جو حامي آهيان."

(اسعدالابرار - ابرارالحق حقي، باره بنڪي ص ١٢٠)

جهانسي جي چونڊ

١٩٣٧ع ۾ ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي وچ ۾ معرڪه آرا مقابلو ٿيو. ان موقعي تي ٻئي ٻئي جماعتون هڪٻئي کان جدا ٿي ويون. ٻنهي پاران زور شور سان مقابلو سنڌيو ويو. ڪانگريس پنهنجي پوري قوت ۽ هٿيارن سان ميدان ۾ آئي. مولانا ٿانويءَ کان پڇا ڪئي وئي ته ڇا مسلم ليگ کي ووٽ ڏيڻ جائز آهي؟

پاڻ مولانا شبيرعلي ۽ مولانا ظفراحمد عثمانيءَ کي گهرايائون ۽ ڪين چيائون:

"مسلم ليگ وڏن ماڻهن ۽ زميندارن جي جماعت آهي. مون کي خبر ناهي ته ڪاميابيءَ کان پوءِ هي ڇا ڪندا. اگرچه مان مسلم ليگ کي ڪانگريس کان بهتر ٿو سمجهان، تاهم بيان ڏيڻ متعلق دل ۾ شبهو اٿم."

مولانا ظفراحمد عثمانيءَ عرض ڪيو تہ "اگر بيان نہ ٿا ڏئي سگهو تہ پوءِ رکو تار ئي ڏيو تہ 'ڪانگريس کي ووٽ نہ ڏيو'." ان قسم جي تار جهانسي پهتي، ڪانگريس هارايو ۽ مسلم ليگ کٽيو. ان نتيجي اچڻ تي ڪانگريس جي حلقن ۾ سخت اشتعال پيدا ٿيو ۽ جمعيت العلماء هند جي عالمن حد کان زياده پريشانيءَ جو اظهار ڪيو.

قتل جي ڌمڪي:

ڪانگريس جي شڪست ۽ مسلم ليگ جي فتح جي ردعمل ۾ حضرت ٿانويءَ کي قتل جون ڌمڪيون اچڻ لڳيون. ان کان اڳ 'الامان' اخبار جي ايڊيٽر مولانا مظهرالدين کي قتل ڪيو ويو هو.

ان سلسلي ۾ هڪ خط ۾ ڪين لکيو ويو:

"اوهان کي يقين رکڻ گهرجي تہ اوهان کي بہ مولوي مظهرالدين، ايڊيٽر 'الامان' وانگر خانقاه ۾ ڇُري سان ذبح ڪيو ويندو. هڪ مهيني جي مهلت کي غنيمت سمجهڻ گهرجي — ان کان پوءِ مردود جينا (جناح) پوءِ بدعتي بدايوني جو وارو آهي. هيءَ ڇٺي ڪا ڌمڪي ناهي، پر حقيقت آهي. ڪانگريس زنده باد — جمعيت العلماء هند زنده باد." (مفتي محمد شفيع ديوبندي، ملفوظات اشرفيہ درمسائل سياسيہ ص ٨٤)

ٿانويءَ جو ردعمل:

پاڻ فرمايائون: "مقدرات ۾ ڪابہ تبديلي اچي نٿي سگهي. لهذا جو ڪجهہ بہ ٿيڻو آهي، اهو ضرور ٿيندو."

جناح جو خط ۾ ذڪر:

باوجود قتل جي ڌمڪين ۽ ڪانگريس توڙي جمعيت العلماء هند جي مخالفت جي، حضرت ٿانوي، ليگ ۽ قائداعظم جي حمايت ۾ فتويٰ ڏني، بلڪ ان سلسلي ۾ مسلم ليگ جي ڪيترن آل انڊيا توڙي صوبائي اجلاسن ۾ پنهنجي طرفان وفد موڪلڻ شروع ڪيا. ان سلسلي جو پهريون وفد ٥- جون ١٩٣٨ع تي تشڪيل ڏنو ويو هو.

اصل واقعو هن ريت آهي تہ جون ١٩٣٨ع تي بمبئيءَ ۾ مسلم ليگ جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ جو اجلاس ٿي رهيو هو. چنانچہ حضرت ٿانوي، مولانا شبيراحمد عثماني ۽ مولانا شبيرعلي ٿانوي ۽ مولانا عبدالڪريم گهمتڪوي تي مشتمل وفد بمبئيءَ ڏانهن موڪلڻ جو فيصلو ڪيو. ۽ ان سلسلي ۾ نواب محمد اسماعيل خان ميرٺيءَ کي خط لکي اطلاع ڏنائون ۽ ان ۾ اها بہ هدايت ڪيائون تہ وفد جي ملاقات جناح صاحب سان پڻ ڪرائي وڃي.

اهو خط مختصراً هن ريت آهي:

مڪرم محترم نواب اسماعيل خان صدر مسلم ليگ، يوپي.

السلام عليڪم ورحمةالله، گرامي نامو، وصل گرامي؏ هتان مليو. پڙهي دلي خوشي حاصل ٿي. الحمدالله، اوهان علماءڪرام جي شرڪت جي اهميت کي محسوس ڪيو آهي. مشوري موجب هڪ خط مولانا شوڪت علي؏ جي خدمت ۾، ان وفد جي قيام جي سلسلي ۾ لکيو ويو آهي، ڪيس اهو بہ اطلاع ڏنل آهي تہ اهو وفد پنهنجي ڪاڏي جو انتظام پاڻ ڪندو. انشاءالله اهو وفد پهرين جون هتان روانو ٿيندو ۽ ٽين جون تي صبح جو بمبئي ايڪسپريس ذريعي بمبئي پهچي ويندو. اميد آهي تہ اوهان ان وفد جي شرڪت ۽ ڪارڪردگي متعلق "مسٽر محمدعلي جناح" ۽ ٻين ليگ جي اڪابر ليڊرن سان ملي تمام معاملات طئي ڪندا."

ان خط ۾ حضرت ٿانوي؏ 'مسٽر محمدعلي جناح' جو ذڪر جنهن احترام سان ڪيو آهي، اهو ظاهر ٿو ڪري تہ حضرت ٿانوي؏ جو جناح صاحب جي سياسي بصيرت ۽ معاملہ فهمي؏ تي پورو پورو اعتماد هو.

ان ڪان پوءِ وفد جي بروقت روانگي، مولانا شبيراحمد عثماني؏ جي والده جي اوچتي علالت جي ڪري في الحال ملتوي ڪئي وئي. ۽ ان هوندي بہ حضرت ٿانوي؏ پاران نواب صاحب کي لکيو ويو:

"وفد جي روانگي قطعي طور ملتوي نہ ڪئي وئي آهي، ان ڪري احتياطاً اوهان سڀ انتظام ڪري ڇڏيندا." (تعمير پاڪستان ۽ علماء رباني ٧٠-٧٤)

حضرت ٿانوي جو تاريخي بيان، اجلاس پٽنا ١٩٣٨ع

آل انڊيا مسلم ليگ جو ساليانو اجلاس ٢٦-٢٧ ڊسمبر ١٩٣٨ع تي پٽنا ۾ منعقد ڪيو ويو. حضرت ٿانوي؏ ان اجلاس لاءِ هيٺين عالمن تي مشتمل وفد روانو ڪيو. مولانا شبيرعلي ٿانوي، مولانا ظفراحمد عثماني، مولانا عبدالجبار، مولانا عبدالغني ۽ مولانا معظم حسين. ان وفد جو سربراه مولانا مرتضيٰ حسن کي مقرر ڪيو ويو.

مولانا شبيرعلي ٿانوي فرمائي ٿو: "اسان پٽنا پهچي مناسب ڄاتو تہ اول قائداعظم سان ملاقات ڪري، کيس حضرت ٿانوي جي خيالات کان واقف ڪريون، ڏسون تہ جناح صاحب ان متعلق ڪهڙو جواب ٿو ڏئي. نيٺ اسان جي ملاقات جو ٽائم پنج بجہ مقرر ڪيو ويو. اسان جناح صاحب وٽ پوري ٽائيم تي پهتاسون. جناح صاحب ان وقت ڪرسي؏ تي ويٺل هو. اسان کي ڏسي احتراماً اٿي بيٺو ۽ سيني سان محبت سان هٿ ملايائين. اسان جي جناح صاحب سان هڪ ڪلاڪ کن گفتگو ٿي ۽ ڪيترن اهم مسئلن تي تبادلہ خيالات ڪيوسين. ان جو نتيجو نهايت سٺو نڪتو ۽ اسان اجلاس ۾ مولانا ٿانوي؏ جي نمائندن جي حيثيت سان شريڪ ٿياسين."
(تعمير پاڪستان ۽ علماء رباني ص ٧٤)

ان سلسلي ۾ مولانا ظفراحمد عثماني پڻ هڪ واقعو بيان ڪيو آهي. لکي ٿو ته:

"اسان اجلاس کان هڪ ڏينهن اڳ ٽيپهريءَ جي نماز کان پوءِ قائداعظم سان ملياسون. سياست ۽ مذهب جي باهمي مسئلن تي دل کولي ڳالهه ٻولهه ڪئيسين. ان ملاقات جو خاطرخواهه نتيجو نڪتو. سڀاڻي تي ڪليل اجلاس ۾ قائداعظم مذهب ۽ سياست جي باهمي تعلقات تي هڪ مدلل ۽ پرجوش تقرير ڪئي ۽ ٻڌايو ته هڪ عادلانه نظام جو قيام، جنهن ۾ السانذات جي حقن ۽ آزاديءَ جي حفاظت ڪئي وڃي، اهو مذهب ۽ سياست جي باهمي ميلاپ سان پيدا ٿي سگهي ٿو. مذهب اهو درست آهي، جو انساني قدرن جي فروغ لاءِ ڪارآمد ثابت ٿئي ۽ ان جي نفاذ جا طريقا پيدا ڪرڻ سياست آهي. ان طرح مذهب ۽ سياست هڪٻئي کان جدا به آهن ۽ هڪٻئي سان مليل به آهن. ان طرح اسلام زندگيءَ جي اعليٰ قدرن جو حامل آهي. اسلام عبادات ۽ عقائد، معاملات ۽ سياست جو مجموعو آهي. سياست ۽ معاملات ۾ هرقوم ۽ هرمذهب جي فروغ ۽ ترقيءَ لاءِ جائز ذريعا اختيار ڪري سگهجن ٿا. اسلام انسان-دوست دين آهي، جنهن ۾ مساوات ۽ اخوت جو اعليٰ نظام موجود آهي، جنهن جي دائري ۾ اعليٰ ۽ ادنيٰ، برهمڻ ۽ اڇوت جو ڪوبه فرق ۽ امتياز ناهي.

ان تقرير کي مولانا مظهرالدين ايڊيٽر 'الامان' دهليءَ واري، هن سرخيءَ سان شايع ڪيو. "مولانا حڪيم الامت ٿانويءَ جي روحانيت جو تاثير ۽ قائداعظم جي تقرير" ان کان پوءِ جناح صاحب کي عرض ڪيو ويو ته سڀاڻي باجماعت نماز پڙهي وڃي ۽ ان ۾ اوهان جي شرڪت به هئڻ گهرجي. پاڻ جواب ڏنائين ته ان تي مبادا ڪو اختلاف پيدا ٿئي ته امام سُني هجي يا شيعو هجي، ديوبندي هجي يا ڪو ٻيو هجي. اسان چيو ته اوهان اهو اعلان ڪريو ته اسان سڀ باجماعت نماز ادا ڪنداسون. چنانچه ائين ئي ٿيو، ٻيپهريءَ جي نماز لاءِ اجلاس ملتوي ٿيو ۽ شهر جي قاضيءَ امامت ڪئي ۽ قائداعظم به نماز ادا ڪئي، جماعت جو انداز هڪ لک کان گهٽ هو."

<u>حضرت ٿانويءَ جي بيان جو متن:</u>

ٻئي ڏينهن حضرت ٿانويءَ جو اهو بيان مولانا ظفراحمد عثمانيءَ پڙهيو، جو سياسي، تاريخي ۽ ديني حيثيت سان هڪ علمي شاهڪار آهي.

اهو بيان هن ريت آهي:

"حضرات! هن وقت هندستان جي مسلمانن جي جيڪا حالت آهي ۽ مسلمان جن مسئلن ۽ مشڪلاتن مان گذري رهيا آهن، تن کان اهل خبر چڱيءَ طرح واقف آهن. خدا جو شڪر آهي جو عام طرح سان مسلمانن جا احساسات بيدار ٿي چڪا آهن. مشڪلاتن سان مقابلي ڪرڻ لاءِ، ليگ جي مدبرن ڪجهه عملي طريقا ۽ اسباب به پيدا ڪيا آهن.

مسرت جو مقام اهو آهي ته هو ڪجهه ڪامياب به ٿي رهيا آهن. اهو ان حقيقت جو دليل آهي ته اتفاق سان سندن پهريون قدم صحيح رستي تي آيو آهي، غلط رستي تي سندن قدم ناهي. مان ائين نه ٿو چئي سگهان ته اهو صحيح قدم قرآن ۽ سنت جي روشنيءَ ۾ اختيار ڪيو ويو آهي. بهرحال جا به صورت پيدا ٿي آهي، ان لاءِ اوهان سڀ مبارڪ جا مستحق آهيو.

”اوهان جو پهريون قدم جداگانه تنظيم متعلق آهي، جنهن جي اڄڪلهه سخت ضرورت محسوس ٿي رهي آهي. ڪنهن به عقل واري وٽ ان کان انڪار ڪرڻ جي گنجائش ناهي، ڇو ته عقلي توڙي نقلي طور تي، هي مسئلو پنهنجي جاءِ تي ثابت ٿي چڪو آهي ته جا قوم پنهنجي مستقل تنظيم نه ٿي قائم ڪري سگهي، سا دنيا ۾ زنده رهي نه ٿي سگهي. بلڪ ٻين قومن ۾ جذب ٿي ڪالعدم ٿي وڃي ٿي. مسلمانن کي پنهنجي علحده ۽ آزاد تنظيم هئڻ گهرجي، باقي غير اسلامي جهنڊي هيٺ جا مشترڪه تنظيم ٿئي ٿي، اها مسلمانن لاءِ مفيد نه سمجهڻ گهرجي. ان ۾ فقط اڪثريت کي ئي فائدو پهچي سگهي ٿو. اقليتن کي ان مان ڪو به فائدو نه ٿو پهچي سگهي.

چنانچه ليگ وارن نهايت دانشوريءَ کان ڪم ورتو آهي، جو انهن مسلمانن جي تنظيم جو علحده نظام قائم ڪيو آهي. ان کان بعد ئي ڪين ”مشترڪه تنظيم“ مان فائدو پهچي سگهي ٿو، ورنه هو هميشه ٻين جا حاشيه بردار بڻجي ويندا ۽ ٻين جي رحم ڪرم تي محتاج ۽ مجبور بڻجي ويندا ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ اڪثريت ۾ فنا ٿي ويندا.

”هيءَ اها چيز آهي، جنهن کي قرآن ”جندنا“ لفظ سان اشاري طور بيان ڪيو آهي، جڏهن ته ’جند‘ لشڪر کي چئجي ٿو ۽ لشڪر اجتماعي شان سان بڻبو آهي. انفرادي حالت ۾ ڪنهن به قوم جو تعداد ڪٿي ڪيترو ئي هجي، ان کي ’لشڪر‘ نه ٿو چئي سگهجي، ۽ الله جو لشڪر اهو آهي جو الله جي نالي تي منظم ڪيو وڃي. وطن پرستي ۽ قوم پرستيءَ جي موجوده دؤر واري بي معنيٰ نالي تي جا تنظيم ناهي وڃي ٿي، اها فقط شاندار دعوائن تائين محدود رهجي وڃي ٿي، ان ۾ عمل جي ڪا صلاحيت نه ٿي پيدا ٿئي. هي پهريون قدم هو جو مسلمانن ليگ جي دعوت تي صحيحون ڪيون آهن.

”ان کان پوءِ ٻيو قدم اهو کڻڻ گهرجي، جنهن ۾ قرآن جي هدايتن تي عمل رکيو وڃي. رسول الله صلّي الله عليه وآله وسلم جي عمل ۽ اسوه حسنه کي پنهنجي سامهون رکيو وڃي. مسلمانن کي ڪنهن به ٻئي جي اتباع ۽ تقليد جي ڪا ضرورت ناهي. انهن وٽ پنهنجو سرمايو خود گهر ۾ موجود آهي، جنهن کي ڪاميابيءَ جو ذريعو سمجهڻ گهرجي. افسوس جو مسلمان ٻين جي تقليد ۽ اتباع ڪندي، ترقي ڪرڻ ٿو گهري.

قرآن ڪريم ۽ رسول ڪريم جي اتباع سان ترقي حاصل ڪرڻ لاءِ تيار ئي ناهي. حالانڪ ٻين قومن جي اتباع ڪرڻ سان صرف ڪفر ۽ ڪفار کي ئي فائدو پهچي سگهي ٿو. اگر مسلمان کي ترقي ڪرڻي آهي ته پوءِ کين قرآن ۽ اسوه حسنہ کي مشعلِ راه بنائڻ گهرجي. الله تعاليٰ فرمايو آهي ته "اسان جو لشڪر ئي هميشه ڪامياب رهندو." هي الله جو وعدو آهي ۽ نهايت مستحڪم وعدو آهي، جو ڪڏهن به غلط ثابت نہ ٿيندو. تاريخ شاهد آهي ته الله جو لشڪر ئي هميشه غالب رهندو آيو آهي. اگر ڪڏهن ان جي ڪجهه خلاف نتيجو نڪتو آهي ته پوءِ ياد رکڻ گهرجي ته الله جي لشڪر ۾ ڪا ڪوتاهي هئي.

"پيو قدم هي آهي ته مسلم ليگ کي الله جو لشڪر ٿيڻ گهرجي، ان کان پوءِ ڪاميابي يقيناً کين ئي حاصل ٿيندي.

"حضرات، اوهان ترقيءَ جا ته ڪيئي ذريعا پڏا هوندا، اوهان مهرباني ڪري ان رستي کي به آزمائي ڏسو.

"ان قسم جو تجربو اوهان جي اسلاف ٻه هزار سالن کان ڪيو آهي، ۽ ان تي تاريخ شاهد آهي ته هو جيستائين ان رستي تي قائم رهيا، تيستائين غالب، فاتح ۽ ڪامياب رهيا ۽ جنهن وقت ان رستي تان هٽيا، ان وقت زوال پذير ٿيا، اهڙيءَ حالت کي پهتا، جا حالت اڄ ڪلهه اسان ۽ اوهان جي سامهون آهي. تہ ڇا اسان کي ماضيءَ ڏانهن رجوع ڪرڻ لاءِ اڃا ڪنهن ٻيءَ حالت جو انتظار آهي؟ والله — اوهان پنهنجي حال تي ڪو رحم ڪيو ۽ اڃايو غلط رستن تي هلي، پاڻ کي تختہءِ مشق نہ بنايو!"

(طلوع اسلام دهلي، فيبروري ١٩٣٩ع، ص ٦٥-٦٧)

آرمي بل

١٩٣٨ع ۾ ٻي جنگ عظيم جا بادل پوري دنيا تي ڇانئجي ويا. هٽلر جي فوجي جارحيت ساري انسان ذات کي پريشان ڪري ڇڏيو. حڪومت هند کي به خطرو محسوس ٿيڻ لڳو. انگريز فيصلو ڪيو ته اگر يورپ ۾ جنگ شروع ٿي ته پوءِ هندوستان ۾ فوجي ڀرتي جو ڪم نهايت وسيع پيماني تي ڪرڻو پوندو.

ان بل جي حمايت مسلم ليگ ڪئي ۽ ١٥- آگسٽ ١٩٣٨ع تي حڪومت هند ان متعلق بل پيش ڪيو. ان جي تائيد قائداعظم، مولانا شوڪت علي، مولوي غلام بيڪ نيرنگ ۽ مولانا ظفرعلي خان به ڪئي. ان جي برعڪس ڪانگريس سخت مخالفت ڪئي. ڪانگريس جو مقصد فقط اهو هو ته مسلمانن کي فوج ۾ ڀرتي نہ ٿيڻ گهرجي، ڇالاءِ ته هندوستان جي فوج ۾ مسلمان اڳ ۾ ئي گهڻا آهن.

ان دور ۾ حڪومت برطانيہ پاران هڪ ڪميشن تشڪيل ڏني ويئي، جنهن کي چيو ويو ته هوءَ 'فوج' جي نئين تنظيم لاءِ رپورٽ پيش ڪري. اها ڪميشن نومبر ١٩٣٨ع ۾ بمبئي

۾ آئي. مسلم‌ليگ ۽ ڪانگريس ان جي سخت مخالفت ڪئي ۽ بائيڪاٽ جو فيصلو ڪيو.

ان ڪميٽيءَ جي صدر لارڊ چيمسفيلڊ لکي ٿو ته ”اسان جڏهن بمبئيءَ ۾ پهتاسون تڏهن اتي جي گورنر ٻڌايو ته صوبي جا ٻه وزير اوهان سان ملڻ گهرن ٿا. مون هائوڪار ڪئي. مون سان وزير بي. جي. کير ۽ ڪي. ايم. منشي مليا. انهن مون وٽ شڪايت ڪئي ته:

”هي ڪهڙو انڌير آهي، جو اوهان هندوستاني فوج ۾ مسلمانن کي نهايت ڪثرت سان ڀرتي ڪري رهيا آهيو، جي يورپ ۾ هٽلر سان وڙهندا ته هندو مري ويا آهن ڇا؟“ (هماري قومي جدوجهد ص ۴۹)

ان بل جي مخالفت سان ڪانگريس جو مقصد اهو هو ته مسلمانن کي فوج ۾ اڳي ئي ڪافي حصو مليل آهي، ان ڪري ڪين وڌيڪ ڀرتي نه ڪرڻ گهرجي، جئن مسلمانن جو انداز مرهٽن، سکن، راجپوتن ۽ ٻين رياستي هندن تي مشتمل فوج کان گهٽ رهي. ٻيو مقصد اهو هو ته هندو مسلم فسادن، هندوستان جي اقليتن ۽ اڇوت قومن کي هيسائڻ ۽ دٻائڻ لاءِ، هندن جو فوج ۾ انداز زياده هئڻ گهرجي. مزي جي ڳالهه اها آهي ته اڇوت ليڊرن جي تقاضائن کي نظرانداز ڪندي، ڪانگريس عجيب پاليسيءَ تي عمل ڪري رهي هئي، هڪ ته ووٽن حاصل ڪرڻ لاءِ ڪين ’هندن‘ ۾ شمار ڪيو ٿي ويو، پر فوج جي ڀرتيءَ وقت ڪين ائين چئي نظرانداز ڪيو ٿي ويو ته هي جنگ جوئي فن سان وابسته ناهن. فوج ۾ فقط ’ڪتري‘ هندو ڀرتي ٿي سگهن ٿا ۽ ان سان گڏ مرهٽا، سک ۽ راجپوت. مطلب هي آهي ته ڪانگريس اهو نه ٿي چاهيو ته مسلمان اقليت وارا، توڙي اڇوت اقليت وارا جي مسلمانن کان به گهٽا هئا، تن کي فوج ۾ ايترو نمايان حصو نه ملي سگهي، جئن اڳتي هلي نه ڪو فوجي انقلاب اچي سگهي ۽ نه ڪو ڪانگريس جي مفاد جي خلاف ڪنهن تحريڪ کي فوجي امداد حاصل ٿي سگهي. هڪ ڪانگريس هجي، جنهن ۾ هندن جي اڳيئي ڪثرت آهي ۽ ٻي فوج هجي، جنهن ۾ اڳي ئي هندو فوج زياده آهي. هن وقت مسلمانن ۽ ٻين فرقن کي فوج ۾ داخل ٿيڻ نه ڏنو وڃي.

ان سلسلي ۾ ڪانگريس ايڏي ته وسيع‌ايماني تي پروپيگنڊا ڪئي، جو ساڃهو ويساه ڪري ويٺا ته واقعي ڪانگريس جو مطالبو ۽ موقف درست آهي!

جناح صاحب جي تنبيه

قائداعظم کان جڏهن ’آرمي بل‘ متعلق پڇا ڪئي وئي، تڏهن انڪشاف ڪيائين ته:

”ڪانگريس فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ متعلق جا هنگامه آرائي ڪئي آهي، اها محض ڏيکاءُ آهي. باقي پنهنجن اصلي ارادن ۽ غرض کي ظاهر ئي نه ٿي ڪري. مان هي ظاهر ڪرڻ ٿو گهران ته ان بل جو مقصد ڪنهن فرقه وارانه مسئلي سان ناهي، ۽ نه ڪو ان جو تعلق خواهه‌مخواهه مذهب سان آهي، ان ڪري مان هن بحث ۾ فرقه پرستيءَ جو ڪوبه عنصر داخل ڪرڻ نه ٿو گهران. تاهم جڏهن مان ڪانگريسي ليڊرن جي

تقريرن جو ان نقطہ نظر سان تجزيو ڪري ڏسو ڏسان، تڏهن معلوم ٿو ٿئي تہ انهن خاص طرح سان مسلمانن ۽ انهن وانگر اڇوتن کي پنهنجي جوش بيان جو هدف بنائي، انهن تي لعنت ملامت ڪئي آهي، حالانڪ مسلمان ۽ اڇوت، فوج ۾ وڃي ڪو ڪانگريس سان وڙهڻ نہ ٿا چاهين ۽ نہ ڪو ڪانگريس انگريز سان وڙهڻ ٿي چاهي، پاڻ ڪانگريس اندرئي اندر انگريز سان ساٽ ڏيندي ڪوبہ حياء محسوس نہ ٿي ڪري. ڪانگريس جا ليڊر ڪڏهن مسلمانن ۽ اڇوتن جي جذبات کي ڀڙڪائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن ۽ ڪڏهن کين هيسائڻ ۽ دٻائڻ جي ذليل حرڪت تي لهي آيا آهن. لعنت ۽ ملامت ڪرڻ، گاريون ڏيڻ ۽ پين کي مرعوب ڪرڻ، مسلم ليگ کي تنبيهون ڪرڻ ۽ باقي اڇوت ليڊرن کي غدار ۽ ملڪ دشمن قرار ڏيڻ تہ انهن جي روزمره جي عادت ٿي وئي آهي. باقي سکن، مرهٽن ۽ راجپوتن ۽ رياستي ماڻهن کي ان ڪري ٿا فوج ۾ وڃڻ کان روڪين جو انهن جو انداز فوج ۾ اڳ ۾ئي گهڻو آهي. ڪانگريس وارا اهو چاهن ٿا تہ اگر هندو، سکن، مرهٽن ۽ راجپوتن کي ڀرتيءَ جي اجازت ڏني ويندي تہ پوءِ مسلمانن ۽ ٻين اقليتن لاءِ فوج ۾ وڃڻ جو ڪجهہ نہ ڪجهہ جواز پيدا ٿي پوندو. ان ڪري ئي هو مخالفت ڪري، سياسي دنيا ۾ حاصل ڪيل اڪثريت وانگر فوج ۾ بہ پنهنجي اڪثريت کي قائم رکڻ گهرن ٿا."

ڪانگريس پاران جواب

جناح جي ان مدلل تنبيهہ جي جواب ۾ ڪانگريس پاران چوڻ شروع ڪيو ويو تہ جناح هڪ تير سان ٻہ شڪار ڪرڻ ٿو گهري.

١- جناح، ڪانگريس کي بدنام ڪري رهيو آهي تہ هن جو اندر اندر انگريز سان سازباز آهي، حالانڪ مسلم ليگ ئي انگريز جي حامي بنجي چڪي آهي.

٢- جناح صاحب نہ فقط ڪانگريس، پر پوري پارٽي جنتا جي اڪثريت کي ڌڪ هڻي رهيو آهي ۽ اڇوتن ۽ انهن جي ليڊرن کي مشتعل ڪري، کين ڀڙغلائي رهيو آهي تہ ڏسو، ڪانگريس وارا اوهان کي فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ کان روڪي رهيا آهن، جيئن اوهان هميشہ ذليل ۽ ڪمزور رهجي وڃو! اڪثريت هوندي، ڪانگريس جي برهمڻي گروهہ اڳيان جهڪندا رهو!

٣- جناح صاحب، شڌي ۽ سنگٺن تحريڪن کي بدنام ڪري رهيو آهي، جي خالص تبليغي گروهہ آهن. جن جي ڪوشش سان لکها اڇوت، 'شڌ' ڪري هندو ڌرم ۾ آندا ويا آهن. جناح، اڇوتن ۽ اسپڪرڪي ڀڙغلائي، خواهہ مخواهہ ليگ جي گناهن کي لڪائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي وغيره.

اها حقيقت آهي تہ هندستاني فوج ۾ سڀ کان زيادہ حصو پنجاب جو آهي. سرسڪندرحيات جڏهن تہ انگريز پرست هو ۽ هميشہ انگريزن جي حمايت ۾ پنجاب جي سرزمين کي هموار رکندو ايندو هو ۽ مسلم ليگ جو پڪو دشمن ۽ جناح صاحب جو سخت مخالف هو، تنهن ڪري انگريز سرڪار پاران اهو اشارو مليل هو تہ پنجاب جي مستقبل جو تحفظ ان ۾ آهي تہ هو گهڻي ۾ گهڻي تعداد فوج ۾ ڀرتي ڪرائي، ائين ڪرڻ سان هو مسلم ليگ ۽ ان قسم جي ٻين سياسي جماعتن، مجلس احرار توڙي خاڪسار تحريڪ جي مقبوليت ۽ اقتدار کان بچي سگهندو، ورنہ سندس اقتدار ليگ، مجلس احرار ۽ خاڪسار جي انفرادي قوت توڙي گڏيل ۽ اتحادي قوت اڳيان هڪ ڏينهن بہ مقابلي لاءِ ترسي نہ سگهندو. پيو تہ مستقبل ۾ ايندڙ حالات کي پيش نظر رکي، پنجاب کي زيادہ ۾ زيادہ فوج ۾ حصو وٺڻ گهرجي. ياد رهي تہ اها نہ فقط سڪندرحيات خان کي انگريز جي هدايت هئي، پر ان کان علاوہ علامہ اقبال بہ اڳتي هلي ان ئي بنياد تي، خاص طرح سان پنجاب ۽ عام طرح سان سرحد ۽ بلوچستان ۽ سنڌ جي مسلمانن کي صلاح ڏني هئي تہ هو جوق در جوق فوج ۾ ڀرتي ٿين ۽ سکن، سرهٽن ۽ راجپوتن کان وڌيڪ پنهنجو انداز قائم رکن. ان دؤر ۾ بلوچ رجمنٽ، جنهن ۾ فقط بلوچ ۽ سنڌي ڀرتي ٿيل هئا، تنهن کي انگريز ختم ڪري ڇڏيو هو، ڇالاءِ تہ بلوچ رجمنٽ، انگريز ڪمانڊر جي انحرافي ڪندي، يورپ جي محاذن تي مسلمان ترڪ فوج سان وڙهڻ کان انڪار ڪيو هو، بلڪ انگريز آفيسرن ۽ فوج تي حملا ڀڻ ڪيا ويا هئا. نتيجو اهو نڪتو جو بلوچ رجمنٽ کي انگريزن، ترڪيءَ ۽ عراق ۾ منتشر ڪري ڇڏيو ۽ ڪيترن کي سارائي ڇڏيو. اهي مجبور ۽ معذور، زخمي ۽ قتيل سپاهي ورهين تائين عراق جي اسپتالن ۾ سڙندا رهيا. انهن جو ڪافي تعداد تہ ائين ئي مري کپي ويو. باقي تمام ٿورا هت زندہ پهچي چڪا هئا. چنانچہ انگريز جي باقي دؤر ۾ 'بلوچ رجمنٽ' جو نالو نشان بہ نہ رهيو. وري بہ شڪر جو پاڪستان جي قيام سان دوبارہ بلوچ رجمنٽ کي قائم ڪيو ويو، جنهن جي بهادرانہ ڪارنامن لاءِ ١٩٦٥ع واري پاڪ-ڀارت لڙائي شاهد آهي.

سڪندرحيات جي ڪارنامن ۾ اهو سياہ ڪارنامو اڄ تائين موجود آهي تہ هُن خاڪسارن تي لاهور ۾ گولي هلائي، هزارين شهيد ڪرائي ڇڏيا ۽ خود مسلم ليگ جي خصوصي اجلاس تي بندش وڌائين، ايتري قدر جو جناح صاحب کي بہ لاهور ۾ اچڻ کان منع ڪئي وئي، پر جناح صاحب ان امتناعي حڪم کي توڙي لاهور ۾ داخل ٿيو ۽ مسلم ليگ ڪانفرنس جي صدارت ڪيائين ۽ خاڪسارن تي گولين هلائڻ تي سرسڪندرحيات جي سخت مذمت ڪئي وئي.

ان سڪندرحيات، هندستاني حڪومت کي هڪ تحريڪ پيش ڪئي تہ هڪ اهڙو قانون منظور ٿيڻ گهرجي، جنهن موجب ڀرتيءَ جي مخالفت ڪندڙ کي ٻہ سال سخت سزا ڏني سگهجي. چنانچہ ١٥- آگسٽ ١٩٣٨ع تي حڪومت هند پاران مرڪزي اسيمبليءَ ۾ بل پيش ڪيو ويو،

جنهن جي تائيد ۾ قائداعظم، مولانا ظفر علي خان، مولانا شوڪت علي ۽ غلام بيڪ نيرنگ تقريرون ڪيون. ڪانگريس تہ ليگ کي بدنام ڪرڻ لاءِ اهڙن موقعن جي تلاش ۾ هئي، تنهن هن بل جي حمايت جي سلسلي ۾ ليگ جي خلاف سخت ڪلامي ۽ الزام تراشي شروع ڪري ڏني.

غور طلب مسئلو هي آهي تہ:

(١) سڪندر حيات، قائداعظم ۽ مسلم ليگ جو مخالف ۽ دشمن هو.

(٢) سڪندر حيات، انگريزن جو حامي بلڪ ٻوچاري هو. آرمي بل متعلق سزا جو بل بہ هن انگريز جي اشاري تي پيش ڪيو هو.

(٣) سر سڪندر حيات، فقط پنجاب جي ماڻهن جي فوج ۾ ڪثرت جي حق ۾ هو.

ٻئي طرف ليگ جو موقف هن ريت هو:

(١) ليگ فوج ۾ سڀني صوبن جي مسلمانن جي چونڊ جي حق ۾ هئي، ليگ رڳو پنجاب جي ماڻهن جي اڪثريت جي قائل نہ هئي. ان ڪري بہ سڪندر حيات جو قائداعظم سان سخت اختلاف پيدا ٿيو.

جڏهن تہ سڪندر حيات ۽ ليگ جي وچ ۾ 'نڪتہ اشتراڪ' فوج ۾ ڀرتي هو، فرق اهو هو تہ سڪندر حيات فقط پنجاب جي اڪثريت ٿي چاهي ۽ قائداعظم ساري هندستان جي سڀني مسلمانن جي فوج ۾ داخلا ۽ اڪثريت ٿي چاهي.

ڪانگريس جي ليڊرن سڀيو ڪري، سڪندر حيات ۽ قائداعظم جي خيالن جي فرق ۽ امتياز کي نظرانداز ڪري، فقط ليگ کي بدنام ڪرڻ شروع ڪيو، بلڪ غدار بہ سڏيو.

ڪانگريس پاران پولا ڀائي ڊيسائيءَ، ڊراماڻي انداز ۾ بل جي مخالفت ڪندي، چيو تہ:

"سان هن ايوان جي ميمبرن کي درخواست ٿو ڪريان تہ حڪومت ۽ ان جا حامي، هن بل جي تائيد ڪندي، ڪهڙا بہ عذر پيدا ڪن، ليڪن حقيقت ۾ جو شخص بہ هن بل جي تائيد ڪندو، ۽ ووٽ ڏيندو، اهو ڄڻ تہ هندستان سان غداري ڪرڻ جو مرتڪب ٿيندو." -(هماري قومي جدوجهد، ڊاڪٽر بٽالوي ص ٣٧)

ايتري سخت ڪلاميءَ جو مقصد فقط اهو هو تہ فوج جو تناسب پلي اهو قائم رهي، جو موجود آهي ۽ جنهن ۾ سرهٽن، سکن ۽ راجپوتن جي اڪثريت آهي.

پيو ڪانگريس جو مقصد اهو هو تہ انگريز کي هٽلر جي سلسلي ۾ جا ڳڻتي ٿي آهي، ان کي اڳيان رکي، انگريز کان اهو اصول مڃائجي تہ هو اقتدار فقط ڪانگريس کي ڏيڻ لاءِ آماده رهي.

ٽيون مقصد اهو هو تہ ليگ کي انگريز جو حامي سڏي بدنام ڪيو وڃي، جيئن مسلمان هڪ تہ ليگ کان بدظن ٿين ۽ ٻيو تہ فوج ۾ ڀرتي نہ ٿي سگهن.

چوٿون ڪانگريس پاران اهو ظاهر ڪرڻ جو مقصد هو تہ ڪانگريس اهو نہ ٿي چاهي، تہ هندستان جا باشندا، انگريز جي پاران جنگ ۾ شريڪ ٿين.

پنجين طرف جپان جي حملي جي دور ۾ خود 'گانڌي' انگريز جي حمايت جي حق ۾ هو. سندس دليل هو تہ انگريز جي فوجي امداد ڪرڻ گهرجي، جيئن جپان جي شڪست ٿئي ۽ انگريز فقط ڪانگريس کي اقتدار ڏئي، هليو وڃي.

ان وقت بہ قائداعظم، مٿن چوٽ ڪئي هئي تہ "گانڌي چاهي ٿو تہ انگريز کي بليڪ ميل ڪيو وڃي، ۽ ليگ جي مطالبن کي نظرانداز ڪرايو وڃي، ۽ انگريز کي چيو وڃي تہ اسان جي فوجي مدد سان ئي جپان هارايو آهي. ان ڪري اقتدار جون واڳون سنئون سڌو فقط ڪانگريس کي ملڻ گهرجن. چو تہ هندستان ۾ فقط هڪ ئي قوت آهي، جا اقتدار وٺڻ جي لائق آهي، جا آهي ڪانگريس. باقي مسلم ليگ ۽ اڇوت فيڊريشن فرقہ پرست آهن، جن کي اڪثريت واري راڄ جي ماتحت رهڻو آهي.

حيرت آهي تہ هٽلر جي جنگ ۾ ڪانگريس لاءِ فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ ناجائز هو، پر جپان جي حملي ۾، انگريز کي فوجي امداد ڏيڻ جائز هئي! ڇا ان تضاد جو ڪو واجبي حل موجود آهي!

حضرت ٿانويءَ کي تشويش ۽ جناح صاحب کان پڇا ڳاڇا:

آرمي بل متعلق ڪانگريس پاران ڪيل هنگامہ خيزي ۽ غوغاآرائيءَ جي خبرن پڌڻ تي، مولانا ٿانوي کي تشويش پيدا ٿي. ڪين ليگ متعلق سيني اعتراض ۾ الزامن کان واقف ڪيو ويو. پاڻ ان اعتراض تي سخت پريشان ٿيا، جنهن ۾ چيل هو تہ مسلم ليگ انگريز جي حامي آهي.

چنانچہ صحيح حالات کي معلوم ڪرڻ لاءِ هڪ وفد قائداعظم سان ملاقات لاءِ تيار ڪيو ويو، جنهن وڃي قائداعظم سان ملي، صحيح حالات کان واقفيت پيدا ڪري، اچي حضرت ٿانويءَ کي واقف ڪيو. ان وفد ۾ مولانا ظفراحمد عثماني، مفتي محمد شفيع ۽ مولانا شبيرعلي ٿانوي هئا.

مولانا ظفراحمد عثمانيءَ جو بيان:

مولانا ظفراحمد عثماني، قائداعظم سان ملاقات جو ذڪر هن ريت ڪيو آهي:

"آرمي بل جي مخالفت ڪانگريس پنهنجي مصلحت موجب ڪئي هئي ۽ ان جي ابتڙ مسلم ليگ موافقت ڪئي. ان متعلق ساري ملڪ ۾ ڪافي چميگويون پيدا ٿيون. چيو ويو تہ مسلم ليگ سرڪارپرست جماعت آهي. حضرت حڪيم الامت مولانا ٿانوي قائداعظم سان ملڻ لاءِ، هڪ وفد جو حڪم ڏنو. اسان قائداعظم سان دهليءَ ۾ ملاقات ڪئي. قائداعظم نهايت خندہ پيشانيءَ سان مليو، ۽ حضرت ٿانويءَ جي خيريت معلوم ڪري، حال احوال ورتائين."

اسان جو سوال:

اسان قائداعظم کان سوال ڪيو تہ اوهان آرمي بل جي حمايت ڇو ڪئي آهي؟

قائداعظم جو جواب:

قائداعظم جواب ۾ چيو تہ ـــ ”مولانا! ڪانگريسي فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ کي جائز سمجهي فقط هڪ شرط لڳايو آهي تہ فوج ۾ آباديءَ جي انگن اکرن جي تناسب جي حساب سان ڀرتي ڪئي وڃي. اهو ياد رکڻ گهرجي تہ ان وقت فوج ۾ سٺ سيڪڙو مسلمان موجود هئا، باقي مرهٽا، سک ۽ راجپوت فقط چاليهہ سيڪڙو هئا. فوج ۾ ڪثرت گويا مسلمانن جي هئي. ان طرح ڪانگريس مڪر ۽ فريب سان اڇوت پاڻن کي پرُغلائي هندن ۾ مدغم ڪري ڇڏڻ واري پروپيگنڊا اهڙي زور شور سان هلائي هئي، جو ان جو ليڊر ڊاڪٽر امبيڊڪر، ڪانگريس کان تنگ ٿي بيزار ٿيو، پر احتجاج طور اسلام قبول ڪرڻ جو بہ دڙڪو ڏنائين. ان هوندي بہ گانڌيءَ ۽ ڪانگريس انهن کي ’هريجن‘ سڏي ڪين حقن ڏيڻ جا دم دلاسا ڏيئي، هندستان جي اقليت ۽ اڪثريت جي تناسب ۽ مطالبي جي ميدان مار ئي خارج ڪري ڇڏيو. اگر ’اڇوتن‘ جي ٽيهن ڪروڙن کي جدا نمائندگي ڏني وڃي ها تہ پوءِ فوج توڙي سياسي ميدان ۾ ٻهريون نمبر اڪثريت اڇوتن جي رهي ها، ۽ هو اسان کان وڌيڪ طاقت وارا هجن ها، جنهن تي مان بہ ڪو اعتراض نہ ڪري سگهان ها.

ڪانگريس جو الزام فقط ليگ کي بدنام ڪرڻ لاءِ آهي.

جو تہ اگر آباديءَ جي تناسب کي فوج ۾ ڀرتي ٿيڻ کي هڪ تڪيہ اصول ڪري قبول ڪجي ها تہ پوءِ مسلمانن کان سواءِ ڀارت جي ساري آباديءَ کيَ، جنهن ۾ ٽيهہ ڪروڙ اڇوت بہ اچي وڃن، فوج ۾ پنجهتر سيڪڙو حصو ملي ها ـ ۽ مسلمان فقط پنجويهہ سيڪڙو رهجي وڃن ها! ان متعلق اهو بہ خيال رهي تہ اگر ڪانگريس الصاف کان ڪم وٺي ها تہ پوءِ اڇوتن کي فوج ۾ ۵۵ سيڪڙو حق ملي ها ۽ مسلمانن کي فقط ۲۵ سيڪڙو ملي ها، باقي ٿورن هندن فرقن کي، جن ۾ سک، راجپوت ۽ مرهٽا اچي ٿا، وڃن، تن جو حق فقط ويهہ سيڪڙو بچي ها! ان ۾ برهمڻ، جي هن ملڪ ۾ هڪ لک بہ ناهن، تن جي ڪا حيثيت بہ نہ رهي ها، پر قدرت جي ستم ظريفي اها آهي جو هن ملڪ جي حقيقي اڪثريت، اڇوت، گانڌيءَ جي پروپيگنڊا کان متاثر ٿي، ’هريجن‘ بنجي پنهنجو وجود ۽ هستي بہ وڃائي ويٺا، ۽ سياسي حقن کان سؤ سيڪڙو بيجروم بہ رهجي ويا ۽ ’فوج‘ ۾ تہ اڄ تائين ’هڪ اڇوت‘ جي ڪلهي تي بہ ڪنهن بندوق نہ ڏني آهي! اڇوتن جا پٽي جهان تباهہ ڪيا ويا آهن، نہ هو مسلمانن

۾ شمار ٿيا ۽ نہ ڪين سکن ۽ پارسين، مرهٽن ۽ راجپوتن جهڙن مختصر آباديءَ وارن گروهن جيترا حق ئي ملي سگهيا آهن.

سان اهو نہ ٿو چاهيان تہ ڪانگريس اسان ڏهہ ڪروڙ مسلمانن کي فوجي طور تي سٽ ۾ سيڪڙي قوت تان ڪيرائي، ڌمڪين، فريب ۽ الزام تراشيءَ سان بدنام ڪري، ڪيرائي وڃي پنجويهہ سيڪڙو تي بيهاري.

ائين ٿيڻ سان، ڪانگريس گويا، ٽيهہ ڪروڙ اصلي اڇوتن سان ڏهہ ڪروڙ نقلي اڇوتن (مسلمانن) کي بہ ملائي ڇڏي ها. ۽ پوءِ پارٽ ۾ واحد نوٽ فقط ڪانگريس جي وڃي بچي ها! باقي سڀ ختم ٿي وڃن ها. سون مسلمانن کي نہ فقط سٺ سيڪڙي تائين محفوظ رکيو آهي، پر هن وقت آرمي بل جي تائيد ڪرڻ سان اميد آهي تہ ڏهن ڪان ويهہ سيڪڙو تائين وڌائي، ڪل قوت اسي سيڪڙو ڪرائي سگهجي. ان مسئلي کي ڪانگريس وارا چڱيءَ طرح سمجهي سگهن ٿا. ان سان واضح آهي تہ ڪانگريس جيئن ٽيهن ڪروڙن 'اڇوتن' کي 'اهنسا' جي چڪر ۾ آڻي، هٿيارن ڪڻڻ ۽ جنگ جي فن کان محروم ڪري ڇڏيو آهي، تيئن اسان ڏهن ڪروڙن کي بہ اڇوت بنائڻ لاءِ جدوجهد ڪندي آئي آهي، پر اسان جي بروقت خبرداريءَ جي ڪري، سندس ڪوبہ گُر ڪارگر نہ ٿي سگهيو آهي، ڇو تہ اسان 'اڇوت' بنجڻ لاءِ تيار ناهيون. اڇوتن سان جيڪي جٽيون ڪانگريس ڪري چڪي آهي، ان کان اوهان اخبارن ذريعي واقف آهيو.

هنن جي منافقيءَ جو اهو حال آهي، جو مشهور متعصب، ۽ مسلمان-دشمن ليڊر ڊاڪٽر مونجي، انگريزن کي چيو آهي تہ ڪين مسلمانن کي ڀرتي ڪرڻ جي ڪابہ ضرورت ناهي. اسان جي عسڪري ڪاليج ۾ هڪ لک نوجوان جنگي تربيت وٺي چڪا آهن، اهڙو ٻيو لک ايندڙ سال تي تيار ٿي ويندو. اسان اهي ٻئي لک فوري طور تي، اوهان جنهن بہ جنگي محاذ چوندا، پهچائي سگهنداسون، بشرطيڪ آرمي بل کي رد ڪيو وڃي، ۽ مسلمان کي وڌيڪ ڀرتي ٿيڻ نہ ڏنو وڃي.

اهم الڪشاف

آخر ۾ ايتري مدلل گفتگو کان پوءِ قائداعظم اشاري سان هڪ اهم انڪشاف بيان ڪندي چيو تہ "انقلاب اچي رهيو آهي، اگر هندوستاني فوج ۾ مسلمان گهٽ هوندا تہ پوءِ خونريزي ۽ قتل عام وقت مسلمانن، اڇوتن ۽ ٻين اقليتي فرقن جو ڪهڙو حشر ٿيندو؟ انهن جي حفاظت ڪير ڪري سگهندو؟ ان ڪري ضرورت آهي تہ هڪ تہ مسلمانن جو تناسب سٺ سيڪڙو موجود رهي، ٻيو تہ اهو جيتري قدر بہ وڌائي سگهجي، اهو نهايت بهتر ٿيندو. 'مسلمان' ئي انساني زندگيءَ جو بچاءُ ۽ احترام ڪري سگهن ٿا."

هڪ شرط

ان طرح 'آرمي بل' جي حمايت ۾ اسان جو هڪ سخت شرط اهو آهي تہ مسلمان فوج کي ڪٽي ۾ 'مسلمانن' جي مقابلي ۾ نہ آندو ويندو. اهو شرط مجبوراً انگريز قبول ڪيو آهي. ان طرح انگريزڪان اهو بہ تسليم ڪرايو ويو آهي تہ 'مسلمانن' جي فوجي تناسب ۾ گهٽتائي ڪرڻ جي برعڪس وڌيڪ ترقي ڏني ويندي.

سون ان ڪري آرمي بل جي حمايت ڪئي آهي تہ اسان جو فوج ۾ گهٽ ۾ گهٽو حصو هجڻ گهرجي، جئن ايندڙ خدشن ۽ خطرن سان مقابلي ڪرڻ جهڙا تہ رهون. مسلمانن کي جنگي فن کان واقف رکڻ ۽ جديد هٿيارن جو استعمال سکڻ، نهايت ضروري آهي.

هن برصغير ۾ ايندڙ دؤر ۾ جو ڪجهہ ٿيڻو آهي، ان جي تصديق منهنجي پيش ڪيل گذارشن ۾ موجود آهي. ايندڙ دؤر منهنجي فيصلي ۽ پيش بينيءَ جي تصديق ڪري سگهندو.[٣]

حضرت ٿانويءَ جي راءِ

مولانا ظفراحمد عثماني لکي ٿو تہ 'واپس اچي اسان جناح صاحب جي ساري تقرير کان حڪيم الامت مولانا ٿانويءَ کي واقف ڪيو.' پاڻ فرمايائون:

"اڄ معلوم ٿيو تہ مسٽر جناح، ان بل جي موافقت، انگريزن جي موافقت ۽ همدرديءَ جي ڪري نہ ڪئي آهي، بلڪ ساري ملڪ ۽ مسلمانن جي خيرخواهيءَ جي ڪري ڪئي آهي." (مڪتوب گرامي مولانا ظفراحمد عثماني - ٣ شوال ١٣٨٨ هہ)

عجيب پيشنگوئي

مولانا سعيد احمد عثماني بيان ٿو ڪري تہ هڪ ڀيري منهنجي زبان مان اهي لفظ نڪري ويا، تہ "جيستائين غدار عالمن کي قتل نہ ڪيو ويندو، تيستائين ڪاميابي حاصل نہ ٿيندي." ان وقت مان ڪانگريس کان سخت بيزار هوس.

جڏهن حضرت ٿانويءَ کي اها خبر پئي، تڏهن سون کي گهرايائون ۽ فرمايائون "گهبرائڻ جي تہ ڪابہ ڳالهہ ناهي، سون کي تمام گهڻن اهل الله بزرگن ۽ مجذوبن کان خبر پئي آهي تہ اسلامي سلطنت (پاڪستان) جو قيام ١٩٤٧ع ۾ ٿي ويندو." (واقعي ٿيو بہ ائين). هي آهي حضرت ٿانوي ۽ ان جي بصيرت جو مختصر حال. —غ. م. گ

حوالن وارا ڪتاب: ١- 'جدوجهد آزادي ۽ ٿانوي' از پروفيسر احمدسعيد خالد، نديم پبليڪيشن راولپنڊي ٢- 'سياست مليہ' محمد امين زبيري آگرو ١٩٤١ع ٣- 'انوار عثماني' خط بنام شبيراحمد عثماني ٤- 'ملفوظات اشرفيہ' ص ٨٨ ٥- 'الافاضات اشرفيہ' جلد ٥ ص ٨٨ ٦- 'چند يادين چند تاثرات' ٧- 'اور هماري قومي جدوجهد' از ڊاڪٽر بٽالوي ٨- 'امدادالفتاوي' جلد ٤ ص ٦١ ٩- 'تعمير پاڪستان اور علماء رباني'.

قاضي عبدالمجيد "عابد"

قائداعظم - هڪ عوامي رهنما

باني پاڪستان باباءِ ملت حضرت قائداعظم محمدعلي جناح جي ذات گراميءَ جي باري ۾ اڪثر اهو سوال پڇيو ويندو آهي ته باوجود انهيءَ جي جو پاڻ هميشه انگريزي زبان ۾ تقرير ڪندا هئا ۽ برصغير جي عوام ۽ خاص طرح مسلمانن ۾ انهيءَ زماني ۾ انگريزدانن جو دائرو بلڪل محدود، بلڪ اٽي ۾ لوڻ مثل هو، ته پوءِ اها ڪهڙي ڳالهه هئي جنهن سببان پاڻ هڪ عوامي ليڊر جي حيثيت ۾، ايڏي مقبوليت حاصل ڪري سگهيا، جو نه فقط عوام طرفان کين "قائداعظم"جوخطاب عطا ٿيو، بلڪ مسلمانان هند وٽ سندن مرتبو"واحد ترجمان"جو بنجي ويو.

سندن ڪيترن معترض لاءِ هي هڪ معمو هو ڇالاءِ جو سندن مقابلي ۾ نام نهاد قوم پرست مسلمان رهنمائن ۾ اردو زبان ۾ ڳالهائيندڙ ڪي اهڙا ته چوٽيءَ جا مقرر موجود هئا، جن لاءِ مسلم عوام کي پنهنجي سحر بيانيءَ سان پنيلائڻ ۽ ڪانگريس جي اثر واري دائري ۾ گهلي وڃڻ ڪو ڏکيو مسئلو نه هو. هو اها زبان ڳالهائي سگهيا ٿي، جيڪا تمام عام فهم هئي، جتي قائداعظم فقط انگريزيءَ ۾ ئي پنهنجو نقطہ نگاهہ بيان ڪري سگهندو هو ۽ پوءِ به لکين ماڻهو سندن خطاب ٻڌڻ ۽ سندن دليلن کان ڀرور ٿيڻ لاءِ ڪڏ ٿي ويندا هئا ۽ سندن تقرير کي خراج تحسين پيش ڪندا هئا. نه فقط اهو پر برصغير جي مسلمانن جي وڏي اڪثريت سندس پروانو بنجي سندس هر حڪم تي جان جي بازي ڪيڏڻ لاءِ تيار ٿي وئي.

هن ڳالهه کي سمجهڻ لاءِ اهو واضح ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان ته جڏهن به ڪنهن مقصد جي سچائي مسلم هوندي آهي ته پوءِ زبان ۽ مڪان جا بندڻ خود بخود ميسارجي ويندا آهن. رسول خدا صلي الله عليه وسلم جن جي زبان عربي هئي، مگر جيڪو پيغام مٿن خداوند ڪريم طرفان نازل ٿيو آهي، سو دنيا جي ڪوشي ڪوشي ۾ پهچائڻ ۽ مختلف زبانن ڳالهائڻ وارن کي اسلام جي دائري ۾ آڻڻ ۾ کين جيڪا ڪاميابي حاصل ٿي، ان جو ساري ڪائنات ۾ مثال ملڻ ناممڪن آهي. اهوئي سبب هو ته آنحضرت جن دين برحق جا داعي هئا ۽ سندن قول ۽ فعل سچوئي صداقت ۽ سچائيءَ تي مبني هو.

قائداعظم به رسول مقبول جن جو سچو شيدائي ۽ پيروڪار هو. هو به پنهنجي قوم جي پسمانڊگيءَ ۽ بکڙيل شيرازي کان متاثر ٿي، مسلمانان هند جي سياسي، سماجي، ثقافتي ۽ مذهبي

ورثن جي تحفظ جو بارگران پنهنجي نحيف جسم، ليڪن مضبوط ڪلهن تي کنيو ۽ پنهنجي سياسي بصيرت ۽ مضبوط دليلن سان اهو ڪجهه ڪري ڏيکاريو، جنهن جي هڪ سچي مسلمان کان توقع رکي سگهجي ٿي.

صدين کان غلاميءَ جي زنجيرن ۾ جڪڙيل ناتوان ۽ بي سهاري مسلمان قوم پنهنجي قائد جي جدوجهد ۽ اخلاص، عمل ۽ قول جي سچائيءَ، مقصد جي پاڪائيءَ، بلند اخلاقي ۽ اصولن جي پابنديءَ کي ڏسي سندس شخصيت ڏانهن ايترو ته راغب ٿي ويئي، جو جڏهن پاڻ "پاڪستان" جو نعرو بلند ڪيائون تڏهن مسلمانن پنهنجي نجات انهيءَ ۾ ئي سمجهي، ۽ لکن جي تعداد ۾ پروانه وار پوئلڳ بنجي سندن قيادت پٺيان هليا.

مون کي سندن سنڌ ۾ ڪيل اها تقرير به ياد آهي، جيڪا پاڻ گول ميز ڪانفرنس تي وڃڻ کان اڳ ڪراچيءَ جي پراڻي عيدگاهه ميدان تي انگريزيءَ ۾ ڪئي هئائون، جنهن ۾ سنڌ ۾ ٿيندڙ ان وقت جي صوبائي اسيمبلي چونڊن جي سلسلي ۾، مسلم ليگ جي اميدوارن کي چونڊڻ لاءِ لکها سامعين کي تلقين ڪئي هئائون.

هي ١٩٤٦ع جي ڳالهه آهي. مون کي سندن ان کان اڳ ڪراچيءَ ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جي اجلاس ۾ ڪيل تقرير بي نظير به ياد آهي، جنهن ۾ دليلن جا انبار اوتي وڌا هئائون، ته پاڻ مسلمانن لاءِ پاڪستان ڇو ٿي گهريائون. هڪ هڪ نقطو موتي پوئڻ جهڙو هو. خداوند ڪريم کين انتهائي جاذب شخصيت عطا ڪئي هئي. سندن خداداد فهم ۽ فراست جي ته ڳالهه ئي رالي هئي. ڪانگريس طرفان گهڙيل قوميت واري ٿيوري ۽ گهڙيل هندستان واري منصوبه کي هن مرد مجاهد جي لقطدانيءَ ۽ سحرطرازيءَ اهڙيءَ طرح پاش پاش ڪيو جو آخرڪار انگريز خواه ڪانگريس کي مسلمانن لاءِ هڪ جدا آزاد حڪومت جو اصول تسليم ڪرڻو پيو ۽ پاڪستان وجود ۾ آيو.

هيءَ ڪوڙي گولي همسايه قوم ۽ سندن ليڊرن کا سولائيءَ سان ڪانه ڳٽي هئي. مگر قائداعظم سندن لاءِ نه "جاءِ رفتن نه پاءِ ماندن" واري ڪيفيت پيدا ڪري وڌي هئي، ۽ اهو سڀ قوم جي تائيد ۽ تعاون سان ممڪن ٿي سگهيو هو، اهو سڀ قوم جي يڪجهتي ۽ ٻڌيءَ جي ڪري حاصل ٿي سگهيو هو، جو مسلمان اڄ پنهنجي ڏار وطن عزيز پاڪستان ۾ عزت ۽ آسودگيءَ جي زندگي بسر ڪري رهيا آهن. قائداعظم صحيح معنيٰ ۾ هڪ عوامي رهنما هو، جو عوام جي احساسات ۽ جذبات کان پوريءَ طرح باخبر هو ۽ هو عوام جي ڏکن، سورن، گهرجن ۽ ضرورت کان ان پر واقف هو، جهڙو هڪ ماهر حڪيم بيمار جي ڪيفيت کان واقف هجي.

سندس حڪمت عملي صاف ۽ سنري، بااصول ۽ معياري هئي، تنهنڪري سندس هرقول دل ۾ جاءِ پيدا ڪندو هو، ۽ عوامي ذهنن کي جنجهوڙي حق جي راهه ڏانهن مائل ڪري سگهندو هو. سندس ڪامياب عوامي رهنما ثابت ٿيڻ ۾ سندس انهن خوبين کي وڏو ۽ ڪامياب دخل هو.

ڪن جو خيال آهي تہ قائداعظم فقط شهري ۽ تعليم يافتہ مسلمانن جو تعاون حاصل ڪري پنهنجي عظيم مقصد تائين پهتو هو، مگر حقيقت هيءَ آهي تہ اسان جي قائد ڳوٺائين آبادين تائين بہ پاڪستان جو پيغام پهچايو ۽ ان مقصد لاءِ هن سان برصغير جي نوجوان طبقہ ڀرپور تعاون ڪيو. منجهس جيڪي تنظيمي قوتون موجود هيون، تن جو مثال ملڻ مشڪل آهي. اهوئي ڪارڻ هو جو برصغير جي ان وقت جي ڏهہ ڪروڙ مسلم آباديءَ مان فقط چند مسلمان مسلم ليگ جي پليٽفارم تي اچڻ کان محروم رهجي ويا.

مسلمان اقليتي صوبن ۾ هجن يا اڪثريتي صوبن ۾، هنن پنهنجي ذاتي عاقبت کان بي نياز ٿي پاڪستان جي حق ۾ آواز بلند ڪيو، اها زبان خلق هئي- جنهن هٿي وٺي هند ڪيو ۽ خدائي آواز بنجي باطل جي قوتن تي غالب پئي. انهيءَ سموري جاڳرتا ۽ سجاڳيءَ، خبرداريءَ ۽ هوشمنديءَ لاءِ قائداعظم جي ولولہ انگيز قيادت ٿي مرهون احسان سمجهڻ گهرجي.

قائداعظم جي عوامي رهنمائي بابت اجان تہ گهڻوئي ڪجهہ چئي سگهجي ٿو. هن موضوع جي وسعت تي داستان لکجي سگهن ٿا، ليڪن في الحال آءٌ انهيءَ تي اڪتفا ڪندس تہ خداوند ڪريم مغفرت ڪري اسان جي قائد تي، جيڪو گوناگون خوبين جو صاحب هو، ۽ جنهن جي طفيل اسين اڄ آزاد ماحول ۾ ساهہ کڻي رهيا آهيون. دنيا جي چمن ۾ اهڙا ديدور وڏيءَ مشڪل سان پيدا ٿيندا آهن، الله شل کين غريق رحمت ڪري- آمين.

"اسان جي درسگاهن جو مقصد هي هئڻ گهرجي تہ زراعت، علم حيوانات، نباتات، طب، انجنيري، فلسفي، سائنس ۽ ٻين خصوصي مضمونن ۾ نهايت ماهر ۽ چالو ماڻهو تيار ڪيا وڃن. ان طرح زندگيءَ جي معيار کي بلند ڪرڻ ۽ عوام جي معاشي حالت کي بهتر بنائڻ اهم مسئلو آهي. ان لاءِ اهڙا شاگرد پيدا ٿين، جي علم کي حاصل ڪرڻ ۾ پنهنجو پورو پورو توجهہ صرف ڪن."

قائداعظم محمد علي جناح

(ڪل پاڪستان اولمپڪ راندين جي موقعي تي- ٢٣- اپريل ١٩٤٨ع)

شيخ عبدالرزاق "راز"

قائداعظم جي سياسي بصيرت

قائداعظم جي ذات مدبرانہ صلاحيتن جو مجموعو هئي، جن ٻن محاذن تي جنگ ڪئي. هڪ ڪانگريس جي چالبازين کي منهن ڏيئي ختم ڪري ڇڏيو ۽ انگريزن جي هندو نواز پاليسيءَ کي مليا ميٽ ڪري ڇڏيو ۽ رفتہ رفتہ مسلم قوم کي هڪ عظيم طاقت بنائي ڇڏيو ۽ ستل قوم کي خواب غفلت مان جاڳائي کين هڪ نعرو ڏنو، جيڪو نعرو آهي "يقين محڪم، اتحاد ۽ تنظيم". مسلمان قوم برصغير هندوستان تي هڪ هزار سال حڪومت ڪئي، پر انگريزن جي ريشہ دوانين، مسلمانن کي لستو ڪري وڌو ۽ مسلمانن پوري قوت سان مقابلو ڪيو، پر سندن نصيب ۾ ناڪامي لکيل هئي. هن بنگال جي سراج الدولہ ۽ ميسور جي ٽيپو سلطان کان جان فروشيءَ جو سبق سکيو هو، پر مدمقابل جي سامهون سندن سبق وسري ويو، اها فقط مسلمانن جي عملن جي شامت هئي. سراج الدولہ ۽ ٽيپوسلطان مخالف ڌر جو مردانہ وار مقابلو ڪيو ۽ جنگ جوٽي، ملڪ ۽ ملت مٿان پنهنجون قيمتي حياتيون قربان ڪري ڇڏيون. مسلمان قوم هندوستان ۾ هڪ هزار سال حڪومت ڪئي هئي. سنہ ٧١٢ع ۾ فتح ٿي هئي، جيڪا سنڌ عظيم هئي، جنهن ۾ پنجاب جو ملتان وارو علائقو شامل هو، جنهن ۾ بلوچستان جو گهڻو پاڱو اچي ٿي ويو، پر صدسالہ فرنگي حڪومت سندس جوش ۽ جذبي، ايمان ۽ اتحاد جي عناصر کي ختم ڪري ڇڏيو هو ۽ مسلمان مجبور بلڪي ويچارو ٿي پيو هو. اڻويهين صدي ۾ ڪي مجاهد جاڳيا، جن بالاڪوٽ ۾ لڙائي ڪندي، پنهنجون جانيون ڏيئي، هڪ عظيم مقصد جو بنياد رکيو. سيد احمد بريلوي ۽ شاه اسماعيل شهيد ٿي ويا، انهن پنهنجو حق ادا ڪيو.

١٨٥٧ع واري آزاديءَ جي جنگ کان پوءِ، هندوستان تي انگريزن جو مڪمل قبضو ٿي ويو هو ۽ هنن مسلمانن کي باغي ٺهرائي، مورد الزام بڻايو. انگريزن برصغير جي هندو قوم کي اڳتي وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي. هندن ملڪ جي تجارت تي قبضو ڪيو ۽ تعليمي ميدان ۾ هندن جي همت افزائي ڪئي ويئي. مسلمانن سُلائيت جي اثر هيٺ تعليم ڏانهن ڪا توجهہ ڪانہ ڪئي ۽ انگريزن جي سرد مهريءَ سندن عضوا ڪمزور ۽ لڪما ڪري ڇڏيا. تعليمي

ادارا هندن جو ورثو بڻجي ويا ۽ هندو تعليم جي زيور سان آراسته ٿيندا رهيا، تنهن ڪري سرڪاري ملازمت ۾ هندو اڳرا ٿي ويا. هندو انگريزن جا قابل اعتماد ملازم ۽ ڪماشتا بڻجي پيا. جيڪو مسلمان ڪجهه وقت اڳي حڪمران هو، سو ناپاڪ ۽ مليڇ بڻجي پيو. مسلمانن جي حالت انگريزن جي نظر ۾ مشڪوڪ هئي، تنهن ڪري هندو زندگيءَ جي هر شعبي تي ڇانئجي ويا، پوءِ ڪٿي سياسي ميدان هجي يا ثقافتي، سماجي هجي يا اخلاقي، هندو هر ميدان جو شهسوار هو. سيد احمد خان هڪ وڏي قوت بڻجي انگريزن جي سامهون آيو. هن مسلمانن جو مسئلو انگريزن جي اڳيان پيش ڪيو ۽ مسلمانن جي اصلاح لاءِ پنهنجي جان جي بازي لڳائي، مسلمانن کي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو. برطانوي حڪومت جي ظلم ۽ تشدد مسلمانن کي پينو فقير جو درجو ڏنو، ان وقت سرسيد سنجهن بيداريءَ جي جهلڪ پيدا ڪئي ۽ رفته رفته مسلمانن کي پڻ اميد جو ڪرڻو نظر آيو، جيڪو اڳتي وڏي هڪ نظريي جي صورت ۾ ظاهر ٿيو ۽ پاڪستان لاءِ راه هموار ڪئي ويئي. مسلمانن ۾ بيداري جي جذبي جي تحريڪ قائداعظم کي جنم ڏنو، جنهن مسلمانن کي پنهن جو وطن وٺي ڏنو ۽ ۱۹۴۷ع ۾ هڪ جدا مملڪت وجود ۾ آئي.

قائداعظم منڍ ۾ ڪانگريس جو هڪ پرجوش رڪن هو، جنهن هندو مسلم مفاهمت جو نعرو هنيو. جنهن کي عام طرح هندو مسلم اتحاد جو سفير سمجهيو ويندو هو، پر اڳتي هلي قائداعظم مسلمانن جي حالت جو تجزيو ڪيو ۽ ڪانگريس هاءِ ڪمانڊ جي چالبازين جو تجربو ڪيو، جنهن سان هن اندازو لڳايو ته ڪانگريس مسلمانن کي هندوستان ۾ ڪڏهن به برداشت نه ڪندي. هن هندو جذبات، هندو ذهنيت ۽ هندو روش جو چڱيءَ طرح مطالعو ڪيو ۽ سمجهيو ته هندو مسلم اتحاد پاڻيءَ جي ڦوٽيءَ کان زياده حقيقت نٿو رکي. هزار ورهين تائين مسلمان حڪمرانن هندن کي هرطرح جي آزادي ڏني هئي، ڪين مذهبي، ثقافتي ۽ معاشرتي آزادي ملي هئي، پر هينئر مسلمانن جي بانگ ڏيڻ تي فساد ٿيندو رهيو. حڪومت انگريز جي هئي، پر حڪم هندو جو هوندو هو. قائداعظم ۱۹۳۵ع ۾ مسلم ليگ جي قيادت سنڀالي ۽ للڪاري چيو ته ڪانگريس ۽ انگريز کان سواءِ هندوستان ۾ ٽين طاقت به موجود آهي، جا 'مسلمان' آهي، تنهن ڪري هندوستان جي فيصلي ۾ مسلمانن جو به حصو رهندو. ڪانگريس دعويٰ ڪئي هئي ته هندوستان ۾ انگريزي حڪومت اندر فقط ٻه طاقتون آهن: ڪانگريس هندوستان جي هندن ۽ مسلمانن جي نمائنده جماعت سمجهي ويندي هئي. قائداعظم جي مسلسل مخلصانه ڪوشش ۽ جدوجهد جو اهو نتيجو نڪتو ته فرنگي حڪومت مسلمانن جي جماعت کي تسليم ڪيو ۽ مسلمانن يعني مسلم ليگ کي به آزادي جي ڳالهين ۾ شريڪ ڪيو. ۱۹۳۸ع تائين مسلمانن جي ذهن تي هندن جو مڪمل قبضو هو. ان وقت مسلمانن ۾ قومي شعور جو فقدان

هو. هو هندو جي اتحاد سان آزاديءَ جو متمني هو. هن ۾ اِها تائين اها سمجهه ڪانه هئي تہ آزاديءَ کان پوءِ سنڌس کهڙو حال ٿيندو ۽ ڪيس آزاد هندوستان سان ڪيترو فائدو ٿيندو ۽ هندوستان ۾ سنڌس ڪيترو حصو هوندو. هو اقتدار ۾ شريڪ بہ ٿيندو يا هندو تسلط جو غلام رهندو. ان وقت مسلمانن جي حالت ناگفتہ بہ هئي ۽ هندو پنهنجي طاقت جي نشي ۾ سرشار هو، ڇاڪاڻ جو سموري هندوستان جو واحد نمائندو هو. ان وقت ڪي مجاهد جاڳيا، جن نعرو هنيو تہ اسلام سدائين آزاد رهيو آهي ۽ آزاد رهندو. ان وقت قائداعظم محمد علي جناح سندن سربراه هو ۽ سندن جان، عزت ۽ مال جي تحفظ جو ضامن هو. ڪانگريس تي مايوسي ڇانئجي وئي، جنهن قائداعظم کي چئلينج ڪيو، پر قائداعظم پنهنجي مستقل ارادي سان اٽل رهيو. سندس نعرو هو تہ مسلمان هڪ الڳ قوم آهي، سندس مذهب، تهذيب ۽ ثقافت الڳ آهن، تنهن ڪري مسلمان کي آزاديءَ کان پوءِ هڪ الڳ علائقو گهرجي، جتي سندس مذهب ۽ ثقافت محفوظ رهي سگهن. اها للڪار ڏهہ ڪروڙ مسلمانن لاءِ 'بانگ درا' بڻجي پئي، جنهن لاءِ پاڪستان جو وجود تسليم ڪيو ويو ۽ لاهور ۾ ١٩٤٠ع ۾ 'پاڪستان ريزوليشن' پاس ڪيو ويو ۽ هرڪنهن مسلمان جي زبان تي "ليڪي رهينگي پاڪستان" جو نعرو بلند ٿيو. ڪيترائي طوفان آيا، تند ۽ تيز هوا لڳي، پر قائداعظم التهائي خوداعتماديءَ سان مسلمانن کي اڳتي وڌائيندو رهيو. قائداعظم جي عظيم شخصيت کي ڪوبہ خريد ڪري نہ سگهيو. قومون هميشہ ايمان جي قوت سان زنده رهي سگهنديون آهن، مرده قوم ۾ روح ڦوڪڻ، صور اسرافيل کان گهٽ ڪونہ هو. مسلمانن ۾ هڪ نئون ولولو ۽ نئون جذبو پيدا ٿيو هو. ڪانگريس وطنيت جي بت جو سُرآلاپيو هو، جنهن بت جو ڪنهن وقت مسلمان بہ پرستار هو، "هندي هين هم وطن هين" ڳائيندو رهندو هو، پر قائداعظم سندس صحيح رهنمائي ڪئي، سندس ذهني وطنيت جو بت پچي پاش پاش ٿي ويو. اسلام ڪڏهن بہ ڪنهن وطن جو قائل نہ رهيو آهي، سموري دنيا سندس وطن آهي. قائداعظم جو آواز سڄي برصغير ۾ ٻڪرجي ويو ۽ عوام پنهنجي قائد سان انتهائي عقيدت جو مظاهرو ڪيو. مسلمانن ڪانگريس کان آزادي حاصل ڪئي هئي ۽ مسلمان 'پاڪستان يا موت' واري نعري جي تشهير ڪئي. مسلمانن جي منزل جي راه هموار ٿي وئي هئي. قائداعظم پنهنجي ولولہ خيز قيادت سان مسلمانن کي اڳتي وڌايو. مسلمانن ۾ ايمان، اتحاد ۽ تنظيم جهڙا اصول قائم ٿي ويا، مسلمانن ۾ وحدت فڪر پيدا ٿي ۽ قائداعظم ڏيکاريو تہ هڪ ننڍي قوم متحد ۽ منظم ٿي، پنهنجا اصول مڃائڻ جي قابل ٿي ويندي آهي. اهو مسلمانن جو حوصلو هو، جن پاڻ ۾ تنظيم پيدا ڪئي. اهو مسلمانن جي يڪجهتيءَ جو جذبو هو، جنهن منجهن اتحاد آندو ۽ آخر قائداعظم جي وڏي شخصيت مسلمانن کي سرخرو ڪيو.

جناح صاحب مختلف جغرافيائي علائقن جي ماڻهن جي رهنمائي ڪئي. اهي جنگجو ۽ سخت مزاج ماڻهو هئا، جيڪي ڪنهن جي اطاعت قبول ڪرڻ لاءِ تيار نہ هئا، جن جا تهذيبي آثار

مختلف هئا، جن جي رهڻي ڪرڻي عجيب و غريب هئي ۽ انگريزن جي حڪمت عملي ڪري اهي جدا جدا قبيلن ۾ ورهايل هئا، جن ۾ ڪڏهن به اتفاق ۽ اتحاد قائم ٿي نه سگهيو هو، جن مختلف ثقافتن جو نعرو هنيو هو، پر انهن سڀني گڏجي هڪ ملت جي صورت ۾ 'پاڪستان يا موت' جو نعرو هنيو. انهن کي هڪ جاءِ تي ڪٺو ڪرڻ، قائداعظم جي بصيرت هئي، جنهن کين ياد ڏياريو هو ته "اوهان مسلمان آهيو، اوهان جو خدا به هڪ، رسول به هڪ ۽ قرآن به هڪ." ملت جي هڪ مشترڪ نعري مسلمانن ۾ يڪجهتي ۽ اتحاد پيدا ڪيو هو. برصغير جا سڀ مسلمان الله اڪبر جو نعرو هڻي هڪ ٿي ويا ۽ جنهن مسلمانن کي واحد ملت بڻائي ڇڏيو.

"منهنجو خيال آهي ته ان حقيقت کي مثال طور پيش نظر رکڻ ضروري آهي ته پاڪستان جا سڀ فرد، پنهنجي پنهنجي مذهب لاءِ آزاد آهن. اوهان پاڻ اکين سان ڏسندا ته ڪجهه عرصي کان پوءِ هت هندو، هندو نه رهندا ۽ مسلمان، مسلمان نه رهندا. پاڻ ۾ ملي ڪير ڪنڌ ٿي ويندا. سان هيءَ ڳالهه مذهبي معنيٰ ۾ نه ڪري رهيو آهيان، ان ڪري ڪابه غلطفهمي پيدا ٿيڻ نه گهرجي، ڇالاءِ ته اها حقيقت هر فرد لاءِ ذاتي عقيدي جي حيثيت رکي ٿي، پر سان اها ڳالهه رياست جي شهري ۽ باشندي هئڻ جي بنياد تي سياسي معنيٰ ۾ ڪري رهيو آهيان."

قائداعظم محمد علي جناح

(مرڪزي آئين ساز اسيمبلي، ڪراچي - ١١- آگسٽ ١٩٤٧ع)

حامد علي قريشي ايم- اي

قائداعظم ۽ پاڪستان

اڇوت ليڊرن ڊاڪٽر امبيڊڪر ۽ اي- ڪرپلائي جي تائيد

(نوٽ : برصغير جي تاريخ ۾ 'اڇوت' قوم سان جيڪو ڪانگريس، مهاسڀا، آريہ سماج، شڌي ۽ سنگهٽن تحريڪن ظلم ڪيو آهي، اهو دل ڪي ايذائيندڙ داستان آهي. ان تحريڪ جو مرڪز آهي 'هريجن تحريڪ'، جنهن موجب ڪانگريس پاران ڪروڙها اڇوتن کي 'هندو ۽ هريجن' سڏي، هندن جي اڪثريت کي پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. اهو گانڌيءَ جو سياسي عمل هو. ان جي مقابلي ۾ 'آريہ سماج'، 'شڌي ۽ سنگهٽن' تحريڪن وري اڇوتن کي 'شڌ' بنائي، هندوجاتيءَ جي انداز کي وڌائڻ جي ڪوشش ڪئي.

انهن تحريڪن جي رد ۽ مقابلي ۾ ڊاڪٽر امبيڊڪر دليلن ۽ انگن اکرن جا انبار لڳائي ڇڏيا ۽ نہ صرف برهمنزم ۽ ڪانگريس، هندو سڀا، آريہ سماج ۽ شڌي تحريڪن جي ترديد ڪيائين، پر ان سان گڏ قائداعظم ۽ پاڪستان جي تائيد بہ ڪيائين. ان سلسلي ۾ سندس ڪتاب "پاڪستان جي باري ۾ چند خيالات" (Thoughts on Pakistan) ۽ مشهور اڇوت بيرسٽر مسٽر اي- ڪرپلاڻي، مدراس، جي مضمون جا ڪجهہ اقتباس پيش ڪجن ٿا، جن جو ترجمو مشهور اهل قلم ۽ تاريخي مقالہ نگار مسٽر حامد علي قريشي خاناڻي ايم- اي ڪيو آهي. —غ. م. گ)

امبيڊڪر فرمائي ٿو: "تاريخ شاهد آهي تہ برصغير هند جي حقيقي اڪثريت فقط 'اڇوت' آهن، جن کي تعليم ۽ اقتصاديات جي لحاظ سان صدين کان پسمانده رکيو ويو آهي. ويدڪ دور

(مسيح کان ٠٠ ١٥٠ سؤ سال) کان اڳ واري دراوڙ قوم اسان جي قوم هئي، جن کي آرين تباهه ڪري، سندن مرڪز جلائي، کين لڏڻ لاءِ مجبور ڪيو. حالانڪ نه فقط برصغير پر پوري انساني تاريخ ۾ دراوڙ تهذيب سڀ کان قديم تهذيب آهي. ان جا مرڪز موهن جو دڙو ۽ هڙاپا اڄ تائين، قبل مسيح پنج هزارن بلڪ ان کان به مٿي جي دراوڙي تهذيب جي ساک پرين ٿا. 'آريه' جي رولو ۽ غير ترقي يافته هئا، سي وچ ايشيا کان آيا ۽ اسان جي تهذيب کي تباهه ڪري، سنڌ ۽ پنجاب سارين تي ڇانئجي ويا ۽ ان ئي دور ۾ ويدن جي رچنا ڪيائون، ۽ هڪ پورو 'ويد' دراوڙن کي 'شودر' سڏي تيار ڪيائون. دراوڙ بلوچستان کان وٺندي، حيدرآباد دکن ۽ مدراس تائين پکڙجي ويا. گهٽ ۾ گهٽ ٽن هزارن سالن جي عرصي جي تاريخ اسان وٽ موجود آهي، جنهن جي انتها اڄ تائين نه ٿي آهي. ويدن ۾ 'برهمڻ' لفظ ايجاد ڪري دراوڙن ۽ انهن جي هندي النسل اولاد کي ملائي 'شودر' سڏڻ لڳا، جنهن کي اڳتي هلي 'اڇوت' سڏي اڻ آريه ۽ شودر کان به وڌيڪ ذليل لقب رکيائون. اڄ تائين ڀيل ۽ گونڊ، ڪولي ۽ ٻين گهٽ ذاتين وارا، هرحال ۾ هندو برهمنزم جي ظلم جو شڪار رهندا آيا آهن. ان هزارن سالن جي عرصي ۾، فقط هڪ هزار ۽ چار سؤ سال کن مستثنيٰ ڪرڻ گهرجن، جنهن دور ۾ مسلمانن جي حڪمراني رهي، جن جو دين ڇوت ڇات ۽ ذات پات، رنگ ۽ نسل جي ويڇن کان پاڪ آهي، انهن جي حاڪمن، تو ڙي عالمن ۽ صوفي بزرگن، لکها بلڪ ڪروڙها اڇوتن کي سيني سان لاتو ۽ کين انسانيت ۽ شرافت، اخوت ۽ مساوات، علم ۽ فن جي دنيا ۾ آندو. ڇا اها حقيقت ناهي ته موجوده دور ۾ مسلمانن جي آباديءَ جو اهي سيڪڙو اسان جي نسل جو آهي! اهي سڀ هندي النسل دراوڙن جو اولاد آهن، ڇو ته ڏهن-ٻارهن ڪروڙن جي آباديءَ مان تمام ٿورا اصلي مسلمان، عرب، عراق ۽ ايران کان آيا، باقي سڀ صوفي بزرگن جي تبليغ سان 'اسلام' ۾ آيا. برصغير ۾ چشتيه ۽ اسماعيليه عالمن ۽ بزرگن جي تبليغي جدوجهد سان سنڌ، ڪڇ، گجرات، ڪاٺياواڙ، دکن، بنگال، مدراس ۽ آسام تائين اڇوتن کي 'اسلام' جي دائري ۾ اچڻ جو شرف حاصل ٿيو: باقي گنگا ۽ جمنا جي درمياني حصي ۾، برهمنزم جو مرڪز هو. ان حصي ۾ 'اڇوت ۽ شودر'، ڪنهن به مراعات ۽ حق جا حقدار نه رهيا.
ان کان پوءِ انگريز سرڪار جي دور ۾، عيسائي مشنريز، اڇوتن کي مسيحي مذهب تي آڻڻ لاءِ تبليغ ڪئي. ان سلسلي ۾ به لکها اڇوت، مسيحي ٿي ويا ۽ ڪيرائي پڙهي ڪڙهي، برهمنزم جي استبداد ۽ ظلم کان بچي ويا. ان هوندي به هندوستان جي موجوده آباديءَ ۾ اڪثريت وري به اسان جي آهي، جنهن کي مهاتما گانڌيءَ جي 'هريجن تحريڪ' ۽ شرڌانند جي 'شڌي تحريڪ'، 'شڌ' بنائي، هندن جي اڪثريت بنائڻ ۾ ڪروڙها رپيا خرچ ڪري رهيا آهن. اسان جو تعداد غلط آدمشماريءَ موجب به تيرهن کان پندرهن ڪروڙن تائين سمجهيو ويو آهي.
هندن ۽ آرين جي 'هريجن' ۽ 'شڌي تحريڪن' جي ردعمل ۾ اهو وقت به آيو جو مون 'اسلام' کي قبول ڪرڻ جو اعلان ڪيو، جنهن اعلان کان پوءِ، گانڌي جي ۽ سوامي شرڌانند مون سان ملاقاتون شروع ڪيون، پر منهنجن دليلن ۽ شرطن کي قبول نه ڪيائون.

سون ڪانئن ضمالت گهري ته خيڪڏهن اڇوتن کي اهي ساڳيا برهمڻ وارا حق ڏنا ويندا ته پوء مان اعلان ڪري، ڪروڙن اڇوتن سميت 'شڌ' ٿيڻ لاء تيار آهيان. پر هي اهو شرط، جو بلڪل جائز ۽ معقول هو، قبول ڪرڻ لاء آماده نه ٿيا. سون وٽان نااميد ٿي وري به مات ڪري نه ويٺا، ويتر سجرجي پيا. قائداعظم جي معقول مطالبن کان جند ڇڏائڻ لاء زورشور سان 'هريجن' ۽ 'شڌي' تحريڪ کي هلائيندا آيا. ڪجهه ساده لوح ۽ ڀهراڙيء جي اڇوتن کان سواء جن جو اندازه لکن تي مشتمل سن هوندو، سي 'شڌ' بنيا، باقي ڪروڙها پنهنجي پراڻي رسم و رواج تي قائم رهيا.

آريه سماج ۽ ڪانگريسي 'پراچين پارت' جا گيت ڳائن ٿا، پر اها دعوي سندن بي حيائيء واري آهي. 'پراچين سڀيا' ته اسان دراوڙن جي آهي، جن کي ويدڪ دور کان اڄ تائين شودر ۽ اڇوت سڏيندا آيا آهن. اسان وٽ هندو ڌرم يا آريه مت وانگر نه بت پرستي آهي ۽ نه ڪو مذهب جو سونجهارو آهي. دنيا جي مذهبن جي تاريخ جي عمر وڌ ۾ وڌ ڏهه هزار سال سن ٿيندي، ورنه اسان جو متو ۽ زندگيء جو پنڪتي اصول ته اڃا به گهڻو پراڻو آهي. بهرحال، ڪانگريس، هندو مهاسڀا، آريه سماج، شڌي تحريڪ ۽ انگريز جي باهمي سازش سان اسان کي 'اڪثريت' مان ٿيرائي اقليت ۾ آڻڻ جي ڪوشش هلي رهي آهي. اميد آهي ته اهي ايترو ڪامياب نه ٿيندا. پر جي هنن ملي ڀڳت ڪري اسان تي ان سلسلي ۾ اڃا به تشدد ۽ ظلم ڪيو ته پوء مان ظاهرظهور 'اسلام' کي قبول ڪرڻ جو اعلان ڪري، سندن سازش کي ختم ڪري ڇڏيندس.

ڊاڪٽر اسبڊڪر پنهنجي بحث ۾ لکي ٿو:

"ڇوته ڀارت ۾ جي ڏهه ڪروڙ مسلمان موجود آهن، تن جو اسي سيڪڙو اسان اڇوتن مان مسلمان ٿيل آهي. اهي مسلمان، ڪو سپ عرب، عراق ۽ ايران مان ڪونه آيل هئا، انهن سان اسان جي مٽيء ۽ رت جو تعلق آهي. باقي هي آرين جو اولاد 'وديشي' آهي، انهن مان ڪي پرماتما جي مکب مان ته ڪي ٻانهن مان ته ڪي مٿرن مان پيدا ٿيا آهن. هندن جي غلط بيانيء ۽ بي حيائيء جي حد اها آهي، جو چون ٿا ته شودر، پرماتما جي پيرن مان پيدا ٿيل آهن! حالانڪ کين اها به خبر ناهي ته اسان وٽ پرماتما جو تصورئي ناهي ۽ نه ڪو اسان جو ڪو دين آهي ۽ نه ڪو ڌرم - ڌرم ڪرم جا اُسڻا ۽ عقيدا ته گهڻو پوء جي ڳالهه آهي!

سون کين چيو ته اوهان ڊيموڪريسي، اڪثريت ۽ اقليت، ديشي ۽ وديشيء جا لوان دليل ڏيڻ شروع ڪيا آهن. ان موجب جمهوريت جي تقاضا اها آهي ته اقتدار ۽ حڪم 'اڪثريت' کي ملڻ گهرجي. ان لحاظ سان ته اسان اڇوت، برصغير جي هندن، عيساين، پارسين، سکن ۽ مسلمانن کان به اڪثريت ۾ آهيون. ان ڪري ته جناح صاحب 'مسلم اقليت' کان انڪار ڪري، هندن جي اقليت کي ڌڪ هڻي 'ٻن قومن' جو نظريو پيش ڪري، ڪانگريس جو منهن بند ڪري ڇڏيو آهي.

قائداعظم ۽ امبيدڪر

"قائداعظم نهايت ديانتدار آهي، ان اسان سان بلڪل صاف لموني ۾ ڳالهايو آهي. قائداعظم اهو به تسليم ڪيو آهي تہ"- واقعي برصغير ۾ حقي واجبي 'اڪثريت' اوهان اڇوتن جي آهي، ان ڪري اڄ اوهان سان ايمانداراڻه ۽ جمهوري اصولن موجب صلح ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. اسان مسلمان ۽ اوهان اڇوت، هن وقت هڪ ئي مخالف قوت، ڪانگريس، انگريز، مهاسڀا ۽ آريہ سماج جي باهمي سازش ۽ 'رام راڄ' کان بچاءَ ۾ وڙهي رهيا آهيون، ان ڪري عقل جي تقاضا اها آهي تہ شرارت پيشہ "ٻن مخالفن" جي مقابلي ۾ اسان "مسلمان ۽ اڇوت" گڏ ٿي ڪامياب ٿي سگهون ٿا-" جناح جي ڪليل ۽ ديانتداراڻه راه ڪي ٻڌي، سنهنجي رت ڪي جهٽڪو آيو. مون ڪيس ڪلندي چيو تہ "تنهنجا ابا ڏاڏا بہ عرب ۽ عراق سان ڪولہ آيا! تنهنجا ابا ڏاڏا بہ هتي جا آهن ۽ شايد تون بہ اڇوت ۽ شودر آهين! ان ڪري تنهنجي اسان سان همدردي آهي ۽ اسان وٽ تولاءِ خيرخواهي آهي. اگر اوهان جا وڏا، اسماعيليہ تحريڪ جي تبليغ تي اسلام نہ قبول ڪن ها تہ پوءِ تون بہ اسان سان گڏ عذاب ۾ هجين ها!" ان تي قائداعظم ڪلندي فرمايو: "ڊاڪٽر صاحب، مون وٽ اوهان جي گفتگوءَ متعلق اعتراف آهي."

گانڌي ۽ امبيدڪر

"ان کان پوءِ هندن جي چارهانہ ۽ مصنوعي اڪثريت جي دعويدارن گانڌيءَ ۽ نهرو، لجپتراءِ ۽ شرڌا لند پارا، ڪانگريسي ۽ آريہ سماجي نيتائن کي چيو تہ "اوهان جو 'ديشي ۽ وديشيءَ' واروڪتراڳ بہ لغو ۽ غلط آهي.

هتي جا محقق ۽ خود يورپ سڄي ٿو تہ آريا مسيح کان ۱۵ سؤ سال اڳ هت آيا ۽ وچ ايشيا کان هنگري ۽ جرمنيءَ ويا ۽ اتان هڪ شاخ سوني ايران پهتي ۽ ٻي شاخ 'سنڌ' ۾ آئي. اسان تہ اوهان جي اچڻ کان هزارين سال اڳ تائين هت هئاسين. پوءِ ديشي ڪير؟ ۽ وديشي ڪير؟

اگر هڪ هزار سال اڳ آيل 'مسلمان' اوهان جي خيال موجب "وديشي" آهن، جن جو اسي سيڪڙو تہ اسان سان آهي ۽ اهي نج 'ديشي' آهن؛ تہ پوءِ الهن جي مقابلي ۾، اوهان تہ اڄ کان ۳۲۰۰ سال اڳ جا آيل آهيو ۽ ماڻهوءَ جو اولاد نہ پر 'پرماتما' جي مک مان نڪتل آهيو! ان موجب وڏا "وديشي ۽ اجنبي" تہ اوهان آهيو. ان ڪري اسان جي تقاضا آهي تہ اوهان جا وڏا جتان کان هت آيل هئا، اوهان ان طرف دوباره واپس وڃو! اوهان جو اصل ماڳ، اوهان جي چوڻ موجب، وچ ايشيا، ايران، جرمني ۽ آئرلينڊ آهي، جنهن کي اوهان فخر وچان "آريہ لينڊ" چئو ٿا- ان حالت ۾ اوهان تہ مورڳو مسلمانن جي مقابلي ۾ وڏا ۽ پڪا 'وديشي' آهيو. اوهان کي هت رهڻ ۽ اسان تي حڪومت ڪرڻ جو آخر ڪهڙو حق پهچي؟

تفصيلي بحث:

ڊاڪٽر امبيڊڪر، پنهنجي ڪتاب ”پاڪستان يا ورهاڱو“ ۾ هند ۽ پاڪستان جي مسئلي تي روشني وجهندي لکي ٿو:

”برصغير جي پراچين تاريخ شاهد آهي ته هندستان تي ظلم ۽ تشدد سان بادشاهي هميشه اوچيءَ ذات جي هندن Cast-Hindus جي رهندي آئي آهي. ۽ هاڻي به اهوئي طبقو، ٻين قومن جي حقن کي غصب ڪري، حڪومت ۽ اقتدار جي نشي ۾ چور ۽ مخمور آهي. گذريل دورن ۾ پنهنجي شهنشاهت ۽ اقتدارِاعليٰ کي وڌائڻ ۽ بچائڻ لاءِ انهن هند جي اصلي باشندن — گونڊن، ڀيل ۽ ڪولي قومن سان اهوئي سلوڪ جائز رکيو آهي، جيڪو آمريڪا ۾ ريڊ انڊين (Red Indians) سان ۽ آفريڪا ۾ ڪاريءَ چمڙيءَ وارن سان ۽ آسٽريليا ۾ قبائلي باشندن سان روا رکيو ويو آهي.

”ٻڌ ڌرم“ جو خاتمو:

برهمڻ هندستان جي سڀ کان وڏي عوامي ۽ اصلاحي تحريڪ ’ٻڌمت‘ جو اهڙي سازش سان خاتمو آندو آهي جو هندستان، جو ٻڌ ڌرم جو مرڪز ۽ سرچشمو هو، اڄ اتي ’ٻڌن‘ جا صرف ٻه-چار ’آثارِ قديمه‘ رهجي ويا آهن. شنڪر آچاريه جي برهمزم جي ظالمانه تبليغ سان، هندستان ۾ لکها نه پر ڪروڙها ٻڌ ڀڪشو، جي امن پسند هئا، قتل ڪيا ويا. اڄ هندستان ۾ ٻڌ تمدن، معاشرت، رسومات، اصول، روايت، تعليم ۽ تبليغ جو مڪمل خاتمو ٿي چڪو آهي، اهو برهمڻ طبقو، ’اوچي ذات ۽ ديشي‘ سڏائي، اسان کان علاوه ’مسلمانن‘ سان به اهوئي ڪرڻ گهري ٿو، جو هن کان اڳ ’ٻڌمت‘ مائهن سان ڪري چڪو آهي، ۽ ’مغربي جمهوريت‘ جو نالو وٺي، هڪ ڊڪٽيٽر حڪومت جو خواب ڏسي رهيو آهي، جنهن جو نالو آهي ’رام راڄ‘! اسان ته سندن نظرن ۾ انسان ئي ناهيون! اسان جو ته ذڪر ئي نظرانداز ڪرڻ گهرجي. پر اهو ياد رهي ته هتي جا ڪروڙها اڇوت، سندن سامراجي ارادن کي ڪڏهن به ڪامياب ٿيڻ نه ڏيندا. هن وقت تي، يا ايندڙ زماني ۾ ”اڇوتستان“ جو بڻجڻ يقيني امر آهي.

ڊاڪٽر امبيڊڪر جو علمي ۽ تاريخي بحث:

ڊاڪٽر امبيڊڪر جهڙي محقق سياستدان قائداعظم جي دعويٰ ۽ پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ جي سڀني جزئياتي مسئلن جو غور سان تجزيو ڪيو آهي. ڊاڪٽرصاحب ڏاڍي تيز نگاهه سان هند جي تقسيم جي مسئلي تي سوچ ۽ ويچار ڪيو آهي.

ان متعلق ڊاڪٽر امبيڊڪر نهايت محققانه ۽ دقيق بحث ڪندي لکي ٿو:

چيڪوسلوويڪا جو مثال:

اگر هندستان کي تقسيم ڪيو ويو ته پوءِ واقعي اوچي ذات وارن هندن کي ڪافي ڌڪ لڳندو. ان متعلق هڪ مثال ٿو پيش ڪريان. جڏهن ميونچ جو معاهدو عمل ۾ آيو

۽ چيڪوسلوويڪا جو هڪ حصو علحدو ڪيو ويو، تڏهن چيڪ قوم جي اقتدار وارن جا جيڪي احساسات ۽ جذبات هئا، اهي غور ڪرڻ جي لائق آهن.

ان قسم جي جذبات ۽ احساسات جو نهايت واضح طور تي اظهار چيڪوسلوويڪا جي وزيراعظم جي ان اعلان ۾ موجود آهي، جو هن عوام لاءِ پيش ڪيو.

چيائين: "شهريو ۽ سپاهيو! مان زندگيءَ جي نهايت تلخ ترين لمحي ۾ قدم رکي رهيو آهيان. مان هڪ اهڙو دردناڪ ڪم انجام ڏيئي رهيو آهيان، جنهن جي مقابلي ۾ 'موت' زياده آسان آهي. جڏهن ته مون جنگ ڪئي آهي ۽ اهو به مان ئي ڄاڻان ٿو ته مون ڪهڙين حالتن ۾ جنگ ڪئي آهي. ۽ مان اهو به ڄاڻان ٿو ته فتح ڪيئن ڪبي آهي. ان ڪري اڄ مان اوهان کي صاف صاف ٻڌائڻ ٿو گهران ته جي فوجون اسان جي سامهون بيٺيون آهن، اهي اسان کي مجبور ڪري رهيون آهن ته اسان سندن قوت ۽ اقتدار جي برتريءَ کي تسليم ڪيون ۽ ان مطابق عمل ڪرڻ لاءِ آماده ٿيون.

ان کان پوءِ ميونچ ۾ چئن وڏين نوين جي گڏيل فيصلن تي تنقيد ڪندي، چيڪ وزيراعظم انهن کي 'سخت گير شرط' قرار ڏيندي، چيو ته "جنهن دباءُ مان اسان کي مجبور ڪري نهايت سخت شرط مڃايا ويا آهن، انهن جو ڪوبه نظير دنيا جي تاريخ ۾ نٿو ملي سگهي. اسان دنيا جي امن ۾ پنهنجو حصو ادا ڪرڻ گهرون ٿا ۽ اسان بلڪل خوشيءَ سان ان فرض کي ادا ڪرڻ لاءِ تيار آهيون، ليڪن انهن نه جيئن اسان کي مجبور ڪري مڃايو وڃي ٿو. ليڪن اڄ اسان بي يارو مددگار ۽ اڪيلا آهيون. اوهان جي سيني ليڊرن، فوج ۽ جمهوريه جي صدر پاڻ ۾ ملي فيصلو ڪيو آهي ته اسان تي بلڪل غلط انداز ۾ "تنگ تر سرحد ۽ قوم جو موت" مسلط ڪيو پيو وڃي. ان ڪري انهن پنهي عذابن مان ڪنهن هڪ کي قبول ڪرڻ وقت اهو اسان جو مقدس فرض آهي ته اسان پنهنجي عزت ۽ جان کي بچائڻ لاءِ ڪا تدبير سوچي سگهون، جيئن اسان کي يقين ٿي سگهي ته اسان جي قوم اڳتي هلي پيهر زنده ٿي سگهي ٿي. جيئن ماضيءَ جا تجربا شاهد آهن، ان موجب اسان کي گهرجي ته پنهنجي مملڪت کي ان تنگ تر سرحد ۾ مستحڪم طرح سان قائم ڪري سگهون، جيئن اتي جي باشندن کي امن ۽ خوشحاليءَ جي تازي حياتي ملي سگهي. اميد ته اوهان جي مدد سان ۽ اعتماد سان اسان نيث پيهر ڪامياب ٿينداسون."

واضح رهي ته چيڪ قوم تاريخي جذبي جي قوت جي هويان هلڻ کان انڪار ڪيو، پر ان جي مقابلي ۾ پنهنجي مملڪت جي سرحدن کي گهٽائڻ قبول ڪيو.

ترڪي — مرد بيمار

"۱۹۵۳ع ۾ ترڪيءَ لاءِ جيڪو لفظ استعمال ڪيو ويو، اهو هو 'مرد بيمار!' اهو لفظ سڀ کان اول زارنڪولاس سينٽ پيٽرس برگ ۾، برطانوي سفير سان ڳالهائيندي استعمال ڪيو هو.

چيو هئائين ته "اسان جي ساٿين ۾ هڪ ساٿي ڏاڍو بيمار آهي. ممڪن آهي ته اهو اسان جي هٿن ۾ ئي مري وڃي! ان ڏينهن کان وٺي سڀني ملڪن ترڪيءَ کي "يورپ جو مرد بيمار" سڏڻ شروع ڪيو. ليڪن اهو 'مرد بيمار' ترڪي صلحنامه تي دستخط ڪرڻ وقت، آخري هچڪين جي حالت ۾ به بستري تان اٿي کڙو ٿيو! سندس جسم جو فاسد مادو ختم ٿي ويو. ترڪيءَ کان ڪي علائقا علحده ڪيا ويا. مگر هو هاڻي 'مرد بيمار' نه رهيو. ڇا ترڪيءَ جي ان حيثيت متعلق منهنجو زاويه نگاهه درست ناهي؟ سان ان متعلق مشهور مورخ ۽ محقق ٽوئن. بي جي راءِ پيش ڪيان ٿو:

ٽوئن. بي جي راءِ

پروفيسر ٽوئن . بي فرمائي ٿو: "زار، ترڪيءَ کي 'مرد بيمار' سان تشبيهه ڏني هئي، پر افسوس جو زار نڪولاس، ان تشبيهه کي پاڻ ئي سمجهي نه سگهيو. هن مرض جي علامت تي صحيح نموني ۾ غور نه ڪيو ۽ پنهنجي زياده جذباتي تشخيص ۾ پاڻ ئي گمراهه ٿي ويو. اگر ڪو فطرت جو عالم، نانگ کي پنهنجي کل بدلائيندي، سخت پريشانيءَ ۽ عذاب جي عالم ۾ ڏسندو ته پوءِ يقيناً چوندو ته نانگ بچي نه سگهندو! اهو به صحيح آهي، بيشڪ چيتو پنهنجا داغ ۽ پتا ۽ حبشي پنهنجي ڪاراڻ کي کل جي بدلائڻ سان به بدلائي نه ٿا سگهن، ليڪن اسان جي معلوم فطرت، اگر پنهنجي مطالع کي ڪجهه وسيع ڪيو هجي ها ته پوءِ کيس معلوم ٿي وڃي ها ته هڪ نانگ کان پٺي صورتون پيدا ٿي سگهن ٿيون، هو مري به سگهي ٿو ۽ بچي به سگهي ٿو. ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته نانگ جڏهن کل بدلائيندو آهي، تڏهن کيس ڏاڍو ايذاءَ ۽ عذاب ملندو آهي ۽ عارضي طور تي هو بيهوش به ٿي ويندو آهي. ان حالت ۾ هو دشمن جي رحم ڪرم تي بيهوش ٿيو پيو هوندو آهي. پر جي هو ان حالت ۾ سوڙن ۽ ڪانون کان بچي وڃي ۽ سندس قلب ماهيت سان کيس پيو جنم ملي وڃي، تڏهن نه صرف سندس صحت کيس واپس ملي ويندي آهي، بلڪ هو نئين حياتي حاصل ڪري، نوجوان بنجي ويندو آهي. اهوئي ترڪيءَ جو اهو تجربو آهي، جو حال ۾ گذري چڪو آهي. ان ڪري ترڪيءَ کي 'مرد بيمار' چوڻ جي بدران اگر نانگ وانگر کل کي بدلائڻ سان تشبيهه ڏني وڃي ها ته اها زياده مناسب هئي." (مطالع تاريخ از: ٽوئن. بي)

ٽوئن. بي جو اهو چوڻ ڪيڏو نه درست آهي. ترڪيءَ پنهنجي ڪافي حصي تان هٿ کنيو ۽ نانگ وانگر کل بدلائڻ واري عذاب کان به گذري ويو — اڄ يقيناً ترڪي هڪ هم آهنگ ۽ مستحڪم، آزاد ۽ خوشحال مملڪت جي حيثيت سان نه مرد بيمار آهي ۽ نه قريب المرگ! ۽ نه ڪو منجهس اندروني انتشار جو ڪو خطرو موجود آهي — تيئن پارت جو به اهو حال ٿيڻ گهرجي.

پاڪستان:

ڊاڪٽر امبيڊڪر ايتري علمي گفتگو کان پوءِ پاڪستان متعلق هن طرح لکيو آهي: "سمجهڻ کپي ته 'پاڪستان' هندوستان جي جسم تي هڪ غير طبعي زائد چيز آهي، اگر ٻنهي کي هڪ رسي ۾ ٻڌڻ جي ڪوشش ڪئي ويندي ته پوءِ هندوستان، ايشيا جو 'مرد بيمار' بڻجي ويندو. پاڪستان ۽ هندوستان کي اگر ملائڻ تي اصرار ۽ تڪرار، ضد ۽ اختلاف قائم رکيو ويندو ته پوءِ اهو گويا "ٻن مختلف جنسن جي غير فطري وحدت" جي ناڪام ڪوشش ڪئي ويندي. ڪانگريسي ليڊرن جي دماغ ۾ اها ڳالهه اجا نه تي ويهي، جي چئي رهيا آهن ته 'پاڪستان' جي وجود ۾ اچڻ سان هڪ غلط چيز وابسته آهي ۽ اها آهي، هندوستان جا ٽڪر ٽڪر ٿيڻ. پر ڪين اهو سمجهڻ گهرجي ته ائين ڪرڻ سان وڏي ۾ وڏو فائدو جيڪو پيدا ٿيندو، سو اهو آهي ته ائين ڪرڻ سان ٻنهي ۾ هم آهنگي پيدا ٿي ويندي. اگر هند کي ٻن حصن ۾ ورهايو ويندو ته پوءِ هرڪو حصو زياده تعمير پسند ثابت ٿيندو، ڇو ته هر ڪنهن حصي وٽ، هڪ علحده ثقافتي اتحاد ۽ مذهبي هم آهنگي موجود رهندي. منهنجو هي خيال "هند" جي خيرخواهيءَ جي خيال سان آهي ۽ ڪانگريس جي هندو جارحانه اڪثريت جي ضد جي اصلاح لاءِ آهي.

اڇوت:

ان سلسلي ۾ اسان اڇوتن کي به فائدو پهچندو، ڇو ته جيڪي اڇوت پاڪستان ۾ رهندا، سي چڻ ته پنهنجن مٽن مائٽن، عزيز ۽ پاڙن ۾ رهجي ويندا. 'مسلمان' سڀ کان زياده فراخ دل، انسانيت پسند ۽ انسان نواز آهي، ان ڪري اڇوتن کي جيڪي حق ملي سگهندا، اوترا حق ڪين نه ڀارت ۾ ملي سگهندا، ۽ نه يورپ ۾ ۽ آفريڪا ۽ آسٽريليا ۾، جتي مذهب، رنگ، ذات، اچي ۽ ڪاري چمڙيءَ جا جهڳڙا موجود آهن.

ڪانگريس جا دليل:

منهنجي خيال ۾ ڪانگريس وارن جا دليل اهڙا آهن، جهڙا اهي بدن جي 'روح' کان محروم هجن. الهن اجا تائين برصغير جي سياسي حل کي ايترو نه سمجهيو آهي، جيترو قائداعظم محمد علي جناح سمجهيو آهي. اسان کي ان سان ٻيو فائدو اهو به ٿيندو ته خوشحال پاڪستان جي اڇوتن جي خوشحاليءَ جو اثر، لازمي طرح سان باقي بچيل هندوستان تي پوندو. انهن جي ليڊرن ۽ اقتدار وارن جي ذهني استبداد ۾ ڪجهه نه ڪجهه اعتدال ايندو. يقين آهي ته اڳتي هلي، پاڪستان جي موجودگيءَ ۾، ڀارت جو برهمڻ، اسان اڇوتن کي ڪجهه وڌيڪ رعايتن ۽ حقن ڏيڻ لاءِ تيار ٿئي، ۽ اسان جي مطالبي "اڇوتستان" کي قبول ڪري وجهي. اهو اگرچه منهنجو قياس آهي، ڇا لاءِ ته برهمنزم، اهڙي قسم جي دل ۽ دماغ کان محروم آهي، جا

اسان جي جائز ”اڇوتستان“ کي سمجهي سگهي. جو ذهن ’پاڪستان‘ کي سمجهي نه ٿو سگهي، اهو اڇوتستان جي رسومات ۽ بي ڏرم ڪرم معاشري کي ڪيئن سمجهي سگهندو؟ هر زماني جو انتظار ڪرڻ گهرجي. ان طرح برهمنزم اهو به محسوس ڪري رهي آهي ته ’پاڪستان‘ کي تسليم ڪرڻ سان ’اڇوتستان‘ لاءِ دروازو کلي پوندو، جنهن کي هندو برهمنزم ڪڏهن به ختم ڪري نه ٿي سگهي. بهرحال اسان لاءِ هر خيال سان ’پاڪستان‘ مفيد ۽ معاون ثابت ٿيندو.“

ڊاڪٽر امبيڊڪر جا خلافت جي ناڪاميءَ لاءِ رايا

ڊاڪٽر امبيڊڪر، گانڌي جي جي قيادت ۽ حڪمت عمليءَ تي، جناح صاحب جي سياسي بصيرت کي ترجيح ڏيندي، ڪيئي تاريخي واقعا بيان ڪري، پنهنجن اڇوتن کي به تنبيهه ڪئي اٿس، ۽ ان سان گڏ هندوستان جي ٻين اقليتن سکن، پارسين ۽ عيسائين کي به خبردار ڪيو اٿس. ان سلسلي ۾ اهو به ٻڌايو اٿائين ته ”مبادا منهنجي لاءِ اهن چيو وڃي ته مان هڪ اڇوت ليڊر جي حيثيت سان، رقابت جي جذبي ڪري، ڪانگريس ۽ مهاتما گانڌيءَ جي مخالفت ڪري رهيو آهيان، ان ڪري پنهنجي راءِ کان اڳ، ڪانگريس ۽ خلافت جي وڏي ليڊر ۽ هندوستان جي عظيم محب وطن سياستدان جي راءِ کي پيش ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان.“

مولانا محمد علي جوهر جو احتجاج

مولانا ’جوهر‘ پشاور ۾ ٢٥- ڊسمبر ١٩٢٧ع تي هڪ عظيم اجتماع کي خطاب ڪندي ٻڌايو ته مهاتما گانڌيءَ مسلمانن سان ڇا ڇا ڪيو آهي. مولانا محمد علي ’جوهر‘ چيو:

”ڪانگريس کي انڊين نيشنل ڪانگريس اصل ۾ اسان مسلمانن بڻايو آهي، ان کان اڳ ڪانگريس عافيت پسندن جي رڳي تقريرگاهه هئي، مگر جڏهن مان ۽ منهنجو ڀاءُ شوڪت علي، ڪانگريس ۾ داخل ٿياسون، تڏهن ان ۾ انقلابي روح پيدا ٿيو، چنانچه ڪلڪته ڪانگريس ۾ لالا لجپتراءِ جي مخالفت هوندي ”ترڪ موالات“ کي ڪانگريس قبول ڪيو، بلڪ ان کي علامت ۽ شعار طور قبول ڪيائين.“

پيو ته اها حقيقت اسان کي هميشه فخر سان ياد رهندي ته سڀ کان اتم هندو رهنما مهاتما گانڌي به هميشه خلافت جي سرمايه تي دورو ڪندو هو. اسان جي قيد ٿيڻ واري زماني ۾ به مهاتماجي، سياسي دورن جو خرچ خلافت کان وٺندو رهيو، حتيٰ ڪ ڪانگريس فنڊ لاءِ هڪ ڪروڙ جي رقم گڏ ڪرڻ لاءِ جيڪو ملڪگير دورو ڪيائين، ان جا مصارف به مجلس خلافت ادا ڪيا، جنهن مان ثابت آهي ته ڪانگريس جي روح روان تحريڪ خلافت ۽ مجلس خلافت هئي.“

ان واقعي کان پوءِ ڊاڪٽر امبيڊڪر، ان واقعي جي تصديق ڪندي، پنهنجي ڪتاب ”پاڪستان جي باري ۾ چند خيالات“ ۾ لکي ٿو:

”٩ جون ١٩٢٠ع تي خلافت ڪانفرنس الله آباد ۾ منعقد ٿي ۽ ان ۾ متفق طور تي ”ترڪ موالات“ جي اصول ۽ پروگرام کي واضح طرح سان مرتب ڪيو ويو ۽ ان لاءِ هڪ

خاص ڪميٽي ٺاهي ويئي. ٢٢- جون ١٩٢٠ع تي مسلمانن وائسراءِ هند کي هڪ پيغام موڪليو ته اگر ١- آگسٽ ١٩٢٠ع کان اڳ ترڪن جون شڪايتون ختم نه ڪيون ويون ته پوءِ اسان ’عدم تعاون‘ جي تحريڪ شروع ڪنداسون. آخرڪار ٣- جون ١٩٢٠ع تي خلافت ڪميٽيءَ جو هڪ اجلاس الله آباد ۾ شروع ٿيو. ان ۾ هڪ ٺهراءَ ذريعي ظاهر ڪيو ويو ته وائسراءِ هند کي هڪ مهيني جي نوٽيس ڏيڻ کان پوءِ، ترڪ موالات ۽ قطع تعلقات جي پروگرام کي ۽ ٣١- آگسٽ ١٩٢٠ع تي تحريڪ ترڪ تعاون، خلافت پاران شروع ڪئي ويئي.

ڪانگريس جي اسپيشل اجلاس ڪلڪته، زير صدارت لاله لجپتراءِ اگر ڪجهه ڪيو ته فقط اهو ڪيو ته صرف خلافت جي پروگرام کي قبول ڪيو ويو.

ان ئي دؤر ۾ محمدعلي جناح، گانڌيءَ متعلق عدم اعتماد جو اظهار ڪري، ظاهر ڪيو ته گانڌيءَ جي تخريب پسندي، آزادي وطن جي جدوجهد کي سخت نقصان پهچائيندي. اها تحريڪ نهايت غلط قيادت ۾ شروع ڪئي وئي آهي. گانڌي جي، آخري ٽائين هن تحريڪ جو ساٿ ڏئي نه سگهندو ۽ مسلمانن کي جاني توڙي مالي سخت نقصان پهچندو.

(آزادي هند – مولانا آزاد – مترجم آر. اي. جعفري)

مولانا آزاد جي تصديق

ان سلسلي ۾ مولانا آزاد پڻ تصديق ڪري، گانڌي جي تي سخت چوهه چنبڙيا آهن. مولانا آزاد ”آزاديءَ هند“ ۾ لکي ٿو:

”چوري چورا جي حادثي ڪري گانڌي جي، ’تحريڪ ترڪ موالات‘ کي ترڪ ڪري ڇڏيو. سندس اهو فيصلو سياسي حلقن ۾ سنگين ترين رد عمل ۽ ملڪ ۾ بي حوصلگيءَ جو سبب بنيو. حڪومت ان حالت ۾ پورو پورو فائدو ورتو. گانڌي جيءَ کي گرفتار ڪيو ويو ۽ ڪيس ٦ سال سزا ڏني وئي ۽ تحريڪ عدم تعلقات ۽ ترڪ موالات آهسته آهسته ختم ٿي ويئي.“ (ص ١٦-١٧-١٨)

مولانا فقط ايترو ئي لکيو آهي، ورنه هزارها مسلمان جيلن ۾ وڌا ويا، لکن جون جائدادون تباهه ڪيون ويون، هزارها مسلمانن ملازمن جي ملازمت ختم ڪئي وئي، تعليم جي سلسلي ۾ مسلمان ڪاليج بلڪ عليڳڙهه يونيورسٽيءَ کي بند رکيو ويو، پر ان جي مقابلي ۾ بنارس جي هندو يونيورسٽي بند نه ڪئي وئي. آخرڪار تحريڪ جي ناڪاميءَ کان پوءِ ڪيترن هندو قيدين جي ترغيب تي مسلمانن به معافي ورتي، آزادي حاصل ڪئي. ’خلافت‘ جو روح ختم ٿي ويو. پر ان سان گڏ گانڌي جيءَ تان مسلمانن جو اعتماد ختم ٿي ويو ۽ اهوئي ٿيو، جنهن جي پيشنگوئي، قائداعظم محمد علي جناح ڪري چڪو هو، ان جو حرف حرف درست ثابت ٿيو.

اڇوت ليڊر ٻئريسٽر اي. ڪرپلائي پاران قائداعظم جي تائيد

اي. ڪرپلائي جي حق گوئي: ڊاڪٽر امبيڊڪر وانگر، مسٽر اي ڪرپلائي، مدراس جي ٻئريسٽر ۽ اڇوت ليڊر حق گوئيءَ جي فرض ادائي ڪندي، جناح صاحب ۽ پاڪستان جي تائيد ڪئي آهي.

مسٽر اي. ڪرپلائي، انهن اڇوت ليڊرن مان هو، جي ڏکڻ هندوستان ڪي هندن جي اعلانات جي شهنشاهت کان بچائڻ لاءِ سخت جدوجهد شروع ڪري چڪا هئا، ۽ ڊاڪٽر امبيڊڪر جي تائيد ۾ وڏيون قربانيون ڏنيون هيون. سندس چوڻ هو ته اسان ڪڏهن به هميشه لاءِ اعليٰ ذات وارن هندن جي 'اڪثريت' واري دعويٰ اڳيان نه جهڪنداسون ۽ نه ڪو هندوستان ڪي ۽ ڪروڙها اڇوتن ۽ مسلمانن وغيره ڪي هندن جي جارحانه ذهنيت جو غلام ٿيڻ ڏينداسون.

ان سلسلي ۾ سندس هڪ مفصل مضمون جا چند اقتباس پيش ڪجن ٿا:

(١) ”قائداعظم هندوستان جي سڀني گروهن لاءِ آزادي چاهي ٿو، هو ڪوشش ڪري رهيو آهي ته جڏهن به آزادي ملي، تڏهن ڪوبه فرد، ڪنهن جو غلام نه هئڻ گهرجي. بلڪ هت اهڙي جمهوري حڪومت جو راڄ اچڻ گهرجي، جنهن ۾ هر قوم ڪي آزاديءَ جي طريقن تي هلڻ جو اختيار مليل هجي.

(٢) ”قائداعظم ايسوسيئيٽيڊ پريس آف آمريڪا کي بيان ڏيندي، بلڪل ترقي پسندانه ۽ روشن خيالن جو اظهار ڪيو آهي. جڏهن ڪانئس پڇيا ڪئي ويئي ته ”پاڪستان ڪيئن بنايو ويندو؟“ تڏهن جناح صاحب پوري اطمينان ۽ ديانتداريءَ سان جواب ڏنو ته ”ان جو فيصلو اينڊڙ حالات، بين الاقوامي حالات، ۽ قومي حالات، ۽ ان سان گڏ پين سڀني اهڙن فرتن جي مشوري جي روشنيءَ ۾ ٿي سگهي ٿو، جي پاڪستان ۾ آباد ٿيندا.“ اهڙو جواب صرف اهڙو شخص ئي ڏئي سگهي ٿو، جو حق پسند، انصاف پسند ۽ جمهوريت پسند ٿي سگهي ٿو. ليڪن هڪ ڊڪٽيٽر جي خيال ۽ جذبات وارو ماڻهو، فوراً ”بلو پرنٽ“ (تجويز جو خاڪو) پيش ڪري ڇڏي ٿو. جيئن جواهرلال ”اکنڊ پارت“ جي متعلق بنا سوچڻ ۽ ويچار ڪرڻ جي، سڀني حالتن کي نظرانداز ڪري، جذباتي انداز ۾ پنهنجو ”بلو پرنٽ“ شايع ڪري ڇڏيو.

(٣) پاڪستاني تخيل: لکي ٿو: ”اها حقيقت آهي ته پاڪستاني تخيل صوبائي آزادي ١٩٣٥ع جي ايڪٽ کان تمام گهڻو ترقي پسند آهي. اها پيشڪش، سائمن ڪميشن ۽ نهرو رپورٽ کان گهڻو وڌيڪ پرامن هندوستان جي هڪ پيشڪش آهي.

(٤) ”منهنجي مخلصانه راءِ آهي ته قائداعظم جي پاڪستان سان ئي هندوستان جي پيچيدي مسئلي کي حل ڪري سگهجي ٿو، ان سان ئي امن امان قائم رهي سگهندو. اهو ملڪ بچي ويندو، جو دشمنيءَ ۽ فساد ۾ گهيرجي چڪو آهي.

(٥) پاڪستان جو اهو منصفانه تخيل، جو قائداعظم پيش ڪيو آهي، غور ڪرڻ کان پوءِ ان کان ڪوبه عقل وارو انڪار ڪري نه ٿو سگهي. ان ۾ رهڻ کان ڪير به انڪار نه ٿو

ڪري سگهي. جڏهن پاڪستان ۾ ترقي پسندانه جمهوريت قائم ٿيندي، تڏهن ان ٿي طرز تي هندوستان جي ٻين صوبن ۾ ان ٿي قسم جون جمهوري حڪومتون قائم ٿي سگهنديون.

(٦) پاڪستان کي تسليم ڪرڻ زياده معقول آهي، پر ان جي مقابلي ۾، غيرضروري ۽ غير تاريخي "رام راڄ" ۽ "اکنڊ ڀارت" کي قبول ڪرڻ ۾ ڪهڙي عقلمندي آهي؟

(٧) جي اڄ "اکنڊ ڀارت" جا نعرا هڻي رهيا آهن، اهي قائداعظم جي مقابلي ۾ جاهڙا، پست قدم ۽ پست عقل آهن؛ اهي اجا ٻاراڻي وهيءَ ۾ آهن، ۽ اجا بالغ نه ٿيا آهن. اگر هو پختا سياستدان هجن ها ته اهڙا بي معنيٰ ۽ غيرمفيد نعرا نه هڻن ها، جن سان هندستان جي سڀني قومن جي آزاديءَ جي حق کي غصب ڪري، رڳو ڪانگريس جي هندوانه ذهنيت وارن تنگ نظر، متعصب ۽ بي شعور ماڻهن جي هٿن ۾ اقتدار سونپڻ جو رانگ ۽ ڍنگ موجود آهي.

(٨) ڪانگريس ۽ "رام راڄ" ۽ اکنڊ ڀارت نعرا هڻڻ وارا پست قد ماڻهو اهو نه سمجهي ٿا سگهن، ته حقيقي اتحاد، عام آزادي ۽ مساوات فقط دلي ميلاپ سان حاصل ٿيندا آهن، اهڙن ماڻهن جي هنگامي ۽ وقتي جماعت بنديءَ سان آخر ميلاپ جي اميد رکڻ، جنهن جو فرد فرد جدا جدا نظرئي ۽ ڪردار سان وابسته آهي، خام خيالي ناهي ته آخر ڇا آهي؟ اهو مصنوعي اتحاد، منتشر ۽ رنجيده دلين کي ڪٿي ٿو ملائي سگهي.

سان قائداعظم جي پاڪستان جي دل سان تائيد ٿو ڪريان، ڇالاءِ ته پاڪستان اسان اڇوتن جي تحفظ ۽ دفاع، ترقيءَ ۽ اقتصادي ترقيءَ لاءِ نه فقط سازگار ماحول پيدا ڪندو، پر ان سان گڏ هندستان به مجبور ٿيندو ۽ اسان جي حقن جي اڳيان سر جهڪائيندو."

("قائداعظم اور ان کا عهد" ص ٣٦٤-٣٦٦ آر. اي. جعفري.
۽ ١٠٠-١٠١ ڪان ١٠٣ امبيدڪر، بحواله ڪتاب مذڪور.)

هي آهن قائداعظم ۽ تحريڪ پاڪستان، توڙي گانڌي جي ۽ ڪانگريس متعلق ٻن مشهور اڇوت ليڊرن جا خيالات، جن جو غور ۽ سنجيدگيءَ سان مطالع ڪرڻ گهڻين پوشيده حقيقتن جي نقاب ڪشائي ڪري ٿو.

"انور" هالائي

قائداعظم جي پاڪستان لاءِ جدوجهد

نوٽ: پاڪستان جي قيام ۽ بقا لاءِ جيڪا قائداعظم جدوجهد
ڪئي آهي، ان جي تاريخ ساز انقلاب کان ڪو به انڪار ڪري
نٿو سگهي. قائداعظم پنهنجي سياسي فراست ۽ تدبر سان برصغير
جي سياسي رخ کي موڙڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري انساني
تاريخ ۾ هڪ نئون اضافو ڪيو آهي.
هن جامع ۽ دلڪش تحرير ۾ محترم انور هالائيءَ پاڪستان
جي بانيءَ جي جدوجهد کي نهايت سهڻي انداز ۾ قلمبند ڪيو
آهي. اميد آهي ته هي مضمون 'مهراڻ' جي ناظرين ڪرام لاءِ
هڪ معلومات افزا شاهڪار ثابت ٿيندو. —غ. م. گ

ايشيا دنيا جي قديم تاريخ جو اهو کنڊ آهي، جنهن جا ڌرم ۽ مذهب، تهذيب ۽ تمدن، صنعت ۽ حرفت، فن ۽ ڪاريگري هر دؤر ۾ نه رڳو نمايان پئي رهيا آهن، پر انهن جي پس منظر ۾ اهڙائي قصا ۽ داستان آهن، جن تان اڄ تائين به لٽ نه لاٿي ويئي آهي. جيتوڻيڪ تاريخدانن انهن داستانن کي منظرعام تي آڻڻ ۾ وسان ڪين گهٽايو آهي.

ايشيا، نه رڳو رموز و عجائب جي ڌرتي آهي پر ان جي گود ۾ اهڙيون اهڙيون شخصيتون پيدا ٿيون، جن جي جدوجهد ۽ عمل جي اجراڻ اڄ به دنيا جي تاريخ کي روشن بڻايو پيئي آهي. سنڌ به ان ايشيا جوئي حصو آهي، جتي قائداعظم محمدعلي جناح جهڙي عظيم شخصيت جنم ورتو، جنهن جي عملي جدوجهد جي ڪري، دنيا جي تاريخ ۾ هڪ اهڙي نئين مملڪت وجود ۾ آئي، جنهن جو نظريو سڄيءَ دنيا کان جداگانه هو، جنهن جي فڪري بلندين کي دنيا وارا اڄ به سمجهي نه سگهيا آهن ته ڪيئن دنيا جي گولي تي هڪ نئين ملڪ جون حدون نمودار ٿي ويون.

قائداعظم محمدعلي جناح پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪڏهن به پنهنجي شخصيت ۽ ڪردار ۾ رياءَ ۽ ڏيکاءُ پيدا ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي.

جيئن اڪثر ڪري ڳهٺا ـ ٽٺا اڳواڻ پين کي متاثر ڪرڻ جون ڪوششون ڪندا آهن، قائداعظم لاءِ سنڌس سياسي مقصد ۽ نصب العين ئي سڀڪجهه هو. هو پنهنجي شخصيت يا ذاتي زندگيءَ کي ڪڏهن به عوامي لقطہ نظر جي مقابلي ۾ اهم نہ سمجهندو هو ۽ هن سدائين پنهنجي سياسي زندگيءَ کي شعبده بازيءَ کان پاڪ رکيو. جڏهن هو هندستان جي مسلمانن کي منظم ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪري رهيو هو، تڏهن ڪيس عوامي تائيد ۽ پذيرائيءَ جي سخت ضرورت هئي، پر هن ڪڏهن به ڪنهن عملي ڪم جي صلي ۾ 'زنده باد' جي تمنا ڪانہ رکي، ۽ نڪي ماڻهن جي واتان تعريفي گيت يا واهہ واهہ ٻڌڻ لاءِ ڪو آتو هو.

قائداعظم ٻهريائين تہ هندن ۽ مسلمانن کي هڪ ئي پليٽ فارم تي آڻي ڪم ڪرڻ جو قائل هو ۽ ڪم ڪندو رهيو، پر جڏهن هندن جي چالاڪيءَ جي خبر پيس تڏهن ورهاڱي واري مطالبي کان سواءِ ڪوبہ چارو لظر ڪونہ آيس ۽ ان تحريڪ کي نيٺ ڪاميابيءَ جي منزل تائين پهچايائين. هر دؤر ۽ هر صورت ۾ هو پنهنجي ضمير جي آواز موجب ۽ پنهنجي قول و عمل جي روشنيءَ ۾ پنهنجي سياسي نظريي جون حدون مقرر ڪندو آيو. جيڪي سندس دل ۾ هو، اهو زبان تي آڻيندو رهيو. نہ ڪڏهن دوستن ۽ ساٿين جي ساراهہ ۽ ثنا تي خوش ٿيو، نڪي مخالفن جي تنقيدن تي ڪاوڙيو ۽ نڪي حاسدن جي فتني ۽ حسد تي دلشڪستہ ٿيو. نہ ڪنهن عهدي يا ڪرسيءَ جي آڇ مٿس اثرانداز ٿي سگهي، نڪا ڪيس ڪا ڌمڪي لوڏي سگهي. اها حقيقت آهي تہ اهڙي مدبر ۽ اعليٰ شخصي اڳواڻ جي سياست ۾ ڪنهن بہ ٺڳي يا فرضي قصي ۽ ڪهاڻيءَ جي ڪابہ گنجائش نہ هوندي آهي.

هندستان ۾ انگريزي حڪومت جو آغاز ارڙهين صديءَ ۾ ڪلائيو جي جنگي فريب سان شروع ٿيو ۽ هڪ سؤ سالن اندر انگريزي راڄ سڄي ملڪ تي ڇانئجي ويو. ۱۸۴۳ع ۾ سر چارلس نيپئر سنڌ فتح ڪئي. ۱۸۴۹ع ۾ پنجاب ۾ سکن جي حڪومت تباهہ ٿي وئي. ۱۸۵۹ع ۾ اوڌ تي انگريزي راڄ قائم ٿيو، ان ئي سال لارڊ ڪيننگ، لنڊن کان دهلي ايندي ايندي اعلان ڪيو تہ:

"منهنجي خواهش آهي تہ منهنجي دؤر حڪومت ۾ امن امان قائم رهي. پر مون کي ان خطري جو پورو پورو احساس آهي تہ هندستان جي صاف ۽ خاموش سياسي آسمان تي ڪو اهڙو ڪڪر بہ اچي سگهي ٿو، جو پلي هٿ جي تريءَ کان وڌو نہ بہ هجي، پر نيٺ وڌي سڄي آسمان تي ڇانئجي ويندو ۽ اسان جي حڪومت ناس ڪري ڇڏيندو."

اها پيش گوئي بلڪل سچي ثابت ٿي ۽ هڪ سال اندر بنگال جي ٽيهہ هزار سپاهين بغاوت ڪئي، اهڙيءَ طرح انگريزي اقتدار جي عروج کان وٺي زوال تائين هر وقت بغاوتون ۽ مخالفتون ٿينديون رهيون، تان جو نيٺ انگريزن کي هندستان ورهائي مقامي رهاڪن جي حوالي ڪري ملڪ ڇڏي ڀڄڻو پيو.

مسلم ليگ جو قيام، هندستاني مسلمانن جي سياسي حقن کي حاصل ڪرڻ لاءِ هڪ نئين باب جو آغاز هو، جنهن ۾ هنن پنهنجي سياسي زندگيءَ جي جوڙجڪ ڪئي هئي. حالانڪ محمدعلي جناح ان دؤر ۾ به ڪانگريس جو سرگرم ليڊر هو ۽ هن جي ذهن ۾ اهائي ڳالهه هئي تہ هندو ۽ مسلمان گڏ هن ملڪ ۾ رهي سگهن ٿا.

ڊسمبر ١٩٠٧ع ۾ سورت ۾ جيڪو ڪانگريس جو اجلاس ٿيو، ان ۾ انتها پسند ۽ اعتدال پسند طبقن جي وچ ۾ هڪ وڏو ٽڪر ٿيو. آزمائي آزمائي ليث ١٩١٣ع ۾ قائداعظم مسلم ليگ ۾ شامل ٿيو ۽ هڪ اجلاس ۾ شريڪ ٿي، ولولہ انگيز تقرير ڪئي.

مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جو جيتوڻيڪ مقصد هڪ ئي هو، پر ڪانگريس جي جارحانہ حرڪتن سبب ان ڳالهہ جو ثبوت ملي ويو تہ هن هندستان ۾ "رام راڄ" قائم ڪرڻ ٿي گهريو. مسلم ليگ جي ليڊرن، ڪانگريس جي ان روش کي پنهنجي قوم لاءِ نهايت نازڪ ۽ هاڃيڪار محسوس ڪيو. هن سلسلي ۾ 'پرسيول گرفتز' لکي ٿو:

"مسلم ليگ جي قيام سان اهوئي تاثر پيدا ٿئي ٿو تہ مسلمانن جي دلين ۾ اهو خيال پختو ٿي ويو آهي، تہ هنن جو سياسي مفاد، هندن کان بلڪل جدا آهي، ۽ اڳتي هلي پنهي قومن جو گڏجڻ ناممڪن آهي. حالانڪ فلسفيانہ نقطہ نگاهہ کان اها ڳالهہ ڏاڍي افسوسناڪ آهي، تہ هندو ۽ مسلمان پاڻ کي جدا جدا قومون سڏڻ لڳا، پر اها ڳالهہ سياستدانن جي خيال موجب ملڪ لاءِ ڪا نقصانڪار نہ هئي."(١)

قائداعظم ان دؤر ۾ پارليامينٽ جي ميمبر جي حيثيت سان هندوستاني مسلمانن جي ترجماني ڪندي، جيڪي ڪارناما سرانجام ڏنا، اهي اڳتي هلي سندس ڪاميابين لاءِ وڏو بنياد بڻيا.

١٩٣٠ع کان ١٩٣٥ع جي وچ وارو عرصو، ننڍي کنڊ جي مسلمانن لاءِ ڏاڍو نازڪ هو، ڇاڪاڻ تہ قائداعظم هندوستان جي سياست ۽ ڪانگريس جي طرز عمل کان ڪتو ٿي، انگلنڊ وڃي رهيو ۽ اتي پروي ڪائونسل جا ڪيس ڪڻ لڳو. ١٩٣٩ع ۾ مولانامحمدعلي جوهر ۽ راجا صاحب محمودآباد بہ گذاري ويو. ٻئي طرف اها حالت هئي، جو مسلمانن جي تهذيب ۽ تمدن، دين ۽ ايمان، جان ۽ مال سخت خطري ۾ هئا. ڪٽر ڪانگريسي ڪليءَ طرح ميدان ۾ اچي چڪا هئا ۽ سندن اڳواڻ 'رام راڄ' جي خوابن کي حقيقت بنائڻ تي ڪمرڪشي بيٺا هئا. انهن ڳالهين باغيرت هندوستاني مسلمانن کي ڳڻتيءَ ۾ وجهي ڇڏيو هو، هو ان ئي فڪر ۾ غلطان هئا تہ ننڍي کنڊ جي اٺ ڪروڙ مسلمانن جو آخر ڪهڙو حشر ٿيندو؟

قائداعظم جي ان دؤر جي تقريرن ۽ تحريرن ۾ سندس جذباتي ڪيفيت جو اندازو لڳائڻ ڏکيو نظر ايندو، ان هوندي بہ اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ هو ان سياسي دؤر ۾ گهٽي قدر خوش ۽ مطمئن هو. اهو زبردست جدوجهد جو دور هو، جنهن ۾ هن سڄي ملڪ جو دؤرو ڪيو، ۽ کنڊڪڙڇ ۾ پهچي تقريرون ڪيائين.

---

(1) "The British Impact on India" by Percival Griffiths.

سپٽمبر ۱۹۳۹ع ۾ ٻي مهاڀاري لڙائي شروع ٿي. ان وقت پنڊت جواهرلعل نهروءَ انگريزن تي زور آندو ته هو اهو اعلان ڪن ته هندوستان کي هڪ آزاد قوم تصور ڪن ٿا ۽ هندوستان کي گهٽي کان گهٽي خودمختياري ڏين. ان سلسلي ۾ دٻڪي طور ڪانگريسي وزارتن سيني صوبن مان استعفائون ڏنيون ۽ هنن اهو به واضح ڪيو ته جيڪڏهن هندوستان جي آزاديءَ جو اعلان يڪدم نه ڪيو ويو ته پوءِ ڪانگريس جنگ ۾ انگريزن سان ڪو به تعاون نه ڪندي. قائداعظم ان موقعي تي، مسلمانن کي حڪم ڏنو ته هو ۲۲ ڊسمبر ۱۹۳۹ع تي سڄي ملڪ ۾ 'يوم نجات' ملهائين ۽ ان تي شڪرانا بجا آڻين ته ڪانگريسي دؤر حڪومت ختم ٿي ويو. 'يوم نجات' ڏاڍو ڪامياب ويو ۽ اها تحريڪ ڪانگريسين لاءِ هڪ اهڙو ڪاپاري ڌڪ هو، جنهن سندن سيني ارادن ۽ مقصدن کي منتشر ۽ پائمال ڪري ڇڏيو.

۱۹۴۰ع جو سال هندوستاني مسلمانن جي سياست ۾ نهايت مکيه ۽ انقلابي سال هو، ڇاڪاڻ جو ۲۳ مارچ ۱۹۴۰ع تي لاهور ۾ هڪ آزاد مسلمان حڪومت جو مطالبو ڪيو ويو ۽ اهو قائداعظم جو وڏو ڪارنامو هو. ان کان اڳ لنڊن جي هڪ هفتہ وار اخبار "ٽائيم انڊ ٽائيڊ" هڪ مضمون لکيو، جنهن ۾ هندوستاني حالتن جو جائزو ورتو ويو. ان ۾ لکيو ويو:

> "هندستان ۾ ڪيترين ئي قومن رهن ٿيون، جن مان گهٽيون ٽيئون قومون پنهنجي رسمن، رواجن ۽ روايتن مطابق، هڪ ٻئي کان اهڙيءَ طرح جدا جدا آهن، جيئن يورپ جون قومون. هن ملڪ جا ٻه حصا هندو مذهب جا پيرو آهن ۽ اٽڪل پونا آٺ ڪروڙ مسلمان آهن. هنن ٻنهي فرقن جو پاڻ ۾ اختلاف رڳو مذهبي معاملن تائين محدود ڪونهي، پر انهن جو تمدن ۽ قانون به هڪ ٻئي کان جدا آهي. جيڪڏهن ائين ڪٿي چئجي ته هندو ۽ مسلمان، ٻن جدا جدا تهذيبن جا آئين دار آهن، ته بلڪل بجا ٿيندو. هندو مذهب ۽ سماج جو بنيادي اصول ذات جو فرق آهي. اهو ئي سبب آهي جو انهن جو يورپي تعلقاتن ۽ لاڳاپن تي ڪو خاص اثر ڪونہ پيو آهي. ان جي برعڪس انساني مساوات جو تصور اسلامي فلسفي ۾ هڪ بنيادي اصول جي حيثيت رکي ٿو." (۱)

هن مضمون شايع ٿيڻ کان پوءِ ڪڏهن به قائداعظم هندستان کي هندن ۽ مسلمانن جو گڏيل وطن ڪونہ ڪوٺيو. ٻن هفتن کان پوءِ لاهور ۾ 'قرارداد پاڪستان' جو تاريخي مطالبو پيش ڪيو ويو. ان کان ڪجهہ ڏينهن اڳ مشهور انگريز مصنف "پرسيول گرفٽز" قائداعظم سان ڳالهہ ٻولهہ بابت پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو آهي ته:

> "قائداعظم محمد علي جناح نهايت معقول ۽ مؤثر نموني ۾ ٻن قومن جي نظريہ جي وضاحت ڪئي، جنهن انهن سڀني اعتراضن کي رد ڪري ڇڏيو، جيڪي مخالفن جي نظر ۾ نهايت اهم هئا."

---

(1) "The British Impact on India" (P 342-343)

قائداعظم ۾ هن ڳالهہ جي غيرمعمولي صلاحيت هئي تہ هو جڏهين بہ ڪنهن واضح تصور کي قبول ڪندو هو تڏهن ان تي قائم رهندو هو ۽ ان کي عملي جامي پارائڻ جي سلسلي ۾ تڪليفن ۽ رڪاوٽن جو ذرو بہ خيال نہ ڪندو هو. ان مستحڪم ارادي ۾ ئي سندس طاقت ۽ اعتماد جو راز لڪل هو. اٽڪل پنجاهہ سالن تائين قائداعظم هندستان جي قومي اتحاد لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيو ۽ ان اتحاد کي فروغ ڏيڻ لاءِ هن وڏي جدوجهد ڪئي.

"قرارداد پاڪستان" قائداعظم جو هڪ اهڙو سونهري ڪارنامو آهي، جنهن کي ڪنهن بہ صورت ۾ وساري نٿو سگهجي. ان ئي سال هندستاني مسلمانن پنهنجي هن قائد جي سالگرهہ نهايت شاندار نموني سان ملهائي. ان سال ٢٥ ڊسمبر ١٩٤٠ع تي قائداعظم جي عمر جا چوهٺ سال پورا ٿيا هئا. قرارداد پاڪستان تان دستبردار ٿيڻ لاءِ قائداعظم تي انگريزن ڏاڍا زوربار وڌا، پر هي مرد مجاهد پنهنجي فيصلن تان رتيءَ جيترو بہ نہ هٽيو. ١٩٤١ع جو سال قائداعظم لاءِ سياسي آزمائش جو سال هو. ان سال هندستان جي وائيسراءِ، انهن مسلمانن کي قومي دفاعي ڪائونسل ۾ شامل ڪيو، جيڪي ان وقت صوبائي وزارتن جا اڳواڻ هئا. اهو قدم جيئن تہ مسلم اڳواڻن جي مشوري کان سواءِ کنيو ويو هو، ان ڪري قائداعظم انهن سڀني وزيرن کي هدايت ڪئي، تہ ڪائونسل جي ميمبريءَ تان استعفا ڏين(١).

مارچ ١٩٤٢ع ۾ انگلنڊ جو هڪ سياستدان اسٽيفورڊ ڪرپس نون قانوني سڌارن جي هڪ تجويز کڻي آيو، جنهن ۾ هن پاڪستان جو ڪوبہ ذڪر نہ ڪيو ۽ نہ ڪي ان ۾ هندستان جي آزاديءَ جو ذڪر ڪيو هئائين.

آگسٽ ١٩٤٢ع ۾ مسٽر گانڌيءَ 'هندستان ڇڏيو' جي تحريڪ شروع ڪئي، ۽ اها تحريڪ قائداعظم محمدعلي جناح جهڙي امن پسند ماڻهوءَ کي ڏاڍي ڏکي لڳي. ان وقت ڪانگريس ڪن غدار مسلمانن کي خريد ڪري اهڙو زوربار آندو جو قائداعظم وٽ روزانو سوين خط ۽ تارون اينديون هيون جن جو مضمون اهوئي هوندو هو تہ "تو انگريزن خلاف ڪانگريس سان ساٿ نہ ڏيئي قوم سان غداري ڪئي آهي." اهيءَ دور ۾ بمبئي ۾ رفيق صابر نالي هڪ شخص قائداعظم تي حملو ڪيو، پر هو خدا جي فضل سان بچي ويو.

هڪ انگريز مصنف بيورلي نڪولس پنهنجي ڪتاب "هندستان جو جائزو" ۾ قائداعظم محمدعلي جناح بابت هڪ باب لکيو آهي، جنهن جو عنوان آهي "هڪ ديوزادي سان ملاقات" جنهن ۾ لکي ٿو:

"محمدعلي جناح اڄ ايشيا جو سڀ کان عظيم شخص آهي. هن ۽ هڪ هندو سياستدان ۾ اهو فرق آهي جيئن هڪ قابل جراح ۽ جاهل ٽوٽڪائيءَ جي وچ ۾ هوندو آهي. ٽوٽڪائيءَ جو علاج ڏکن تي هوندو آهي، پر جراح والگر قائداعظم جناح جون

(1) "The Making of Pakistan" Page 54

تجويزون ٽوريون ڏکيون هولديون آهن، پر انهن سان مرض جو علاج پوريءَ طرح
ڪري سگهجي ٿو."

١٩٤٢ع کان ١٩٤٥ع تائين وارو دور، قائداعظم لاءِ ڏاڍو آزمائش ۽ صبرآزما هو.
ان دور ۾ هن هندو ليڊرن کي ڪيئن پاڪستان لاءِ آماده ڪيو، اهو رڳو قائداعظم جو
نجي ڪارنامو آهي، جنهن لاءِ اڄ به دنيا جا وڏا وڏا ليڊر ۽ سياستدان انگشت بدندان آهن.

مئي ١٩٤٥ع ۾ يورپ ۾ جنگ ختم ٿي. ان وقت لارڊ ويول، هندن ۽ مسلمانن جي
وچ ۾ سياسي ٺاهه لاءِ شملا ڪانفرنس گهرائي، پر اها ڪانفرنس به هندن جي تعصبي حالتن جي
ڪري ڪامياب نه ٿي سگهي. ان وچ ۾ جنگ به بند ٿي ويئي ۽ انگريزن جي ليبر پارٽي
چونڊن ۾ کٽي ويئي، جنهن هندستان ۾ به عام چونڊون ڪرايون.

١٩٤٦ع ۾ جيڪي هندستان ۾ چونڊون ٿيون، انهن ۾ مسلم ليگ نه رڳو مرڪز ۾
پر گهڻو ڪري سڀني صوبن ۾ زبردست ڪاميابي حاصل ڪئي. اهو محمدعلي جناح جي سياسي
زندگيءَ جو شاندار ۽ ڪامياب ڪارنامو هو، جنهن سان ثابت ٿي ويو ته جيڪي مطالبا انهن
هندستاني مسلمانن جي تحفظ لاءِ ڪيا هئا، تن کي مسلمانن جي هڪ وڏي اڪثريت جي تائيد
۽ حمايت حاصل آهي.

مارچ ١٩٤٦ع ۾ انگلينڊ مان هڪ ٽئين مصالحتي مشن آئي ۽ ٥ مئي تي شملي ۾
هڪ وڏي ڪانفرنس ٿي پر اها به بڇڙي طرح ناڪام ويئي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ ڪيتريون ٽيئون
رٿون ۽ تجويزون اهڙيون هيون جيڪي اڳي پيش ٿي چڪيون هيون، ۽ رد ٿي چڪيون هيون.
انهن تجويزن ۾ هندستان کي ٽن ٽڪرن ۾ ورهايو ٿي ويو. هڪ ۾ مدراس، بمبئي، اتر وچ
وارا گڏيل صوبا، بهار ۽ اوڙيسا؛ هنن ۾ هندن جي گهڻائي هئي. ٻي ۾ پنجاب، صوبه سرحد
۽ سنڌ: هنن ۾ مسلمانن جي گهڻائي هئي. ٽئين ۾ بنگال ۽ آسام، هن ۾ به مسلمانن جي
گهڻائي هئي. پر ڇاڪاڻ ته ڪانگريس کي ڏنو ڪرڻو هو، ان ڪري قائداعظم نهايت بردباريءَ
سان انگريزن جي تجويزن کي رد ڪري ڇڏيو. جڏهن سڌيءَ طرح انگريزن ۽ قائداعظم
جو سياسي ٽڪراءُ ٿيو، تڏهن ڪانگريس انهن تجويزن کي قبولڻ تي آمادگي ظاهر ڪئي.
اهڙيءَ طرح ٢ سيپٽمبر ١٩٤٦ع تي ڪانگريس جي نامزد عبوري حڪومت قسم کنيو ۽ مسلم ليگ
ان ڏينهن تي "يوم احتجاج" ملهايو ۽ اهو خاموش پرمنظم احتجاج هڪ تاريخي احتجاج بنجي ويو.
قائداعظم کان وٺي هڪ غريب هاريءَ جي گهر تائين، سڀني ڪارا جهنڊا چاڙهيا.

آڪٽوبر جي شروع ۾ قائداعظم ۽ وائسراءِ جي وچ ۾ وري ڳالهه ٻولهه ٿي ۽ آخر هُو
عبوري حڪومت ۾ شامل ٿيڻ تي راضي ٿيو. پنج مسلمان وزير مقرر ٿيا، جن جو اڳواڻ مرحوم
لياقت علي خان هو. پر ڪانگريس جي متعصبانه رويي جي ڪري، مسلم ليگ دستورساز اسيمبليءَ
جي اجلاس منعقد ٩ ڊسمبر ١٩٤٦ع جو بائيڪاٽ ڪيو. قائداعظم ان وقت لنڊن ۾ هو ۽

برطانيہ گورنمينٽ سان پاڪستان جي اهميت متعلق ڳالهيون ڪندو رهيو. آخرڪار مسٽر ايٽلي برطانيہ جي وزيراعظم فيصلو ڏنو تہ ١٥- آگسٽ ١٩٤٧ع تائين هندستان جو ورهاڱو ڪيو وڃي ۽ ان جي حڪومت جون واڳون اتي جي رهاڪن کي ڏنيون وڃن. ان تاريخ کان ڏيهي رياستن تان انگريزي راڄ ختم ٿي چڪو، ان کان پوءِ انهن رياستن کي ان فيصلي ڪرڻ جو حق ڏنل هو تہ هو هندستان ۾ شامل ٿين يا پاڪستان ۾ يا بلڪل آزاد ٿي رهن.

مسلم قوم جي نظريہ موجب پاڪستان جو قائم ٿيڻ اڄوڪي دور جو اهم ترين انقلاب آهي. اهڙيءَ طرح پاڪستان جي تشڪيل مسلم قومي نظريہ مطابق يورپ ۽ اهل مغرب لاءِ هڪ کليل چئلينج ثابت ٿي. ڇاڪاڻ تہ اهو سڄي دنيا جي اصول اجتماع ۽ معاشري جي اجتماعي هيئت کان انڪار آهي. ڇا لاءِ تہ مسلمانن، مذهبي بنياد کان سواءِ ٻي هر شيءِ کي قابل توجهہ نہ قرار ڏنو. اهڙيءَ طرح قائداعظم دور حاضره جو سڀ کان وڏو انقلابي ليڊر ثابت ٿيو.

تاريخ شاهد آهي تہ جڏهين انساني فطرت ڪنهن نئين رخ، نئين سوڙ ڏانهن توجهہ ڪندي آهي تڏهن هوءَ اهڙي قسم جو ئي انقلاب پيدا ڪندي آهي. قائداعظم جو هي پاڪستان بہ ان انساني فطرت جي عين تقاضا مطابق آهي.

”اسين جيترو جلد پاڻ کي نين تقاضائن سان ٺهڪائي سگهون ۽ جيترو جلد اسان جي خيال جون نظرون اُفق جي ٻئي پار انهن لامحدود ترقيءَ جي امڪانن کي ڏسي وٺن، جيڪي اسان جي قوم ۽ ملڪ لاءِ موجود آهن، اوترو پاڪستان لاءِ بهتر ٿيندو. ۽ فقط انهيءَ ئي حالت ۾ اسان لاءِ ممڪن ٿي سگهندو تہ اسين انساني ترقي، سماجي انصاف، مساوات ۽ اخوت جي انهن اصولن کي عمل ۾ آڻي سگهون، جن جي خاطر پاڪستان وجود ۾ آيو هو؛ ۽ اسين فقط انهيءَ ئي حالت ۾ پنهنجي ملڪ اندر هڪ مثالي سماجي نظام قائم ڪرڻ جي لامحدود امڪانن کي عملي جامو پهرائي سگهنداسين......“ — قائداعظم محمد علي جناح

محمدعلي "جوهر" لاڙڪاڻوي

قائداعظم ۽ سنڌ جي بمبئيءَ کان علحدگيءَ جي جدوجهد

(سر شاهنواز ڀٽي جي تاريخي تقرير)

صوبہ سنڌ جي بمبئي پريزيڊنسيءَ کان علحدگيءَ جي جدوجهد ۽ ان سلسلي ۾ موافقن ۽ مخالفن جي باهمي ڪشمڪش، دليل ۽ دلائل، اجلاس ۽ ڪانفرنسون، مطالبا ۽ نهراءُ، تقريرون ۽ تحريرون، سنڌ جي سياسي تاريخ جي هڪ اهم مرحلي جي تاريخ تي مشتمل رڪارڊ آهي.

تاريخي خيال کان، سنڌ جي جداگانہ حيثيت جو احساس ۱۹۰۸ع ۾ پيدا ٿيو. ان سلسلي ۾ سنڌ پراونشل ڪانفرنس سکر جي صدر سيٺ هرچندراءِ وشنداس جي خطبي ۾ سنڌ متعلق ڪافي بحث موجود آهي.

ان قسم جون ڪانفرنسون ۱۹۰۸ع کان ۱۹۲۰ع تائين ٿيون.

۱- سکر ۾ زير صدارت سيٺ هرچندراءِ وشنداس ۱۹۰۸ع

۲- حيدرآباد ۾ زير صدارت ديوان همت سنگهہ ۱۹۰۹ع

۳- لاڙڪاڻي ۾ زير صدارت رئيس غلام محمد خان ڀرڳڙي ۱۹۱۶ع

۴- شڪارپور ۾ زير صدارت ديوان هيرانند کيمسنگ ۱۹۱۷ع

۵- ڪراچيءَ ۾ زير صدارت ديوان مرليڌر ۱۹۱۸ع

۶- جيڪب آباد ۾ زير صدارت مسٽر جمشيد نسروانجي مهتا ۱۹۱۹ع

۷- سکر ۾ زير صدارت سر عبدالله هارون ۱۹۲۰ع

ان سلسلي ۾ سنڌ پراونشل ڪانفرنس جو اهم اجلاس حيدرآباد ۾ ۳- نومبر ۱۹۱۷ع ۾ ٿيو، جنهن ۾ سنڌ جي بمبئيءَ کان جدائيءَ تي غور ڪيو ويو.

ان کان پوءِ ۱۹۲۴ع ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ ان سلسلي ۾ 'الوحيد' ۾ مسلسل مضمون لکيو، جو ڪتابچہ جي صورت ۾ ۴۹ صفحن تي مشتمل ڇاپيو ويو. ان ۾ شيخ صاحب ٻوليءَ ۽ جاگرافيءَ جي بنياد تي مدلل اصولي ۾ بحث ڪيو. ان ۾ پهريون ڀيرو واضح انداز ۾ سنڌ جي جدائيءَ جو ذڪر ڪيل آهي.

ان مسئلي جسي مخالفت، آل انڊيا پليٽفارم تان، ۱۹۲۴ع واري مهاسڀا جي اجلاس ۾ اين.سي، ڪيلڪر جي صدارت هيٺ شروع ٿي. ان جي رد عمل ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ، سنڌ جي جدائيءَ جي سوال کي آل انڊيا پليٽفارم تي آڻڻ جو فيصلو ڪيو.

۱۹۲۶ع ۾ آل انڊيا ڪانگريس جو اجلاس، مسز سروجني نيڊو جي صدارت هيٺ ڪانپور ۾ ٿيو.
۱۹۲۶ع ۾ آل انڊيا خلافت جو اجلاس، مولانا ابوالڪلام آزاد جي صدارت هيٺ ڪانپور ۾ ٿيو.
۱۹۲۵ع ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جو اجلاس، سر عبدالرحيم جي صدارت هيٺ علي ڳڙه ۾ ٿيو.
ڪانگريس ۽ خلافت پاران اهو اصول قبول ڪيو ويو، ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ علي ڳڙه ۾ آل انڊيا مسلم ليگ جي اجلاس ۾ اهو ٺهراءُ آندو، جو پاس ٿيو. ان جي قائداعظم، مولانا محمد علي، سر علي امام ۽ سر محمد شفيع تائيد ڪئي.

ان سلسلي ۾ ۲۵ مارچ ۱۹۲۷ع تي قائداعظم جي زير صدارت ميٽنگ ۾ "سنڌ کي جدا صوبو بڻايو وڃي" جي تجويز پاس ڪئي وئي.

۱۹۲۷ع ۾ سنڌ جي جدائيءَ جي حق ۾ مسٽر جمشيد نسروانجي مهتا هڪ ڪتابچو لکي، پروفيسر چپلائيءَ کي رد ڪد ڏنو.

آگسٽ ۱۹۲۸ع ۾ سائمن ڪميشن سان تعاون ڪرڻ لاءِ هڪ صوبائي ڪميٽي ناهي وئي، ان جو چيرمن سرشاهنواز خان ڀٽو هو.

سائمن ڪميشن اڳيان صوبائي ڪميٽيءَ جي رپورٽ ۽ مرڪزي اسيمبليءَ طرفان سنڌ لاءِ مقرر ڪيل ڪميٽيءَ جي رپورٽ جي مخالفت ڪئي ويئي، جن ۾ سنڌ جي جدائيءَ لاءِ دليل ڏنل هئا.

سائمن ڪميشن اڳيان صوبائي رپورٽ جو نوٽ جناح صاحب ۽ سر ابراهيم رحمت الله جي مشوري سان لکيو ويو هو.

۱۹۲۹ع ۾ ۱- جنوريءَ تي آل انڊيا مسلم ڪانفرنس ۾ هڪ ٺهراءَ ذريعي سنڌ جي جدائيءَ جي تائيد ڪئي ويئي.

۳۱ ڊسمبر ۱۹۲۸ع تي جناح صاحب جا ۱۴ نڪتا شايع ڪيا ويا، جن ۾ هڪ نڪتو سنڌ جي جدائيءَ متعلق هو.

۲۶ مئي ۱۹۳۰ع تي خانبهادر کهڙي، پير علي محمد راشديءَ جي مدد سان هڪ مدلل ڪتابچو 'سفرنگ آف سنڌ' نالي ڇپايو، جنهن ۾ سنڌ جي بمبئيءَ کان عليحدگيءَ جا معقول دليل دلائل پيش ڪيا ويا.

۳۱ مئي ۱۹۳۰ع تي سرشاهنواز ڀٽي مرحوم، صدر سنڌ محمدن ايسوسيئيشن حيدرآباد ۾ زميندارن جي ڪانفرنس ۾ سنڌ جي جدائيءَ جو ٺهراءُ پاس ڪرايو، ۽ پوءِ سنڌ ۾ هدايت تي ساري سنڌ ۾ اهو ٺهراءُ پاس ڪرايو ويو.

۳۰ سيپٽمبر ۱۹۳۰ع تي، محترم جي- ايم- سيد ڪراچيءَ ۾ سنڌ ۾ بنگلي 'لولين' لياري نديءَ جي ڪناري تي، جناح صاحب کي چانهه پارٽي ڏني، جنهن ۾ علامه آءِ- آءِ- قاضي، حاتم علوي، کهڙو ۽ ميران محمد شاهه شريڪ ٿيا. اتي جناح صاحب کي عرض ڪيو ويو ته هُو صاحب سنڌ جي جدائيءَ لاءِ جدوجهد جي تائيد ڪرڻ فرمائي.

۱- آڪٽوبر ۱۹۳۰ع تي کهڙي، حاجي عبدالله هارون ۽ جي- ايم- سيد جي مشوري تي، سر شاهنواز ڀٽي پاران جناح صاحب کي ڪارلٽن هوٽل ڪراچيءَ ۾ ڊنر ڏني وئي. ان ۾ جناح صاحب کي "سنڌ جي جدائيءَ واري مسئلي" جي تائيد ڪرڻ لاءِ عرض ڪيو ويو. ياد رهي ته ٻئي ڏينهن جناح صاحب ۽ سر شاهنواز ڀٽو، لنڊن گول ميز ڪانفرنس ۾ وڃي رهيا هئا.

۱۲- نومبر ۱۹۳۰ع کان ۱۹- جنوري ۱۹۳۱ع تائين لنڊن ۾ گول ميز ڪانفرنس منعقد ٿي. ان ۾ ڪانگريس عدم تعاون ڪندي شرڪت نه ڪئي. ان ۾ سنڌ جا ٻه نمائندا سر شاهنواز ڀٽو ۽ سر غلام حسين هدايت الله شريڪ ٿيا.

سر شاهنواز ڀٽي انگلنڊ جي وزيراعظم مئڪڊونالڊ کي خط لکي تقاضا ڪئي ته سنڌ لاءِ ڪميٽي مقرر ڪئي وڃي.

سر شاهنوازخان ڀٽي جي معقول ۽ اثرائتي تقاضا تي برطانيه سرڪار ارل رسيل جي صدارت هيٺ ڪميٽي مقرر ڪئي، جنهن جا مکيه ميمبر سر آغاخان، **جناح صاحب**، سر شفيع، ڊاڪٽر شفاعت احمد، ڊاڪٽر سولجي، مسٽر چنتامني، راجا نريندرالاٿ، سردار پُورن سنگ، مسٽر جيڪر وغيره هئا. ان ۾ سر شاهنواز ڀٽي مرحوم سنڌ جي جدائيءَ متعلق نهايت مدلل تقرير ڪئي. جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو ان ڪميٽيءَ سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ڪرڻ جي سفارش ڪئي، جنهن کي گول ميز ڪانفرنس به قبول ڪيو.

ساڳئي سال ۱۹۳۱ع ۾ سيپٽمبر کان ڊسمبر تائين ٻي گول ميز ڪانفرنس منعقد ٿي. ان ۾ ڪانگريس پاران مهاتما گانڌي به شريڪ ٿيو. ان ۾ ڪنهن به فيصلي تي اتفاق نه ٿيو ۽ مئڪڊونالڊ وزيراعظم انگلستان سنڌ جي جدائيءَ جي اصول کي قبول ڪري پڌري پٽ اعلان ڪيو ته سنڌ جي جدائيءَ جي حق ۾ پيش ٿيل دليل معقول آهن، ۽ مخالفن جي دليلن ۾ ڪابه پختگي ڪانه آهي، ۽ اهي نهايت ڪمزور ۽ اجايا آهن.

مئڪڊونالڊ وزيراعظم جي ان اعلان موجب هند سرڪار اپريل ۱۹۳۲ع تي آنريبل برين جي صدارت هيٺ هڪ هندن ۽ مسلمانن تي مشتمل ڪميٽي مقرر ڪئي، جنهن کي مخالفن جي اعتراض ته "سنڌ کوٽ وارو صوبو رهندو" جو جواب تيار ڪرڻو هو. ان جو مکيه ميمبر سر شاهنواز ڀٽو هو ۽ ساڻس ٻيا هي ميمبر رکيا ويا. (۲) آنريبل ميان علي بخش (۳) حاجي عبدالله هارون (۴) مير بنده علي خان (۵) خانبهادر الله بخش سومرو (۶) خانبهادر کهڙو (۷) قاضي عبدالرحمان (۸) لالچند نولراءِ (۹) ديوان مرليڌر (۱۰) چيلاڻي (۱۱) هوشنگ ڊنشا (۱۲) اي. ايل. پرائس (۱۳) پروفيسر ڀٽيجا (۱۴) مسٽر ڊو.

۶- سيپٽمبر ۱۹۳۲ع تي خانبهادر کهڙي هڪ پمفلٽ، فرقه پرست هندن جي ڪتابچه "انٽي سنڌ سيپريشن" جي جواب ۾ تيار ڪيو، جنهن ۾ معقول دليلن سان سنڌ جي جدائيءَ جي تائيد ڪئي وئي.

ان سلسلي ۾ سنڌ جي ليڊرن کان علاوه آل انڊيا پليٽ فارم تان جمعيت العلماء هند ۽ ڪانگريس، آل انڊيا مسلم ڪانفرنس، آل انڊيا خلافت، آل انڊيا يونيٽي ڪانفرنس اله آباد، سنڌ آزاد ڪانفرنس، سنڌ محمدن ايسوسيئشن وغيره جي اجلاسن ۾ سنڌ جي جدائيءَ جي اصول جي تائيد ڪئي ويئي. ان جو تفصيل دلچسپيءَ کان خالي نه آهي.

١٩٣٠ع ۾ گانڌي- اروِن ٺاهه کان پوءِ قوم پرست مسلمانن سنڌ جي جدائيءَ جي گهر ڪئي.

١٩٣٠ع ۾ آل انڊيا ڪانگريس پاران قوم پرست مسلمانن جي تقاضا منظور ڪئي وئي ۽ ڪانگريس پاران گويا پيو پيرو سنڌ جي جدائيءَ جي اصول کي تسليم ڪيو ويو.

ڊسمبر ١٩٣١ع تي جمعيت العلماء هند جي ساليانه اجلاس ۾ مولانا ابوالڪلام آزاد جي زير صدارت سنڌ جي جدائيءَ جو ريزوليشن بحال ڪيو ويو.

ان ئي سال حيدرآباد ۾ مسٽر سنتداس منگهارام جي ڪوشش سان هندو- مسلم اتحاد ڪانفرنس ۾ ٺهراءُ پاس ڪيو ويو ته هندو سنڌ جي جدائيءَ واري مسئلي جي مخالفت نه ڪن.

١٩٣١ع ۾ آل انڊيا مسلم ڪانفرنس لاهور ۾ زير صدارت علامه اقبال، سنڌ جي جدائيءَ جي تائيد ڪئي وئي.

١٩٣٢ع ۾ آل انڊيا خلافت ڪانفرنس اجمير ۾ زير صدارت شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي سنڌ جي جدائيءَ جي تائيد ڪئي وئي.

لکنو آل انڊيا يونيٽي ڪانفرنس ۽ الله آباد يونيٽي ڪانفرنس، ان سوال جي پٺڀرائي ڪئي، ۽ بنگال جي هندن جي مخالفت ڪري ڳالهيون ٽٽي پيون. ان موقعي تي سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا اعلان ڪيو ته:

"برين ڪاميٽيءَ جي سفارشن کي جڏهن ته گول ميز ڪانفرنس قبول ڪيو آهي ۽ برٽش گورنمينٽ پڻ، بمبئيءَ کان سنڌ جي آزاديءَ جي اصول کي قبول ڪيو ويو آهي.

١٨- اپريل ١٩٣٢ع ۾ ڪراچيءَ ۾ زير صدارت شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ، 'سنڌ آزاد ڪانفرنس' ۾ سنڌ جي جدائيءَ جو ٺهراءُ متفقه طور پاس ٿيو.

آگسٽ ١٩٣٢ع ۾ خانبهادر ولي محمد حسن عليءَ، سيڪريٽري محمدن ايسوسيئشن جي جڳهه تي، سر شاهنواز ڀٽي مرحوم جي زير صدارت ميٽنگ ۾ فيصلو ٿيو ته ساريءَ سنڌ ۾ سنڌ جي آزاديءَ لاءِ ١٦- سيپٽمبر ١٩٣٢ع تي ڌام ڌوم سان ٺهراءُ پاس ڪيا وڃن. اهو ڏينهن ساري سنڌ ۾ ملهايو ويو.

١٥- نومبر ١٩٣٢ع تي حيدرآباد ۾، سنڌ آزاد ڪانفرنس جو هڪ عظيم الشان اجلاس ٿيو، ان ۾ سنڌ جي جدائيءَ تي زوردار ٺهراءُ پاس ڪيو ويو.

'سنڌ آزاد ڪانفرنس' ٻالي مستقل جماعت قائم ڪري، ان جو صدر سر شاهنواز ڀٽي کي چونڊيو ويو ۽ نائب صدر کهڙي کي بنايو ويو. ان جي جواب ۾ فرقه پرست هندن ٢٦ جنوري ١٩٣٣ع تي 'سنڌ هندو ڪانفرنس' سڏائي، سنڌ جي جدائيءَ جي خلاف تحريڪ جو آغاز ڪيو.

۵ فبروري ۱۹۳۳ع تي، سنڌ آزاد ڪانفرنس جي ورڪنگ ڪاميٽيءَ ڪراچيءَ ۾ وزيراعظم انگلنڊ جي سنڌ جي جدائيءَ واري اصول قبول ڪرڻ تي خوشيءَ جو اظهار ڪيو ۽ سنڌس شڪريو بجا آندو، ۽ پير سيد علي محمد راشديءَ جي اهو ڪم حوالي ڪيو ويو ته هو 'سنڌ زميندار' ۽ 'ستاره سنڌ' اخبارن ذريعي، سنڌ جي جدائيءَ جي تائيد ۾ قلمي جهاد ڪري، مخالفن کي جواب ڏيندو رهي.

۱۵ نومبر ۱۹۳۲ع تي سنڌ آزاد ڪانفرنس حيدرآباد جي صدارت ڪندي، سنڌ جي جدائيءَ متعلق هڪ پرزور ۽ مفصل خطبه صدارت پڙهيو، جنهن مخالفن جي دليلن کي ڪمزور بنائي ڇڏيو ۽ سنڌ متعلق زوردار ٺهراءُ پاس ڪيو.

هي آهن مختصر طور تي، سنڌ جي بمبئيءَ کان علحدگيءَ جا تاريخي مرحلا.

سنڌ جي بمبئيءَ کان جدائيءَ جي سلسلي ۾، جي سياسي مرحلا ٿي گذريا، تن جي مختصر ذڪر کان پوءِ، واضح رهي ته سنڌ جي بمبئيءَ کان جدائيءَ جي تحريڪ جي سلسلي ۾ برطانيه سرڪار هڪ رسل ڪميٽي مقرر ڪئي هئي. ان جو پهريون ۽ پيو اجلاس ۱۲ نومبر ۱۹۳۰ع کان ۱ ڊسمبر ۱۹۳۰ع تائين هليو.

ان ڪميٽيءَ جو چيئرمن 'ارل رسل' هو ۽ پيا ميمبر هن ريت هئا: هزهائنس سر آغا خان، قائداعظم محمد علي جناح، سر شاهنوازخان ڀٽو، سر غلام حسين هدايت الله، سر عبدالقيوم، ڊاڪٽر شفاعت احمد، سر محمد شفيع، سردار پورنسنگ، ڊاڪٽر مونجي، مسٽر ايم. آر. جيڪار، راجا نرندرناٿ، سي. واءِ. چنتامڻي، بي. وي. جادهو، ايچ. بي. موري، سر هيوبرٽ ڪار ۽ مارگوئس وغيره.

ان ڪانفرنس ۾ سنڌ جي آزاديءَ جي دلائل تي مشتمل، سر شاهنواز ڀٽي مرحوم جيڪا تقرير ڪئي، سا سنڌ جي سياسي تاريخ ۾ نهايت اهم ۽ تاريخي حيثيت رکي ٿي. ان جي پرزور تائيد قائداعظم محمدعلي جناح ڪئي. اهو خيال ۾ رکڻ گهرجي ته قائداعظم سنڌ جي علحدگيءَ واري مسئلي متعلق ۱۹۲۵ع کان وٺي ڪم ڪندو آيو آهي.

سڀ کان اول آل انڊيا مسلم ليگ علي ڳڙه ۾ اهو ٺهراءُ پيش ڪيو ويو، جنهن جي تائيد قائداعظم ڪئي.

۲۵ مارچ ۱۹۲۷ع تي، قائداعظم جي زيرصدارت سنڌ جي علحدگيءَ متعلق ٺهراءُ پاس ڪيو ويو.

آگسٽ ۱۹۲۸ع ۾ سائمن ڪميشن لاءِ جناح صاحب نوٽ تيار ڪرايو، جنهن ۾ سنڌ لاءِ دليل ڏنا ويا.

۳۱ ڊسمبر ۱۹۲۸ع تي جناح صاحب جا ۱۴ نڪتا شايع ٿيا، جن مان هڪ سنڌ جي علحدگيءَ متعلق هو.

۱- آڪٽوبر ۱۹۳۰ع تي جي- ايم- سيد، سر شاهنواز ڀٽي، سر عبدالله هارون ۽ کهڙي ياران جناح صاحب سان ملاقات ڪئي وئي، ۽ سنڌ جي علحدگيءَ جي مسئلي تي سندس تائيد حاصل ڪئي وئي.

۳۰- سيپٽمبر ۱۹۳۰ع تي جي- ايم- سيد پاران جناح صاحب کي چانهه پارٽي ڏني وئي ۽ ڪيس ان مسئلي جي تائيد لاءِ استدعا ڪئي وئي. ان پارٽيءَ ۾ علامه آءِ- آءِ- قاضي، حاتم علوي، کهڙو ۽ ميران محمد شاهه شامل هئا.

ان طرح ۱۲- نومبر ۱۹۳۰ع کان شروع ٿيل گول ميز ڪانفرنس جي پڻ اجلاسن ۾ جناح صاحب شرڪت ڪئي ۽ سنڌ جي جدائيءَ جي تائيد ڪئي.

انهن مختصر حوالن جي موجودگيءَ ۾، سر شاهنواز ڀٽي مرحوم جي تقرير پيش ڪرڻ افاديت کان خالي ناهي. چنانچه سر شاهنواز ڀٽي مرحوم جي تقرير پيش ڪجي ٿي.

سر شاهنواز ڀٽي مرحوم جي تقرير:

سنڌ اهڙي محل وقوع ۽ بيهڪ وارو علائقو آهي، جنهن جو بمبئيءَ سان الحاق محض انتظامي حيثيت سان ڪيل آهي، ۽ ان لاءِ اڳ ۾ ڪنهن به سوچ ويچار، غور ۽ فڪر کان ڪم نه ورتل آهي، ۽ نه ڪو ڪنهن خاص پاليسيءَ متعلق سنڌ کي بمبئيءَ سان سلهاڙيو ويو آهي.

پيو ته جغرافيه طور، توڙي تاريخي لحاظ سان، توڙي ٻوليءَ ۽ ادب، معاشرت ۽ ثقافت جي لحاظ سان ڪو سنڌ جو بمبئيءَ سان تعلق آهي، بلڪ هر خيال کان سنڌ، بمبئيءَ کان بلڪل مختلف آهي.

برٽش راڄ تائين به مختلف تاريخي دورن ۾ به سنڌ علحده انتظامي علائقو رهيو آهي. خود برطانيه جي قبضي کان پوءِ، سنڌ ڪجهه عرصي تائين گورنر جي ڪنٽرول ۾ رهي آهي، ليڪن سر چارلس نيپئر (گورنر) ۽ ميمبر سر آئوٽرام درميان وڏي مخاصمت ۽ پارٽيبازيءَ سببان، حڪام ۽ شهرين جي وچ ۾ بي اعتمادي، پريشاني، نفرت ۽ رقابت جو پيدا ٿيڻ لازم هو. نتيجو اهو نڪتو جو سارو نظام درهم برهم ٿي، اختلافن جي نذر ٿي ويو، ورنه اڄ سوڌو، سنڌ علحده صوبو رهيو آهي. انهن اختلافن ۽ بد اعتمادين واري دور ۾، نيٺ گورنريءَ کي ختم ڪري، عارضي طور براءِ نام سنڌ کي بمبئيءَ سان لاڳو ڪيو ويو. ان هوندي به صوبه سنڌ کي بلڪل الڳ ٿلڳ هڪ "انتظامي يونٽ" طور، ڪمشنر جي ڪنٽرول هيٺ ڏنو ويو. اهوئي طريقو اڄ تائين سنڌ ۾ رائج آهي.

جغرافيه طور تي پڻ سنڌ، بمبئي پريزيڊنسيءَ کان غير برطانوي پارٽي پٽي جي ذريعي علحده آهي. ان طرح بمبئيءَ جو خطو، سنڌ کان هڪ هزار ميل دور به آهي ۽ طبعي لحاظ کان ته بلڪل مختلف آهي.

ان طرح سنڌ جي زراعت جو طريقو، به بمبئيءَ جي زراعت واري نظام کان بلڪل مختلف آهي. نتيجي طور ڍل جي بستگيءَ جو نظام ۽ انگ اکر به بلڪل مختلف ٿين ٿا.

سنڌ جي زبان، ثقافت، تهذيب، تمدن، تاريخ، رسم و رواج به بلڪل مختلف آهن، جي بمبئيءَ سان ڪوبه بنيادي رشتو ۽ واسطو نه ٿا رکن. اهي سڀ حقيقتون اهڙيون آهن، جي سنڌ جي باشندن جي لاءِ تڪليف ۽ پريشانيءَ جو سبب بنجن ٿيون.

هڪ طرف هيڊڪوارٽر بمبئي ايترو ڏور آهي، جو اتي جي تڪتل حڪمن ۽ احڪامن جو سنڌ ۾ پهچڻ ۽ انهن کي نافذ ڪرڻ ۽ واسطيدار ذريعن تائين انهن جي رسائي ۾ ڪافي ديرمدار ٿئي ٿي. نتيجو اهو ٿو نڪري ته مسئلن جو جلدي اڪلاءُ ٿي نه ٿو سگهي ۽ نه ڪو اهم فيصلن جو فيصلو بروقت ڪري سگهجي ٿو.

ان طرح ڪمشنر جي حيثيت ڪا ذمه دارانه ۽ ديانتدارانه ڪانه آهي، بلڪ منصفانه به ناهي. ڪمشنر پاڻ کي بااختيار بلڪ خودمختيار بادشاهه سمجهي ٿو، ان ڪري ان سان ڪنهن به معقول ذريعن سان نه ڪو ملاقات ڪري سگهجي ٿي ۽ نه ڪو عزت پرئي انداز ۾ ان سان ملي انصاف ۽ حق حاصل ڪري سگهجي ٿو.

بمبئي پريزيڊنسيءَ جي رهاڪن ۽ ميمبرن جي نسلي حيثيت به جدا آهي ته انهن جي زبان به الڳ آهي ۽ اڪثريت ۾ به آهن، ان ڪري لازمي طور تي بمبئي اسيمبليءَ ۾ سنڌي ميمبر پاڻ کي ڌاريو ۽ اڌارو، اجنبي ۽ اڪيلو محسوس ڪن ٿا. افهام ۽ تفهيم جي آسان ذريعن جي نه هجڻ جي ڪري، پريزيڊنسيءَ جي ميمبرن طرفان به ڪين گهٽ حمايت حاصل ٿئي ٿي.

علاوه ازين سنڌ جا مسئلا، مطالبا ۽ حق، بمبئيءَ جي مسئلن کان ايترو ته مختلف آهن، جو انهن کي پريزيڊنسيءَ جو سامهون آڻڻ به ڏاڍو مشڪل مرحلو آهي. ان سلسلي ۾ بمبئيءَ ۾، ڪنهن به وزير يا ميمبر يا پارٽيءَ کان ڪنهن به قسم جي جائز ۽ حق پسندانه حمايت به حاصل ڪري نه ٿي سگهجي.

نتيجو اهو ٿو نڪري جو بنهي حيثيتن ۾ بمبئي حڪومت لاءِ چونڊيل سنڌي نمائندن کي ۽ ان سان گڏ سنڌ کي نظرانداز ڪيو ٿو وڃي.

ان طرح پريزيڊنسيءَ جا چونڊيل غيرسنڌي نمائندا، سنڌ جي مسئلن، مطالبن، مشڪلاتن ۽ دقتن کي سمجهي نٿا سگهن ۽ نه ڪو انهن کي سمجهائڻ جو ڪو بيو معقول طريقو ئي آهي. ان ڪري صاف طور چئي ٿو سگهجي ته اهي نمائندا سنڌ جي مسئلن کي سمجهي سگهن، اهڙي توقع رکڻ بلڪل فضول آهي. اهوئي سبب آهي جو اهي غيرسنڌي نمائندا، سنڌ سان 'پڙيءَ' جي برابر به دلچسپي وٺي نه ٿا سگهن ۽ گهڻو ڪري سنڌ جي مشڪلاتن ۽ مسئلن کي نه سمجهي سگهڻ جي حالت ۾، سنڌ جي سڀني ترقياتي اسڪيمن جي اڪيون ٻوتي مخالفت ڪن ٿا. ان صورتحال ۾ حڪومت پاران سنڌ کي بلڪل نظرانداز ڪيو وڃي ٿو.

اهوئي سبب آهي جو اهي غيرسنڌي اڪثريت وارا ميمبر، سنڌ جي دلن جي التظام کي نه سمجهي سگهڻ جي حالت ۾ نهايت غيرهمدردانه ۽ غيرذمه دارانه روش اختيار ڪن ٿا. ان ئي طريق ڪار سان ۽ اهڙي ئي ماحول ۾، تعليمي نظام، رستن جي تعمير، مواصلات جي ذريعن ۽ اسپتالن جي خيال سان، سنڌ جي قومي زندگي بلڪل نظرانداز ڪئي وڃي ٿي. ان ڪري سنڌ ۾ جڻ سڄ لڳي پئي آهي.

مزيد هي تہ بمبئيءَ جي معرفت، انڊيا سرڪار ڏانهن جي سنڌ جون ترقياتي منصوبہ بنديون موڪليون وڃن ٿيون، انهن جي زوردار تائيد نہ ڪرڻ ڪري، انهن ۾ گهٽ اثر رهي ٿو، بمقابلہ سڌي طريقي سان درخواستن موڪلڻ جي.

سنڌ اهي سمورا سور ڏاڍي خاموشيءَ ۽ صبر سان، ورهين جا ورهيہ سهندي آئي آهي. هاڻي وڌيڪ برداشت ڪرڻ جي ڪابہ گنجائش باقي نہ رهي آهي.

آخر ۾ گهڻي سوچ ۽ ويچار، غور ۽ فڪر، باهمي تبادلہ خيالات ۽ واسطيدارن جي باهمي مشورن ۽ پڙهيلن جي ڳڻ ڳوت ۽ ماهرن جي ڇنڊڇاڻ ڪان پوءِ واضح ٿيو تہ سنڌ جي ترقي صرف ”علحدگيءَ“ ۾ ٿي سگهي ٿي.

هي معاملو پهريائين ١٩١٣ع ۾ سرگواسي آنريبل هرچند راءِ ڪراچيءَ ۾ ڪانگريس جي استقباليہ خطبي ۾ پيش ڪيو هو. ان ڪان پوءِ وقت بہ وقت سنڌ صوبائي ڪانفرنسن جي طرفان ان ڪي مدلل ۽ معقول لموني ۾ پيش ڪيو ويو. ۽ هڪ جهڙن صوبائي بنيادن تي، صوبي جي قيام جو ٺهراءُ ١٩٢٧ع ۾ بحال ڪيو ويو، جنهن ۾ چيو ويو تہ ابتدا سنڌ ڪي علحده ۽ آزاد صوبي بنائڻ سان ڪئي وڃي.

ان سلسلي ۾ آل سنڌ مسلم ليگ بہ سنڌ جي علحدگيءَ لاءِ زبردست حمايت ڪئي.

دهلي مسلم ليگ ڪانفرنس جي تجويزن ۾ ’سنڌ‘ جي آزادي هڪ اهم امر هو. ان طرح آل پارٽيز ڪانفرنس جي ٺهرائن ۾ بہ سنڌ جي علحدگيءَ جي مسئلي متعلق زبردست نموني ۾ مطالبو ڪيو ويو.

١٧- جولاءِ ١٩٢٨ع ۾ سنڌ جي هندو-مسلم اتحاد ڪانفرنس ۾ متفقہ طور جي صلح جا شرط رکيا ويا، تن مان هڪ شرط ۾ سنڌ جي علحدگيءَ تي زوردار نموني ۾ اعتماد ظاهر ڪيو ويو.

ان طرح دهليءَ ۾ ١٩٢٨ع واري ڪانفرنس ۾ پڻ سنڌ جي علحدگيءَ جي گهُر ڪئي وئي.

اهو بلڪل اعتماد ۽ يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ سنڌ جي جدائيءَ جو مسئلو هاڻي ابتدائي مرحلن مان نڪري، اعليٰ سطح تي پهچي چڪو آهي. تازو سنڌ محمدن ايسوسيئيشن پڻ سنڌ جي جدائيءَ لاءِ زوردار مطالبو ڪيو آهي، ۽ اسٽيٽيوٽري ڪميشن بہ پنهنجي پاران تحقيقات شروع ڪري ڏني آهي.

اسان هن مسئلي جي اوائلي حيثيت ۽ تڪميلي صورت تي ڪافي غور ڪري چڪا آهيون. هر لحاظ سان هن مسئلي جي نوعيت تي تدبر ڪري چڪا آهيون. اسان ان نتيجي تي پهتا آهيون تہ سنڌ جي علحدگيءَ نہ فقط سنڌ لاءِ، پر سڀني لاءِ نفعہ بخش ثابت ٿيندي، مسلمانن سان گڏ هندن کي بہ امن ۽ آرام، سلامتي ۽ سهنج سان گذارڻ جو موقعو ملي سگهندو.

بمبئي حڪومت اوائل ۾ علحدگيءَ جو فيصلو ڏنو هو، جو اڻ ڄاڻائيءَ جي ڪري پيدا ٿيو هو، هاڻي تہ خود بمبئي حڪومت بہ تائيد ڪئي آهي، ۽ سنڌ صوبائي ڪميٽيءَ جي تقاضائن ۽ دليلن کي تسليم ڪيو آهي.

اهو بہ خيال ۾ رهي تہ ڪميٽيءَ جي هڪ ميمبر سيد ميران محمد شاهہ سنڌ جي آزاديءَ ۽ علحدگيءَ جي حمايت ۾ نهايت زوردار، مدلل ۽ اثرائتي تقرير لکي آهي (ڏسو هن مضمون جو ٣ حصو) اسان جي انهن سيني خدمتن ۽ جدوجهد جي تائيد خود پارٽ جي مرڪزي ڪميٽيءَ بہ ڪئي آهي تہ پلي سنڌ کي علحده صوبائي آزادي ڏني وڃي.

ان طرح اسٽيٽيوٽري ڪميشن بہ جاچ جوچ ڪري، انگ اکر جاچي، حالات کان واقفيت پيدا ڪري، آخرڪار سنڌ جي علحدگيءَ واري اصول کي تسليم ڪيو آهي، ۽ ان کي وزندار بنائڻ لاءِ اها بہ تجويز ڏني آهي تہ مسئلو حدن کي متعين ڪندڙ ڪميٽيءَ جي حوالي ڪري، حدون قائم ڪرائڻ گهرجن.

ان سلسلي ۾ پارٽ سرڪار ڪميشن جي رپورٽ تي نظرثاني ڪندي لکيو آهي تہ:

"جڏهن تہ سنڌ ۾ علحدگيءَ جو مطالبو زور وٺي ويو آهي، پر جئن تہ اڃا تائين ڪو آخري فيصلو نہ ٿي سگهيو آهي، تنهن ڪري جلد تحقيقات ڪري فيصلو ڏيڻ گهرجي."

ان کان اڳ بمبئي حڪومت پاران چيو ويو آهي تہ اهو مسئلو هائي حدود ڪميشن جي فوراً حوالي ڪيو وڃي.

انهن سيني پيش ڪيل حقيقتن جي مطالعي کان پوءِ واضح ٿئي ٿو تہ هن وقت برسراقتدار طبقو بہ سنڌ جي آزاديءَ جي اصول کي قبول ڪري چڪو آهي.

ان سلسلي ۾ مخالفن طرفان جو ڪجهہ بہ چيو ويو آهي، ان جي غائرنگاهہ سان مطالع کان پوءِ واضح ٿئي ٿو تہ ان سلسلي ۾ ٽي مشڪلاتون ٿي سگهن ٿيون. هڪ انتظامي، ٻي مالي ۽ ٽين هندو فرقہ وارانہ- هنن سان ٽين رڪاوٽ کي فوراً حل ڪرڻ گهرجي.

هندن ڪي ان غلط فهميءَ ۾ مبتلا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي تہ سنڌ جي آزاديءَ کان پوءِ، صوبو مسلمانن جي اڪثريت وارو بنجي ويندو. ليڪن ان سلسلي ۾ هيءَ حقيقت واضح هئڻ گهرجي تہ سنڌ جي علحدگيءَ جو مسئلو مسلمانن جي حيثيت سان گهٽ، پر "سنڌي" حيثيت سان وڌيڪ ترجيح جي قابل آهي.

انهن خدشن ۽ خطرن جي غلط پروپيگنڊا کي سمجهڻ کان پوءِ، سڀ کان اول مرڪوئي آنربل هرچندراءِ انهيءَ سنڌ جي علحدگيءَ جي حق بہ جانب هجڻ بابت، هندن طرفان زوردار حمايت ڪئي هئي ۽ مسٽر منتنگ، لارڊ چيلمسفورڊ پاران حمايت ڪئي هئي. ان طرح خود آل انڊيا مهاسڀا، جنهن جي اجلاس ۾ اول اول سنڌ جي علحدگيءَ جي خلاف اشتعال انگيز تقريرون ڪري غلط فهمي پيدا ڪئي وئي هئي ۽ ان جي خلاف سخت ۽ منافرت آميز ٺهراءُ بہ پاس ڪيو هو. آل انڊيا مهاسڀا جي مشهور ليڊر پنڊت مدن موهن مالويہ جي طرفان پيش ڪيل ٺهراءُ ۾ سنڌ جي علحدگيءَ جي تقاضا ڪئي وئي.

اهو ئي ڪارڻ آهي جو سازگار ماحول ۾ ١٧- جولاءِ ١٩٢٨ع تي هندو- مسلم معاهدو ٿيو هو.

هي چند مثال آهن، جن مان سنڌ جي علحدگيءَ جي مطالبي جي حقيقت ۽ حيثيت معلوم ٿي سگهي ٿي، جيڪي هندن جي جذبات جي بهترين عڪاسي ڪن ٿا. ان حمايت ڪرڻ وارا ڪارڻ ۽ اسباب، هو چڱيءَ طرح سان سمجهي سگهن ٿا.

اهو ياد رهي ته هندن جي توقعات ڪي تمام گهٽي هٿي ملندي، خاص طرح سان سڀ ڪان پهريون اثر جيڪو ٿيندو، ان موجب سنڌ جي هندن جي اقتدار ڪي تمام گهٽي تقويت ملي ويندي. بهرحال انتظامي توڙي مالياتي خيال کان، ڪي اعتراض درست آهن ۽ وڌيڪ سنجيدگيءَ سان غور ڪرڻ جهڙا آهن، جاڪاڻ ته اهي وڌيڪ صحيح ۽ حقيقي مڃيا وڃن ٿا. پر جاڪاڻ ته عوام ۽ غيرسرڪاري حلقن ڪي انهن جي ثابت ڪرڻ لاءِ ٺوس ثبوت اجا نه ملي سگهيا آهن، ان ڪري وقت کان اڳ ڪيل اعتراض بلڪل بي بنياد سمجهڻ گهرجي.

باوجود ان جي، اجا به جيڪڏهن انهن اعتراضن تي دوباره غور ڪيو ويندو ته ان حالت ۾ به اهي اعتراض بلڪل غلط، بي بنياد ۽ غيرحقيقي ثابت ٿيندا.

انتظامي تڪليفن ڪي هينين لفظن ۾ بيان ڪيو وڃي ٿو:

١- سنڌ جي آبادي ۽ رقبو ايترا ناهن، جو علحدو صوبو بنائي سگهجي.

٢- اتي گورنر ۽ گهرازگهر ٽن وزيرن جيترو به ڪم ناهي.

٣- سنڌ جي علحده صوبي ڪي، بمبئيءَ جي ماهرن کان صلاحون نه ملي سگهنديون ۽ نه ڪي الهن جي تجويزن ڪي حاصل ڪرڻ لاءِ سنڌ وٽ ڪي اهڙا معقول ذريعا موجود ٿي سگهندا.

جيتري قدر آباديءَ ۽ رقبي جو سوال آهي، ان متعلق جاڻڻ گهرجي ته هيٺيان انگ اکر غور سان جاچڻ گهرجن، جن سان واضح ٿيندو ته اهي انگ اکر سنڌ جي آباديءَ ڪي پارت جي انهن رياستن جي آباديءَ ۽ رقبي جو تناسب ڏيکاريندا، جن ڪي اڳ ئي علحده صوبائي حيثيت حاصل ٿي چڪي آهي.

صوبو	آبادي	علائقو
اجمير	٤٢٩٠٠٠	٢٧١١
آسام	٩٧٠٠٠٠٠	٥٣٠١٥
سرحد	٢٥٠٠٠٠٠	١٣٤١٨
سنڌ	٣٣٧٠٠٠٠	٤٧٠٠٠

هي خيال ته علحده حڪومت هڻ جي ڪري، ڪو گهڻو ڪم نه رهندو، جنهن لاءِ هڪ گورنر ۽ ٽي وزير مقرر ڪجن، جيڪڏهن هر ڪو ان فيصلي تي پُڄي ته پوءِ ٽي نه، فقط ٻه وزير ٿي رکجن.

توقع آهي تہ جڏهن باقاعده ڪم شروع ٿيندو، ۽ عوام جي ضرورتن ڪي حل ڪرڻ لاءِ ڪوششون تيز ڪيون وينديون، ۽ سنڌ جي ترقيءَ ڏانهن ذمہ دارانہ حيثيت سان توجهہ صرف ڪيو ويندو تہ پوءِ پاڻ هي ڪم وڌندو ۽ مناسب انداز ۾ وزيرن ۾ اضافو ڪيو ويندو.

بمبئي سرڪار جي ماهرن جو جيستائين تعلق آهي، اهي اڳ ۾ ئي سنڌ لاءِ سرد مهريءَ ڪان ڪم وٺي رهيا آهن، پر اهو خيال ۾ رکڻ گهرجي تہ سنڌ جي مسئلن جي نوعيت ئي الڳ آهي. انهن مسئلن ڪي سنڌ ۾ متعلقہ ڪاتن جا سربراهہ چڱيءَ طرح سان ڄاڻن ٿا، الهن جي توثيق بمبئي جا ماهر بہ ڪري چڪا آهن. اهي مسئلا بمبئيءَ سان گڏ هئڻ جي حالت ۾ بہ موجود آهن ۽ جدائيءَ ۽ علحدگيءَ جي حالت ۾ بہ موجود رهندا، جيستائين بتدريج سڀ مسئلا وڃي پايہ تڪميل تي پهچن، جي ظاهر آهي تہ علحدگيءَ ۽ جدائيءَ جي حالت ۾ حل ٿي سگهندا- گڏيل حيثيت سان تہ انهن جي حل ٿيڻ جو ڪو سوال ئي پيدا نہ ٿو ٿئي.

هيتري ڇنڊڇاڻ ڪان پوءِ، ان ٽئين مسئلي تي ڪجهہ روشني وجهنداسون، جو آهي مالي اعتراض. هڪ طرف سنڌ جي انتظاميہ جو خرچ ۽ ٻئي طرف سکر براج جو خرچ.

ان سلسلي ۾ سمجهڻ گهرجي تہ سکر براج متعلق اصل ۾ بمبئي سرڪار تي ڪوبہ بار ڪونہ آهي، ان جو خرچ پارت سرڪار ڪان قرض طور ورتو ويو آهي، جيڪو سنڌ سان ئي واپس ڪيو ويندو. بمبئيءَ ڪي تہ صرف پوسٽ آفيس جو ٿورو گهڻو خرچ ڪرڻو پوندو.

باقي انتظاميہ جي خرچ جو جيتري قدر تعلق آهي، تہ پوءِ ان متعلق اول اهو تہ ثابت ڪيو وڃي تہ ڇا واقعي سنڌ هڪ ڪٽل علائقو آهي! حقيقت ۾ سنڌ جو صوبو ڪٽل نہ، پر شاهوڪار ۽ پيداوار وارو سگهيو سڃايو صوبو آهي.

افسوس اهو آهي جو خود بمبئي سرڪار وٽان، ڪيترين ئي التجائن ڪرڻ جي باوجود، حقيقي انگ-اکر اڃا تائين اسان ڪي نہ ملي سگهيا آهن.

ڪائونسل جي سوال ڪرڻ تي ايوان ۾ هيٺيان انگ-اکر پيش ڪيا ويا آهن، جيڪي تازه ترين تصور ڪرڻ گهرجن.

٢٢-١٩٢٣ع — ٢٣-١٩٢٤ع — ٢٤-١٩٢٥ع

آمدني ١٩٥ع ١٩٢ع ١٨٠

خرچ ٢٢٠٩ع ٥٢٠٢ع ٢٢١

الهن انگن اکرن ۾ هيٺيون خرچ شامل آهي:

الف: آبپاشي ڪيپٽل خرچ

ب: متفرقہ آبپاشي خرچ

ج: سول تعميرات تي خرچ

سر شاهنواز ڀٽي مرحوم مٿينءَ تقرير ۾ چيو آهي ته:

"اهو خيال به رهي ته ڪميٽيءَ جي هڪ ميمبر سيد ميران محمد شاهه سنڌ جي آزاديءَ ۽ علحدگيءَ جي حمايت ۾ نهايت زوردار، مدلل ۽ اثرائتي تقرير ڪئي آهي."

هت مناسب سمجهندي مرحوم سيد ميران محمد شاهه جي تقرير مان هڪ اقتباس پيش ڪجي ٿو:

"سون کي خبر نٿي پوي ته جڏهن صوبن کي حق خود اراديءَ جي بنياد تي جدا صوبي بنائڻ جو اصول عام طرح مان قبول ڪيو وڃي ٿو، ته پوءِ ڪهڙن بنيادن تي ڪن صوبن کي وڌيڪ اختيار ۽ ڪن کي گهٽ اختيار ڏيڻ جي ڳالهه ڪئي وڃي ٿي! اها گهُر رڳو سنڌ طرفان نه ڪيل آهي، پر آسام ۽ ٻين صوبن طرفان به جدا صوبي ڪرڻ جي ٿيل آهي، جيڪڏهن انهن کي جدا ڪيو ويندو، ته پوءِ ڪهڙيءَ طرح سان اسان کي اهڙي حق کان محروم رکڻ جائز ٿيندو! جدا صوبن بنائڻ لاءِ جن ايراضين طرفان گهُر ڪئي ويئي آهي، انهن مان برٽش بلوچستان ۽ اتر-الهندي سرحدي ايراضيءَ طرفان به تقاضا ڪيل آهي. انهن ايراضين جي رهاڪن کي ته جمهوري اسيمبليءَ ۾ ڪم ڪرڻ جو تجربو به ناهي. اهو تجربو اسان بمبئي ڪائونسل ۾ رهي پرائي ورتو آهي. پوءِ پتو نٿو پوي ته ڪهڙي اصول جي آڌار تي، بمبئيءَ سان گڏ رهڻ جي حالت ۾ وڌيڪ حقن ملڻ جي ڳالهه ڪئي وڃي ٿي، ۽ جدا رهڻ ڪري، انهن جي گهٽجڻ جو ذڪر ڪيو وڃي ٿو!

"پر اڄ ته بمبئيءَ ۾ غلاميءَ ۾ رهڻ ڪري، وڌيڪ حقن ملڻ کان سنڌ جي جدا صوبي بنائڻ خاطر موجوده آئين تي به راضي رهڻ لاءِ تيار آهيان. آخر غلاميءَ کان ٿوري آزادي به بهتر آهي!"

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

قائداعظم - آزاديءَ جي جدوجهد ۽ سنڌي مسلمان

(نوٽ: برصغير جي سياسي تاريخ ۾ سنڌ کي بنيادي ۽ مرڪزي حيثيت حاصل آهي. ان جي ثبوت ۾، سنڌ جي مشهور اهل علم ۽ فاضل شخصيت ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جو هي تحقيقي شاهڪار پيش ڪجي ٿو. ڊاڪٽر صاحب جو هي مقالو، تاريخي ترتيب، احتياط ۽ اعتدال جي سهڻي انداز ۾ لکيو ويو آهي. ڪيترا مسئلا اگرچه نهايت اختصار سان بيان ڪيا ويا آهن، تاهم مطالع وارا ان جي تفصيل کي چڱيءَ طرح سان سمجهي سگهن ٿا. هن مقالي جا ٽي حصا آهن: هڪ حصي ۾ سنڌ جي ليڊرن جي سياسي ڪارنامن جو ذڪر موجود آهي، جي انهن بزرگن، خلافت تحريڪ، هجرت تحريڪ، ترڪ موالات تحريڪ، مسلم ليگ ۽ سنڌ جي بمبئيءَ کان جدائيءَ واري تحريڪ ۾ سرانجام ڏنا. ان طرح ٻئي حصي ۾ مسلم ليگ جي تاريخ، ارتقا ۽ آل انڊيا مسلم ليگ بنجڻ تائين سنڌ مختلف مرحلن کي ترتيب ۽ تاريخ وار بيان ڪيو ويو آهي؛ ٽئين حصي ۾ قائداعظم جهڙي جليل القدر سياستدان جي سياسي جدوجهد، ان جي مختلف تاريخي مرحلن، ڪانگريس کان ونڊي مسلم ليگ تائين عملي ڪوششن، ملڪ لاءِ مخلصانه ۽ دليرانه خدمتن، انگريزن ۽ ڪانگريس سان اختلافي مسئلن، پنهنجي موقف جي صداقت لاءِ سنڌ دليلن ۽ نتيجن تي جامع ۽ ڪشش انگيز بحث ڪيو ويو آهي. ان طرح انهن ٽنهي حصن کي ملائي، ڏيکاريو ويو آهي ته اهي سڀ گويا پاڪستان جي تاريخ جا مکيه مرحلا آهن. اميد ته هي شاهڪار، سياست ۽ تاريخ سان دلچسپي رکندڙ اهل ذوق عالمن ۽ شاگردن لاءِ معلومات افزا ثابت ٿيندو. — غ. م. گ)

تاريخ شاهد آهي تہ محمد بن قاسم جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ، سنڌ تي لاڳيتو مسلمانن جي حڪومت رهي. ٽالپورن جي حڪومت ختم ٿيڻ بعد، ڌاريون پيرو، سنڌ تي غيرمسلم راڄ ڪرڻ لڳا.

انگريزن جي اچڻ کان پوءِ هن ملڪ ۾ انگريزي تعليم جو رواج پيو. جيئن تہ انگريزن دغابازيءَ سان سنڌ فتح ڪئي هئي، تنهن ڪري عالمن توڙي عوام کي انگريزن کان نفرت هئي. انهيءَ ڪري شروع ۾ انگريزي تعليم جي مخالفت ڪئي وئي. ان جي باوجود ڪجهہ سمجهدار ماڻهن ان طرف توجہ ڏني، ڇاڪاڻ تہ هندو انگريزي تعليم حاصل ڪري سرڪاري عهدا هٿ ڪري رهيا هئا. سرسيد احمد جي تحريڪ کان متاثر ٿي، حسن علي آفندي مرحوم "نيشنل محمدن ايسوسيئيشن" جي شاخ ڪراچيءَ ۾ قائم ڪئي، ۽ ١٨٨٥ع ۾ ڪراچيءَ ۾، مسلمانن جي تعليم لاءِ "سنڌ مدرسةالاسلام" جو بنياد وڌو. عليگڙه تحريڪ جي سلسلي ۾ هندوستان جي مسلمانن ۾ تعليم وڌائڻ لاءِ "آل انڊيا مسلم ايجوڪيشنل ڪانفرنس عليگڙه" قائم ڪئي وئي، جيڪا هندستان جي مختلف هنڌن تي تعليمي ڪانفرنسون منعقد ڪري، مسلمانن جا تعليمي مسئلا سلجهائي رهي هئي. انهيءَ اداري جو ڌيان سنڌ جي مسلمانن جي تعليم ڏانهن بہ ڇڪايو ويو. ان جي نتيجي ۾ ١٩٠٧ع ۾، ڪراچيءَ ۾، مولانا حاليءَ جي صدارت ۾ ڪانفرنس جو اجلاس ٿيو، جنهن ۾ ٻين تجويزن سان گڏ تعليمي فنڊ جي تجويز بہ بحال ٿي، جنهن موجب حڪومت کي درخواست ڪئي ويئي تہ هوءَ سنڌ جي مسلمان زميندارن کان ڍل سان گڏ هڪ پيسو في رپيو تعليمي ٽيڪس وصول ڪري، ۽ اهڙيءَ طرح جيڪو پيسو گڏ ٿئي، اهو سنڌ جي مسلمانن جي تعليم تي خرچ ڪيو وڃي.

ان کان پوءِ ١٩١٠ع ۾، آل انڊيا مسلم ايجوڪيشنل ڪانفرنس جو اجلاس خيرپور ۾ ٿيو، جنهن جو پڻ سٺو نتيجو نڪتو. اهڙيءَ طرح، سنڌ جا سڄاڻ مسلمان تعليم طرف توجہ ڏيڻ لڳا، ۽ سنڌي مسلمان هوريان هوريان نئين تعليم پرائڻ لڳا.

تعليم سان گڏ سنڌي مسلمانن ۾ سياسي ۽ قومي شعور بہ پيدا ٿيڻ لڳو. انگريزن جي ڪوشش سان، ١٨٨٥ع ۾ ڪانگريس قائم ٿي، ۽ گڏيل هندستان جي مسلمانن جي ڪوشش سان ١٩٠٦ع ۾ مسلم ليگ قائم ٿي. انهن ٻنهي وڏين سياسي جماعتن جا جلسا، وقت بوقت سنڌ جي مرڪزي شهر ڪراچيءَ ۾ منعقد ٿيندا رهيا.

آخرڪار انهن ٻنهي جماعتن جون صوبائي شاخون بہ سنڌ ۾ قائم ٿيون. مسلم ليگ جي شاخ، ڌاريون پيرو، باشعور ۽ مخلص سياسي رهنما رئيس غلام محمد خان ڀرڳڙيءَ جي ڪوشش سان ١٩١٧ع ۾ قائم ٿي.

اهڙيءَ طرح سنڌ جي مسلمانن سياست ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي، ۽ حڪومت ۾ پنهنجي حصي وٺڻ لاءِ پاڻ پتوڙڻ شروع ڪيائون.

شروع کان سنڌ جي مسلمانن کي اسلام ۽ مسلمانن سان بيحد محبت رهي آهي. ان زماني ۾ ترڪيءَ جو بادشاهه، مسلمانن جو خليفو سڏيو ويندو هو. انهيءَ ڪري سنڌ جي مسلمانن کي ترڪيءَ سان محبت هئي. هوڏانهن انهن ڏينهن ۾ وڏي عرصي کان برطانيه ۽ عيسائي حڪومتن جون ترڪيءَ خلاف سازشون هليون ٿي آيون. انهن جيڪي حرڪتون ۽ سازشون ڪيون، انهن کي مختصر نموني ۾ هن طرح بيان ڪري سگهجي ٿو:

(۱) ۱۸۵۸ع ۾ مولڊيو ۽ ولاچيا جي عيسائي رعيت کان بغاوت ڪرائي، اليگزينڊرڪوُرا کي پنهنجيءَ حمايت ۾ انهن رياستن جو امير مقرر ڪيو.

(۲) ۱۸۵۸ع ۾ ولاچيا ۽ مولڊيو جي ساڻهن گڏجي رومانيا ۾ بغاوت ڪرائي. صليبين (عيسائين) 'باب عالي' (ترڪيءَ جو خليفو) تي زور رکي، رومانيا کي آزاد ڪرايو ۽ جرمنيءَ جي شهزادي چارلس کي ان جو فرمانروا مقرر ڪرايو.

(۳) ۱۸۷۵ع زار روس بين الاقوامي معاهدن جي خلاف ورزي ڪندي، ڪاري سمنڊ ۾ پنهنجو بحري بيڙو موڪليو، ۽ ترڪيءَ جي ڪن ساحلي علائقن تي قبضو ڪيو.

(۴) ۱۸۷۶ع ۾ صليبين جي سازش تي بلقان ۾ شورش برپا ٿي ۽ وري ظاهري طرح مداخلت ڪري، 'باب عاليءَ' کان باغين جا مطالبا مڃارايا.

(۵) ۱۸۷۷ع ۾ روس بلقان تي حملو ڪيو، لڙائي ڪيترن ئي مهينن تائين هلي. آخر ترڪيءَ کي شڪست ملي ۽ روس ايڊريانوپل فتح ڪيو. ۱۸۸۱ع ۾ يورپ جي صليبين جي مداخلت تي صلح ٿيو.

(٦) ۱۸۹۰ع ۾ فرانس تيونس تي حملو ڪري، پنهنجي هٿ ڪيو، جيڪو ترڪيءَ جو صوبو هو. ۱۹۰۴ع ۾ فرانس مراڪش تي قبضو ڪيو.

ثابت آهي ته برطانيا جو انهن سڀني سازشن ۾ هٿ هو، ان ڪري گڏيل هندستان جي مسلمانن جو انگريزن کان نفرت جو هڪ سبب اهو به هو ته انهيءَ ڪري هتي جا مسلمان، انگريزن کان بيحد متنفر هئا.

۱۹۱۰ع ۾ اٽليءَ طرابلس تي حملو ڪيو، جيڪو ترڪيءَ جو پراڻهون علائقو هو. جڏهن سنڌ جي مسلمانن ترڪيءَ جي مسلمانن سان اٽليءَ جي ڪيل ظلمن جا داستان ٻڌا، تڏهن اٽليءَ کان نفرت ڪرڻ لڳا. اٽليءَ جون ٽوپيون ساڙيون ويون ۽ ترڪي ٽوپين پائڻ جو رواج عام پيو. پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ جيئن ته برطانيا جي حڪومت ترڪيءَ جي دشمن هئي، انهيءَ ڪري سنڌ جا مسلمان انگريزن کان وڌيڪ نفرت ڪرڻ لڳا. هنن جي پوري دلي همدردي ترڪيءَ سان هئي. ڪيترن سنڌي شاعرن شعر جي ذريعي سنڌ جي مسلمانن جي جذبات جي ترجماني ڪئي آهي.

يوناني جيئن ته ترڪيءَ سان وڙهي رهيا هئا، تنهنڪري ڳڙهي ياسين جي شاعر محمد آدم (ولادت ۱۸٦۳ع، وفات ۱۹۴۸ع) کانئن نفرت جو اظهار هن طرح ڪيو:

خدايا!! ظالمن جي ڪر تباهي ڪارزاري اچ،
صليبي سرلڪون سيئي، تنين ڪر زارخواري اچ،
خوشي هت ڪانه ڪا آهي، يوناني غرق ٿيا سمنڊن،
بڏي پيڙي حڪومت جي، مٿن قادر قهاري اچ،
خوشي خاوند يونانين تي، ڪئي ڪوڙي زهر قاتل،
ڦرن حيران سرگردان، تنين سيني خواري اچ،
ڪئي هاتف ندا حق جي، ”حاجي“ ڪن تي پئي هائي،
’ڪمالن‘ جي ڪمالي تي، تنين کي رستگاري اچ.

ان ۾ ترڪيءَ جي سالاراعظم، ڪمال پاشا ڏانهن اشارو آهي، جو ان وقت فوجن جو ڪمانڊر اِن چيف هو.

١٩١٨ع ۾ بلغاريا، سرويا ۽ يونان گڏجي مقدونيا ۾ بغاوت ڦهلائي. مٿين شعر ۾ انهيءَ واقعي جو ذڪر آهي، جڏهن يوناني ترڪن سان وڙهي رهيا هئا. انهيءَ کان اڳ ١٩٠٨ع ۾ ترڪيءَ ۾ فوجي انقلاب آيو. انور پاشا جي قيادت ۾ فوجين هڪ تنظيم بنائي، جنهن جو نالو ”اتحادالمسلمين“ هو. ان جو مطلب هي هو ته جمهوري نظام قائم ڪيو وڃي ۽ خليفي جا اختيارات محدود ڪيا وڃن. انجمن ١٩٠٨ع ۾ پنهنجي اصلاحي پروگرام جو اعلان ڪيو. ٿورن ڏينهن کان پوءِ ان پارٽيءَ حڪومت تي قبضو ڪيو، ۽ بادشاهه جا اختيار محدود ڪري، حڪومت جو نظام پنهنجي هٿ ۾ ڪنيو. ١٩١٢ع ۾ سرويا ۽ مونٽي نيگرو، يونان ۽ بلغاريا، روس جي اشاري تي گڏجي بلقان تي حملو ڪيو، ان ۾ هندستان جي آزاد تحريڪن ترڪيءَ کي مالي ۽ اخلاقي مدد ڪئي. سنڌ مدرسةالاسلام جي بانيءَ، حسن علي آفنديءَ به سنڌ مان چندو ڪري موڪليو، جنهن ڪري کيس ”آفندي“ جو خطاب مليو ۽ ان سان گڏ کيس ترڪيءَ پاران سفارت جي سَنَد به موڪلي وئي.

انگريز شروع کان ئي ترڪيءَ جا دشمن هئا، انهيءَ ڪري سنڌ جي مسلمانن کي انگريزن کان بيحد نفرت پيدا ٿي.

حضرت مولانا تاج محمود امروٽي فرمائي ٿو:

ڏي ڏئي تون فتح ڪامل، مصطفيٰ ابرار کي،
سرد غازين کي مدد، هرجا، سندن هرڪار کي.
ويڙهه ۾ ويرين سندن ٽڪڙو ڪيو ترڪن تمام،
ڏڙ سسيون سورهيه ڪٽن، ويرين سندي ڪاپار کي.
ترڪ تازا ڪر توانا، آل عثمان جي سوا،
ناس ڪر سارا نصارا، راڄ روشن زار کي.

۱۹۱۴ع ۾ حضرت شيخ الهند، مولانا محمود الحسن ديوبندي هندستان کي آزاد ڪرائڻ لاءِ هڪ خفيه تحريڪ هلائي، جنهن ۾ مسلمانن ۽ هندن گڏجي ڪم ڪيو. انهن ڏينهن ۾ حضرت شيخ الهند جو شاگرد، وڏو عالم ۽ انقلابي، حضرت مولانا عبيدالله سنڌي پير جهنڊي جي مدرسي ۾ رهندو هو، ۽ مدرسي جو مهتمم هو. آزاديءَ جي ان تحريڪ جي سلسلي ۾ ۱۹۱۵ع ۾ ڪيس انگريزن جي خلاف محاذ قائم ڪرڻ لاءِ ڪابل موڪليو ويو. انهيءَ تحريڪ جي سلسلي ۾، ملڪ اندر جيڪي مرڪز قائم ڪيا ويا هئا، تن مان ۵ سنڌ ۾ ٻه هئا: هڪ امروٽ ضلع سکر ۾ هو، جنهن جو امير حضرت مولانا تاج محمود صاحب امروٽي هو، هي مرڪز سنڌ ۽ بلوچستان لاءِ هو. لس ٻيلي ۽ قلات لاءِ ڪراچيءَ ۾ مرڪز هو، جنهن جو امير حضرت مولانا محمد صادق صاحب کڏي وارو هو. اها تحريڪ جيڪا ”ريشمي رومال جي تحريڪ“ جي نالي سان مشهور آهي، ۱۹۱۷ع ۾ ناڪام ٿي. مولانا عبيدالله سنڌي پنجويهه سال جلاوطن رهڻ کان پوءِ ۱۹۳۹ع ۾ خانبهادر الله بخش سومري شهيد جي وزارت جي زماني ۾ ۽ ان جي ڪوشش سان وطن واپس آيو.

يورپ جي ظالم ۽ استعماري طاقتن، خاص طرح سان انگريزن، ترڪن جي خلاف جيڪي سازشون شروع ڪيون، تن جي مدنظر، خلافت ۽ حرمين شريفين جو تحفظ ضروري هو. انهيءَ لاءِ گڏيل هندستان جي مسلمانن، ۱۹۱۹ع ۾ ”آل انڊيا خلافت ڪاميٽي“ قائم ڪئي. سنڌ جو مشهور سياسي ليڊر رئيس غلام محمد خان ڀرڳڙي مرحوم، خلافت تحريڪ کي وڏي تقويت پهچائي. اهوئي سبب هو، جو ڪيس ۱۹۲۰ع ۾ آل انڊيا خلافت ڪانفرنس“ جو صدر منتخب ڪيو ويو. انهيءَ سال حيدرآباد ۾ خلافت جو پهريون اجلاس ٿيو. ان کان پوءِ سيوهڻ ۾، ساڳئي سال جي اپريل ۾، خلافت جو جلسو ٿيو، جنهن جي صدارت مولانا عبدالڪريم درس ڪئي. ساڳئي سال جي ٦، ٧ ۽ ٨ جون تي وري لاڙڪاڻي ۾ آل انڊيا خلافت ڪانفرنس ۾ جو جلسو ٿيو، جنهن جي صدارت پيرصاحب جهنڊي واري ڪئي. ان ڪانفرنس ۾ مولانا شوڪت علي، مولانا عبدالباري لکنوي ۽ مولانا ابوالڪلام ”آزاد“ به شرڪت ڪئي. انهيءَ سال وري جيڪب آباد ۾ خلافت جو جلسو، مولانا تاج محمود صاحب امروٽيءَ جي زيرصدارت ٿيو.

انهن جلسن ۾ عالمن، انگريزن جي مسلم دشمن پاليسيءَ کي واضح ڪندي، هندستان کي ”دارالحرب“ قرار ڏنو. انهيءَ ڪري سيوهڻ واري خلافت جي جلسي ۾ سنڌ مان افغانستان هجرت ڪرڻ جو نعراءُ پاس ڪيو ويو، جنهن جيڪب آباد واري جلسي ۾ عملي صورت اختيار ڪئي. هن سلسلي ۾ لاڙڪاڻي جو نوجوان بئريسٽر، مسٽر جان محمد جوڻيجو وڏي جوش ۽ جذبي سان ڪم ڪري رهيو هو. جيڪب آباد واري جلسي ۾ هن سخت ۽ جوشيلي تقرير ڪئي، ۽ انگريزن کان نفرت ۽ حقارت ڏيکاريندي، انگريزن طرفان مليل سمورا خطاب واپس ڪيائين. نتيجي ۾ انگريزن ڪيس ڏاڍيون تڪليفون ڏنيون ۽ زمينن جو پاڻي بند ڪرائي ڇڏيو.

جيڪب‌آباد واري جلسي کان پوءِ ”هجرت تحريڪ“ وڏي زورشور سان شروع ٿي، جنهن جو ليڊر جان محمد جوڻيجو مرحوم ٿيو. ان جي سرڪردگيءَ ۾ سنڌ جا هزارين مسلمان پنهنجو مال متاع وڪڻي، افغانستان روانا ٿيا. جولاءِ ١٩٢٠ع ۾ لاڙڪاڻي سان، مهاجرن جي ڀرين اسپيشل ٽرين روانې ٿي، پر انگريزن جي اشاري تي ڪيل افغان حڪومت جي عدم تعاون سبيان سنڌ جا مهاجر مسلمان، وڏو جاني ۽ مالي نقصان سهي، وطن واپس آيا. لاڙڪاڻي جو هڪ شاعر شير محمد ”شيرل“ به مهاجرن جي قافلي ۾ شامل هو. هن بيتن ۾ هجرت جو سفرنامو لکيو آهي. اميرڪاروان جان محمد جوڻيجي ۽ سنڌي مهاجرن جي جذبات ۽ تاثرات کي هن طرح منظوم ڪيا اٿس:

اسير صاحب عزت ڏني، مولوي عبدالله گهرائي،
دعوت ڪاڏائون دل سان، راتيون رهائي،
سنڌين چيو سڪ سان: آيا آهيون سرڙا لهرائي،
ٽوڻي وجهن ڪهائي، جان محمد چيو جوش سان.

هجرت تحريڪ افغانستان ۽ انگريزن جي باهمي سازش سان ته ختم ٿي ويئي، پر پوءِ به سنڌ ۾ ’خلافت تحريڪ‘ پوري زورشور سان جاري رهي. تحريڪ کي ڪامياب بنائڻ لاءِ ١٩٢٠ع ۾ حاجي سرعبدالله هارون ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي ڪوشش سان روزانه ”الوحيد“ ڪراچيءَ سان جاري ٿي، جنهن کي خلافت تحريڪ جو ترجمان بنايو ويو. تحريڪ کي روڪڻ لاءِ حڪومت ”امن سڀا“ قائم ڪري، تحريڪ خلافت توڙي قومي رجحانن خلاف ڪن زميندارن، پيرن ۽ جاگيردارن جي ذريعي محاذ آرائي شروع ڪرائي، پر عوام تي ان جو ڪو به اثر نه پيو. نتيجو اهو نڪتو جو عوام نه فقط انگريزن کان نفرت ڪندو رهيو، پر انهن پيرن ۽ زميندارن کي به حقارت جي نظر سان ڏسڻ لڳو، جيڪي ’امن سڀائي‘ ٿي، انگريزن جي طرفداري ڪري رهيا هئا. امن سڀائون هر تعلقي ۾ قائم ڪيون ويون، ۽ ”سچائي“ نالي اخبار به ڪڍي ويئي، پر اهي سڀ ڪوششون بي‌سود ثابت ٿيون. ان کان سواءِ سنڌ جي ڪمشنر، پنهنجي اسسٽنٽ ڪمشنر خانبهادر نبي بخش محمد حسين جي مدد سان هڪ نام‌نهاد مولوي فيض‌الڪريم کان هڪ فتويٰ لکرائي، جنهن ۾ ترڪيءَ جي خلافت کي ناجائز ثابت ڪرڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي ويئي. ان کان پوءِ سرڪاري حڪم ٿيو ته ان تي سڀ عالم ۽ پير صحيحون ڪن. سنڌ جي ١٦ عالمن ۽ پيرن مجبور ٿي صحيحون ڪيون، پر ڪن عالمن ۽ پيرن جرات ڏيکاريندي صاف انڪار ڪيو، جن کي سخت تڪليفون ڏنيون ويون، پر هو سموريون سختيون سهندي، حق تي قائم رهيا. رئيس جان محمد جوڻيجو مرحوم الهس ڏينهن ۾ گذاري ويو هو، جڏهن مهاجر اڃا موٽي نه آيا هئا. رئيس مرحوم، مهاجرن کي مالي مدد پهچائڻ لاءِ هندستان سان چندي گڏ ڪرڻ جي ارادي سان، هندستان جو دورو ڪري رهيو هو ته اجمير شريف ۾ انگريزن جي زهر ڏيارڻ سان وفات ڪيائين، ۽ اتي ئي دفن ٿيو. رئيس مرحوم

کان سواءِ رئيس غلام محمد خان پرڳڙي مرحوم، حاجي سر عبدالله هارون، مولانا محمد صادق کڏي وارو، مولانا تاج محمود صاحب امروٽي، پير تراب علي شاهه، پير صاحب جهنڊي واري، شيخ عبدالمجيد سنڌي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، علامه اسدالله شاهه "فدا" ٽکڙائي، پير غلام مجدد سرهندي (مٽياروي)، قاضي خدا بخش ۽ ٻين ڪيترن ئي اڳواڻن هن تحريڪ ۾ حصو ورتو.

گڙهي ياسين جي مشهور عالم ۽ فقيه مولانا حافظ محمد ابراهيم صاحب، مولوي فيض الڪريم جي خلاف ڪفر ۽ گمراهيءَ جي فتويٰ ڏني.

هن تحريڪ جي زماني ۾ مٽياريءَ ۾ پوليس فائرنگ ڪئي، جنهن ۾ هڪ نوجوان شهيد ٿي ويو. رئيس غلام محمد خان پرڳڙي مرحوم کي ايترو ته تنگ ڪيو ويو، جو مجبور ٿي، هو ڪجهه عرصو انگلنڊ هليو ويو.

برصغير پاڪ و هند ۾ آزاديءَ جي جيڪا به تحريڪ شروع ٿي، ان ۾ سنڌ ٻين صوبن جي مقابلي ۾ وڌ ۾ وڌ حصو ورتو، توڙي جو اها سياسي رنگ ۾ هئي يا مذهبي رنگ ۾. خلافت تحريڪ، هجرت تحريڪ، توڙي ترڪيءَ جي خلاف مغربي سامراج جي سوورين ريشه دوانين جي ڏينهن ۾ سنڌ کي انهن تحريڪن جي مرڪزي حيثيت حاصل رهي. آل انڊيا خلافت ڪاميٽي ۽ ڪانگريس جي مشترڪ اجلاس ۾ برطانيه جي خلاف جيڪا "ترڪ سوالات" جي تحريڪ منظور ٿي هئي، سا دراصل جان محمد جوڻيجي مرحوم جي تحريڪ هئي، ۽ مولانا تاج محمود صاحب امروٽيءَ دهليءَ ۾ پيش ڪئي هئي. هجرت تحريڪ ۾ سنڌ جي مسلمانن جيڪو حصو ورتو، ۽ قربانيون پيش ڪيون، تن جو نظير هن برصغير جي آزاديءَ جي تحريڪ واري تاريخ پيش ڪرڻ کان قاصر آهي.

۱۹۲۴ع ۾ محمد هاشم "مخلص" مير پورخاص مان هفتيوار اخبار "مسلمان" جاري ڪئي، جنهن ۾ ترڪيءَ جي حق ۾، ۽ انگريزن جي خلاف زورشور سان لکڻ لڳو. مخلص مرحوم جي قلم ۾ وڏو زور ۽ اثر هو، هن نظم ۽ نثر جي ذريعي باهه ٻاري ڇڏي. برطانوي سامراج جي خلاف کلم کلا نفرت جو اظهار ڪندو رهندو هو، ۽ هميشه اسلام ۽ مسلمانن جي مدح سرائي ڪندو رهندو هو. سندس تحريرن ۾ طنز ۽ مزاح جو رنگ بيحد متاثر ڪندڙ هو. مخلص مرحوم خلافت تحريڪ کي وڏي تقويت پهچائي، ان ڪري مرحوم کي وڏيون تڪليفون پهتيون، پر غربت ۽ تنگدستيءَ جي باوجود هو سموريون تڪليفون برداشت ڪندو رهيو.

انهن ڏينهن ۾ هندو-مسلم ڇڪتاڻ به پيدا ٿي پيئي، ڇاڪاڻ جو هندن سنڌ ۾ به "شُڌي" ۽ "سنگهٽن" تحريڪون شروع ڪري ڏنيون هيون. سڀ کان پهريائين سال ۱۹۲۲ع ۾ ملتان ۾، محرم جي موقعي تي فساد ٿيو. ان کان پوءِ مختلف هندن تي فساد ٿيا. اهي ڳالهيون سنڌ جي مسلمانن جي قوت برداشت کان ٻاهر هيون، انهيءَ ڪري سنڌ جي مسلمانن جي دلين ۾ هندن جي خلاف نفرت جي باهه ڀڙڪي اٿي. هندن اسلام ۽ مسلمانن جي مذهبي رهنمائن خلاف دل آزاريندڙ ڪتاب لکڻ شروع ڪيا. اهڙا ڪتاب سنڌ ۾ سنڌي زبان ۾ به

شايع ٿيڻ شروع ٿيا. نتيجو اهو نڪتو، جو جهڙيءَ طرح لاهور ۾ علم الدين، راجپال آريہ کي قتل ڪيو، اهڙيءَ طرح ڪراچيءَ ۾ عبدالقيوم، هاءِ ڪورٽ ۾، ججن جي سامهون نٿورام آريہ کي ڇرو هنيو، ڇاڪاڻ جو ان مسلمانن خلاف دل آزار يندڙ ڪتاب شايع ڪيو هو.

ان زماني ۾ ”الوحيد“ مسلمانن جي حق ۾ زور شور سان لکيو. ان کان سواءِ مخلص مرحوم بہ هندن جي حرڪتن تي دل کولي لکيو. ٻئي وڏي صحافي نور محمد نظامانيءَ بہ، آريہ سماجي اخبارن خلاف جهاد ڪندي، قلم کان تلوار جو ڪم ورتو. نظاماڻي مرحوم کي بہ مخلص مرحوم وانگر نظم خواہ نثر تي هڪ جهڙي قدرت حاصل هئي. هن مختلف وقتن تي ”نورِ اسلام“، ”مرغِ فلڪ“ ۽ ”طيراً ابابيل“ نالي هفتيوار اخبارون ڪڍيون. ان دور جي هندو اخبارن - ”هندو“، ”سنسار سماچار“، ”هندو گزيٽ“، ”سنڌي“ ۽ ”پارت“ وغيرہ مسلمانن جي خلاف خوب لکيو.

ان زماني ۾ سنڌ جدا صوبو نہ هو، انگريزن سنڌ فتح ڪرڻ کان ٿوروئي پوءِ سنڌ جي صوبائي حيثيت ختم ڪري، سنڌ کي بمبئي علائقي سان ملائي ڇڏيو هو. اهوئي سبب آهي، جو سنڌ جي مسلمانن ١٩٠٨ع کان سنڌ کي جدا صوبي بڻائڻ جي ڪوشش شروع ڪئي هئي. شروع ۾ هندن بہ مسلمانن جو ساٿ ڏنو. پر پوءِ هندن مخالفت ڪئي؛ ڇاڪاڻ جو ڪين اهو اچي ساڙ ٿيو، تہ اقتدار مسلمانن جي هٿ ۾ اچي ويندو. ان جي باوجود سنڌ جا مسلمان سنڌ جي علحدگيءَ لاءِ ڪوشش ڪندا رهيا. سنڌ جي مسلمانن جي انهيءَ تحريڪ ئي پاڪستان جي تحريڪ لاءِ راهہ هموار ڪئي.

مارچ ١٩٢٨ع ۾ ٻهرين آل پارٽيز ڪانفرنس دهليءَ ۾ منعقد ٿي. ان ۾ هندن، مسلمانن ۽ ٻين هندستاني قومن جي انجمنن جي نمائندن شرڪت ڪئي. ٻن مهينن ۾ آل پارٽيز ڪانفرنس جا ٢٥ اجلاس ٿيا، پر ڪجهہ بہ طئي نہ ٿيو. آخر دهليءَ جو ملتوي ٿيل اجلاس بمبئيءَ ۾ ١٩-مئي تي منعقد ٿيو. ان ۾ هڪ ڪاميٽي بڻائي وئي، تہ اها هندستان جو دستور مرتب ڪري، ۽ اهو دستور آل پارٽيز ڪانفرنس ۾ پيش ڪيو وڃي. ڪاميٽيءَ جو صدر پنڊت موتي لعل نهرو کي ڪيو ويو.

نهرو ڪميٽيءَ رپورٽ مرتب ڪئي، جيڪا فتني ۽ فساد جي جڙ ثابت ٿي. ان ۾ ڪامل آزاديءَ جي بدران ”ڊومينين اسٽيٽس“ جو خاڪو پيش ڪيو ويو. مسلمانن جا سمورا مطالبا رد ڪيا ويا؛ صوبن کان هرقسم جا اختيار کسي مرڪز کي ڏنا ويا؛ صوبہ سرحد ۽ بلوچستان کي ٻين صوبن جهڙو حق ڏيڻ گوارا نہ ڪيو ويو؛ ۽ سنڌ کي بمبئيءَ کان الڳ صوبي بڻائڻ جي سخت مخالفت ڪئي وئي. مسلمانن ان جي مخالفت ڪئي.

انهن ڏينهن ۾ مسٽر جناح مسلم ليگ جو صدر هو، ۽ انگلنڊ ويل هو. هن انگلنڊ کان موٽي اچي مسلم ليگ جي ڪائونسل جو اجلاس طلب ڪيو. مسلم ليگ ”نهرو رپورٽ“ ۾ ترميم لاءِ ڪجهہ تجويزون ڏنيون، جيڪي ڪانگريس قبول نہ ڪيون، ان ڪري هندن ۽ مسلمانن جا ويڇا اڃا بہ وڌيا.

مئي ١٩٢٩ع ۾ برطانوي پارليامينٽ جي ميمبرن جي اليڪشن ٿي، جنهن ۾ ڪنزرويٽو پارٽيءَ کي شڪست آئي، ۽ ليبر پارٽيءَ کٽيو. ليبر پارٽي ڪانگريس جي طرفدار هئي، انهيءَ ڪري مسلمانن کي حڪومت ۾ ڪوبه اعتماد نه رهيو. ٢٩-جون تي مسٽر جناح وزيراعظم ميڪڊونالڊ کي خط لکيو، جنهن ۾ هن "سائمن ڪميشن" کي ننديو، ۽ اها ڳالهه کولي لکي، ته هندستان جي مسلمانن کي برطانيه جي قول تي ڪوبه اعتماد نه رهيو آهي.

آخرڪار سائمن ڪميشن جون سفارشون مئي ١٩٣٠ع ۾ شايع ٿيون. ان ۾ ١١-سيپٽمبر ١٩٣٠ع تي لنڊن جي گول ميز ڪانفرنس ۾ نمائندن جي حيثيت ۾ شريڪ ٿيندڙن جا نالا ظاهر ڪيا ويا. ان ۾ مولانا محمدعلي جوهر، مسٽر جناح، سنڌ مان سر شاهنوازخان ڀٽي ۽ ٻين هندن ۽ مسلمانن جي نمائندن کي مدعو ڪيو ويو. گول ميز ڪانفرنس جو باضابطه اجلاس ١٧-نومبر ١٩٣٠ع کان شروع ٿيو. ان ۾ مولانا محمدعلي 'جوهر' اهڙي زوردار تقرير ڪئي، جو اها تقرير اڄ به دنيا جي شاهڪار تقريرن ۾ شمار ڪئي وڃي ٿي. اسان جي سنڌ جي نمائندي سر شاهنوازخان ڀٽي به زبردست تقرير ڪئي، جنهن ۾ هن سنڌ جي بمبئيءَ کان علحدگيءَ جي گهر ڪئي. هن پنهنجو موقف نهايت زوردار نموني پيش ڪيو، ۽ سنڌ جي تاريخ، جغرافيائي ۽ اقتصادي حالتن تي بحث ڪري ثابت ڪيو ته سنڌ هر لحاظ کان الڳ صوبي ٿيڻ جو حق رکي ٿي. هن پنهنجي تقرير ۾ چيو:

"اها تاريخي ڳالهه آهي ته جڏهن کان سنڌ وجود ۾ آئي آهي، تڏهن کان برطانوي راڄ تائين هن پنهنجي انفراديت قائم رکي آهي.

"توهان چيو آهي ته جيڪڏهن فوري طور تي اسان کي ڌار ڪيو ويو، ته ترقيءَ ۾ رخنو پوندو. اچو ته ڪجهه گهڙيءَ لاءِ انهيءَ نڪتي تي به غور ڪريون. اٽڪل هڪ صديءَ تائين اسان بمبئي سرڪار جي زيرانتظام رهيا آهيون. پر اسان ڪهڙي ترقي ڪئي؟ اسان جو آبپاشي نظام تمام پراڻو نظام آهي، ۽ آبيانو ١٢، ١٣ يا ١٤ سيڪڙو بمبئي سرڪار ڏانهن وڃي ٿو.

"جيڪڏهن اسان ڌار ٿي وياسون، ته پوءِ موجوده حالتن کان وڌيڪ اسان جون حالتون ابتر نه ٿينديون."

مسٽر جناح پنهنجي تقرير ۾ ٻين ڳالهين سان گڏ سنڌ جي علحدگيءَ جو سوال به آڻيو، ۽ سر شاهنوازخان ڀٽي جي گهُر جي تائيد ڪئي.

وري ٻي گول ميز ڪانفرنس سيپٽمبر ١٩٣١ع ۾ شروع ٿي. هن ۾ به مسٽر جناح شرڪت ڪئي. ١٦-اپريل ١٩٣٢ع تي وزيراعظم برطانيه 'ڪميونل اوارڊ' جو اعلان ڪيو، جيڪو فقط صوبائي قانون ساز مجلسن جي حد تائين محدود هو. مسلمانن لاءِ جداگانه چونڊ جو حق قائم رهيو.

۽ شيخ عبدالمجيد سنڌي "سنڌ آزاد پارٽي" بنائي. ٧- فيبروري ١٩٣٧ع تي اليڪشن ٿي: ۽ يونائيٽيڊ پارٽي ٢٣، پوليٽيڪل پارٽي ٥، ۽ آزاد پارٽيءَ ٣ جايون حاصل ڪيون. يونائيٽيڊ پارٽيءَ جو ليڊر سر شاهنواز ڀٽو، ۽ هڪ ڊپٽي ليڊر سر عبدالله هارون ڪامياب ٿي نه سگهيا. ان پارٽيءَ جو ٻيو ڊپٽي ليڊر خانبهادر الله بخش سومرو ڪامياب ٿيو. جمهوري اصولن موجب سنڌ جي گورنر کي خانبهادر الله بخش سومري کي وزارت ٺاهڻ لاءِ چوڻ گهربو هو، پر گورنر جمهوري اصولن جي خلاف ورزي ڪندي سر غلام حسين کي وزارت ٺاهڻ لاءِ چيو. گورنر جي انهيءَ قدم سنڌ ۾ سياسي اختلافن جو بنياد وڌو.

الله بخش سومرو هڪ وڏو ذهين ۽ هوشيار سياستدان ته هو، پر سندس عوام پسند ۽ حق پسند سياسي هيرڦير سبب آخر مارچ ١٩٣٨ع ۾ سر غلام حسين جي وزارت ختم ٿي ۽ ٧- مارچ ١٩٣٨ع تي الله بخش سومرو وڏو وزير ٿيو. انهيءَ سال ڪشمور تڪ ۾ هڪ زميندار زين الدين خان سندرانيءَ جي وفات ڪري، اسيمبليءَ جي هڪ جاءِ خالي ٿي. انهيءَ ضمني چونڊ ۾ الله بخش سومري جي ڪوشش سان هڪ جاگيردار کي شڪست ملي، ۽ هاري تحريڪ سان وابسته خان محمد امين خان کوسو مرحوم ڪامياب ٿيو.

سنڌ جي هندن کي اڳي ئي سُجهيو ٿي ته سنڌ بمبئي کان جدا ٿيندي، ته سنڌ جي حڪومت جي واڳ سنڌ جي مسلمانن جي هٿ ۾ ايندي، جي اڪثريت ۾ آهن: انهيءَ ڪري هنن سنڌ جي بمبئيءَ کان علحدگيءَ جي زوردار مخالفت ڪئي. سندن سازشن ۽ مخالفتن جي باوجود جڏهن سنڌ بمبئي کان جدا ٿي، تڏهن هنن سازشن ۽ حرڪتن جو وڌيڪ چار وڄائڻ شروع ڪيو. ورهاڱي کان اڳ سنڌ جي صوبائي خودمختاريءَ جي ساڍن ڏهن سالن جي تاريخ باريڪ بينيءَ سان نظر مان ڪڍي ويندي، ته معلوم ٿيندو ته هندن، مسلمانن جي تعمير ۽ ترقيءَ جي رستي ۾ قدم قدم تي رڪاوٽون کڙيون ڪيون. مسلمانن جي مفاد جي حفاظت ۽ ترقيءَ جي سلسلي ۾ اسيمبليءَ ۾ جيڪي به بل پيش ٿيندا رهيا، انهن کي سازشن ۽ غلط ترميمن ذريعي بي‌اثر بنائڻ جون ڪوششون ڪيون ويون. انهيءَ سلسلي ۾ هنن ڪن ضمير فروش سرمايه دار مسلمانن کي خريد ڪري، پنهنجي سازشن کي ڪامياب بنائڻ جي ڪوشش ڪئي. انهن جي سازشن ۽ حرڪتن جو نتيجو "٢١ شرطن" ۾ ڏسي سگهجي ٿو، جيڪو ان دور جو انسانيت سوز ۽ شرمناڪ دستاويز آهي، ۽ هندو سياستدانن جي مسلم دشمنيءَ جو چٽو ثبوت آهي.

هندن جون حرڪتون ڏسي، سنڌ جي مسلمانن محسوس ڪيو ته هندو سندن ڪڏهن به خيرخواه ٿي نه سگهندا. انهيءَ ڪري مسلمانن جي هڪ مضبوط جماعت ۽ قيادت جي سخت ضرورت محسوس ڪئي ويئي. انهيءَ نقطهء نگاه کان هنن پنهنجي ڀلائي ۽ بهتري مسلم ليگ سان وابسته سمجهي. اهوئي سبب آهي جو سنڌ جي مسلمان ليڊرن جي ڪوشش سان اپريل يا مئي ١٩٣٨ع ۾ سنڌ جي صوبائي مسلم ليگ جو قيام عمل ۾ آيو. هن شاخ جو محرڪ محترم شيخ

عبدالمجيد سنڌي هو، جيڪو بمبئي وڃي، قائداعظم سان مليو، اجازت وٺي آيو هو. شاخ قائم ٿيڻ کان پوءِ سنڌ جي مختلف شهرن ۾ مسلم ليگ جا جلسا ٿيڻ لڳا. ۱۰، ۱۱ ۽ ۱۲ آڪٽوبر ۱۹۳۸ع تي سنڌ مسلم ليگ پاران ڪراچيءَ ۾ هڪ وڏي ڪانفرنس سڏائي ويئي، جنهن جي صدارت قائداعظم مرحوم ڪئي. هن ڪانفرنس ۾ ڪڏيل هندستان جي سمورن مسلم ليڊرن شرڪت ڪئي. ڪانفرنس کي پوءِ ”ڪراچي ڪانفرنس“ سڏيو ويو. هن ڪانفرنس جي موقعي تي ڪراچيءَ ۾ قائداعظم جو عظيم الشان جلوس ڪڍيو ويو. ڪانفرنس ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌي هڪ ٺهراءُ پيش ڪيو، جنهن ۾ واضح طور مطالبو ڪيو ويو ته جن صوبن ۾ مسلمانن جي اڪثريت آهي، انهي مسلمانن جي حڪومت بنائي وڃي، ته جيئن پئي قومون جدا جدا آزاد حڪومتون قائم ڪري سگهن. هيءُ ٺهراءُ لاهور واري ٺهراءَ کان ڏيڍ سال اڳ پاس ٿيو ۽ وڌيڪ واضح هو. ان ڪانفرنس ۾ قائداعظم مرحوم تقرير ۾ چيو:

”مون کي يقين آهي ته سنڌ جو صوبو، هندستان جي مسلمانن لاءِ هڪ نمونو ٿيندو؛ ڇاڪاڻ جو هتي جي مسلمانن وڏي بيداريءَ جو ثبوت ڏنو آهي. سنڌ کي جدا صوبي بنائڻ لاءِ مسلم ليگ جيڪي ڪوششون ورتيون، انهن کان اوهان باخبر آهيو. جيڪڏهن اوهان پنهنجا اختيارات استعمال ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃو، ته اوهان جي صوبي جي مسلم ليگ کي حڪومت جي واڳن سنڀالڻ کان ڪابه طاقت روڪي نه ٿي سگهي. ۱۹۳۵ع جي انڪٽ ۾ ڪيترين ئي ڳالهين تي اعتراض جوڳيون آهن، ان هوندي به سنڌ جي ماڻهن، خاص طرح سان مسلمانن جي اقتصادي، اخلاقي، تعليمي ۽ سياسي سجاڳيءَ جي لحاظ کان ان مان فائدي حاصل ڪرڻ لاءِ ان کي استعمال ڪرڻ ضروري آهي.“

سنڌ جي مسلمانن سندس هدايت تي عمل ڪيو، ۽ سنڌ ۾ مسلم ليگ کي زور وٺائي نه فقط سنڌ ۾ مسلم ليگ جي حڪومت قائم ڪئي وئي، بلڪ پوري برصغير ۾ سڀ کان پهرين سنڌ صوبائي اسيمبليءَ کان پاڪستان جو ٺهراءُ به پاس ڪري ڏيکاريو ويو.

انهيءَ سلسلي ۾ سڀ کان پهريائين ۲۷ نومبر ۱۹۳۸ع تي سنڌ مسلم ليگ جي عهديدارن جو باقاعده انتخاب ٿيو، ۽ سرحاجي عبدالله هارون پريزيڊنٽ بڻيو. ان کان پوءِ سنڌ مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جا اختلاف وڌندا ويا. هندن جي تعصب جي نتيجي ۾، هندو-مسلم فساد ٿيڻ لڳا. ۱۹۳۹ع ۾ سڀ کان وڏو واقعو ٿيو، جيڪو سکر جي مسجد منزل گاهه جي سلسلي ۾ هو. مسجد منزل گاهه جي آزاديءَ جو معاملو سنڌ جي مسلمانن ۽ حڪومت جي وچ ۾ هو، پر هندن خوامخواه تنگ اڙائي، مسجد منزل گاهه کي هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، نتيجي ۾ سنڌ جي تاريخ رت سان رنڱجي ويئي.

مسجد منزل گاهه کي حاصل ڪرڻ لاءِ مسلمانن سول نافرماني شروع ڪئي. هزارن جي تعداد ۾ مسلمان سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ کان سکر پهتا، ۽ مسجد منزل گاهه تي زوريءَ قبضو ڪيائون.

حڪومت انهن کي زبردستي ڪٽي شهر کان ٻاهر ڪيترا ميل پري ڦٽو ڪرڻ شروع ڪيو، ٻر مسلمان ايترا ته ججها ٿيچي رهيا هئا، جو حڪومت جي ڪابه تدبير هلي نه سگهي. لنبازي ٿي ۽ ڳوڙها آئيندڙ گئس ڪم آندي ويئي، جنهن ڪري ڪيترائي ماڻهو زخمي ٿيا. تحريڪ جي ليڊرن ۽ هزارن مسلمانن کي جيل موڪليو ويو، پر ايترا ماڻهو ته جيل ۾ وڃڻ لاءِ تيار هئا، جو جيل به پورا پئجي نه سگهيا. آخر جيل جا دروازا کولي ڇڏيائون، ٻر مسلمانن جيل مان نڪرڻ جي نه ڪئي. آخرڪار مسجد منزل گاهه مسلمانن کي ملي ويئي، پر انهيءَ وچ ۾ الله بخش وزارت مستعفي ٿي چڪي هئي.

آزاديءَ جي تحريڪ جي سلسلي ۾ ”حر تحريڪ“ جي جدوجهد کي وسارڻ تاريخ سان وڏي بي انصافي ٿيندي. انگريز فيل مست جي مقابلي ۾ سنڌ جي مجاهدن حرن جي انقلابي تحريڪ جو آغاز ۱۹۲۹ع ۾ ٿيو، جنهن جي اڳواڻي حرن جو روحاني رهنما، مرد مجاهد پير صاحب پاڳارو حضرت صبغت‌الله شاهه ثاني ڪري رهيو هو.

تحريڪ جو عروج ۱۹۴۱ع کان ۱۹۴۷ع تائين رهيو. سنڌ جي هنن ڳوڙن مجاهدن انگريزن جي هيڏي وڏي طاقت کي جيڪي ڏوتا ڇپايا، اهي دنيا جي تاريخ ۾ اهم مقام والارين ٿا. هن هلچل هيڏي ساري منظم حڪومت کي ايڏو ته پريشان ڪيو، جو انگريز حڪمرانن جون وايون بتال ڪري ڇڏيون. حرن جي هلچل جي زور ۽ اثر جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو، جو ۱۹۴۲ع کان ۱۹۴۴ع تائين مسلسل ارڙهن مهينا حر ايراضين سان ’مارشل لا‘ لاڳو رهيو.

تاريخ جي ورق گردانيءَ مان معلوم ٿيندو ته هندستان جي تاريخ ۾ ايتري وڏي عرصي لاءِ ڪڏهن به مارشل لا لاڳو نه رهيو.

حر تحريڪ کي چيڀاڙڻ ۽ چيپاڻ لاءِ انگريزن جيڪي ڪيس ڪلور ڪيا، انهن جو دنيا جي تاريخ ۾ مثال ملڻ مشڪل آهي. هزارين جانيون قربان ٿيون؛ سوين ڳوٺ ساڙيا ويا، ڪروڙن جون ملڪيتون تباهه ڪيون ويون ۽ ضبط ڪيون ويون. ڦاسي گهاٽن کي ناڪافي سمجهي مجاهدن کي ماڻرن ۽ زالن جي روبرو قطارن ۾ بيهاري، گوليءَ جو نشانو بڻايو ويو، نوجوانن سان گڏ عورتن، ٻارڙن ۽ پوڙهن کي به قيد ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح سنڌ جي جوانن، سنڌ کي رت سان ريج ڏنو، جنهن مان اڳتي هلي سنڌ جي آزاديءَ انڪور ڪڍيا، ۽ مسلمانن جي جدا مملڪت جو قيام عمل ۾ آيو.

سڄي هندستان جي صوبن کان اڳ، ٻهريون پيرو سنڌ جي صوبائي اسيمبليءَ، ۱۹۴۳ع ۾ پاڪستان جي قائم ڪرڻ جو نهراءُ پاس ڪيو. هيءُ نهراءُ محترم جي- ايم- سيد پيش ڪيو هو، ٻئي ڪنهن به صوبي جي اسيمبليءَ اهڙو نهراءُ نه اڳ ئي پاس ڪيو هو، ۽ نه پوءِ ئي ڪا اسيمبلي پاس ڪري سگهي. نه فقط ايترو، پر پاڪستان قائم ٿيڻ کان اڳ، ڪوبه صوبو مسلم ليگ جي

وزارت ٺاهي نہ سگهيو. آزاديءَ کان اڳ سنڌ ۾ مسلم ليگ جي حڪومت پنجن سالن کان هلندي ٿي آئي. ان مان سنڌ جي مسلمانن جي مسلم ليگ سان وابستگي ۽ مسلمانن جي الڳ وطن جي قيام لاءِ ورتل ڪوششن جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

نتيجي ۾ ١٩٤٦ع جي آخر ۾ ملڪ ۾ صوبائي اسيمبلين جي چونڊن جو پروگرام تيار ٿيو. مسلم ليگ کي ڪامياب بنائڻ لاءِ قائداعظم ملڪ جو دورو ڪيو. ان سلسلي ۾ هو سنڌ ۾ به آيو. ٢٨- آگسٽ تي ڪراچيءَ ۾ اخبارن کي بيان ڏيندي چيائين:

"مان هر مسلمان جو، جيڪو مسلم ليگ ۾ شامل ٿيو آهي، خيرمقدم ڪريان ٿو ۽ ان کي اپيل ڪريان ٿو ته هو هن نازڪ وقت ۾ اسان جو ساٿ ڏئي. مسلم ليگ جي سينيءَ ۾ نہ ڪنهن سان بغض آهي ۽ نہ ساڙ آهي ۽ نہ ڪاوڙ ئي آهي. آئنده چونڊن ۾ اسان جا مطالبا آهن: پاڪستان ۽ مسلم ليگ جي نمائندگيءَ جو ثبوت" سنڌ جي مسلمانن اها ڳالهہ بہ ثابت ڪري ڏيکاري.

٩- ڊسمبر ١٩٤٦ع تي ملڪ ۾ صوبائي اسيمبلين جون چونڊون ڪرايون ويون، ان لاءِ تہ جيئن معلوم ڪيو وڃي تہ مسلم ليگ هندستان جي مسلمانن جي واحد جماعت آهي يا ڪانگريس جو بہ مسلمانن ۾ اثر آهي. انهن چونڊن ۾ مسلم ليگ کي ڪاميابي حاصل ٿي، پر وڏي ڪاميابي ان کي سنڌ ۾ ئي حاصل ٿي. سنڌ ۾ مسلم ليگ ٩٩ سيڪڙو جايون حاصل ڪيون. مسلم ليگ فقط هڪ جاءِ ٿل ضلعي جيڪب آباد واري هارائي، پر اهو بہ آزاد ميمبر هو، جيڪو اليڪشن کٽڻ کان پوءِ مسلم ليگ ۾ شامل ٿي ويو. اهڙيءَ طرح سنڌ جي مسلمانن پاڪستان جي قيام ۽ قائداعظم جي ساٿ ڏيڻ ۾ جيڪو ڪردار ادا ڪيو، اهو آزاديءَ جي تاريخ ۾ سونهري اکرن ۾ لکڻ لائق آهي. قيام پاڪستان کان پوءِ سنڌ جي مسلمانن پنهنجو مرڪزي ۽ مکيہ شهر "ڪراچي" پاڪستان حڪومت جي حوالي ڪري، پاڪستان جي قيام کان پوءِ ان جي استحڪام لاءِ تمام وڏي قرباني ڏني.

ماخذات

(١) "حالات قائداعظم محمد علي جناح"، خالد اختر افغاني، علميہ بوڪ ڊيپو بمبئي، ١٩٤٧ع.

(٢) "پاڪستان ناگزير تها"، سيد حسن رياض، ڪراچي يونيورسٽي، ١٩٦٧ع.

(٣) "يادِ جاڻان"، مولانا دين محمد وفائي مرحوم.

(٤) "ڪلام شيرل"، شير محمد شيرل.

(٥) "تذڪره شعراء سکر"، ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سنڌي ادبي سوسائٽي، اسلاميہ ڪاليج سکر، سال ١٩٦٥ع.

(٦) "مهراڻ تي مجلس"، ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، سنڌي ادبي سوسائٽي، اسلاميہ ڪاليج سکر، ١٩٦٧ع.

(٧) روزانه "الوحيد" جو "سنڌ آزاد نمبر" ١٩٣٦ع.
(٨) ٽه ماهي الرحيم سوانح نمبر: مرتب مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي.
(٩) ٽه ماهي مهراڻ سوانح نمبر: مرتب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ١٩٥٧ع.
(١٠) الرحيم جا مختلف پرچا.
(١١) ماهنامه نئين زندگيءَ جا مختلف پرچا.
(١٢) سر شاهنواز خان ڀٽي جي تقرير، شايع ڪيل سنڌ يونيورسٽي.
(13) History of the freedom movement, Karachi, 1957–63 (8 Vols).
(14) Muslim league: yesterday and today, Lahore 1948. Rajput, A.B.
(15) Speeches by Quaid-e-Azam Muhammad Ali Jinnah, Governer General of Pakistan, Karachi.
(16) The transfer of power in India: Menon. V.P, Culcutta 1957.
(17) Pakistan movements-historic dacuments, compiled and edited by: G. Allana, Karachi, second edition 1968.